

Лесь Качковський

ВИБІР КНЯЗЯ АСКОЛЬДА

Історичний роман

Видавництво «ІНТЕРСЕРВІС»

Київ 2012

Вибір князя Аскольда – К.: Видавництво «ІНТЕРСЕРВІС», 2012. – 448 с.

ISBN 978-617-696-064-5

В романі розгортається широка панорама бурхливих історичних подій 60-80 рр. IX століття в Києві, в Бізантії та Болгарії, у маджар. Дійовими особами є видатні історичні постаті: київські князі Аскольд і Дір, візантійські царі Михайло III та Василь I, кесар Варда, болгарський князь Борис і його син Симеон, патріарх Фотій, брати Костянтин і Методій, маджарські вожді Алмош та Арпад.

Саме в цей час роси, сформувавшись в протистоянні з хозарами в державу з центром в Києві, здійснюють свої перші знамениті походи на Царгород. В Болгарії, після прийняття християнства князем Борисом, спадає громадянська війна з язичниками, які звертаються за допомогою до язичників-росів. В Константинополі патріарх Фотій, найосвіченіша людина в Імперії, починає суперечку з римським папою за рівноправність константинопольської Церкви, посилає до Моравії братів Костянтина і Методія. Колишній конюх Василь стає улюбленцем базилевса Михайла III, відтак вчиняє кривавий державний переворот, вбиває базилевса і його всемогутнього вуйка – кесаря Варду.

Після невдачі в Болгарії й смерті сина князь Аскольд приймає хрещення – від римських єпископів Формози і Павла, однак Дір навідріз відмовляється зректися старих богів. Це приводить до драматичного конфлікту. В боротьбі за княжий стіл Дір запрошує на допомогу мадjarів.

В романі досліджується, чому ж зазнала невдачі спроба Аскольда хрестити росів, в той час як хрещення болгар та інших слов'янських народів виявилось значно успішнішим. Роман характеризується динамічністю сюжету, психологізмом у розкритті характерів та масштабністю змальованих подій.

© Качковський О.Д., 2012

ISBN 978-617-696-064-5

Слово перше.

Роси

Останніх прохачів князь Аскольд уже й не слухав уважно. Обіперся назад, відчувуючи спиною надійне і тверде різьблене дерево, чіпко обхопив бильця крісла і приплющив очі. Голова гула. Вчорашній бенкет закінчився майже на світанку. «Кого ж се ми учтували?... А-а, воєвода Воєслав прибув з роських застав. Зі Степу.» Аскольд потер чоло, щоб прогнати відчуття нудоти. «А позавчора?...В Будимира, здається. Київський воєвода. А ще перед тим?» Але пригадати не вдавалось. А до горла знову підкочувалася нудотна хвиля.

Десь з'оддалік долинав докучливий голос. Хтось у когось переставив межовий знак. «Навіщо?» Ліси там кращі. Й лови багатші. Учинено несправедливість. Тепер – єдина надія на князя-заступника.

Аскольд насилу розтулив повіки. Світиця залита сонячним промінням. «Весна ж. Ярилові дні.» Обличчя прохача здалось знайомим. Князь наморщив чоло, щоб видаватись якомога суворішим, і твердо пообіцяв покарати винуватця.

Коли, задкуючи, прохач переступив поріг княжої світиці, Аскольд таки пригадав:

– Сотник Буймир?

– Так, княже! – просяяв сотник.

– З Воєславової тисячі?

– Еге, княже! Еге ж.

– Покинув еси меча чи що? – «Воював ліпо. Тепер – на сусіда зі скаргою.»

– Не кличеш еси, княже, на рать.

– А-а...

– Не кличеш еси, – запобігливо пояснив Буймир, – бо немає нині ворогів у роської землі. Не наважиться ніхто ворогувати. Бояться, відколи переміг еси, княже, хозар.

Проте Аскольд відмахнувся, і здогадливий сотник нарешті зник за дверима.

Наступний прохач скаржився, що виловлено рибу в його ставку, і згідно старого роського покону князь мусить...

«Звісно, мусить...»

Інший княжий підданий з обуренням вимагав у свого володаря відшукати його борті, покрадені лісовими татями, яких нині розплодилось чи не більше, аніж колись хозар у Степу.

У світиці було душно, хоча роби повідчиняли вузькі вікна зі слюдяними шибамі навстіж. Князь Аскольд міцніше стиснув бильця. По спині рясно струменів піт, либонь і корзно уже геть змокріло. «Скільки ж їх? З усієї землі чи що?»

На мить князь туго стулив повіки. Та перед очима сліпуче замерехтіло. Як ото вночі – уві сні. Уже вкотре сниться буйне полум'я, що зривається довжелезними язиками трохи не до неба, а над тим полум'ям – величез-

ний лик Хорса. «Волхви речуть: се віщує... Волхви все відають.» Аскольд повів плечима, розводячи їх якнайширше та випинаючи груди. «Тісно як! І – нудно... Меча б отсе!»

Розплющивши очі, князь здивовано поглянув на прохача, низького і кремезного мужа, з довгим мечем при боці. Той зняковіло м'яв у руках баранячу шапку. Потім, мабуть, здогадався, що князь не слухав його, і знову поспіхом забурмотів про п'яних варягів, які учора поночі заскочили в його дворище, завдали кривди, а дочку – збездестили.

«А меча для чого носиш еси?» Смагляве лице в мужа почерленіло, і виразнішим став шрам на лівій щоці. «Від хозар, певно.»

– Спитаю варягів, – твердо пообіцяв князь.

Муж мерщій позадкував зі світлиці, а перегода хвилю з дверей вигулькнув домаражич.

– На сьогодні – усі, княже!

Аскольд відпустив бильця крісла, обхопив голову обіруч. У горлі став клубок.

– Може, меду, княже? – прошелестів домаражич над вухом.

– Обрид еси з тим медом!

– А узвару холодного?

– Геть!

– Чи, може, лічця з травами? Умить болі віджене.

– Забирайся, речу! – князь ляснув долонею по бильцю і так розгнівано зиркнув на домаражича, що того немов вітром здуло.

Насилу підвівшись і пересапнувши, князь Аскольд посунув до дверей, вийшов на високий ганок. Від свіжого повітря аж голова пішла обертом, і довелося обіпертись на поручні.

Відчуття нудоти потроху вгамувалося. Тільки неприємний присмак у роті. Князь сплюнув, перехнябившись через поручень, глибоко вдихнув. «Лукавив волхв про мій сон.»

У дворіщі було гамірно. Голосно і весело перемовлялися гридні біля брами, взад-вперед між підкліттями снували роби з тарелями, кадями, глечиками, а поміж робами метушилася ключниця, сердито покрикуючи на них; біля конюшень двоє слуг вивели коня і про щось завзято сперечалися. Від галасу аж дзвеніло. Князь скривився й озирнувся назад. Та з дверей йшла задушлива хвиля.

Розтігнувши масивну срібну фібулу на правому плечі, Аскольд зняв корзно і полегшено зітхнув, наче тягаря позбувся. На порозі тим часом з'явився роб, князь кинув корзно йому. «Рік волхв: полум'я – сила роська. А сонце – великий князь.»

– Внук Даждбогів, – пробурмотів Аскольд. «Лукавить таки.»

– Коня звелиш сідлати, княже? – підбіг до ганку один з гриднів.

Аскольд заперечно похитав головою, далі почав спускатися крутими сходами.

Гридень очікувально завмер, а тим часом лінкуватим підтюпцем наблизились ще двоє – з особистої охорони, німо питаючись, куди намірився князь. «Або відаю есмь!» – відвернувся Аскольд. Довгеньку хвилю стовбичив отак

непорушно перед ганком, аж поки галас у дворищі не став нестерпним; затим рішуче подався з дворища.

Троє гриднів ледве встигали за князем. Вочевидь, перехопили не одну чару меду, заким їхній володар чинив княжий суд; були розморені – і медом, і весняним теплом. Потай сопили, проте виявляти якоїсь нехоті не наважувались.

Поминувши браму, Аскольд знову зупинився, «Куди?», краєм ока вловив, що гридні переглянулись між собою, хотів grimнути на них, та гридні негайно ввічливо похилили голови, мовляв, готові йти куди завгодно. «Може, за городище? Там таки просторіше,» – князь навіть вільніше розвів плечі.

Коли вже поминали городські ворота, а за ними – перекидний міст через глибокий рів, Аскольд владно зупинив гриднів, «Сам волю побути!», і, заклавши руки за спину, уже значно поважнішим кроком звернув увіло, на крутий схил київської гори.

Тут, нарешті, було таки тихіше, тільки по узбочу вищебечували птахи, та ще отам, унизу на Подолі, панував одвічний монотонний гул.

Ген далі на північ, аж до видноколу, синів Дніпро-Славути; перед Києвом він розливався на кілька рукавів, а потім танув у синюватій млі по другу руч. Після бурхливих весняних повеней вода почала потроху спадати, дерева на островах повибридали на сухе. Листя на них ще не було – тільки неначе сіро-зелений дим курився поміж віттям.

На Подолі уздовж берега рясніли лодії, на пристані снували люди – і кияни, і прибульці; далі від берега – широченний торговий майдан з ятками і дерев'яними кумирами довкола. З-посеред ідолів найбільший – Волос, покровитель купців, бог скітниць. «Вищий, мабуть, від Перуна чи Святовита у варягів. І тріб йому чи не найбільше чинять.»

Жоден купець не починав торгу, не віддавши жертв Волосові. Після закінчення справ знову ж таки ніхто не наважувався покинути торговисько, не прийшовши з дарами до бога-покровителя, навіть якщо торг був украй невдалий і купець зарікався коли-небудь ще прийти з крамом до Києва. Волосові кланялись і роси, і поляни, і деревляни, і сіверяни. Купці з чужих земель шанували своїх богів, теж виставлених на торговиську: варяги – Перуна і Святовита, sweї – Одина і Тора, сарацини – Магомета, греки – Христа, болгари – Тангру, а дехто з хозар – юдейського бога Ягве.

«Забув волхв: шаную єсмь Святовита. Маю його оберегу.» Князь узявся руками в боки. «Хоча, по правді, єсмь таки володарем роським. Роським!»

Далеко під кручу від нього падала тінь – велика і масивна. «Хіба такі були роські володіння, коли віче віддало мені меча? Х-ха!...»

Тоді до Києва належали тільки поляни, та й ті платили данину хозарському каганові. А нині хозари шлють подарунки до Києва і запобігають його, Аскольдової, ласки. І племена древлян, уличів, сіверян принишкли, покірно віддають належне, коли київська дружина узимку відправляється до них на полюддя.

– Я зібрав єсмь усі землі до одних рук! – князь стиснув в кулак перед себе.

Потім підняв руку – так, для потіхи. Тінь одразу побільшала і погрізнішала. Та в наступну мить князь схаменувся, опустив руку і зир-

кнув через плече, чи не побачив, бува, хто-небудь його хизування. «І тінь то лише! Лише тінь.»

Ні, навряд чи хтось пильнував зараз за князем. Розморені гридні куняли біля брами. А отим на пристані, на Подолі, мабуть і зовсім байдуже, хто се бовваніє на кручі. «А може, і я сам – лише тінь? Тінь великого князя? Як того хочеться росичам. Володар Русі! Переможець хозар!»

Нудота пройшла. Висохла і сорочка. Надзахідне сонце ласкаво пестило спину.

Заклавши руки назад, князь Аскольд став знічев`я спостерігати, як до пристані причалює велика лодія – на десять весел з кожного борту, зі згорнутим вітрилом. З берега кинули канати, люди заметушилися, прив`язали лодію до причалу, потім позісходили, і зрештою загубилися серед натовпу.

«Що ті хозари?» – повів плечем Аскольд.

Сонце позаду тим часом нахилилося чимраз нижче, уже чіпляючись частоколу. Від того долина під кручами почала западати в сутінки, і тінь униз у потроху танула.

– Княже!

Аскольд невдоволено оглянувся. Неподалік мулявся захеканий гридень.

– Там купці! Вернули з греків. Просьтесь до тебе, княже!

– Хто суть?

– Данко. І ще троє з ним.

– Данко? – «Данкова лодія? Єдина?»

– Еге, – кивнув гридень, віддихуючись.

«Та ж він з десятком лодій пустився до Царгорода! – майнуло подумки в Аскольда, і він пошукав очима лодію біля пристані. – А тепер – одразу до князя. Не додому.»

– Клич до терема! – звелів гриднєві.

Той буркнув щось і подався назад.

Аскольд ще раз поглянув униз, під кручу. Ні, тінь розтанула. «Але хіба сей вогонь – на півнеба, з Хорсовим щитом нагорі, – проти Хозарії? Проти степовиків? Ні!...» І князь, рвучко повернувшись, заквапився назад, до княжого терема.

На порозі світлиці, кланяючись, зустрів домаражич.

– Купці, княже, просяться.

– Відаю. Клич!

Домаражич метнувся по гостей, а князь, переступивши поріг, попрямував до різьбленого крісла – столу київських володарів. Та, сівши, через хвилю уже нетерпляче підхопився, заходив туди-сюди, затим спробував угамуватися, і, схрестивши руки на грудях, став перед кріслом – високий і широкоплечий, вогненно-рудий, і з блискучими синіми очима.

– Дозволь, княже! – ступив перший до світлиці Данко – світловолосий муж, кремезний і приземкуватий. На похмурому обличчі в купця князь одразу зауважив свіжий шрам.

– Заходь, Данку!

«З чим приходить? Невже – теж скажитися? – мимоволі скривився

князь Аскольд. – Купчина!»

Данко не був ще вельми старий, щоб вдаватися до купецтва – літ десь зо тридцять і п'ять лічив. Замолоду вчився тримати меч на заставах за Россю і Стугною, потім навіть сотню мав під своєю рукою, ходив не раз на хозар. Проте відтак несподівано відпросився з дружини і подався в купецькі мандрівки.

За Данком поріг переступили ще троє купців – на вигляд значно похмуріші, постягували з голів баранячі шапки, вклонились низько князеві і застигли біля дверей.

– То як гостив еси, Данку, у Царгороді?
– Покривджено нас тяжко, княже! – змняцкав у руках шапку купецький старшина. – Підді греки зовсім перестали шанувати купецькі уклади...
– Досі ж шанували, – обірвав Аскольд. – Не вперше бо правишся до грецької столиці.

Купець пересапнув, потім мовив значно спокійніше:
– Греки й вимагають від нас найбільше мито: десятину платимо!
– Одначе торгувати не відмовляється?
– Купують греки охоче. До вподоби їм наші хутра і перли. Та й раби наші вельми в ціні.

– Номизм грецьких закортіло?
– Не номизм ради, княже, – спаленів Данко і високо підніс голову. – А хіть таку маю: чужі городи подивитися. На Царгород закортіло поглянути.
– Заради сего і сотні своєї зрікся? Покинув еси княжу дружину.
– А що дружині нині робити? На полюддя ходити? Чи киян після бенкетів лякати та їхніх жон лапати?

– А що, нахмурився князь Аскольд, – радиш еси розпустити дружину? Стільки з'оруженого люду. Відаєш сам...

– Відаю, – відвів очі Данко.
На мить запала мовчанка, купці розгублено запереглядалися між собою.
Нарешті князь запитав насмішкувато:
– А що, греки так і запрошують милуватись ліпотою їхнього города? Наввипередки відчиняють ворота перед вашою валкою?

– Греки не пускають купно до Царгорода, – глухо відповів Данко.
– Боятись чи що?
– Речуть: від нас можна сподіватись всякого, бо ж ми не знаємо християнського закону.

– Одначе, того літа знову пустився еси до Царгорода?
– Того літа ми з Руладом, Владом і Судиславом, – показав Данко на своїх товаришів, – закупили в полуношних землях хутра, бурштину, риб'ячого зуба і, звичайно, рабів – то найдорожчий крам на грецькій торгавиці, – і після Купала відправилися до Царгорода. Але сего разу греки зовсім знахабніли!

– Чого б се?
– Не сподобалося, видно, що ми Волоса поставили у себе. На купецькому дворіщі. Ми повсюди ставили своїх богів: і в Булгарі, і в Ітилі, і в Багдаді. Кривилися, звісно, на глази навіть брали – поки меча роського не нюхали. Але щоб забороняти просити помочі у своїх кумирів, такого, княже, ще не було.

– Мабуть, той Волос у вашому стані під Царгородом не менший, ніж на Подолі?

– Не менший... А хіба що? Хай знають гречини: роський бог найдужчий!

– То вони прийшли вклонитися Волосові, коли уздріли, якого дужого кумира ви поставили?

– У город не пустили нас. Рекли: у Царгороді погане повітря. А потому, коли через три сідмиці ми обурились, нарешті пустили, зате здерли чи не втрое більше мито.

– І не мовили чому?

– Мовили, еге ж! Мовляв, не християни ми і перебігаємо дорогу правдолюбним купцям.

– Ось як, – спохмурнів князь Аскольд. – Укладали ж ряд з греками: торгувати вільно. У Києві беремо помірне мито, і хай греки торгують чи правляться далі – у варяги.

– Рік есмь, грецьке мито утрое більше.

– Так ви потому й ціну більшу назначаете, – здвигнув плечима Аскольд. Данко відвів очі і запнувся, відтак продовжив глухо:

– Коли ми виставили товари, прибув єпарх – посадник по-їхньому – і сам назначив ціни.

– І вам ті ціни не сподобались?

– Ми відмовились продавати свої товари.

– А не шкода було? – глузливо посміхнувся князь. – А-а, забув есмь: ти ж до Царгорода ходив еси милуватись теремами! Чи капищами грецькими?

– Єпарх звинуватив нас у которі і звелів забрати всі наші товари.

– Що рік еси? – враз потемнів на лиці Аскольд.

– А те рік есмь, княже, що царгородський єпарх звелів забрати всі наші товари. Серед білого дня пограбували нас греки! Не таті на широкій дорозі, а на торговищі, у стольному граді!

– Видиш еси, – похитав головою князь, – із сотниковим мечем було б ліпше.

– Ми вирішили поскаржитися грецькому цареві. Але, – Данко розвів руками, – нас не пустили до Великого Палацу. Потім погодилися прийняти тільки двох, та й то – зовсім безоружних. Ми запідозрили погане й зтялися: підемо всі – бо нас всіх пограбовано. Але й греки зтялися. І звеліли забиратись геть!

– Перестали греки шанувати наш договір, – процідив Аскольд.

– Той договір, княже, укладався з колишнім царем.

– З колишнім. З Теофілом.

– А цар Михайло не підтвердив договору й досі.

– Зате я підтвердив. Коли прийняв есмь княжого меча. Хоча не вельми велося нам з тим договором.

Тоді, понад двадцять літ тому, він насамперед відправив послів до грецького царя: запевнити, що новий київський володар шанує договір «миру і приязні» між росами і греками. Цар Теофіл з належною пошаною прийняв роських послів. Обидві сторони поклялися у вічній дружбі. Грецький цар навіть помочі шукав у росів: йому скрутно велося у війні з сараци-

нами, грецьке військо зазнавало поразки за поразкою в Малій Азії, і ворог загрожував навіть Царгороду.

Але дорогу назад, як згодом розповідали послы, заступили в степах маджари. Теофіл порадив росам податися навкруг, через землі франків. Послы погодилися, ба, навіть зраділи, адже майже всі вони були варягами, родом зі свеїв. А що шлях від франків до Києва йшов через Варязьке море, вони сподівалися побувати і вдома. Теофіл люб'язно запропонував роським послам відправитися разом з грецькою місією, яку він якраз посилав до франкського імператора Людовика Благочестивого до Ингельхейма. Він ще й листа передав, у якому просив Людовика допомогти роським послам повернутися до свого володаря, а якщо можна – то й надати охорону, бо їхній шлях, яким вони прибули до Константинополя, назад заступили варвари – вельми нелюдяні й дикі племена.

У травні¹ роські послы разом з єпископом Теодосієм Халкидонським і Теофаном, спатарієм грецького війська, що супроводжувало священика в далекий край, щасливо дісталися франкської столиці, проте в Ингельхеймі несподівано трапилася заговина: франки запідозрили щось непевне. Коли імператор почав випитувати послів, хто вони і звідки, ті охоче розповіли, що їхній народ зветься рос, що цар у них іменується хакан, а самі ж вони, послы себто, – свеї, але служать у роського хакана давно і задоволені його винагородою. Якраз отсе і здалося Людовику вкрай підозрілим: а чи се не вивідачі норманів – отих самих, які позаторік вчинили спустошливий напад на землі франків, та й взагалі – наводять жах на всі народи уздовж морського побережжя і по берегах великих річок, куди вдається заскочити драккарарм грізних вікінгів. І він звелів затримати росів-свеїв, а грецькому володареві відписав, що, на жаль, змушений відхилити його просьбу і хотів би переконатися, чи се таки справді не нормани. Проте пообіцяв, що, з'ясувавши все ретельно, або відпустить послів, або ж поверне назад до Константинополя, щоб не псувати дружніх стосунків з Теофілом.

Довелось послам чекати в Ингельхеймі чи не з півроку, заким Теофіл надіслав ще одного листа, запевнивши, що прибулі свеї – варязькі послы на службі у київського архонта, володаря грізних росів на Бористені. Ще писав грецький басилевс, що в нього тепер з роським архонтом мир і що він настійно просить Людовика відпустити послів, щоб не затьмарювати приязні між греками і росами.

І тільки тоді, після стількох поневір'янь, послы нарешті повернулися через Варязьке море, Західну Двіну і Дніпро до Києва, щоб переказати підтвердження греками давнього договору «дружби і приязні».

– А коли помер Теофіл, – промовив Аскольд, – новий грецький цар не прислав послів до Києва.

– Тому, – скрикнув Данко, – греки і не визнають того договору.

– Можемо і нагадати! – спалахнув князь.

– Ми теж так рекли, княже!

– І що греки? Отямилися нарешті?

¹ 839 року

– Де там! Зчинили галас, ніби ми загрожуємо безпеці Царгорода, і накинудись на нас з мечами.

– З мечами? – видихнув Аскольд. – Клянусь Святовитом!..

– Ми боронилися, княже! Але їх було вельми багато.

– І ніхто не втрутився? Де був царський посадник?

– Заким єпархові переказали про колотнечу, заким він прискакав на коні, уже було по всьому. Зі старосичів залишилось живих тільки нас четверо. І то – порубаних! Ось, поглянь, княже, на моє лице чи на Руладове, чи котрого іншого!

– І що, посадник, чи як ти його називав по-грецьки, єпарх, покарав винуватців?

– Отсе вгадав еси, княже! У поруб звелів нас кинути.

– У поруб? Моїх купців – у поруб?

– Через три дні нас таки звільнили. Єпарх милостиво переказав, що відпускає нас із Царгорода.

– Певно, зраділи-сте невимовно?

– Ні, княже! – випрямився Данко. – Ми відмовилися піти побитими. І вимагали справедливого суду! Суду самого царя!

Посмішка на Аскольдовому обличчі зникла, і він глухо запитав:

– І що, грецький цар прийняв вас?

– Нас прийняв Варда, царів вуйко.

– Чому ж не цар?

– Цар Михайло надто молодий. І має опікунів.

– Грецькому цареві понад двадцять літ, – здивувався князь.

– Двадцять два роки. Проте нині у грецькій державі усім заправляє Варда. Усі речуть: цар Михайло молодий ще.

Аскольд хмикнув, потім мовив:

– Отже, вас прийняв Варда?

– Не відразу, звісно. На третій місяць, майже під весну.

– Невже повернув вам усе?

– Ні, княже, не повернув. Ото тільки посміявся з нас, мовляв, невдатні до торгівлі. А потім ще й пригрозив: так буде з усіма, хто наважиться з мечем посягати на їхній священний город.

Князь промовчав. «А що за сотник був! Мислив есмь... А він: волю купцем до Царгорода!» Аскольд перевів погляд на інших купців. В Рулада – мабуть, наймолодшого серед них – навскоси через щоку червоніли шрами, у двох інших князь нічого не запримітив, проте з того, як вони мулялися, здогадався, що їх теж не поминули грецькі мечі.

– І лише тоді ми покинули Царгород, – озвався Данко. – Але я поклявся, княже... Я поклявся всіма роськими кумирами, що повернуся до греків і мечем заберу все, що втратив есмь у тому триклятому городі!

– Ми всі поклялися у тому, княже! – додав Рулад.

Данко зупинив його і, трохи не карбуючи слова, звернувся до Аскольда:

– Ми просимо твого захисту, княже! Просимо заступитися за всіх купців, що ходили в греки.

Князь Аскольд одразу збрижив чоло, по черзі прискіпливо оглянув на-

суплених купців, надовше затримався на Данкові, «Не номизм заради...», поволі пройшовся туди-назад і, зрештою, наче опам'ятавшись, сів у крісло. Відкинувся назад, обіперившись зручніше, і приплющив очі.

Купці мовчки застигли перед великим князем.

– Грецький цар, – не підводячи повік, промовив Аскольд крижаним голосом, – не воевода київський: не підвладний великому князеві.

– Тоді ми, княже, – Данко ледве стримував віддих, – з власної скітници наймемо варягів та росів і поведемо на Царгород!

Брови у князя злетіли догори, «Царгород!», пальці до болю стиснули бильця крісла.

Троє Данкових товаришів й собі рішуче закивали головами, а в купецького старійшини шрам став ще виразнішим, наче грецький меч допіру позначив його.

– На завтра, – голосно і розважно почав Аскольд, – скликав єсмь княжу раду. Сли прибули: від болгарського хана і від сарацинів. Прийдеш, Данку на раду теж: ректимеш про свої гостини у Царгороді.

– Слухаю, княже, – вклонився Данко.

– Можливо, – князь Аскольд забарабанив пальцями по дерев'яних бильцях, – відправимо слів до грецького царя: запитати, пощо не хоче підтвердити давнього договору. І про купців звелимо запитати.

Обличчя в Данка і його товаришів вдячно зясніли, старійшина низько вклонився:

– Дякуємо тобі, княже!

Відтак усі четверо позадкували до дверей.

Аскольд кивнув, прощаючись. «Царгород!.. Міклагард!»¹ – примружив він очі. Далі не витримав, підхопився з крісла.

– Почекай-но, Данку!

Купці здивовано застигли біля самісінького порога.

Князь тим часом голосно ляснув у долоні. У дверях немов уродився звідкілясь домаражич:

– Кликав еси, княже?

– Приготувати трапезу!

Домаражич умить зник за дверима. За давнім слов'янським звичаєм трапеза, як завжди, була наготовлена, і тепер домаражич тільки покликав робів, щоб слугували під час учти, а стільникові звелів налити в чари меду.

Князь припросив гостей до трапезної, показав на лави біля столу, сам умопився навпроти, взяв чару з медом, мимоволі поморщився, коли до носа вдарив хмільний дух, аж занудило, та все ж пересилив себе, плюснув трохи до вогню на жертovníку перед дерев'яним кумиром Чура, перечекав хвилю, поки язички полум'я знову затріпотіли над жертovníком, і голосно мовив:

– П'ю на тебе, Данку, і на твоїх задругів: що ви не поганьбили-сте честі роської в Царгороді!

Данко з гідністю вклонився князеві, вслід посихляли голови і решта купців,

¹ Так вікінги називали Константинополь

потім по черзі хлюпнули меду на жертovníк, шануючи хатніх духів господаря, і майже водночас аж з якимось жадібним клекочучим придихом припали до чар.

Затим з тією самою жадібністю узялися до холодної ведмежатини, приправленої пахучими травами, копченої – теж на духмяному зіллі – баранини.

Нарешті перший голод було вгамовано, обличчя в купців потроху прояснилися. Данко потягнувся до чари, і стільник мерщій поналивав усім меду.

– П'ємо на тебе, княже!

Аскольд подякував, але тільки пригубив і поклав чару якнайдалі. Підперши голову рукою, з посмішкою переводив погляд з одного гостя на іншого. «Царгород виділи!» Обличчя в купців уже зовсім розпогодились, тільки ярів шрам у Данка. «Певно, люта була січа.»

– Не розучився єси, Данку, – несподівано запитав Аскольд, – меч в руках тримати?

– На глази береш, княже?

– А по-правді: не розучився єси?

– Ні, княже, – Данко відклав шмат м'яса на таріль. – Не розучився єсмь!

– А воеводою підеш?

– Воеводою? – Данко поглянув на своїх задругів, чи не вчулось, бува, йому, але ті теж затверли від здивування.

– Воеводою, – підтвердив князь.

Данко провів рукою по чолі, глянув у вічі князеві, проте відразу й відвів погляд і взявся старанно розтирати підборіддя.

Аскольд навіщося потягнувся за чарою, стиснув її, що, здавалось, затріщить в його дужих пальцях. «Якщо й сего разу відмовить...»

– Востаннє питаю: підеш воеводою?

– Супроводжувати великого князя на полюдді? – нарешті підвів голову Данко.

Довгу хвилю вони незмигтно дивились один одному в очі.

– Мислю єсмь, Данку, – князь відклав чару, поклав руки широко перед себе на стіл, – сего літа дружина не буде нудитись в городах.

– Роських, звісно? – поволі проказав Данко, – не відвертаючи погляду.

Князь не відповів, тільки поволі стулилися кулаки.

– Тоді піду! – випередив Данко, потім взяв чару і підніс високо. – Піду, княже!

Аскольд голосно видихнув, обличчя його проясніло.

– Дам тобі найліпших воїв! Давно відбирав єсмь для тебе.

На знак чашник мерщій долив меду, князь підніс чару, намірився щось мовити, але, вочевидь, передумав, і одним духом випив. Потім широко посміхнувся і весело мовив:

– Не відав єсмь, як навернути тебе, Данку, до роської дружини, та, бач, греки допомогли.

– Греки ще молитимуть своїх поганих богів, щоб я знову пересів на купецьку лодію!

– А то б чому?

– А тому! – махнув новий воевода, аж мед хлюпнув на стіл. – О-о!

Я люблю дивитися чужі землі, чужі городи; люблю мирно торгувати, я можу навіть задарма пустити свій крам – якщо мені покупець сподобається. Клянусь Даждбогом: можу! Але лихо тому, хто зневажить мене, хто змусить мене за меча взятися! Хай навіть греки!

Аскольд обіпер голову на підставлену руку. «Але ж там мури! І з боку моря – теж укріплення.»

Тим часом із закутків потихеньку почали виповзати сутінки. Спершу скрадалися попід стіни, відтак чимраз сміливіше оточували уже довкола. Домаражич звелів робові принести палаючі смолоскипи. Від миготливого світла темінь втекла під стіни і тільки потай засакувала далі, кладучи трепетні хвилі на людські обличчя.

Князь Аскольд на мить заворожено втупився у палахкотливе полум'я смолоскипа на стіні навпроти. Здалось, буйний вогонь займає увесь світ. «Волхви-бо пустого не речуть.»

– Княже! – раптом рішуче відклав чару Данко. – Слухай, що ректиму!

Хвилю князь Аскольд дивився на Данка, зрештою отямився.

– Речи, воеводо!

Данко навісось озирнувся на робів, що, мов різьблені з дерева кумири позастигали попід стінами, скривився невдоволено, затим, перехнябившись через стіл, поманив князя, щоб він нахилився до нього, і зашепотів голосно:

– У похід треба вести дружину!

Князь теж роззирнувся і мовчки потягнувся ближче до Данка. А той по-змовницьки продовжив:

– Тепер вельми зручна нагода! Грецьке військо – сорок тисяч! – пішло воювати з сарацинами. Цар і Варда – разом з військом. У Царгороді немає нікого: ні царя, ні Варди, ні війська!

– Хто се рік тобі? – прохрипів Аскольд майже пошепки.

– Були такі, що рекли, княже. Не задарма, звичайно. За золото! Відаєш еси, які греки ласі до золота? Та й не тільки греки!

Аскольд повів плечем.

– Відаю єсмь.

– Я в кожному городі маю своїх вивідачів. А то ж як! У нашій купецькій справі мусиш все знати: і які ціни, і які багатства мають покупці, і чим найдужче цікавляться, і який там настрій у державі чи городі – чи воюють, чи мирно живуть, і як дивляться на чужинців. І на росів як дивляться: чи бояться, чи шанують. Еге ж! То – велика мудрість, княже!

– Та невже?

– Данко на мить сторопіло витріщився на князя, потому й собі заусміхався.

– Авжеж-бо!

Далі уже серйозніше продовжив:

– Речу, княже: все військо відправилось воювати. Того літа цар з Вардою теж ходили на сарацинів. Але невдало. Дійшли до Самокати – до краю їхньої землі, простояли там даремно до осені, потому обміняли полонених і вернулися на зиму додому, в Царгород. А отсе навесні – розповідав

мені один грек за чарою вина – сарацини захопили якийсь їхній город, Лулу чи як там його, і цар з Вардою стрімголов кинулись з усім військом туди! А ще до того греки послали усі свої лодії проти розбійників на морі, бо ті уже жодного спокою не дають грецьким купцям. Ось, княже: немає ні війська, ні лодій!

– Ти певен? – Аскольдове лице узялось плямами.

– Княже! – ображено вдарив себе кулаком у груди Данко. – У мене око спостережливе – відаєш єси! Відтоді, як покривдили нас греки, єдине мислив єсмь.

– Невже греки такі безпечні? Щоб отак покинути Царгород?

– На мури сподіваються. Там мури такі височенні, як наші київські кручі. Єдиний вигляд зупинить ворога! А ще рови з водою перед мурами.

– Можна заскочити зненацька?

– Можна. Я допроваджу роські лодії до самісінького Золотого Рогу: ніхто й не попантрить. Із заплющеними очима допроваджу, княже!

– І Царгород, мабуть, добре знаєш?

– Як покої у власному теремку! І гречина кожного запам'ятав єсмь, з ким маю порахуватися за кривди.

Князь Аскольд важко пересапнув. Зауваживши, що Данко поривається ще щось там розповідати, він жестом зупинив його. «Треба добре розважити! Самому.» Потім посміхнувся і звелів стольникові знову наповнити чари медом.

Данко, хоча уже й добряче сп'янілий, здогадався, що учтування треба закінчувати. Взявши чару до рук і намагаючись тримати її твердо, щоб не розхлюпати, запевнив великого князя, що буде добрим воеводою.

– Я не сумніваюсь у тобі, Данку! – владно обірвав його Аскольд. – А завтра чекаю на княжій раді.

Купці дружно посхоплювалися з-за столу, ввічливо подякували господареві за гостинність і, ступаючи якнайтвердіше неслухняними ногами, попрямували до дверей.

2

До Золотої світлиці, де звичайно відбувалися княжі ради, Аскольд увійшов, високо й гордовито тримаючи голову. Присутні притомом посхоплювалися з лавиць, вітаючи київського володаря. Князь кивнув на ходу і стрімко попрямував до свого крісла на невисокому узвищенні – масивного, з різьбленими бильцями і спинкою. Велике півколо спинки нагадувало шлях Сонця-Хорса, а на самому вершечку – його круглий лик, інкрустований золотом.

Зупинившись біля крісла, Аскольд повернувся і прискіпливо оглянув світлицю. Воеводи і старійшини потупили очі, тільки троє мужів відверто незалежно попідводили голови: волхв Видослав, брат – князь Дір і воевода Житомир.

Найстарший з-поміж них – волхв капища Даждьбога Видослав. Скільки йому літ, ніхто не знав: ті мовили, що вісімдесят, ті – дев'яносто, а дехто ходив роту¹, що не менш як сто. А сам волхв ніколи в тім не признавався, тільки втуплював свої старечі примружені очі, що здавалися підмерзлими осінніми калюжечками, кудись вдалеч – де, либонь, мав бути Вирій, – і по затяжній мовчанці невдоволено промовляв: «Хіба чоловік сам собі літа лічить? Боги лічать.» Видослав був сивий-сивіський – і голова, і брови, схожі на необрізану стріху, і довга, аж до пояса, борода. Одяг мав білий, без найменших оздоб, лише на шкур'яному ремінці висіли обереги – зуби рисі. На людей Видослав дивився з посмішкою: і ледь зверхньою, і добродушною, не вирізняючи ні князя, ні роського дружинника, ні вільного смерда чи роба. І мав незаперечну шану: спілкувався ж бо з богами і від них мав силу. В їхньому роду всі мужі були волхвами, передаючи один одному у спадок свою мудрість. Волхв знав обряди, заклинання, ритуальні пісні, обчислював термін, коли можна сіяти і коли можна жати; знав, з якими словами треба просити допомоги в Ярила чи Овсеня; відав, як умовляти Даждьбога, щоб він послав дощі, і як благодати Перуна, щоб відвернув свій гнів і не вдарив градом. До волхва йшли з хворобами, з ранами, у нього шукали помочі від поганого ока. Його ж і боялися, бо волхвів перст міг показати на кожного, щоб саме його принести в жертву розгніванним богам, і ніхто не наважиться заступитись за приреченого. Одне слово, навколо волхва вертілося повсякденне життя чоловіка. Тому, мабуть, і знання ті були спадкові: дід передавав онукові, а той потім своєму онукові – і так споконвіку. Двадцять літ змалку чоловік навчався мудрості волхвування, двадцять літ по тому, змужнівши, волхвував сам, а відтак – двадцять літ навчав свого спадкоємця, готуючи собі заміну.

Найближче стояв брат Дір. Завжди похмурий і невдоволений тим, що колись віче віддало княжого меча не йому, а братові Аскольдові. Він теж гордовито підніс голову, проте зустрічатись очима уникав.

Ота погорда, звісно, дратувала Аскольда, але зачіпати Діра чим-небудь він не наважувався.

Поруч брата – молодий древлянський воєвода Житомир. На відміну від Діра він не видавався таким похмурим, на губах навіть блукала задержувата посмішка.

Нарешті великий князь запросив присутніх сісти, зати́м і собі вмовстився в кріслі, вибираючи позу, щоб воно якомога менше муляло, і поклав руки на різьблені бильця.

– Вітаю вас, мужі київські!

У далекому куті Аскольд побачив Данка.

– Учора призначив єсмь нового воєводу, – показав на Данка; той повагом підвівся, і з гідністю вклонився до присутніх.

Князь зручніше обіперся об спинку, так що золотокарбований лик Хорса опинився саме над головою.

– Покликав єсмь вас, мужі роські, щоб раду радити з вами вкупі. Маємо вислухати слів від болгарського хана Бориса і від сарацинів. – Аскольд на

¹ давати клятву

хвильку замовк, присутні поважно закивали. – А ще маємо, мужі, вість погану: в Царгороді покривджено наших купців. – У світлиці запереглядались, проте князь застережно звів руку. – Про се потому! Спочатку вислухаємо слів. – Зам, повернувшись до бирича, звелів: – Покликати сарацинського посла!

Золота світлиця сповнилася здивованим шепотом: спершу – сарацини? Не болгарі? Се – навіть зухвальство. Бо, хоча князь Аскольд і зміцнив державу росів, у Києві все ж остерігались виказувати бодай чим-небудь неповагу до могутніх сусідів – хозарських каганів та болгарських ханів. Ще з часів знаменитого хана Крума, що розширив свої володіння від земель бідричів на Верхньому Дунаї аж до Дніпра на сході і трохи не до самого Босфора на полудні, і переміг бізантійського імператора Никифора, з черепа якого зробив собі чашу для вина, окуту сріблом, київські князі мусили запобігати перед болгарами. Згодом, коли Крум несподівано помер під стінами Царгорода, а на його місце після двох років міжусобиць між воєводами болгар на загальному соборі вибрали володарем Крумового сина Омуртага, київський князь – дід Аскольда і Діра – перестав посилати подарунки ханові, вирішивши, що настав час позбутися болгарської зверхності. Розгніваний хан Омуртаг негайно відправив на росів велике військо на чолі з копаном Окорсисом. Київський князь теж зібрав дружину, прихопив варягів і кинувся назустріч. Війська зіткнулися на берегах Дніпра, далеко на полудень від Росії, але до битви так і не дійшло. Ні копан Окорсис, маючи під руками добірне й досвідчене військо, ні київський володар з варягами не наважувалися розпочати наступ, добре відаючи, що однією битвою тут не закінчиться, а до великої війни ніхто ще не готовий: роси не зовсім ще звільнилися від хозар, а болгарам загрожували греки, які після несподіваної смерті хана Крума нарешті оговталися і потіснили небезпечних сусідів геть з бізантійської землі і вдерлися до Болгарії. Через кілька днів київський князь, мабуть, розваживши, що ліпше не дратувати надаремне болгар, послав до копана Окорсиса воєводу і запропонував розпочати переговори. Гоноровитий копан покомизився трохи – задля годиться – і дав згоду. Потім великий князь з Окорсисом обмінялись подарунками, поклялись у вічній дружбі між росами і болгарами, і на тому війська розійшлися.

Хоча з тих пір князь уже не посилав щоліта подарунків болгарському ханові, та все ж щоразу, коли до Києва прибували послы з Болгарії, їх приймали першими і з найбільшою шаною.

Нині Аскольд наважився порушити той усталений звичай.

Тим часом до Золотої світлиці задріботів низенький чоловічок у барвистому вбранні. Обличчя мав смагляве, аж темне; маленькі очі примружились і вмиль пильно обмацали присутніх. Проте, зустрівшись поглядом з великим князем, посол одразу ввічливо схилив голову.

Одягнений він був багато і розцвічено: узорчастий шовковий куптан, підперезаний широким поясом з червоного шовку; поверху інший, ще ошатніший, куптан, облямований уздовж бортів хутром з куниць, либонь, купленими тут-таки, у росів; широкі і барвисті шаровари були підв'язані біля кісточок тасьмою, від чого на сандалії спадали великі складки; на голові –

білий тюрбан, намотаний поверх шовкової, з вигадливим візерунком, куфії, що лягала краями і на плечі, і на спину. А ще посол мав, як зазвичай у сарацинів, довгу і розкішну бороду. Купці розповідали князеві, що сарацини вважають бороду не тільки окрасою кожного чоловіка, а й оселею добрих богів. Через те вони ще замолоду відрощують бороди і дуже дбають за ними: розчісують щодень, підстригають, миють та напахчують різними духмяностями.

Аскольд навіть мимоволі потягнув носом повітря, чи справді пахне борода в сарацинського посла. Але нічого не вловив: у світлиці стояв дух весняного зілля, якого щедро накидали роби попід стіни, щоб притлумити запахи медів та заморських вин після трохи не щонічних бенкетів.

Відтак, схаменувшись, великий князь легеньким кивком відповів на привітання, а посол підвів голову і щось залопотів. Аскольд підкликав товмача ближче.

– Сол, княже, рече: великий халіф Джафар аль-Мутавакіль, улюбленець сонцесяйного Аллаха – хай вічне буде його ім'я! – і його пророка Магомета, посилає вітання і найкращі побажання своєму братові з далеких північних земель – хаканові Куяби¹.

Князь скривився, йому не подобалося, коли його називали похазарськи: хаканом. Сей титул полюбляв старий князь, прагнучи показати, що його влада не менша, ніж у володаря в Хозарії. Себе Аскольд велів називати по-варязьки – конунгом, або ж, як переробили роси на слов'янський кшталт, – князем.

– Перекажи сарацинові, що я вельми втішений прихильністю багдадського халіфа і теж бажаю йому довгих літ і щасливого володарювання. І речі йому: не хозарин есмь, а рос! А отже: не хакан, а великий князь російський!

Товмач покірно схилив голову, потім, приклавши руку до грудей, звернувся до посла великого аль-Мутавакіля.

Вислухавши, посол закивав, згоджуючись, потім голосно плеснув у долоні. У світлиці негайно, немов принесені подувом вітру, з'явилися кільканадцять рабів із сувоями барвистих шовкових, парчевих, вовняних тканин; інші несли оружжя, оздоблене дорогоцінним камінням: мечі в золотих піхвах, куті золотом щити, келепи зі срібним руків'ям, перначі з рубінами та сапфірами. Показавши ті подарунки присутнім, раби з тим складали їх до ніг великого князя. Посол спідлоба стежив за рабами. У руках він тримав чотки і раз по раз перекидав камінці. Аскольд мимоволі зупинив погляд на його довгих і випещених пальцях з перснями та самоцвітами. «Навмисно їх розтягував чи що? Меча і не втримає!»

– Великий халіф Джафар аль-Мутавакіль посилає отсі скромні подарунки великому хаканові росів і його вірним воям на знак своєї прихильності, – і поки товмач переказав, посол кілька разів низько вклонився до Аскольда.

Великий князь кивнув, дякуючи, і почав ввічливо розпитувати про здоров'я та військові успіхи багдадського володаря.

– Рекли, нині великий Джафар аль-Мутавакіль має клопітну війну з греками, які ніяк не бажають прийняти вашої віри?

¹ так араби називали Київ

Посол перекинув кілька камінчиків на чотках, і вони голосно клацнули в тиші.

– Великий пророк Магомет заповів джихад¹. Правовірні мусять проне-сти зелений прапор великого пророка до краю Всесвіту!

Коли товмач переклав, на обличчях у присутніх з'явилися глумливі посмішки. Байдужими залишилися вохв Видослав, який мовчки дивився кудись у вікно навпроти, та ще новий воєвода Данко, що за роки купецьких мандрювань чимало начувся про той заповіт сарацинського пророка.

– Нині великий халіф Джафар аль-Мутавакіль провадить переможну війну з Румським² володарем, – ніби й не зауважуючи посмішок, спокійно продовжив посол.

– Того літа халіф надаремне простояв біля Самокати?

Посол зиркнув пильно на князя і розвів руками:

– Така воля Аллаха!

– А сего літа, здається, твій бог милостивіший: халіфові війська навіть захопили грецький город Лулу.

Посол здивовано звів брови. Про падіння бізантійського міста під ударами правовірних він довідався допіру в дорозі, а північний володар, виявляється, уже все знає. Проте оговтуватись мусів хутко, і через мить на обличчі знову засяяла посмішка.

– Милостивий Аллах – хай вічне буде його ім'я! – подарував нам велику перемогу.

– Греки уже післали сорок тисяч війська – забрати той город назад, – співчутливо похитав головою князь. – Сам грецький цар очолює військо.

– На все воля Аллаха – хай вічно прославляється його ім'я! – посол по-гладив розкішну бороду. – Великий коназ хоробрих росів міг би теж спробувати удачі в Румейському царстві. Країна Рум така багата! – прицмакнув сарацин і почекав, щоб товмач встиг перекласти, а його чорнючі меткі очіці забігали по обличчях воєвод і старійшин. – Кожний з росів міг би привезти золота і дорогоцінних тканин на десяти лодіях. Румський володар позбирав до своєї скарбниці багатства всього світу.

Побачивши, як повитягувались обличчя у воєвод і заблищали очі, князь Аскольд недоволено насупився.

– Великий халіф Джафар аль-Мутавакіль, – посол підвищив голос, – пропонує хороброму коназові росів укласти військовий союз.

Коли товмач переклав, воєводи, мов на розказ, гордовито пови-прямались, навіть похмурий Дір посунув брови догори і зверхньо посміхнувся. Єдиний Аскольд залишився незворушним і кивнув послові, щоб продовжував.

– Великий халіф Джафар аль-Мутавакіль – хай могутній Аллах продо-вжить йому літа! – обіцяє допомагати роському коназові проти його ворогів.

– У росів, – повів плечем Аскольд, – достатньо потуги, щоб самим оберігати рубежі своїх земель.

¹ священна війна з невірними

² бізантійський чи ромейський

На обличчі в посла промайнуло занепокоєння, він забігав очима. Та коли побачив, як враз насупились воеводи, посміхнувся і мовив улесливо:

– Великий халіф Джафар аль-Мутавакіль теж має достатньо війська, щоб зелений прапор пророка Мухамеда замайорів над зруйнованими стінами Румейської столиці. Він лише пропонує хоробрим росам розділити з ним румейські багатства. Якщо хоробрі роси допоможуть йому у війні з Румейським імператором, вони отримають великі подарунки – значно більші, ніж отсі! – і посол недбало тицьнув успипаним самоцвітами пальцем на купу тканин та дорогоцінної зброї біля Аскольдових ніг.

«Напевно, скрушно таки доводиться з греками?» – подумав князь. Він підвів голову і зустрівся поглядом з послом. Той, заглядаючи увіч, продовжив:

– Розповідають, у росів немає злагоди з хозарами. Розповідають, наче роси данину платять хозарам...

– Роси нікому не платять!

– Але й миру з хозарським хаканом у росів, здається, немає?

– Немає, – неохоче визнав князь Аскольд.

Якусь мить вони з послом незмигтно дивились один одному в вічі, затим сарацин потупив очі, мовляв, він тільки підданий і переказує слова свого володаря.

– Великий халіф Джафар аль-Мутавакіль обіцяє після успішного завершення війни з Румом повернути своє непереможне військо проти хакана.

Як лишень товмач переклав послові слова, у світлиці зчинився гомін. А воевода Житомир навіть підхопився з місця:

– Княже! Згоджуйся на союз з сарацинами! Разом ми вщент розгромимо Хозарію!

Князь Аскольд незворушно дочекався, поки у світлиці запала тиша, і мовив з посмішкою:

– Молодий еси, Житомире!

Воевода Житомир почерленів, заозирався за підтримкою, проте інші воеводи мерщій поховали очі, навіть князь Дір відвернувся і буркнув щось невиразне.

– Виходить, княже, – насуплено запитав Житомир, – ти проти союзу з сарацинами?

– Не рік єсмь такого, – здвигнув плечима Аскольд. – Тільки Хозарію мав на увазі. – «Хтозна де майорів би той зелений прапор, якби не хозари!» Затим повернувся до посла. – Нас тішать слова твого володаря. Ми будемо радитися.

Коли товмач переклав, великий князь люб'язно кивнув халіфовому посланцеві. Здогадавшись, що прийом закінчено, посол не став надокучати, запобігливо вклонився кілька разів, тулячи випечені руки до грудей, і хутко позадкував до дверей. На порозі ще тричі зігнув спину в низькому поклоні, сгортаючи бородою мало не до підлоги, і зник за дверима.

– Тепер послухаймо слів від болгар! – звелів князь.

Посланець болгарського хана Бориса тримався значно поважніше, хоча й без надмірних гордошів, як те бувало колись.

– Самписи¹ Умар передає тобі, княже, вітання від великого ювігі-хана² Бориса, – переказав слова болгарина товмач.

І щедрими подарунками болгарин не сипав перед Аскольдом, тільки власноруч подав київському князеві довгого меча в золотих піхвах.

– Ювігі-хан сподівається, для хороброго воїна такий подарунок буде найдорожчим.

Очі в Аскольда заблищали. Він ніжно погладив піхви меча, майстерно з'узорені дрібним візерунком, торкнувся руків'я, що завершувалось великим яблуком, щедро всипаним криваво-черленими рубінами. Привітно усміхаючись, князь щиро подякував за чудовий подарунок.

Далі настала черга звичних і ввічливих запитань про здоров'я болгарського хана та про його державні справи.

– Ювігі-хан Борис дбає про спокій у своїй державі, – ухильно відповів посол, – і прагне міцного миру з сусідніми володарями.

Великий князь не став допитуватися, й так гаразд відаючи про невдачі молодого болгарського хана. Після смерті батька, хана Пресіяна, який вів переможні війни і з Бізантією, і з сербами, хан Борис сподівався продовжити завоювання нових земель. Проте через брак досвіду пристав до союзу з королем франків Карлом Лисим і моравським князем Ростиславом. І разом з ними повів військо на Людовика Німецького. У війні союзники зазнали нищівної поразки, і цілі хмари франків Людовика посунули на Болгарію. Борисові ледве вдалося домовитися про мир. Людовик змусив болгар зректися попередніх союзників і троюдив до війни з Ростиславом. Потім була ще невдаліша війна з хорватським князем Терпимиром. Згодом почалися незгоди з греками. Княжий вивідач розповідав, що першим зачіпки став шукати хан Борис. Мовляв, коли болгарський володар довідався, що в Бізантії після смерті царя Теофіла править жінка – цариця Теодора, як опікунка малолітнього сина Михайла III, він відправив їй листа, в якому зухвало заявив, що розриває мирний договір, укладений ще тридцять років тому ханом Крумом, і йде війною на греків. Проте мужня цариця не злякалася: «Ти застанеш мене готовою до війни, і я сподіваюсь, що переможу тебе. А якщо ні, то хіба ти здобудеш велику славу, перемігши не мужа, а жінку?» Аскольд, від захоплення аж головою покрутив на таку відповідь. «І що – пішов таки війною хан на греків?» – «Ні, не наважився. Але потім вдарили греки. З двох боків: і морем – на лодіях, і по суші» – «А хто ж вів грецьке військо? Невже та хоробра цариця?» – «Та ні, княже! Теодора залишилась у Царгороді. Військо повів її брат Варда. Із собою взяв і молодого царя Михайла – щоб той привчався до державних справ. Їм вдалося відтіснити болгар і захопити Загору. Через ту землю, ту Загору, у них, як з'ясовується, давня ворожнеча, літ, либонь, вже зо сто і п'ятдесят.»

Схаменувшись, що мовчанка дещо затяглася, князь Аскольд закивав головою і розважливо промовив:

– Кожний володар віддає перевагу мирові.

¹ державний чин в Болгарії, виконував дипломатичну місію

² великий хан, чи, точніше: хан для походу

– Якщо такий мир вигідний для його держави, – глянув у вічі посол.
– Болгарський володар не задоволений договором, який він уклав з греками чотири роки тому?

– На жаль, він дуже невикорисний для болгар.

На обличчі в Аскольда промайнула злорадна посмішка. Під час укладення миру, після невдалої війни у Старій Планині, досвідченому бізантійському дипломатові протоспатарієві Врієннію вдалося добитися від хана Бориса, щоб чимало земель, завойованих колись ханами Омуртагом та Пресіяном, знову відійшли до Бізантії.

– Напевно, – запитав князь, – болгари воліли б повернути собі Загору?

– Так, володарю! Загора Болгарії належить по праву! Ці землі болгарському ювігі-ханові Тербелові подарував на вічне володіння імператор Юстиніан другий¹. Болгари мають царський хрисовул² на Загору.

Повернувшись до товмача, великий князь звелів:

– Попроси болгарського сла, хай розповість, як вдалося їхньому ханові отримати такий дорогий подарунок від жадібних греків!

– З охотою! – погодився самписис Умар, бо ж немає нічого приємнішого, ніж розповідати про великі завоювання своєї держави. – Сталося це давно: коли правив у Болгарії хан Тербел, син знаменитого хана Аспаруха з роду Дуло, який привів наш народ з берегів Ітилю³ за Дунай. Тоді в Бізантії стра-тиг Леонтій зацікавився змову і скинув царя – Юстиніана. Змовники не вбили царя, тільки обрізали йому носа, щоб не наважувався з'являтися людям на очі, і відправили на заслання до Херсонеса. Царем оголосили, звичайно, Леонтія. Але прогадали: Леонтій програв війну арабам. І невдоволене військо обрало імператором Тіберія.

– Але, Юстиніан, – не втримався Аскольд, – згодом повернув собі владу.

– Колишньому цареві вдалося втекти з тюрми. Спочатку він кинувся просити допомоги у хозар, а коли ті відмовились, звернувся до болгарського хана Тербела. За допомогу пообіцяв великі подарунки і свою дочку в жони. Мудрий ювігі-хан Тербел не відмовив. Наступного літа він зібрав п'ятнадцять тисяч добірного війська і разом з Юстиніаном та його сотнею пішов на Константинополь.

– Лише – п'ятнадцять тисяч війська? – видихнув Аскольд.

Мабуть, те ж подумали й воєводи, бо очі в кожного заблищали, а най-молодший Житомир ще й рукою ляснув по коліні.

– Се були, – продовжив з гордістю болгарин, – хоробрі вої зі старих болгарських родів Чакарара, Кубиара, Кіриара і Ерміара. Через три дні грецька столиця опинилася в руках ювігі-хана Тербела.

«П'ятнадцять тисяч!» – подумки повторив князь. Потім, тамуючи збудження, поцікавився:

– І що, не відрікся грецький володар від своїх обіцянок?

– Ні! Бізантійський імператор виявив великі почесті ханові Тербелові.

¹ 704 року

² Золота грамота (грецьк.)

³ Волга

Прийняв його у Великому Палаці, власноруч накинув на нього пурпурову царську хлямиду і надав титул кесаря.

Аскольд стиснув бильця: той титул у греків надається тільки царському родичеві або ж спадкоємцеві, позаяк кесар вважається другою людиною в Бізантії. І ніколи на кесаря не коронують чужинця. «Визнав законним володарем незалежної держави. Рівної Бізантії.»

– А потім, – продовжив сампис Умар, – вони обидва сіли поруч на троні і приймали вітання від бізантійського війська. Кожний воїн знімав сандалії, і цар наповнював їх золотими і срібними монетами. Правою рукою сипав золото, лівою – срібло! Але найбільшим подарунком була Загора!

Коли болгарин замовк, у світлиці запала тиша, тільки через якусь хвилю Житомир мовив упів-голосу, але так, що почули всі:

– Щедро віддячився!

Князь Аскольд похмуро зиркнув на воєводу, потім звернувся до посла:

– Але тепер Загора знову в грецьких руках.

– На жаль, володарю, – розвів руками посол.

– Хіба у твого хана мало війська, щоб своє забрати силою?

Сампис не відвів очей, тільки примружився.

– Ювігі-хан, звичайно, хотів би, – мовив він, – переглянути деякі статті договору з греками, невідгідні для Болгарії.

Аскольд розуміюче закивав. «Але з півночі тиснуть франки.»

– Зараз, – промовив він уголос, – грекам загрожують сарацини. І вони можуть бути поступливіші.

– Роський володар теж міг би, – темні очі у болгарина немов ховалися за вузькими щілинами. – повести своє численне й хоробре військо.

«На Царгород...» Аскольд аж здригнувся: се мовив посол чи вчулось? Він допитливо пробіг поглядом по світлиці. Обличчя у воєвод очікувально витяглися, у Житомира руки застигли на колінах, лише Дір нарочито байду-же втупився у відчинене вікно.

– А ще ювігі-хан, – не витримав сампис Умар, – застерігає росів про велику небезпеку, яка йде від греків.

Присутні на раді здивовано запереглядались: де ті греки, де той Царгород!

– Сол мовить про грецьку віру? – несподівано запитав волхв Видослав.

– Так!

По світлиці прокотився гомін, дехто з воєвод і старійшин зверхньо посміхнувся, а князь Аскольд недбало повів плечем:

– Росам грецька віра не загрожує!

Єдиний Видослав, який, мабуть, ліпше за всіх знав і силу богів, і непостійну людську вдачу, нахмурих сиві кушуваті брови і невдоволено гримнув ціпком.

– Не легковаж на тому, княже!

Аскольд не відповів, тільки взявся розгладжувати вуса, щоб приховати посмішку:

– Коли болгари укладали мир з Царгородом, – озвався сампис Умар, – грецький сол Врієнній вимагав, щоб ювігі-хан прийняв грецьку віру і хрес-

тив свій народ. Тепер греки знову наполягають на хрещенні і погрожують війною, якщо хан відмовиться. Те саме вимагає і Людовик Німецький.

– Он як? – відразу посерйознішав князь Аскольд.

– Вони мовлять, без хрещення ніхто не визнає Болгарію рівноправною державою. Ніхто не розмовлятиме з нами як з рівними собі.

Як лишень товмач переклав, у світлиці заворушилися. Навіть Дір потемнів на лиці, а волхв Видослав здійняв ціпка і голосно застеріг:

– Грецький бог уже спокусив чимало росів! І твої варяги, княже, теж зраджують дідівську віру.

Князь нахмурився: справді, чимало варягів, які перед сим служили в Бізантії, носять на шії хрести – обереги грецького бога. Хтось розповідав, що десь неподалік, в лісі за Києвом, вони навіть мають невелику потайну печеру, де моляться до намальованого на дошці грецького бога. Се вельми не подобалось волхвам, і вони застерігали великого князя, проте Аскольд лише відмахувався: кожний муж вільний сповідувати якого завгодно бога, якщо він допомагає йому, – чи Даждбога, чи Волоса, чи Перуна або Святовита. Хіба не однаково, кому кладуть треби варяги: Одинові чи Ісусові? А проти варягів росів підбиває брат. Дір сам мовив у вічі, що їх надто багато у княжій дружині. «Проте, – заперечив він тоді братові, – на варягів покладались усі київські князі. Дід покладався.» Дід навіть спочатку віддав свою єдину дочку за варязького конунга, а коли народився онук, назвав його по-варязьки: Аскольд. Що правда, потім, коли через два літа той конунг загинув десь за морем, старий князь змушений був підкоритися волі старійшин і віддати дочку варуге – тепер уже за Іскоростенського князя. І наступного літа мав ще одного внука – Діра.

Аскольд перевів погляд на брата. Обидва виховувались під дідовою опікою, а які вони різні! На вічі, коли князь уже – як він сказав – «сидів на санях»¹, довго не могли вирішити, кому ж віддати меча, бо одні тягнули за Аскольдом, мовляв, він таки старший, але інші щосили гукали, що не потерплять на київському столі варяга. Нарешті втрутився сам князь, заявивши, що в жилах старшого онука тече насамперед його кров. А старий покон велить передавати княжого меча старшому в роду. «Застерігав дід: не ворогувати з варягами. З них і вої досвідчені, і купці.»

Мовчанка, мабуть, затягувалась, бо Видослав нетерпляче пристукнув ціпком. Князь Аскольд поглянув на нього і мовив з притиском:

– Роси не зречуться своєї віри, хто б не зваблював! І хто б не загрожував.

Болгарський посол повернувся до товмача, той мерщій залопотів до нього, перекладаючи. Коли він замовк, сампис поважно закивав і знову звернувся до великого князя:

– Ювігі-хан Борис пропонує росам разом триматися проти грецького бога!

– Твій володар пропонує війну проти греків? – обережно запитав Аскольд.

– Ювігі-хан не мовив про війну. Він велів нагадати росам: греки поважають тільки того, хто дужчий за них. Варто хоробрим росам з'явитися під стінами їхньої столиці.

– Що ж, – якомога розважливіше промовив Аскольд, – будемо радитись.

¹ тобто – перед смертю; натяк на те, що померлих росів спalyвали на санях

З воєводами і старійшинами. І своє рішення перекажемо болгарському ханові.

Вклонившись, сампис Умар з гідністю попрямував до дверей. Князь Аскольд провів його поглядом. «Тільки того, хто дужчий.» На мить виразно постав перед очима сон. Те полум'я бурхало зараз прямо з грудей. Щоб угамуватись, обіперся назад, об тверду спинку. Від довгого сидіння спина затерпла, навіть ноги затекли, хоча кілька разів крадькома і ворухнув ними.

Коли болгарин зник у дверях, очі присутніх прикипіли до великого князя. У світлиці повисла тиша.

– Чули-сте, – озвався князь Аскольд, приплющивши повіки, – що мовили слі?

Брат Дір сидів з незворушним лицем. Поруч спідлоба зиркав молодий Житомир. Волах Видослав знову занурився в себе, проте на обличчі все ще темніли плями. «Що нам чужі боги?» – відвів від нього погляд Аскольд.

По ліву руч сиділи воєводи: київський – Будимир, і вишгородський – Воєслав. Обидва – широкоплечі, трохи присадкуваті, із засмаглими обличчями, незважаючи на ранню весну. Воєслав недавно повернувся з Витичева, де особисто стежив за приготуванням до свята повноліття молодих росів, які були на виучці на заставах. Вочевидь, був у гарному настрої: по обличчю видно. Натомість Будимир потупив очі і, як звикло, мав понурий вигляд. Та затаєність дратувала, проте воєводою він був досвідченим і надійним.

Далі застигли старійшини, за ними – Данко, пустивши меч через ногу і обіпершись на руків'я.

– І сарацини, і болгари кличуть росів до союзу. Відаєте, пощо кличуть, – Аскольд почекав, поки всі поважно закивали головами. – У росів же свої турботи. Маємо дбати насамперед про власну безпеку. І – про славу роську.

На сей раз навіть Дір хитнув легенько головою. «А як випередить? І першим запропонує?..» Аскольд умить відвів очі від брата.

– Київські князі, – мовив він поспішно, – завжди тримали мир з Царгородом. Відаєте, давав єсмь грекам слово про мир і я, коли віче віддало мені меч. Відаєте і про те, що новий грецький володар не прислав слів і не підтвердив давнього миру. Відають про се і сарацини, і болгари. По то і прислали своїх слів. Ми вислухали їх. Тепер маємо добре розважити над тим, що вони рекли.

Знову воєводи і старійшини закивали повагом, хтось навіть щось мовив упівголосу, а Житомир з нетерплячки засовався на лаві, аж Дір невдоволено покосував на нього.

Аскольд підніс догори руку, і гомін одразу вщух.

– Але спершу послухаємо ще воєводу Данка. Хай повідає княжій раді, як греки обійшлися з роськими купцями!

Сьогодні Данкова розповідь була значно розважнішою і послідовнішою. Почав він здалеку, що, мовляв, споконвіку ходять купці по світу, що всі держави їх пускають на свої торжища; беруть, звичайно, мито, проте від того і державі зиск, і купцям від держави захист від грабіжників у далеких дорогах; і скрізь у державах поважають купців: по тій шані видно і славу держави, і честь її володаря. «Добре володіє язиком,» – посміхнувся про себе Аскольд.

І купці, продовжував Данко, звісно, шанують закони тих держав, куди вони правляться з товаром. І, якщо в країні лад і спокій, ніхто купців теж не займає: ні укладів їхніх, ні звичаїв, ані віри.

– Скрізь ставили-смо роських кумирів, кланялись єсьмо їм. Боги наші – обереги нам у чужих краях. Так вчиняє кожний чоловік. У кожній державі, – тут Данко підвищив голос, і обличчя у воевод і старійшин насторожено повиягувалися, повернувся у бік колишнього купця і Дір, і волхв Видослав, напіврозплющивши вицвілі очі. – Нині ж греки перестали шанувати давній покон, – продовжив Данко. – Нині у греків одні закони для тих, хто сповідує їхнього бога, і зовсім інші для тих, хто тримається своїх богів.

– Забудеш еси, про що мав ректи, – не втримався князь Аскольд.

– Почекай, брате! – зупинив його Дір.

Аскольд спаленів: «Рік би просто: обидили греки. Бо не кланяємось їхнім богам. І – все!»

Воеводи вдали, що нічого не почули. А Данко, підвищивши голос, почав розповідати, що роські купці мусять у Царгороді платити втричі, а то й уп'ятеро більше мито, а отсе торік не хотіли їх взагалі пускати до свого города: виходило так, що роські купці мали би зректись своїх богів і лише тоді грецькі торжища відкриваються для них. Але роські купці мають своїх богів – дужчих за грецького бога, то й зрікатись їм немає чого.

Присутні схвально закивали, дехто зверхньо зауспіхався. Скривився насмішкувато і князь Аскольд, забувши навіть про брата. Що грецький бог, коли їхню державу, оно, скубуть, кому заманеться! І хозари чванились були, що взяли найстарішого і наймогутнішого бога – бога юдеїв. Хвалились були, що і росичі вклоняться тому богові. «Аякже! – пирхнув князь – У сему світі той бог дужчий, що меча допомагає ліпше тримати!»

Коли Данко став розповідати, як вони з купцями відмовилися пустити свої товари за цінами, визначеними цареградським стольником, а греки у відповідь побили їх, у княжій світлиці наче спохмурніло.

«Зроблю його своїм слом,» – несподівано подумав Аскольд.

Картини страшних поневірянь роських купців у грецькій столиці, при низливих прийомів в єпарха та у Варди, а згодом – численних небезпек, що чигали на росів без охоронної царської грамоти в дорозі до Києва, тепер в Данкових устах були ще барвистіші, ніж учора.

– І сьогодні, – Данко витримав довгу хвилю, – ми просимо захисту і справедливості у великого князя. Згідно нашого роського покону.

І серед тиші, що запанувала у світлиці, він повагом сів на лаву.

Князь Аскольд нахмурило чоло. Очима пошукав Видослава. Його слова мусів питати насамперед.

– Що ректиме старійшина волхвів?

Плями на Видославому лиці тим часом позникали, воно знову посуворішало, довкола очей немов павутина наснувалася.

– Роський покон велить меститись: кров за кров. Мусиш еси укласти договір з болгарами. Проти грецького бога. А за сарацинами стежити

пильно. Слова їхні солодкі, а самі – лукаві. Теж прагнуть, щоб роси їхньому богovi вклонилися. Я все сказав.

Аскольд ввічливо закивав, вслід закивали і воєводи, і старійшини.

Питатися старійшин великий князь не став. Жестом припросив воєводу Воєслава. Той мерщій підхопився.

– Роський покон велить: мститися. Греки покривдили росичів. Зневажили наших богів, – Воєслав пересапнуv, немов набираючись духу, потім, віддано дивлячись у вічі, промовив скоромовкою: – Веди, княже, росів на Царгород!

Аскольд стрепенувся і глянув на Діра. Той глузливо посміхнувся. «Наслухався варягів!»

Справді, у Воєслововій тисячі було чимало варягів: і тих, що прийшли до Києва з берегів Варязького моря, і тих, що уже служили у грецьких тагмах, а відтак, повертаючись додому через Дніпро, спокусились щедрою платнею і найнялися ще послужити київському князеві. Їх у Києві могло набратись і на окрему тисячу, чого вони й домагалися, проте князь Аскольд, добре знаючи варязьку вдачу, порозділяв їх по різних сотнях і тисячах – під рукою росів.

Те, що Воєсловові і його воям сняться – може й щоночі – походи на греків, подумав Аскольд, не дивина, бо зайшли варяги розповідали неймовірні легенди про незліченні царгородські багатства.

Князь зловив на собі очікувальні погляди, опам'ятався, глянув на Воєслава. Той розгублено замулявся, а очі стали ще відданішими. Коли Аскольд махнув рукою – сідати, воєвода обережно опустився на лаву.

– А ти що ректимеш, Будимире? – якомога байдужіше запитав великий князь.

Київський воєвода вайлуvато підвівся, покосуvав на Воєслава, потім – на князя Діра, таки дочекався, що той легенько кивнув, і, зрештою, мовив глухо і твердо:

– Моє слово таке: веди, княже, на Царгород! Доки роси мають терпіти зневагу від греків!

Коли Будимир сідав, нарочито поважно, поруч полегшено зітхнув воєвода Воєслав, хоча плями на обличчі все ще свідчили про хвилювання.

У світлиці прокотився обережний гомін. Князь Аскольд виразно вловив тільки одне слово: «Царгород...»

– Хто мислить по-іншому? – запитав він хриплуvато.

Присутні запереглядалися, дехто низуvав плечима, дехто хитав головою, а відтак поглянули на Діра.

– А що ти ректимеш, брате? – чемно запитав Аскольд.

Князь Дір поволі підвівся, заклав руки за спину. Не дивився ні на кого. У світлиці запала тиша.

– Мислю есмь, треба послати слів: і до болгарського володаря, і до сарацинського. Хай розвідають, пощо підмовляють проти греків. Хочуть роськими мечами воювати своїх ворогів? На разі Царгород заставлятиме болгар кланятися грецькому богovi, заступимось. Бо, здолавши болгар, греки принесуть свого бога і в землю Роську. Тоді – уже вкупі з болгарами. Я все рік есмь.

«А похід?» – зустрівся очима Аскольд.

– А похід? – не втримався Житомир.
Князь Аскольд відкинувся назад: «Що ректимеш еси, брате?»
– Княжа рада того не вирішує. Тільки віче всієї роської дружини.
– Чув еси, брате, – примружився Аскольд, – греки покривдили роських купців.
– За роським поконом, – Дір повів плечем, – кривдник має заплатити виру. Яку визначить великий князь.

Затим, так само високо тримаючи голову і дивлячись десь перед собою, Дір поволі сів.

«І він боїться! – злорадно подумав Аскольд. – Держава! Скубуть зі всіх боків, а – стоїть! Невже їхній бог?» Пошукав очима воєводу Данка. Проте його обличчя було спокійним.

– Вислухав єсмь вас, княжа радо. Вдячний єсмь. За мудрі поради. – Далі на мить запнувся. «Пощо слова? Меч, осьо!» Та, зустрівшись знову поглядом з Данком, угамувався. І впевненим голосом продовжив: – Пішлемо наших слів. До всіх, про кого мовили єсмо сего дня. Мають вивідати наміри. У греків спитають: пощо не підтверджують давнього договору? І ще: будемо вимагати виру. Як велить роський покон! – Аскольд голосно ляснув по бильцях крісла.

Присутні схвально закивали. Мабуть, в єдиного Житомира на лиці ви-малювалось розчарування. Він засовався на лаві, напевно, з наміром щось запитати, проте його випередив князь Дір.

– Кого пошлеш еси, брате, слом до Царгорода?

«Усі підемо!» – посміхнувся Аскольд і поглянув на Данка. Вслід по-обертались до нового воєводи й інші у світилиці.

– Подумаємо, – ухильно промовив великий князь; затим оголосив: – Через сідмицю вся роська дружина збирається у Витичеві. На свято повноліття. Відаєте. З Києва вирушаємо післязавтра.

І, навіть не чекаючи, поки воєводи закивають, нарешті рвучко підвівся з крісла.

3

Довгий весняний день тягнувся мляво, і Аскольдові здавалось, що він ніколи не закінчиться. Золотий щит у синяві над головою котився поволі-поволі, і нетерплячий князь післяобід раз по раз задирав голову, чи не зачепився він, бува, десь за високий шпиль чийогось терема абощо. «А ще ж і ніч!»

Аскольд намагався знайти ще й ще яку-небудь справу, накидався на забарних воєвод чи сотників, на гриднів у дворищі, на домаражича, завжди лінкуватого, зате надивовиж догідливого; на робів, що, розімілвши під весняним сонцем, ледве ворухилися, незважаючи на сердиті окрики. Князь уже шкодував, що відплиття призначив аж на завтра. «Не готові суть?.. Роська дружина мусить бути готова, як тільки покличе ріг до походу.»

Ледве дочекавшись, щоб споночіло і небо зарясніло зірницями, Аскольд вернув до терема.

За трапезою домаражич мовчав, лише насторожено спостерігав і до-
ливав меду, вчасно угадуючи, коли треба наповнити чару, хоч князь ще й не
тягнувся до неї.

Мед не смакував, не хотілося й вечеряти. Зрештою, спорожнивши чару,
князь Аскольд рішуче підвівся з-за столу. Але на хвилю затримався серед
трапезної, наче завагався. І домаражич негайно прошелестів:

– Може, все таки?.. Маємо нову дівицю.

– Мали єс്മ доста дівиць і жон на полюдді.

– Дівиця – ліпа, – обережно підвів очі домаражич. – І молода, і гаряча.
З високою шиєю. Як ти любиш, княже.

– Відаєш еси покон, – буркнув Аскольд, потім нахмурився і промовив
твердо: – Звели, хай роба попередить княгиню.

– Слухаю, княже, – розвів руками домаражич і зник з трапезної.

До ложниці князь Аскольд вступив теж твердо і рішуче. Княгиня чека-
ла на нього, заверши біля ложа. Лець зіщулилась і покірно потупила очі.
Аскольд перевів погляд з княгині на ложе, «Яке широке!», відтак знову
зупинився на маленькій княгининій постаті, подумки посміхнувся до себе.
Злякавшись, що княгиня зауважить ту посмішку, втік очима і обвів ложницю.
Вона була простора і, мабуть, від того, холодна: Аскольд навіть мимохіть
мерзлякувато повів плечима.

Нарешті обое зустрілись очима. Аскольд лець нахилив голову, вітаючись.
У відповідь княгиня низько вклонила і знову покірно сховала очі. «Покірна
жона. Тільки – покірна жона,» – відвів погляд Аскольд. Ні він не вибирав її
своєю жоною, ні вона його мужем: повів її – дочку тиверського володаря – жо-
ною на вимогу старого князя, щоб тим зміцнити мир між росами і тиверцями.

Щоразу, пригадуючи владного діда, Аскольд хмурився. Дець глибоко в
серці зачалася велика образа на нього, хоча тепер, уже стільки років тримаючи
княжого меч в руках і самому перейнявшись княжими клопотами, розумів, що
не з примхи старий князь чинив усупереч інколи навіть власним бажанням. І,
звичайно, зовсім несправедливо колись, ще зовсім юним, прикликав Чорнобога
проти жорстокого діда-вихователя. Його, Аскольдів, батько, послуживши сво-
ім варязьким мечем київському князеві і отримавши від того чи не найбільшу
винагороду – князівну в жони, невдовзі подався з варягами кудись у греки, за
Роське море, хоча і князь вельми супротивився, і молода жона відмовляла, три-
маючи на руках однорічного сина. Та свавільна варязька кров гнала в далекі
краї – по багату здобич. Дець там, у грецькій землі він і зложив буйну голову. На-
ступного літа, повертаючись в рідні полунощні землі, привезли варяги погану
звістку. Тоді старий князь видав дочку вдарте – за Іскоростенського князя, про-
те і сей зять загинув через два літа – під час нападу степовиків на землю древ-
лян. З того горя, що Лада відвернулася, князівна засумувала і невдовзі пішла за
своїми двома мужами до Вирію, а обидва її сини залишилися під опікою діда.
Старий князь не спускав з них ока і став дуже прискіпливим: один з онуків мав
колись успадкувати великокняжого меч.

Княже серце таки більше схиялося до нього, до Аскольда. Либонь, тут
важило й те, що він вдався завзятішим, метикуватішим та й владнішим, умів

підкорювати собі таких самих отроків. Се найдужче тішило старого князя, бо важче ватагувати над молодими і самолюбивими отроками, яким байдуже, чи ти князь, чи ні, ніж старими і досвідченими воями, бо ж вони можуть підкорятися, добре зміркувавши, що отримують за свою покору. А ще старому князеві ходило й про те, щоб принадувати й далі до Києва варягів, які знали, мабуть, всі землі і шляхи під сонцем. Якщо в жилах його спадкоємця тектиме і кров старих київських хаканів, і кров войовничих варязьких конунгів, то він, без сумніву, ще дужче розширить і зміцнить роські володіння.

Проте Аскольдову душу точили сумніви: чи терпляче слухатися діда, щоб згодом стати великим князем; чи, зібравши ватагу одчайдухів, стати вільним конунгом, як його батько, майнути куди-небудь на полудень і здобувати гучної слави та багатства. Та несподівано старий князь оголосив: старший княжич мусить повести жоною дочку тиверського князя. Здається, тоді вперше він став проти волі діда і прямо у вічі відмовив йому. Старий князь не розгнівався – на диво, стомлено заплаушив очі, мовчав довго, а потім спокійно промовив: «Своє слово ректимеш завтра.»

Вагань уже не було: сеї ночі треба тікати з Києва. А через кілька літ він повернеться – як знаменитий конунг, з повною лодією золотих монет. Опівночі, скориставшись, що Мара сховала світ темним платом, він почав потихеньку скрадатися з терема. Але несподівано його перестрів Дір. «Ти покидаєш Київ?» – «Так!» – відповів з викликом братові. «Хай бережуть тебе кумири!» – промовив, як велів звичай, Дір і полегшено видихнув. «Тепер він поведе тиверку жоною, а відтак і княжого меча забере!.. Ні! Не бути сему!»

На ранок він з'явився перед очі старого князя і, схиливши голову, мовив: «Я згоден.» Старий князь важко зітхнув, поволі, човгаючи, підійшов ближче і поклав руку на плече. «Княжичеві не Лада жону вибирає!»

Князь Аскольд міцно стулив повіки, аж замерехтіли перед очима різнобарвні цяточки: «Як давно те було!»

Через сімницю по тому він привів до терема князівну-тиверку – ще зовсім дівчиська, з темним лискучим волоссям, з великими синіми очима, в яких застиг переляк. «Теж скорилася батьківській волі.»

Той переляк так і залишився назавжди в її очах, хоча вже понад двадцять літ відкувала їм разом зозуля. Щоразу потуплювала очі – все так само великі і глибокі-сині, відповідала тихо і коротко, і жодного разу не наважилася почати розмову перша або ж бодай перейняти свого мужа.

– Завтра вирушаю до Витичева, – озвався Аскольд після зтяжнього мовчання.

– Відаю про се, княже.

– На свято повноліття молодих росичів.

Княгиня зітхнула: свято стосувалося тільки чоловіків. Потім, схаменившись, припросила заходити, а коли Аскольд підійшов до ложа і сів, влякла на коліна і роззула його. Далі підвелася і завмерла перед мужем.

Аскольд мовчки жестом звелів сісти поруч, покосував на неї, зміряв щуплу постать. Шия в неї теж висока, подумав мимоволі, і очі – глибокі.

Й досі подобаються йому. Син Рослав успадкував її очі, а не його. І так само руський, а не рудий, як ото варяги.

– Сего літа, – порушив мовчання Аскольд, – і наш син отримає роського меча.

Обличчя в княгині зясніло, і вона навіть наважилась тихо мовити:

– Виріс уже наш Рослав!

– І став мужнім воєм. Рік Воєслав, що немає рівного йому.

– Давно уже не виділа єсмь його.

Аскольд стеноу плечима: роські звичаї неблаганні, і син належить матері тільки до пострижин. Йому пригадалося, як після народин він, невимовно щасливий, що народився саме син, узяв немовля на руки, підняв високо, визнаючи своїм, поцілував і нарік Рославом. А перед тим, як віддати сина княгині, поклав поруч дитячого тільця довгого оголеного меча і урочисто виголосив: «Ось твій спадок! Мечем я здобув багатство, так і ти маєш чинити!»

Потім до п'яти літ Рославом опікувалася княгиня, не даючи їй найменшому вітерцеві дмухнути на сина. Аскольд гнівався на те, проте в день пострижин, коли вперше п'ятилітнього малюка посадили на коня і той, міцно вчепившись в гриву, почав весело і вправно вигуцикувати на кінській спині, йому нарешті відлягло від серця.

Після пострижин Рослава виховував уже сотник Мечислав, спочатку – в Києві, а з позаминулого літа – на роських заставах, аж біля порогів на Славутичі. Княгиня ловила кожну звісточку про сина. Домаражич розповідав, княгиня навіть гірко плакала, коли син відправився на застави у Степ. Аскольд не відступився, хоча найліпше за всіх знав, які небезпеки чигають на його єдиного сина. «В теремі князя не виховують!» – ото і всього, чим потішив княгиню. «Ти ліпше відаєш про се, мій князю,» – покійно відповіла княгиня.

– Скажи мені, княже... – несподівано озвалась княгиня, та відразу ж і запнула.

– Що?

– В похід надумав єси, княже? – випалила княгиня.

– Хто се рік? – рвучко повернувся до неї Аскольд. – Хто-небудь з воєвод?

– Ні, княже! Здогадалась єсмь.

– Здогадалась? – не повірив князь.

– Вчора і сего дня в городі тільки й розмов: у Царгороді покривджено роських купців.

– Он як! – буркнув князь, потім насмішкувато запитав: – А хіба се означає, що піду в похід?

– Я знаю тебе, княже!

Аскольд пильно глянув на жону. Вона не відвела очей. У ложниці на хвилю запала тиша.

– А що? – задержувато промовив Аскольд. – Мушу запитати греків про виру. Найліпше – під царгородськими стінами. – Княгиня похитала головою, і Аскольд посерйознішав. – Греки досі не підтвердили договору.

– Не йди на греків, княже! – дивлячись прямо у вічі, тихо промовила княгиня. – Бог може покарати нас...

– Бог? – обірвав Аскольд. – Який ще бог?
 – Ісус. Ісус Вседержитель.
 – Роські боги дужчі суть! – спересердя вдарив Аскольда кулаком по коліні.
 – Не загадуй, княже! Відаєш єси: греки нині найдужчі!
 Аскольд підхопився, став перед княгинею, узявся обіруч в боки.
 – Бо ще не пробували роського меча! А коли спробують...
 Княгиня знову похитала головою.
 – Сам відаєш єси: немає рівного Ісусові!
 – Х-ха! То, може, й мені увірувати в нього?
 – Увіруй, княже!
 – Що? – спаленів Аскольд. Проте княгиня не злякалась і очей не опустила. Від того князь аж розгубився. Важко видихнувши, закривав руки за спину і пробурмотів: – Роський князь – і погречився! Маю ж бо своїх богів!
 – Роські боги ненавидять людей.
 – А грецький бог?
 – Ісус заповідав любити ближнього, як самого себе.
 – Ото якраз! Оно, чула єси, як греки люблять ближнього? Повбивали роських купців.
 – Напевно, роси погрожували їм мечами.
 – Ще не погрожували, – спохмурнів Аскольд.
 – Княже! Не ходи... Або хоч Рослава не бери в похід!
 – Уважай, що речеш єси!. Рослав – княжич! Роський княжич. І яко рос, і яко княжич мусить меститись! Навіть – грекам!.. І годі, княгине! – Аскольд владно показав на ложе. – Вкладайся! Завтра я матиму клопітний день.
 Княгиня покірно опустила голову. В мовчанні обоє роздяглися, полягали – кожний скраєчку на широкому ложу. Проте заснути не могли довго, свердлячи темряву в дві пари очей. Боялися навіть поворухнутися, щоб не вказати один одному свого безсоння.
 Було далеко за північ, коли сон нарешті стулив князеві болючі повіки.
 А вранці, прокинувшись, Аскольд побачив, що княгині немає в ложниці. Розгнівавшись, гарикнув спересердя до домаражича:
 – Де?
 – Молиться, княже.
 Аскольд прогнав домаражича, щоб не видіти його всезнайкуватих очей, проте тривожити княгиню не став. У теремі, на її половині, була маленька світлиця, де княгиня зверталася до грецьких богів: намальованих на дерев'яній дошці матері з немовлям на руках. Ту дошку вона купила у грецьких купців за величеньку купу чорнобурих лисиць.
 Коли він уперше довідався був, що княгиня потай поклоняється чужому богові, гніву не було меж. Се, вважай, схоже навіть на виклик супроти старого полянського покону: щоб жона великого князя не шанувала богів, заповіданих предками. Проте княгиня затялася, мовляв, її бог велить любити людину, а роські боги вимагають людських жертв. «Тепер тобою опікуються не тиверські боги, а – роські! Їх мусиш шанувати!» – «Не тиверським кумирам кланяюсь! Вірую в Ісуса Розп'ятого». Княгиня призна-

лася, що молиться до того бога давно, а звабили її якісь святі отці зі Священного острова¹; що вони, на відміну від грецьких купців, проповідували нового бога слов'янською мовою. Серед тиверців жило чимало готів, які теж вірували у грецького бога, але й вони зверталися до нього рідною мовою і навіть мали згортки з тоненької шкіри, на яких були намальовані дивні значки, дивлячись на які, святі отці виголошували мудрі слова свого бога. Вони розповідали, що їхній бог дбає про людину, а не лякає її. Жертв новий бог не вимагав: тільки твердої віри і любові до ближнього.

Таке щире признание знітило було князя, а коли княгиня ще й показала йому зображення своїх богів: немовляти і такої люблячої матері, – він навіть розгубився. Потім зміркував, що такий бог росам не страшний, і не став втручатися до княгининих молитв. «Може, се рожаниця? Всі жони чинять треби рожаницям: щоб опікувались їхніми дітьми.»

І тепер князь спробував угамувати себе. Що ж, нехай княгиня попросить і своїх богів, щоб оберігали Рослава. «Заступництво ще одного бога ніколи не зашкодить!» – пробурмотів до себе Аскольд і подався на дворище.

Сонце допіру зійшло, на небі – ні хмарини, і день заповідався погожий. Унизу, біля ганку, куняло троє гриднів з особистою охорони. Завваживши великого князя, вони попідводилися, почали поправляти мечі. Були без шоломів, тільки в кольчужних сітках поверх сорочок. Старший з гриднів, Гутхорм, уже із сивим волоссям, підступив ближче і, ввічливо кивнувши, привітав свого володаря.

Аскольд потягнувся, поворушив плечима, щоб розігнати загуслу за ніч кров. Але тіло й далі нило, немов обважніле. Князь потер чоло, скривився, потім став спускатися сходами.

– Чого стовбичиш? – кинув роздратовано до гридня. – Воду приготував?

– Оно, цебер! – показав Гутхорм і хитрувато примружився.

Князь хотів було гарикнути на нього, «Мудрий zelo!», але гридень уже повернувся і підхопив чималу коновку з водою.

Засопівши, Аскольд скинув сорочку, оголивши міцне і жилаве тіло, нагнувся, розставив широко руки і звелів:

– Лий!

Гутхорм з розгону плеснув чи не з півцеберки студеної води, і Аскольдові на мить аж дихання перехопило.

– У-ух! – крекнув він задоволено. – Ще лий!

Далі гридень лив рівно, безперервною цівочкою.

Голосно пирхаючи, князь підставляв по черзі то спину, то боки, потім набрав води в долоні і бризнув собі в лице.

– То як, княже? – лукаво прискалився Гутхорм. – Полегшало?

Аскольд не відповів. А гридень узявся старанно розтирати князя білим льняним рушником.

¹ ірландські місіонери, що проповідували у Моравії і далі на схід до початку просвітницької діяльності Костянтина-Кирила і Методія. Вони заснували багато монастирів у Європі. Ірландська церква була близька до бізантійської, від ірландських місіонерів йде традиція богослужіння рідною мовою

– Пішла кров, пішла! – заворкотів неголосно.
– Годі! – відмахнувся Аскольд. – Меча давай! А ви, – звернувся до двох інших гриднів, що мовчки топтали збоку, – витягайте своє оружжя: по-дивимось, як умієте ним вертіти!

Гутхорм тим часом кинувся до лави, схопив наготовленого меча і простягнув князеві.

Узявши зброю, Аскольд спершу виважив меча в руці, махнув кілька разів, затим поманив гриднів ближче. Ті понатягали шоломи, підхопили великі червлені щити і посунули на князя. Не змовляючись, почали заходити з протилежних боків, а відтак майже водночас кинулись на князя.

– Хе-х! – вигукнув Аскольд, і його меч блискавично завертівся перед очима у гриднів.

Він вправно відбив удари; далі, потіснивши на якийсь крок одного з гриднів, завзято напосівся на іншого, що той заледве встигав підставляти щита під удари. Зауваживши краєм ока, що перший гридень уже оговтався і заносить меча, князь негайно повернувся до нього і підставив свого меча під удар.

– Забарно обертається! – засміявся голосно. Відчував, як тіло приємно наливається силою. – Вам чепіги в руках тримати, а не роського меча!

– А то подивимось ще! – глухо бурчали ображені гридні і з подвоєним завзяттям кидалися до князя.

– Непогано! – прихвалив Аскольд. – Клянусь Святовитом: непогано таки! Пильнуй! – голосно, либонь, на увесь Київ, гукнув князь і, зітнувши мечем пучечок черленого пір'я на вершечку шолома в одного з воїв, зареготав глузливо. – Так можна й голови позбутися!

Далі миттю повернувся до іншого, що заніс меча в нього над головою, вправно відбив удар, а за наступним замахом вибив тому меча з рук. Гридень тільки скрикнув вражено і витріщив знетямлено очі, не в змозі збагнути до пуття, як усе те й сталося. А князь наступної хвили таким самим могутнім ударом вибив меча і в другого гридня.

– Ну й силища в тебе, княже! – похитав головою старший гридень, потираючи затерплу руку.

– Погано щитом володієш! – тим часом мовив, віддихуючись, Аскольд до молодшого гридня. – Треба тримати вище і повсякчас напoxваті. І пильнуватись ліпше!

Гридень похнюпився і спідлоба видивлявся, куди ж ото полетів його меч. На знак князя підняв його і, не підводячи голови, засилив назад до піхов.

– Не бери так до серця! – по-дружньому поляпав його по плечі Гутхорм. – Се ж бо – конунг Оськуд! Я ще не видів, щоб хто-небудь міг здолати його на мечях.

Князь Аскольд задоволено розсміявся:

– А нащо б росам здався такий володар, у якого гридень чи дружинник меча з рук вибивав би? Хіба б ви пішли за таким конунгом?

Відпустивши гриднів, Аскольд витер спітніле лице, умився, нап'яв сорочку, відповів посмішкою на Гутхормів усміх, справді відчувши, що ломота в тілі та роздратування таки минулися, і погупав сходами догори.

По дорозі весело поляпав по плечу домаражича, який очікувально зазмер біля порога на ганку.

– У трапезній? – заглянув у вічі домаражич.

– Як велить звичай, – розвів руками Аскольд. – Княгиню покликав єси?

– Уже чекає.

Князь кивнув. «Хто відає, коли повернуся.» Тим часом домаражич заквапився попереду і розчинив двері до трапезної.

Стіл для прощальної трапези було уже накрито. Біля чільного місця стояла княгиня, скромно вдягнена – жодної яскравої смужки абощо, а темний плат ховав волосся. Позад неї, під стіною, застигли дві рабині. По другий бік, на маленькому жертovníку палав вогонь.

Приклавши праву руку до грудей, княгиня похилила голову, мовчки вітаючи мужа. Аскольд на ходу відповів легеньким кивком і стрімко попрямував на своє місце. Коли сів, княгиня взяла зі столу задалегідь наповнену по вінця чару і, вклонившись, подала князеві. Аскольд повагом підвівся, теж вклонився, взяв обома руками чару, обережно плеснув трохи меду до вогню на жертovníку.

– Присвячую Чурові, – мовив голосно, облизав пересохлі губи. – Хай береже наші стіни. Щоб я застав наш дім і нашу родину такими ж, як покидаю єсмь.

Озираючись через плече до княгині, чи не забув випадково чого-небудь. Хоча вона й молилась до чужого бога, проте від роських звичаїв не наважувалась одступати. Княгиня схвально хитнула головою, і заспокоєний Аскольд одним духом спорожнив чару. Міцний мед гарячою хвилею пішов по тілу. Князь ледве стримав себе, щоб не хряпнути чарою об підлогу. Навіть їсти не хотілося. «Швидше б!...»

Мабуть, княгиня здогадалася, що в нього на душі, ледь усміхнулася і тільки кивком докорила, що квапитись не годиться. Аскольд відповів вдячною посмішкою, сів за стіл, розмашисто показав поруч себе.

– Сідай, моя княгине!

Княгиня повагом сіла. Проте за увесь час не зронила й слова, лише мовчки власноруч подавала тарелі перед мужем, забираючи в рабинь. Хоч як нетерпеливись, проте Аскольд не наважився виказувати свій поспіх. Випивши ще одну чару, подану княгинею, почав уголос пригадувати, як колись його самого висвячували в роську дружину.

Тоді на ристалищах під час свята, де майбутні вої показують свою силу і вправність, він не мав собі рівних і в кожного зі своїх супротивників вибивав меч з рук. Хтось зі старіших сотників буркнув зверхньо: «Супротивники слабкі суть!» – «Нехай хто завгодно стає!» – заявив він сотникові. І таки переміг по черзі двох значно старших і досвідчених росів, а той недовірливий сотник, зрештою, визнав його вправність і схвально закивав головою: «Дужого князя матимем згодом». Зраділий дід, великий князь, подарував тоді йому власного меча, посвячуючи в роси, і привселюдно оголосив, що його онук здобуде ще більшу славу, ніж він сам. Звісно ж, він запишався після того, аж поки через три літа брат Дір так само блискуче не переміг на святі.

Дід і йому особисто вручив меч і виголосив ті самі слова. Се прикро вразило його, і він збагнув, що спокою не матиме ніколи.

Княгиня крадькома зітхала. Певна річ, їй кортіло – хоча б краєчком ока – побачити ті ристалища, де незабаром змагатиметься і її син, і бути поруч в ту урочисту хвилю, коли йому даватимуть до рук меч, нарікаючи віднині росом. Проте за давно вже усталеним звичаєм лише чоловіки-вої беруть участь у святі повноліття. Так заповідав Даждьбог: для захисту від численних ворогів потрібні мужні вої.

Нарешті Аскольд рішуче відсунув тарелі, одним духом випив ще одну чару меду, плюснув решту до жертovníка і підхопився з-за столу. А небавом, вдягнувши кольчугу і оперезавшись мечем, з'явився у світлиці.

Княгиня уже чекала. Стояла поруч великокняжого столу, в руках тримала шолома, а позад на стіні висіли наготовлені щит і меч в золочених піхвах.

Стрімко перетнувши світлицю, Аскольд став перед княгинею, розправив плечі, мимохіть покосував на масивне крісло – з високою незручною спинкою, що завжди муляє спину, з товстими різьбленими бильцями, вельми твердим сидінням; подумки посміхнувся, «Віче меча мені вручало!» і, повернувшись до княгині, нетерпляче простягнув руку.

Княгиня подала шолом і, заким Аскольд надівав його, поспіхом зняла довгого кованого щита. Вочевидь, був заважкий для неї, і князь мерщій забрав його. Меч, звісно, був значно легший, і княгиня, згідно з поконом, подала його на простягнутих руках.

– Примножуй мечем сим славу роську! – промовила поважно княгиня. – І славу свою!

Князь взяв меч, оперезався, поправив ще, а потім низько вклонився до жони.

– Прощай, княгине! Стережи дім! Хай опікуються тобою добрі боги, насамперед – Даждьбог! – А повагавшись, додав: і – Святovit!

Він вважав, що Святovit дужчий від Даждьбога, бо ж, он, не послав Даждьбог колишньому київському володареві синів, дарма що старий князь гордого називав себе онуком Даждьбоговим.

– Хай і тебе, княже, бережуть твої боги і берегині! – вклонилася до мужа княгиня, а потім, потупивши очі, тихо мовила: – Хай береже тебе Пан Бог і Божа Мати!

Аскольд невдоволено скривився, але княгинин голос звучав щиро, і він тільки мугикнув щось невиразне і заквапився зі світлиці.

Княгиня провела мужа на ганок і ще раз вклонилася йому до ніг: відтепер оберігати княжий терем і все їхнє багатство – її обов'язок.

У дворішці на князя уже чекала особиста охорона з п'ятдесяти щонайвірніших варягів. Оружжя мали найкраще і найкоштовніше – про се дбав сам князь. При боці – мечі в золочених піхвах і зі срібним рук'ям, круглі щити теж орнаментовані золотом. Вони завжди трималися зверхньо, часто брали на глузи роських дружинників, проте в битвах все те забувалось, і варяги були надійними воями і стояли плечем до плеча разом з росичами.

На княже вітання вони у відповідь одностайно повихоплювали мечі і вдарили ними в щити. Аскольд спустився сходами, віддав зброєносцєві щита і махнув рукою: рушати. Затрубив ріг, і варяги рівними рядами попрямували до брами. Княжий терем був над урвищем, біля Боричевого узвозу. По обидва боки кованої залізом брами здіймалися дві високі вежі з численними вузькими бійницями. Далі йшов укріплений подвійний частокіл з дубових тесаних колод, поміж якими насипано і щільно утрамбовано землю. Наверху походжали дружинники.

Перед теремом, посередині шорокого майдану, – требище з капища роських богів. Біля головного, капища Даждьбогові, уже чекали волхви, щоб урочисто провести великого князя з дружиною. Аскольд мимоволі скривився, проте яко великий князь мусив шанувати древній покон і вклонитися перед походом полянському богові й покровителеві Києва.

Довкола требища вишикувалася дружина, яку князь забирав до Витичева. У Києві залишалась тільки невелика дружина з воєводою Будимиром. Решту воєвод Аскольд покликав із собою.

Дружинники розступилися, даючи дорогу великому князєві до капища Даждьбога. Перед входом стояв головний волхв Видослав, у довгій білій сорочці і з оберегами на шиї. Під суворим поглядом його ледь вицвілих очей князь Аскольд щоразу знічувався. Гнівався на себе за оте знічення, та вдіяти нічого не міг: виходило, що тут Даждьбог таки дужчий, ніж Святovit.

– Великий кагане київський! – урочисто почав Видослав; побачивши, як на обличчі в Аскольда майнула тінь невдоволення – на оте «кагане», волхв посуворішав ще дужче, зморщечок довкола очей і кутиків губ враз побільшало. – Вчини требу Даждьбогові! Щоб завжди був прихильний до тебе і дружини!

Засопівши, Аскольд покірно схилив голову, відтак озирнувся. Роси вишикувалися півколом, наперед повиходили брат і воєводи: ліворуч – Воєслав і Данко, а по праву руч – Дір, що з усміхом пильнував за кожним братовим рухом, немов підстерігав, коли він вчинить що-небудь не так; поруч нього, з викликом розправивши плечі, стояв Житомир.

Варяги тримались оддалік. Ті, що шанували отчих богів – Одина чи Тора – і носили як обереги ножі чи стріли, з належною повагою мовчки спостерігали за священним дійством. А хто колись служив у Бізантії і хрестився там, глузливо посміхався. Оберегами вони мали срібні хрестики на шворках на шиї. «Грецький бог – найдужчий!» – хвалькувато заявляли хрещені варяги, неначе б то вони одвіку тримались тієї віри.

Великий князь поклав перед входом до капища меч а й шолома і поспіхом зайшов досередини, де у видовбаній кам'яній заглибині палало вогнище. Посеред капища здіймалася велика статуя Даждьбога, а перед нею теж палало багаття, трохи менше. Його волхви мусіли пильнувати повсякчас. На хвилю Аскольд застиг і заворожено задивився на язики полум'я, що рвалися догори. У тому вогні – сила роська. Як і в кожному росичеві: поки палає вогонь, доти він і муж, і воїн. Якби священний вогонь погас, великі нещастя упали б на роську землю, а розгніваний бог відвернувся б навіки від Києва.

Отяймившись, Аскольда якомога упевненіше наблизився до жертovníка, владно простягнув руку до молодого волхва, що тримав наготовленого півня. Той мовчки ступнув наперед і подав птаха. Проте, мабуть, князь не вельми вдало узяв його, бо півень несподівано відчайдушно тріпнувся, виврався з рук і метнувся під ноги.

Дружинники на майдані вражено охнули, а князь навіть розгубився і застиг сторопіло.

Перший оговтався молодий волхв, кинувся на землю і схопив птаха, трохи не придушивши його, притьмом підхопився на ноги і знову простягнув півня великому князеві.

Видослав спохмурнів і розгнівано поглянув на Аскольда.

– Боги не терплять сего!

Волхви у капищі – і старі, поважні діди, і молодші, що ходили ще в помічниках, стривожено запереглядалися. Але князь уже схопив злощасного півня зверху за крила і стиснув його, аж щось захрускотіло.

– Даруй нам, Даждбоже, удачу в поході! – голосно і хрипко почав князь. – Заступайся за нас і в нашій землі, і в чужих краях, і на морі, і на ріках!

Затим вправним і рішучим замахом відтяв півневі голову і потримав над вогнем, щоб скапала кров. Полум'я на хвилю пригасло, але потім знову весело зметнулося догори.

Князь Аскольд кров'ю помазав губи ідоліві, мовчки вклонився, не наважуючись глянути на Даждбога, бо подумки кликав собі на поміч Святовита.

Завершивши обряд, Аскольд нетерпляче махнув рукою – рушати до пристані на Подолі. А по дорозі він довго не наважувався озиратися, мовчки стиснув зуби і подумки лаяв дружинників, що так мляво посуваються позаду.

Коли спустилися Боричевим узвозом і Даждбогове капище залишилося ген далеко – за київськими стінами, князь полегшено зітхнув.

Перед очима уже виблискував могутній Дніпро-Славутич, уздовж берега погойдувались великі лодії-однодеревки¹ з високими бортами, зі ще вищим задертим носом і кормою, порозмальовувані в червоний колір.

На пристані хвилювалось людське юрмовисько. Проводжати роську дружину на набережну висипав чи не увесь простолюд з нижнього города. Родичі значніших дружинників прощалися, за звичаєм, удома.

Натовп розступався поволі, неохоче, і дружинники тіснили людей, щось кричали, і довкола стояв веселий гомін.

– На лодії! – звелів великий князь.

Негайно сотники наввипередки загукали до своїх сотень, гамір з того подужчав, натовп завирував, залунали вигуки: хтось прощався, хтось закликав богів і богинь до помочі, проте дружинники уже й не дослухалися тих слів, а мерщій квапилися до визначених сотниками лодій.

Аскольд і собі поспіхом – хоча все ж поважно, бо, он, скільки очей пасло за ним, – перейшов по дощці на палубу княжої лодії, і став біля високого носа з яскраво розмальованою головою дракона.

¹ так називались лодії, в яких за кіль брали одне ціле дерево

Поруч похитувалася Дірова лодія, либонь, анітрохи не менша за його, тільки ніс прикрашав не варязький дракон, а грізний древлянський Ящер.

– Гей, ворущіться! – не втерпів Аскольд.

Воєвода Воєслав, що стояв на крок позаду, посміхнувся, негайно й собі загував голосно до дружинників. Аскольд зиркнув на нього і мимоволі посміхнувся. Потім поплескав по плечу:

– Ей, Воєславе, засиділись ми за довгу зиму!

– В похід пора, – заглянув у вічі воєвода. – Еге?

– Пора, княнись Святовитом! – князь ще раз весело ляснув Воєслава; та потім йому несподівано згадалося, як на требищі у нього з рук вирвався півень, і він аж сплюнув. – А бодай тебе!

– Що, княже?

– Та півень отой! Хай йому тямиться!

– Се недобрий знак, княже! – одразу споважнів Воєслав.

– Ношу, ось, оберегу Святовитову! – шарпнув Аскольд невеличкого срібного ножа на шиї. – Оберегу із самої Арконі!¹

– Даждбог – старіший! І ми суть з Полянської землі.

– Гаразд, гаразд, воєводо! – відмахнувся Аскольд і голосно звелів: – Забрати дошки! На весла!

– На весла! На весла! – пішло відлунням понад пристанню.

Лодії поволі, одна за одною, почали розвертатись і віддалялись од берега. Княжа лодія вийшла наперед, одразу вслід за нею – Дірова, а далі, шнуром, – уже й інші.

Князь Аскольд широко розставив ноги і глибоко вдихнув весняне повітря. Голова йшла обертом. Нарешті відходили і домашні клопоти, і суди та тяжби, сварки бояр, невдоволення волхвів і скарги простолюду, заплаканих і завжди ображених жон; і прокидався дух батька-варяга і кликав кудись у далекі незнані краї: шукати слави й удачі.

4

Табір під Витичевим щодень виростав. Щороку з настанням весни, після того, як спадуть повені, великий князь, завершивши полюддя по широким своїх володіннях, збирав дружину на оглядини. Сюди ж поспішали численні ватаги відчайдухів, сподіваючись – у разі походу – й собі пристати до княжої дружини. Водночас під Витичевим збиралися й купці, відправитися з дорогим товаром у далекі краї.

Останньої сідмиці перед першим весняним повномісяччям уздовж Стугни, неподалік Витичівського городища, виростало видимо-невидимо наметів. Біля кожного високо здіймався дерев'яний стовп з грубо витесаним ликом бога-покровителя. Під самими стінами від світанку до пізнього вечора лунав багатоголосий і різномовний гамір торговиці. А що збиралися на

¹ в Арконі, на острові Рюген на Балтійському морі, був знаменитий храм бога Святовита, якого найдужче шанували західні слов'яни

торговиську лишень мужі, то мова була не вельми вишуканою, зате напрочуд дохідливою. Мабуть, з тієї самої причини і торг, звичайно, закінчувався досить швидко: пообзиравши прискіпливо щита чи там меча, та перемовившись – з примруженим оком – з власником, покупець або повертав товар і обзивав продавця і увесь його рід скупцями або ж вдоволені мужі голосно ляпали по руках, відраховуючи диргеми чи ноги та зливками срібла, тут же відрубуючи виторгуваним мечем потрібний шматок.

Лодійники, звичайно, торгувалися довше: адже лодія – не меч чи бодай кінь, та й покупцями були не прості дружинники, а сотники чи старійшини. Вони довго випробовували лодії на воді, навантажували і камінням, і мужами, розгойдували, пробували йти на веслах, під вітрилами, і тільки після сего питалися, а скільки ж просить лодійник за товар. А коли доходили згоди, переносили на нові лодії весла та інше начиння зі старих, і споряджали їх до плавання.

Посеред табору тим часом розчищали широкий майдан для ристалищ, волхви викладали з дикого каміння, якого не торкалася людська рука, жертovníки, носили сухе паліччя для вогнищ, вирізали і тут же продавали обереги.

Витичів жив у передчутті свята. І щодень виглядали великого князя. А коли, нарешті, сторожа запримітила здалеку лодії на Стугні, а дружинники з найгострішим зором упізнали княжі знаки на вітрилах: величезні черлені зображення Хорса, радісна звістка вмить облетіла і табір, і Витичів.

Заким лодії допливли, чи не увесь люд зібрався на березі. Дружинники, на розказ сотників, вишикувалися полками, у повному спорядженні, в обладунках і з оружжям в руках. Гості, торговці, раби, челядь збилися трохи оддалік і теж пасли очима, як поволі і поважно пристають лодії до берега.

Коли, нарешті, князь Аскольд легко і спритно зіскочив з перекинутої дошки на пристань, понад берегом полинуло гучне і одноголосне вітання:

– Слава!

Потім на берег зійшов князь Дір, за ним – воеводи.

Найближче, якраз навпроти пристані, вишикувалися старі роси, які уже й не вертали на зиму до городів і весей, а постійно несли службу на Росі. То була найдобріша і найвідданіша тисяча, а дружинники – найбагатші. Хоча великий князь і кривився на їхні інкрустовані золотом щити та коштовні оздобы на шоломах, проте закинути їм що-небудь не наважувався. З ними можна, не вагаючись, починати битву, навіть якщо ворог перевищував разів у десять.

Князь Аскольд вітав їх окремо, показуючи тим, як він шанує за вірну службу.

– Дякуємо тобі, княже, що не обходиш еси своєю ласкою! – відповів за всіх воевода Тур, високий і широчезний у плечах – такий, що, либонь, двох Аскольдів треба поставити поруч, щоб зрівнятися з ним.

На підтримку тисяча дружно гукнула «Слава!» і вдарила сулицями в ковані золотом щити.

«Спробував би обійти!» Аскольд зиркнув на Тура. Очі в того насмішковано примружились: «А що? Спробуй!»

Колись, замолоду, Тур ходив з Аскольдовим батьком аж за Роське море, але згодом пересварився з варягами – за погорду до слов'ян. Старий князь,

Аскольдів дід, побачив у ньому доброго воя, призначив сотником, а потім – і воєводою. Тур зібрав під свою руку добірну й досвідчену тисячу, хоча жодного чужинця в ній не було, і взявся стерегти порубіжжя роських земель за Россю. Він не вельми запобігав перед великим князем і навіть хвалився, що – як захоче – може забрати меча у нинішнього князя і посадити на київський стіл того, хто його тисячі найдужче до вподоби.

Отримавши на вічі княжого меча, Аскольд надумав було позбутися такого самовпевненого і небезпечного воєводи, але так і не наважився. Силою забрати меч у Тура не міг – се могло б спричинити котору серед дружини, а іншої зручної нагоди все не випадало. Зрештою, князь змирився і не чіпав гонорового воєводу і його тисячу. Порубіжжя вони стерегли надійно, а про всяке Аскольд мав вивідувачів, які пильнували за Туром і повідомляли, чи не заноситься на що-небудь небезпечне.

Після Турової тисячі великий князь по черзі оглянув і решту дружини, хоча надовше не зупинявся ніде. Тільки неподалік капищ, де стояли безвусі ще отроки, яких сего літа мали посвячувати до роської дружини, князь мимоволі сповільнив ходу: десь тут і його син.

Рослав скромно стояв у другому ряду, вищий за своїх ровесників, дужий, засмаглий від весняного сонця, тільки очі синіли холодним полиском. Мабуть, од сонця і русяве волосся ще дужче вицвіло.

Кивком князь Аскольд привітав сина. Рослав одразу випрямився, дужче розправив плечі, високо підніс голову. Се сподобалося князеві. Ніхто не закине, що він не має гідного спадкоємця. «Рослав мусить перемогти на святі!»

Та, коли окинув прискіпливо й інших отроків і зауваживши їхній не менш рішучий вигляд, у нього раптом закрався сумнів. «А якщо – ні?» Князь злякано озирнувся: хто се шепнув до вуха? «Геть, Чорнобоже! А ти, Святовите, поможи моему синові не осоромити княжого роду! Ти ж – найдужчий між богами! Клянуся принести тобі в жертву білого коня – без жодної чорної волосини! – Відтак, повагавшись, додав: – І ти, Даждьбоже, поможи Рославові! І тобі клянуся принести у жертву білого коня!»

Потім рішуче попрямував далі, до чималенької групи волхвів перед капищами, вклонився їх старійшині:

– Чи прихильні боги на наше свято?

Волхв почекав, заким на майдані вляглася тиша – тільки лопотіли різнобарвні прапорці на наверхшях шоломів у сотників та воєвод, і поважно мовив:

– Боги прихильні до тих, хто шанує давній покон.

Дружинники майже одночасно полеглишено видихнули. Аскольдове обличчя теж роз'яснилося, хоча несподівано промайнула думка: ті слова він чув щоліта.

– Коли боги дозволять справити свято? – запитав з повагою.

Звісно, кожний відав: те свято, згідно з предківським звичаєм, справляється в день, коли вперше весною виповниться Троянів лик, і день той – післязавтра, але се була урочиста хвиля, і тисячі пар очей прикипіли до постаті волхва. Яскраво осяяний Даждьбоговим промінням, волхв знову

витримав довгу паузу, задивившись кудись угору, ніби чекав на небі знаку від бога. Зрештою, поважно прорік:

– Післязавтра.

Майдан полегшено зітхнув. Князь Аскольд, вклонившись, подякував волхові, затим рвучко повернувся до воїв:

– Всім готуватися до свята! – і махнув рукою, розпускаючи дружину.

Тим часом підземний Ящер уже звабив Хорса на спочинок, круглий червлений щит поволі сховався за далеким виднокраєм, ніч почала розсипати по небесному полю золоте зерно, але в таборі не вщухав гармидер.

Аскольд звелів джурі покликати сина, а сам подався до намету, щоб познімати з себе відзнаки княжого сану, якими допіру пишався перед дружиною. Коли, упоравшись, він відкинув поліг, син уже чекав на нього. Побачивши батька без червленого княжого корзна, без золотої кольчуги і шолома, Рослав зраділо посміхнувся, та одразу ж схаменувся і шанобливо вклонився.

Якусь мить князь милувався сином. «Конунг! Клянусь Святovitом: справжній конунг!» Потім привітався, поклав руку на плече і заглянув у вічі:

– Готовий еси до ристалищ?

– Готовий есмь! – з викликом відповів Рослав.

– Переможеш? – примружився Аскольд.

– Як боги захочуть, – хрипкувато промовив син.

Князь засопів, кивнув, згоджуючись, потім запропонував прогулятися за табір. Рослав мовчки пішов поруч.

Ген-ген на виднокраї з'явився величезний блискучий місяць, розсіваючи зелене сяйво. Князь і Рослав мимоволі сповільнили ходу, і обидва задивилися на той круглий срібний щит з плямами від ударів ворожих мечів.

– Троян світ обзирає, – заворожено прошепотів Рослав і схопив оберегу на шиї.

Аскольд повів плечима і торкнувся ножа на ремінці.

Деся по деревах шелестіли стрибожичі, які, закляті за непокірність Білобогом-Соколом, не спали ні вдень, ні вночі. За табором темнів ліс, вирізьблюючись на тлі неба нерівною лінією. Здавалося, то підземний Ящер, що проковтнув сонце, виповз шукати кривавих жертв, але під пильним Трояновим оком застиг непорушно. З лісу інколи долинали пронизливі звуки: мабуть, се лісовики лякали людей, щоб не забрідали в їхні володіння, або ж нявки затівали свої буйні грища в ніч повномісяччя.

– Може, то нави!? – пошепки озвався Рослав.

– Хай ідуть у темне дупло, в совине гніздо, а сюди нехай не йдуть, людей не лякають! – твердо проказав князь; від неприємної думки, що деся поруч шелестять крилами нагло померлі і не спалені на священному кострищі, війнуло холодом.

– Ходімо ліпше до ріки! – хрипко запропонував він.

Син мовчки кивнув, але не став полохливо квапитися. «Се добрий знак!» Звичайно, світ довкола населений богами – лісовими, степовими, водяними, гірськими, а ще підземними, небесними; вони постійно загрожують

чоловікові в повсякденному житті, і сховатися від них ніде. Проте боги – як люди, їх завжди можна задобрити, полестити їм, принести жертву або ж покликати на поміч інших богів. Для мертвяків, що приходять вночі, потрібно влаштувати бенкет, на перехрестях доріг поставити велике каміння, щоб, стомившись, вони могли відпочити. А ще кожна людина під час народження отримує на землі рожаницю, а на небі – зірницю, яка пильнує вночі за злими помислами недобрих богів. У разі, якщо рожаниця чи зірниця на небі десь недобачать чи через власні клопоти забудуться, треба мати обереги: зуби хижого звіра, ножа чи сокирчину зі знаком Хорса абощо; потрібно тільки все знати і бути щедрим на жертви.

Біля річки нічна тиша теж дзвеніла таємничими звуками. Попід берегами люскотіли русалки, водячи свої танці в повномісячну ніч. Старі дружинники розповідали, що далеко за Дніпровими порогами живе страшне річкове чудисько: Рус. Се він пробиває великим рікам і річкам леговища – русла, і він же, якщо розгнівається, перепиняє їм шлях камінними порогами, і тоді Лада, богиня рік, зрозпачено шматує на них своє ніжне тіло. Щоб умилостивити його, роси щоразу, відправляючись в далеке плавання, надто – через ті небезпечні пороги, мусять чинити великі треби страшному богові: приносять у жертву або півнів, або ж навіть немовлят, душачи їх у воді. Руса бояться найдужче, бо як підхопить розгніваний бог вутлу лодію, як завертить нею, немов трісочкою, а тоді як пожбурить на гостре каміння... В останню мить чоловік може відпроситися, але тоді стане вічним робом у Руса і весь свій вік перемиватиме пісок.

На воді, уздовж пристані, погойдувалися лодії, гримаючи дерев'яними бортами одна об одну. З лодій долинали голоси вартівників. На березі, незважаючи на пізній час, сновигали і дружинники, і купці, і всякий люд. Перестрівавши князя з сином, впізнавали їх – Троян піднімався чимраз вище і від його світла було ясно, як за днини, – і кланялись з пошаною, а відтак ще озирались і подовгу дивились услід.

Аскольд потай оглянувся на Рослава. Збоку синове обличчя, з ледь хижуватим носом і високим чолом, видавалося рішучим і навіть войовничим. Зловивши погляд, Рослав запитально звів брови.

– Маєш колись, – не втримався Аскольд, – ще більше примножити славу нашого роду!

Княжич не відповів, тільки вище підніс голову.

– А тепер вертаймося до табору! – зітхнув Аскольд. – Мушу ще радитися з воєводами.

Коли вони знову опинились між наметами, князь, раптом згадавши щось, зупинився.

– Мати кланялась тобі, Рославе!

– Дякую, отче!

По тому, як потьмяніли синові очі, Аскольд здогадався, що він образився.

– Вибач, сину! Мислив єсмь про інше.

– Така воля богів, – відвернувся Рослав.

Біля намету Аскольд попрощався з сином і звелів покликати брата і воєвод на раду.

Воєводи не забарились, наче й очікували на княже запрошення. Аскольд запросив усіх до намету і показав на лави.

Дір, як звикло, був насуплений, Житомир відверто тулився до свого покровителя. Данко тримався трохи зосібно, а Тур з Воєславом про щось перемовлялися.

За ними до намету, нахилившись, вступив витичівський воєвода Волод – високий і худий, зовсім не подібний до степовика, зате з настоороже-ним поглядом.

Останнім з'явився Візимир, роський володар з Тьмутаракані, який пишно називав себе роським каганом. Київські володарі теж колись домагалися титулу кагана, поки Аскольд зовсім не віднадив хозар від Києва і не перестав платити їм данину. Відтоді київського володаря стали називати великим князем, показуючи тим, що віднині він вище хозарських володарів, а заодно й кагана тьмутараканського. Може, через се, а може, й з іншої причини, але між київським великим князем і войовничими володарями Тьмутаракані постійно спалахували якісь суперечки. Тьмутараканці хвалилися, що тільки вони – справжні роси. Як там було насправді, ніхто достеменно не знав. Волхви, що берегли перекази про стародавні часи, по-різному розповідали: київські – своє, тьмутараканці – своє.

З розповідей київських волхвів виходило, що роси прийшли десь з полуночних земель, з-за Варязького моря, сіли на Росі, а потім, укріпившись серед подніпровських племен, пускались у далекі походи і за Роське море, і на схід – проти хозар. Згодом, захопивши грецьке місто Томатарху чи Томатарку, роси осіли і над Азовським морем.

А тьмутараканські волхви вперто заперечували се і доказували, що роси – спадкоємці знаменитих готів, що в сиву давнину сиділи над Роським морем, аж поки гунни на чолі з грізним Аттілою не відтіснили їх звідти далеко на захід. А ті готи, що залишилися, за довгі віки перемішалися з аланами, слов'янами і всяким іншим людом, тільки войовничий дух і пристрасть до торгівлі зберегли назавжди, а постійні небезпеки загартували, і вони самі не раз погрожували сусіднім народам, чинячи зухвалі наскоки навіть на Хозарію чи сарацинів. Ще хвалилися тьмутараканські відуні, що се вони, рос-готи, себто – родовиті готи, і Київ-город завоювали, і заклали там міцну державу, бо вони, мовляв, вели торгівлю зі своїми далекими родичами-готами на Варязькому морі і їм потрібен був торговий шлях – через Данапр і Західну Двіну.

Хто там говорив правду, Аскольда мало обходило. Головне, вважав він, нині володар тьмутараканських росів мусив визнавати зверхність київського князя. Се, звісно, не вельми подобалось тьмутараканському каганові й за кожної нагоди він виявляв свою непокору.

Ось і тепер Візимир зверхньо позирнув на Аскольдових воєвод і, заким князь надумав припросити сісти поруч них, рішуче попрямував до лавиці навпроти. Такий початок не віщував злагоди. Проте князь вирішив не драгувати гордовитого кагана.

– Зібрав есмь вас: разом послухати Тура і Візимира, що діється на роському порубіжжі.

Воєводи закивали, Дір не ворухнувся, задивившись на срібний місячний слід біля входу до намету, а Візимир підняв вище голову і скривився.

– Чи не почнеш еси першим, Візимире?

Тьмутараканський володар підводиться не став, навпаки – зручніше відкинувся на лаві, витягнув далеко вперед цибаті ноги, пустивши поміж них меч в позолочених піхвах.

– З боку сарацин росам не загрожує жодна небезпека, – здвигнув плечима Візимир. – Сарацини зараз воюють з греками.

– Відаю єсмь про війну з греками. Сли приходили від сарацинів до Києва.

– Сли? – здивувався Візимир.

– Просили помочі проти греків.

Тьмутараканський каган засопів, підібрав ноги, брязнувши мечем, і щось буркнув упівголосу.

Великий князь не став дослухатися, а повернувся до воєводи Тура:

– Як на порубіжжі з хозарами?

– Зараз, – лінкувато підвівся Тур, – небезпечніші маджари. Їх чимраз більше з'являється в Степу. Перепиняють нам дорогу до моря.

– А хозари?

– Переказували надійні люди: в Хозарії великі котори. Відколи каган Обадій прийняв юдейську віру, там не припиняється війна. Між кагановими людьми і тими, хто тримається старої віри. З сусідами каган тепер не воює, навпаки – запрошує чужинців на допомогу проти своїх підданих.

– Проти своїх підданих? – перепитав Аскольд насторожено.

– Не хочуть каганової віри.

Князь Аскольд хмикнув і похитав головою.

– Княже, – озвався Візимир, – дозволь мовити!

– Речи! – кивнув Аскольд.

– Зараз найліпша нагода піти на Джурджани! – Тьмутараканський володар обвів поглядом воєвод. – Стільки воїв, стільки лодій зібралось під Вітичевим! А в сарацинських городах, розповідають купці, – бага-а-атства!

– Хе, Джурджани! – повів широкими плечима воєвода Тур. – А як ти доскочиш туди?

Воєводи враз загомоніли. Князь Дір кинув погляд спідлоба на тьмутараканця, скривився і знову втупився до освітленого входу.

– А ти, Візимире, – запитав Аскольд, – проведеш еси дружину на Джурджанське море?

– Проведу! Через Данапр, Роське море, Дон, а там – волоками перетягнемо лодії на Итіль і – прямісінько на Джурджани!

– Попри вікна палацу хозарського кагана? – похитав головою Тур. – Еге? Забув еси, Візимире, що на переволоках хозари збудували Саркел, і саме для того, щоб ми не заскакували на Итіль.

– Я нічого не забув, Туре! Се ти забув еси: нині в хозар досить своїх клопотів. Нині хозари у росів допомоги просять. А за се – обіцяють безборонно пропустити на Джурджани.

– Пропустити на Джурджани? – голосно перепитав князь Аскольд і грізним поглядом обвів воєвод.

– Хозари давно підмовляють нас проти сарацинів.

– Заманливо, – знову голосно протягнув Аскольд.

– Княже! – раптом не втерпів Житомир. – До чого нам Джурджани? Про Царгород мовили єсьмо на раді!

– На Царгород? – витріщився Візимир на молодого воєводу, потім недовірко поглянув на Аскольда.

– На раді, – нахмурився великий князь, – мовили єсьмо: у Царгороді покривджено купців. Данко привіз звістку.

– Наш покон велить... – почав було Житомир, проте Аскольд владним жестом зупинив його, і воєвода, засопівши, неохоче опустився на лаву.

– А що речуть у таборі? – повернувся Аскольд до витичівського воєводи.

– У таборі, – підвівся і ступив крок уперед Волод, – тільки й розмов: про похід на Царгород. Данко приніс звістку спершу нам, княже. А вже потому пішов до Києва. Роси речуть: великий князь мусить...

– Правити виру, – перебив Аскольд.

– Дружина чекає походу, княже, – похитав головою Волод. – На Царгород. Правда, відколи прибув Візимир, мовлять і про Джурджани.

– Що там про Джурджани! – замахав Візимир. – На Царгород ліпше! Не мислив єсьмь...

– Виходить, – відкинувся Аскольд і скрикнув насмішкливо, – уже всі сороки відають про похід на Царгород. А віча ще й не збирали! Чуєш еси, Данку, – повернувся князь до воєводи.

– Погано, – спохмурнів Данко. – Царгород треба заскочити зненацька. Тільки зненацька.

– Уже не вийде зненацька, – буркнув князь Дір.

– Тоді вирушаймо негайно! – рубонув повітря Візимир. – Заким звістка дійде до греків!

– Не встигнемо, – похитав головою князь Аскольд.

– То що – відмовитися? – загарячкував Тур.

– Мусимо обдурити! – насуплено кинув Дір.

– Насамперед – вивідачів, – поспіхом додав Аскольд.

– Княже! – повернувся до нього Тур. – Наші застави нікого не випустять з Витичева!

– А скажи мені, воєводу, як се твої вивідачі переказують звістки: і від хозар, і з Херсонеса, та й від самих таки греків? Га? Не перехоплюють їх греки?

– Хе, княже! В мене вивідачі – ого!

– А чому мислиш еси, що греки дурніші за тебе?

– Бо... – розгубився Тур, потім потемнів від обурення. – Бо таки дурніші! Аскольд засміявся, проте його ніхто не підтримав, і він замовк. Відтак, перевівши подих, мовив до Тура:

– Гадаєш еси, грецький цар дурно платить золоті номизми своїм воєводам? Скільки літ, оно, стоїть Ромейська держава, а ти речеш: греки дурніші!

– Як тебе послухати, брате, – озвався Дір, – то не варто й тягатися з греками?

Воеводи й собі невдоволено загули. Візимир, неспокійно засовавшись, дзенькнув об лаву мечем.

– Такого не рік єсмь, – перечекавши хвилю, відповів Аскольд. – Сам мовив єси, брате: мусимо обдурити! Обдурити грецьких вивідачів!

– Як, княже? – глипнув спідлоба ображений Тур. – Сам речеш єси: греки... ну, не дурніші ніби.

– Мислю, наші боги дужчі і допоможуть нам.

– Щось уже надумав єси, княже? – здогадався Воєслав, ловлячи Аскольдів погляд.

– Боги сего дня були прихильні.

Обличчя у воевод повитягувалися. Запала тиша. Проте великий князь не квапився. Спочатку, ляснувши в долоні, покликав челядинця, звелів налити в чари меду з величенького дзбана і подати воеводам. Потім, випровадивши роба геть, хлюпнув чимало меду на вугілля, що жевріло на таці перед дерев'яним ідолом Святовита, далі одним духом випив і крекнув задоволено:

– Добрий мед у тиверців!

Воеводи теж плеснули меду у жертву Святовитові, як велів звичай, і мовчки повипивали.

– Сей мед ще мій тесть прислав, – похвалився Аскольд.

– Княже! – нетерпляче перебив Тур. – Та не тягни за душу! Хіба меду ми не пили? Речи, що намислив єси!

– Тобі так нетерпеливиться?

– Та еге ж! Кому б терпеливилось?

– Та речі уже, княже! – й собі не витримав Воєслав, а гарячкуватий Візимир і наймолодший з присутніх Житомир трохи з лав не попідхоплювалися; навіть Дір зацікавлено блимнув спідлоба, тільки Данко завмер непорушно.

– Віче оголосить похід на Джурджани! – нарешті промовив, неначе відрубав, князь Аскольд.

Воеводи здивовано запереглядалися.

– А якщо віче не захоче? – похмуро обізвався Тур. – Якщо віче гукне на Царгород?

– Ти, напевне, перший і гукатимеш?

– А гукатиму!

– І я гукатиму, княже! – запевнив Візимир і лапнувся за яблуко меча.

Дір стенив плечима і нарочито відвернувся, а Житомир хапнувся теж щось мовити, але потім, глипнувши на Діра, видихнув важко і мовчки сів на лаву.

– А ти, Воєславе? – запитав Аскольд.

– Я ще не відаю, княже, чому ти хочеш на Джурджани.

– Ти завжди потокаєш великому князеві! – обурився Тур.

– Я ще не мовив свого слова! – відрубав Воєслав. – І я не отрок, щоб хапатися за меч через одне прикре слово!

– Греки не одним словом образили росів! – несподівано скипів Данко.
 – Годі! – владно обірвав Аскольд. – Ви всі закликатимете на вічі на Джурджани! І найгучніше! І ти, Туре, – теж!
 – Хай Візимир закликає на свої Джурджани!
 – А вже на морі, – продовжив Аскольд, – завернемо на греків! Втямили? Якусь мить воеводи мовчки дивились на князя.
 – Се мудра рада, брате! – нарешті порушив тишу Дір.
 – Боги так нарадили, – якомога скромніше відповів Аскольд.
 – Віче не зголоситься, – враз засумнівався Тур. – Всі речуть про Царгород.
 – Мусите зробити, щоб зголосилися! – рубонув рукою великий князь.
 Воєслав спогорда глянув на Тура і Данка. Тур пирхнув, а Данко звеселіло запевнив:
 – Зробимо, княже!
 – На вічі, – владно мовив Аскольд, – Візимир закликатиме на Джурджани. Ми всі підтримаємо! Ти, Туре, перший і підтримаєш Візимира. Голос у тебе дужий. Ти й проти князя можеш віче підбурити!
 – Не завадило б, княже, – Тур вдав, що не зауважив княжих слів, – і на правду заскочити на сарацинів. Та й Саркел сидить нам болячкою!
 – До часу, воеводо! – зупинив його Аскольд. – А ось ти, Данку, вдаватимеш на вічі невдоволеного!
 – А віче не потягне за ним? – стривожився Воєслав. – Може, хай і він закликає на Джурджани?
 – Ніхто не повірить. Хай вже закликає на Царгород. Але, – посміхнувся князь Аскольд до Данка, – не надто вже настійно. Тямиш єси, воеводо?
 – Гаразд, княже! І наймудріший волхв не здогадається!
 Затим Аскольд знову покликав чашника, звелів налити меду. А коли випили, воеводи почали підводитись і прощатися. Було вже попівночі, і вони подались до своїх наметів.

5

Уранці Рослава розбудив рясний дощ, який голосно і весело періщив по наметові. Вже світало, крізь полотно щідалися сіре світло, а прикритий вхід заслонила пелена дощу. Княжич пружно зіскочив з повстяної постелі, простеленої на долівці, і метнувся надвір.

Дощ сипав щедро. Від прохолоди перехопило дух, та в наступну мить Рослав скинув руки догори, дякуючи весняному богові Ярилові, і пустився в шалений танок. Поміж наметами повихоплювались дружинники і теж витанцьовували, горлаючи на увесь табір. «Сам Ярило благословляє наше свято!» – майнуло подумки в Рослава, і він схопив оберегу, що висіла на тонкому волосяному шнурку і під час танцю ляпала по мокрих грудях. – Допоможіть мені, боги, сего дня!»

Невдовзі дощ почав потроху вщухати: мабуть, Ярило поганяв свого коня, щоб устигнути обійти й інші землі. Сірі, переповнені дощем, хмари

квапилися на захід, а на сході, вибарвивши Ярилове корзно в рожеве, виткнувся краєчок Хорсового золотокованого щита.

Либонь, уже вся дружина посхоплювалася зі сну, повибігала з наметів і витанцьовувала, ловлячи останні нитки дощу. Табір сповнювався ранковим гомоном і метушнею.

Після сніданку роси натовпами посунули на головний майдан у Витичеві, поруч з требищем. Тут же, на узвищенні, вимощеному рівненько тесаним камінням, їх уже очікували великий князь з воєводами, повдягуваними задля свята в найкращі обладунки. На князеві поверх кольчуги з тоненьких кілець, кованих заморськими умільцями, – червене корзно, застібнуте на правому плечі срібною фібулою-пряжкою з вирізьбленим Великим Змієм. То був родовий знак Аскольдового батька – варязького конунга.

А Дір, навпаки, не прикрашав себе ані дорогим корзном, ані золотою кольчугою. Кольчужна сітка здавалась аж чорною на білій цупкій сорочці.

Небавом роські полки вишикувалися на майдані широким півколом. Дружинники поначищали оружжя до сліпучого блиску, поверх сорочок повдягали дорогі кольчуги. Надто пишною видавалась Турова тисяча.

Далі, за стрункими рядами росів довкола майдану тіснилися гості, купці та ще всякий, охочий до видовищ, простолюди. Вони весело гомоніли, кожен намагався протиснутись якомога ближче, щоб усе побачити, і згодом, повернувшись до своїх городищ, мати чим похвалитися перед родаками та знайомими.

Окремо серед майдану – отроки, яких мали посвячувати в роси. Під прискіпливими поглядами вони немов подерев'яніли від хвилювання, не наважуючись навіть дихнути, не те щоб поворухнутись чи переступити з ноги на ногу. Старіші дружинники добродушно посміхалися, пригадуючи свої молоді літа, коли отак само стояли перед великим князем та воєводами.

Нарешті князь Аскольд ступив крок уперед, на край узвищення, і підняв руку, закликаючи до тиші.

– Роси! Почнемо наше свято! Вчинимо треби Даждбогові й іншим роським богам, щоб опікувалися нами – і на рідній землі, і в далеких краях; щоб завжди допомагали перемагати ворогів і щоб ніколи нога чужинців не топтала священні могили прашчурів!

Потім князь повернувся до волхвів і дав знак починати.

Требище було поруч величезного крислатого дуба. Старі волхви запевняли, що сей дуб виріс з жолудя, занесеного сюди Соколом з Прадуба, який росте в країні богів – Вирії, на Буян-острові. Деся вище людського зросту в стовбурі стирчали ікла диких кабанів, аж позеленілі від часу. Кора довкола них понаростала, немов товсті, порепані від вітру, губи. Від гілля до землі стовбур розпанахував глибокий чорний шрам, що теж давно заріс, немов заплив, корою. Мовили, сам бог Перун позначив стрілою своє дерево. Під дубом волхви збудували капище грізного бога, якому вклонялись і тьмутараканські роси, заявляючи, що Перун – головний роський бог, і варяги з готів. Готи його називали: Файргун, себто – Той, що метає вогонь.

По обидва боки від дуба здійсмалися гостроверхі капища інших богів: Даждбога, Білобога і Сварога – небесних богів, яким споруджували храми.

А земним богам, звичайно, капищ не ставили: їм поклонялись там, де вони й жили: Ящерові – в печерах, Ярилові – в полі, лісовикам – у лісі.

Всередині капищ були й зображення богів, витесані умільцями під пильним наглядом найстаріших волхвів. Волхви знали, який вигляд мають небесні боги; знали, коли настає повний місяць і коли місяць зникає: вони мали великі тарелі, на яких по колу начертано, коли потрібно молитись Ярилові, коли Купалі, коли Перунові, Сварогові чи Овсеневі. За тими таємничими знаками на тарелях волхви вилічували, коли сонце завертає на літо і дні щораз збільшуються, і коли сонце завертає на зиму і уже довшать ночі.

Довкола капищ здіймався невисокий вал – крада, на якому палали вогнища. Переступати краду можна тільки тоді, як чоловік приносить подарунки богам у жертву, щоб попросити їх заступництва. А якби хто-небудь наважився закрастися до священного місця задля простої цікавості або ж щоб поцупити багатства, які належали богам, того чекало найстрашніше: смерть у вогні.

Поруч з капищами, за крадою, стояли колиби з грубих тесаних колод, де жили волхви. Найближчі мали значно чепурніший вигляд, були вкриті барвисто розмальованою дракною, попід стріху йшов химерний візерунок, а перед входом висів вирізьблений знак Хорса-сонця. Тут жили найповажніші волхви: відуні, що берегли пам'ять про стародавні часи; волхви-хмарогонителі, які вміли перекидатися у вовкулак і знали, як замовляти від посухи, як треба проганяти снігові чи градові хмари; вони навіть уміли викликати страшного підземного Ящера, і той міг серед білої днини пожерти сонце або серед ночі – місяць. Були ще й чарівники, котрі збирали різне зілля і лікували ним людей або ж насилали смерть чи хворощі; кобники, що вгадували долю за польотом птахів; потворники, які вміли вправляти вивихи або складати поламані в битві кістки; бояни й кощонники, що складали пісні про славні походи росів, та інші менш значні жерці.

У колибах, що стояли далі й були скромніші, жили помічники волхвів, які чинили треби богам, годували звірів та птахів, призначених у жертву; ковачі, що виготовляли ідолів і обереги; та отроки, які тільки вчилися таємниць волхвів.

Сьогодні всі волхви мали особливо урочистий вигляд. Попереду рядочком поставали найголовніші – срібноголові діди, з довжелезними й такими самими уже посрібленими вусами та бородами. Найстаріший поволі ступив кілька кроків уперед, і майдан завмер. Волхв підкликав отрока, забрав у нього сагайдак, повний яскраво оперених стріл, попрямував до жертовника перед капищем Даждбога.

– Наймогутніший серед богів! Тебе просимо у поміч! Тобі присвячуємо сі стріли! Як вони стерегтимуть твій жертовник, так і ти оберігай кожного роса у битвах від чужої стріли!

Поважно обходячи жертовник, він густо повтикав стріли в землю. Завершивши, волхв покликав іншого отрока – з білим півнем у руках. Заки він ворожив, на майдані панувала мертва тиша. Навіть вітер-стрибожич не наважився й шелеснути жодним листочком, а роси повитягували голови,

наче сподіваючись побачити, на що ж показують півневі нутрощі. Князь Аскольд теж мимоволі стиснув руків'я меча.

Зрештою, коли здавалося, що від хвилювання розірветься серце, волхв високо підняв пошматованого і зовсім закривавленого півня і мовив дужим голосом:

– Роси! Даждбог віщує нам велику удачу сего літа!

У відповідь дружинники повихоплювали мечі і здійняли такий гамір, що, мабуть, їх почули навіть у Києві.

Найдужче зрадів щасливій ворожбї великий князь. Наче тягар упав з плечей. Він теж вихопив меча і, радісно горлаючи, замахав щосили над головою.

Волхви тим часом принесли в жертву ще кількох півнів, скропивши їхньою кров'ю багаття перед іншими богами. Та увага росів уже була прикута до витичівського воеводи Волода – розпорядника на сьогоднішньому святі.

Волод не квапився, терпляче очікуючи, поки волхви завершать треби. Він тільки ступив крок наперед і, немов тичка, застиг перед воеводами. До чого був високий і худющий, то ще й шолома нап'яв гостроверхого, з довгим шишаком.

Перший не витерпів великий князь і блимнув на Волода.

– Годі комизитися, воеводо! Речі починати ристалища!

Волод мудро вирішив, що далі тягнути не варт, тим більш що волхви уже поспалювали усіх півнів.

– Роси! Почнемо ристалища молодих отроків! Хто переможе, перший отримає роського меча з рук великого князя.

– Слава! – дружно загукали дружинники.

На знак воеводи сотники розвели росів на обидва боки майдану, тільки великий князь із Діром та воеводами залишилися на узвищенні. Кілька дружинників винесли під стіну великі дерев'яні щити, обтягнуті воловими шкурами, які мали правити за мішені. Посередині щитів було намальовано голову якогось незнаного страшного птаха з великим черленим оком. Один із сотників полічив від щитів через майдан двічі по сто кроків.

Отроків виводили на ристалище десятками, кожний пускав по п'ять стріл, і найліпший з десятка ставав поруч витичівського воеводи.

Рослав вийшов аж у сьомому десятку. Він був крайній, найближче до князя і воевод. Стояв спокійно, хоча обличчя все ж поблідло. Мабуть, більше за Рослава хвилювався батько. Аскольд навіть прищулювся, коли син накладав стрілу, потім все неначе обривалось у ньому. Він чув, як шелестить у польоті кожна стріла і як втикається, прохромляючи шкуру на щиті.

Одного погляду розпорядникові було досить, щоб визначити переможця. Він навіть ахнув захоплено: стріли повтикалися купно – в самісіньку середину черленого ока намальованого птаха.

– Отсе так стріляє!

Нарешті, остання десятка випустила свої стріли, і на оглядини виставили щити тих отроків, що стріляли найліпше.

– Переміг Рослав! – виголосив сотник-розпорядник. – Стріли лягли в самісіньке око! – І, посміхнувшись запобігливо до князя, додав: – Не хотів би-м попасти під Рославові стріли!

Витичівський воєвода підкликав джуру. Той метнувся до нього з великим луком з турячих рогів і з сагайдаком, орнаментованим золотом. Володзкий вийняв з сагайдака стрілу і високо підняв над головою.

– Рослав заслужено отримує золоту стрілу! Вуєм у нього був сотник Мечислав.

Обидва – і Рослав, і його навчитель Мечислав – поважно виступили наперед. Молодий княжич уже оговтався від хвилювання, і його очі задержували блищає. Проте, глянувши спідлоба на свого суворого воя, вмиль пригасив той блиск. «Ристалища ж бо ще не завершилися!»

Старий, геть посивілий і висхлий від тієї купи літ, що уже мав за плечима, сотник Мечислав тримався з гідністю. Він знав, чого вартий, і був упевнений за своїх вихованців, адже не перше літо навчав сему нелегкому ремеслу молодих отроків.

Витичівський воєвода віддав Рославові лук і стрілу, а до Мечислава низько вклонився:

– Дякувати тобі, сотнику, що навчив єси свого вихованця так вправно стріляти!

Затим почалися кінні перегони. Дружинники розступилися ще далі, щоб звільнити дорогу до розчиненої навісті брами. Отроки посідали на коней, отримали мечі, луки зі стрілами, і, як тільки сотник махнув рукою, чимдуж рвонули з місця, голосно вигейкуючи. За якусь хвилю вони промчали майданом, відтак копита коней зацокали по дилинню мосту, і отроки зникли з очей за стіною Витичівського замку, тільки курява здійнялась на майдані.

Вихопившись за міст, росичі помчали уздовж берега – аж ген до лісу, що сірів поприщ за десять.

Рослав нахилився до шиї коня, і тільки вітер свистів у вухах. Коли до лісу залишалося трохи більш як сто кроків, княжич блискавично випрямився, дістав з-за спини лук, наклав стрілу і, анітрохи не спиняючи коня, вистрелив по виставлених на узліссі щитах.

Кінь тим часом уже сам завертав назад, зробивши велике коло перед щитами. Княжич прибрав за спину лук і вихопив меч: на зворотньому шляху потрібно постинати вершечки з жердин, повтикуваних через кожну сотню кроків. Замахи були такі різкі, а удари – дужі, що обрубки втикались у землю.

Коли Рослав з'явився у брамі, дружина зустріла його радісними вигуками. Аскольд теж не стримався і собі загорлав, махаючи рукою. Але несподівано відчув чийсь недобрый погляд за спиною. Рвучко обернувшись, побачив, як скривилося лице в Діра. Зустрівшись очима, брат вмиль відвернувся.

Рослав на спіненому коні підскочив аж до узвищення, де стояли воєводи з князем, і спритно зіскочив на землю. До нього підбіг дружинник і забрав розпаденого коня.

Княжич встиг і піт витерти, і навіть віддихатися, заким прискакав другий отрок – Людота, низький, присадкуватий і якийсь вайлуватий на вигляд. Він зробив коло перед воєводами, спішився і, зіцпивши вперто губи, замулявся оддалік.

– Ходи сюди, Людото! – припросив витичівський воєвода. – Чого стидаєшся? Не дівка ж на Купала!

Людота негайно випростався, немов підстібнутий, і якимось нарочито рішуче наблизився до Рослава.

По тому, яким завзяттям палали його очі, княжич зрозумів, що в наступному ристалищі – герці на мечах – останній бій йому доведеться мати з Людотою.

Після Людоти ще кілька отроків примчали поодиночі, а потім пригнав зараз цілий гурт, тож когось одного заднього не зосталося. Отроки гнали відчайдушно, бо виявитись у змаганнях найгіршим, означало віддати себе на вічний глум. Тоді хоч тікай до плуга, адже кожний поглузує: «А-а, се ти на ристалищі припався останнім? І нащо тобі меча до рук дали?»

Післяобід, коли сонце повернуло на захід, почалося останнє змагання: на мечах. Один із сотників порозводив отроків на пари. Рослав опинився аж десь під стіною дитинця, загороджений від княжих очей, і Аскольд недоволено насупився. «Не забувай про Рослава, Святовите! Обіцяв єсмь тобі в жертву білого коня.» Але відтак сполохано схаменувся: боги не люблять, коли їм нагадують про що-небудь. До того ж: треб ще й не вчинено!

Сотник махнув рукою, і герці почалися. Заблищали леза мечів, заgrimотіло залізо, але якимось ще похапливо, мабуть, від хвилювання. Найбільше очей, звичайно, прикипіло до княжича. Воєводи, поглядаючи зверхньо – бо уже скільки тих герців перевиділи, теж водили очима за ним, навіть Дір, що, важко дихаючи, аж подався вперед. Запримітивши те, Аскольд спохмурнів і знову наважився покликати на поміч Святовита, бо хтозна, з якими помислами витріщився брат на його сина.

Княжич вочевидь переважав. Він залюбки відбивав удари, потім, відчувши, що рука в супротивника ослабла, рішуче потіснив його до стіни, а коли отрок в наступну мить відчайдушно рвонувся уперед, Рослав меч несподівано опинився навпроти незахищених щитом грудей.

– Досить! – вигукнув сотник.

Рослав опустил меч і відійшов набік, віддихуючись.

Перші герці закінчилися швидко. Сотник навмисно добирав пари так, щоб найсильніші суперники не зустрічались одразу. Побачивши, як він знову розводить отроків, князь Аскольд раптом здогадався: наостанок повинні зустрітись Рослав і Людота.

Зрештою, так і сталося. І проворний княжич, і вайлуватий на вигляд Людота виграли всі свої герці. Сотник дав обом віддихатися, звелівши розійтись на різні боки майдану. До них одразу заквапились їхні вуї, щоб дати останні поради.

– Не гарячкуй! – притримав Мечислав розпаленого Рослава. – Ставав уже еси з ним на мечах?

– Ні! Не випадало.

– А придивлявся, як він б'ється?

– Звичайно! Вельми вправний. І обережний.

– Ось-ось! Людота не стане квапитися. Шукатиме слабину.

– Слабину? Хай і не сподівається!

– Не завжди лише силою перемагають!

Рослав не встиг відповісти вусіві, бо сотник уже покликав на середину майдану.

– Чув єси, що мовив тобі? – кинув навздогін Мечислав. – Не однією лише силою! Тямиш єси?

Опинившись віч-на-віч з Людотою, з мечем в одній руці і великим роським щитом у другій, Рослав увесь підібрався, подумки посвятив сей герць Даждбогові. З того, як Людота повернувся до жертовника під дубом, княжич здогадався, що той просить допомоги в Перуна. «Але мій бог – дужчий!»

– Починайте! – плеснув у долоні сотник.

На майдані запала тиша, а князь Аскольд навіть дихання затамував.

Рослав з Людотою поволі, пильнуючи один за одним і тримаючи мечі наготові, обійшли по колу, потім вдруге. На майдані почав наростати невдоволений гомін. Зиркнувши потай на Діра, Аскольд побачив, що той зневажливо скривився. «Чого вони бавляться?»

– Хе-х! – перший здійняв меча Рослав, поклавши собі діяти напористо і рішуче.

Людота посміхнувся і легко відбив стрімкі удари, затим подався в один бік, далі – в другий, але задкувати не став.

Се почало дратувати княжича, і він став напосідати чимраз дужче, сподіваючись якнайшвидше упоратись з Людотою, не даючи йому й хвили перепочинку. Проте час збігав, уже вкотре вони обходили коло за колом, а Людота й надалі відбивав удари, не даючи ні найменшої нагоди дістатися мечем ближче. Він теж не раз спостерігав за княжичем і знав, який той задержуватиме.

Зрештою, Рославові почала закрадатись у серце зневіра: «Невже Перун дужчий?» Роздратований княжич уже майже наосліп гатив мечем. Та, коли необачно занадто опустив щита, раптом відчув, що Людотин меч розірвав бармицю, що спадала з шолома на плечі, і черкнув кольчугу під нею.

Майдан охнув: половина захоплено, половина – вражено. Мабуть, якраз се й протверезило Рослава. Він відступився на крок і перевів подих. На мить уявив, що буде, коли він програє. І вже значно обережніше почав вимахувати мечем і старанніше прикриватися щитом. «Не лише силою! Вуй застерігав: не лише силою!» Княжич глянув спідлоба на Людоту і здогадався: той теж пильнує за ним і терпляче вичікує.

«Що ж!» Не відводячи очей, Рослав почав прихекувати за кожним ударом. Людота глипнув підозріло, проте спокуси не піддавався. Влучивши мить, княжич глянув на плече. Бармиця таки порвана. Людота й собі зиркнув туди і переможно посміхнувся.

«Не так хутко, Людото!» Княжич рвицьнув щита догори, немов злякавшись, і почав потроху відступати.

Людота таки не втримався. Завдавши страшного удару по щиту, він раптом крутнув мечем і замахнувся, щоб потнути Рослава знизу. Та саме сього Рослав і чекав, і мить опустив щита. І в ту самісіньку хвилю, коли Людота хибнувся уперед, вкладаючи силу в удар, вістря Рославового меча несподівано торкнулося його грудей.

– Досить! – вигукнув сотник, а майдан вражено зашумів.

Рослав важко видихнув, опустил меч і поглянув на Людоту. Той сторопіло стояв перед ним, не в змозі збагнути, як усе й сталося. Здавалось, він ось-ось переможе, а натомість – чужий меч опинився навпроти його серця.

– Слава тобі, княжичу! – нарешті промовив захоплено.

– І ти ліпо бився! – зніяковів від похвали Рослав. – Тільки ти даремно повірив мені, що я ховатимусь щитом.

– Так захотіли боги! – стеноу плечима Людота. – Вони завжди дарують перемогу дужчому!

Тим часом воєводи наввипередки вітали великого князя з перемогою сина, а в того по спині рясно струмував піт. Аскольд витер чоло, «Легше самому перемогти,» і вголос насуплено буркнув:

– Та ж ледве-ледве не програв!

– Е-е, княже, то він зопалу! – заперечив Тур. – Як молодий бичок! – і воєвода зареготав, пригадуючи довгі вуса.

Аскольд блимнув на нього. Але Тур, видно, щиро хвалив княжича. І князь, можливо, вперше прихильно посміхнувся до непокірного й гордовитого воєводи.

Інші воєводи теж закивали, навіть Дір хитнув поважно головою, а тьмуготараканський каган Візимир аж прицмакнув: «Отсе справді княжич!» Почувши ті слова, князь Дір враз рвучко скинув головою і міцно стиснув губи. Проте Аскольд, либонь, сп'янілий від синовієї удачі, й не зауважив того.

– Княже! – голосно, щоб почув увесь майдан, звернувся сотник. – На всіх ристалищах найдужчим виявився Рослав.

Князь Аскольд тим часом припросив витичівського воєводу провадити свято далі. Волод виступив наперед і здоймив руку, закликаючи до тиші. Та гомін ніяк не вщухав, і воєвода звелів довбишеві вдарити в бубон.

Потроху майдан угамувався, і Волод голосно запитав:

– Чи ніхто не вважає, що Рослав переміг нечесно?

– Ні! Ніхто! – зашумів майдан. – Рослав переміг чесно!

– А ти що ректимеш, Людото?

– Рослав переміг чесно, – визнав Людота, анітрохи не соромлячись: боги були прихильніші до княжича.

І ось, нарешті, настала, мабуть, найурочистіша хвиля на святі. Отроків вишикували серед майдану, навпроти великого князя і воєвод. За ними широким півколом розташувалася дружина. Запанувала тиша, тільки лопотіли прапорці на шоломах і сулицях та потріскувало сухе паліччя у жертвних багаттях. Наперед виступив витичівський воєвода.

– Роси! Сего дня посвячуємо до нашого війська молодих дружинників! Першим меч з рук великого князя отримає Рослав. Він чесно переміг у ристалищах.

Високо тримаючи голову і випнувши груди, Рослав підійшов до батька. Аскольд ворухнув плечем: відчував позаду похмурий погляд Дірових очей.

– Рославе! Боги дарували тобі удачу, – голосно мовив він, покосувавши очима на жерців. «Не забути б коней у жертву!» – То їхня воля була, щоб

сей меч дістався тобі! – Князь високо підняв довгого меча, без найменшого знаку дорогоцінних оздоб, з простим руків'ям, потім подав синові. – Віднині нарікаєшся роським дружинником!

Рослав поцілував лезо меча, затим, повернувшись, здійняв його над головою і вигукнув: «Слава!» Коли у відповідь той вигук луною прокотився над майданом, княжич ще раз вклонився дружині, відтак до воевод і великого князя.

Наступний був Людота. Віддаючи йому меча, князь Аскольд поплескав молодого дружинника по плечу, той знітився і, забурмотівши: «Боги були прихильні», мерщій відступив набік.

Потому викликали інших отроків, і вони виходили, сяючи від радощів, а дружинники кожного вітали голосними вигуками: «Слава!» А що отроків набралось чимало, то небавом дехто й зовсім охрип.

Наостанок великий князь, задоволено оглянувши поповнення дружини, закликав:

– Роси! Ще раз повітаємо наших нових дружинників!

Поки дружина у відповідь горлала свій клич, Аскольд очима пошукав Рослава. Син стояв у другому ряду, скраєчку, і уже нічим не вирізнявся від інших отроків. Князеві навіть прикро стало від того. Проте вчасно схаменувся і відігнав погані думки. «Геть, Пеку! – навіть сплюнув князь. – Нема тобі місця в моєму серці! – Потім нагадав собі: Не забути про коней: одного – Святовитові, другого – Даждбогові! Щоб не образився ні той, ані той!»

Відтак розпустив дружину, нагадавши про завтрашнє віче.

6

Ще задовго до початку віча роси почали гуртами збиратися на майдані. Дехто зі старіших дружинників, заохочений увагою, розповідав про давні походи; інші, теж пригадуючи минулі літа, кивали головами; молодші зачаровано дивилися на них, затамувавши подих. Захоплені тими розповідями, ніхто й не зауважив, як надійшов великий князь з воеводами.

Аскольд уже встиг зранку принести обіцянні жертви: і Святовитові – впевнений, що то саме його заслуга як найдужчого серед богів у вчорашній синовій перемозі; і Даждбогові – про всяке. Коней вибрав чистокровних, білих, як сніг. Що ж, тепер боги мусять бути вдоволеними. Хоча, по правді, шкода таких красних коней. Та спробуй не догодити богам! Якщо розгніваються, то нічим уже не задобриш їх. «Боги ще задрісніші суть од людей!»

Окинувши поглядом майдан, князь Аскольд підняв руку і, пересилаючи гомін звелів:

– Час і на віче! – і рішуче попрямував на чільне місце.

Услід метушливо заквапились старі дружинники: щоб опинитись на вічі якнайближче перед княжими очима. Молоді роси мовчки розступалися і пускали їх без жодного невдоволення.

Позаяк віче скликав великий князь, то, згідно зі звичаєм, йому й належало провадити його. Аскольд забрався на викладене камінням узвищення,

так щоб його побачили звідусіль, і підняв руку, закликаючи до тиші.

Попереду всіх стояли Дір, похмурий на вигляд, та воєводи: значно веселіший Воєслав, поважний Волод, Тур у дорогому корзні, Візимир – не бідніше одягнений, скромний Данко і наймолодший Житомир.

– Вірна дружино! – Чи згідні ви держати сего дня наше віче?

– Згідні! – перші загукали старі дружинники, відтак дужчими і нетерплячішими голосами озвалися й інші: – Згідні!

– Щоб не закрались на віче погані боги і щоб не позбавили нас розважності, вчинимо потребу мудрому... – «Наймудріший тут – Даждьбог!» – Вчинимо потребу мудрому Даждьбогові. Чи всі пристають на тому?

– Всі!... Всі! – покотилося голосною хвилею; хто й був би проти Даждьбога, навряд чи зміг би перекричати.

– Роси! – вихопився Воєслав. – Нехай потребу вчинить Рослав! Він – Даждьбогів улюбленець! Даждьбог дарував йому вчора таку удачу!

На мить запала тиша, відтак віче загуло:

– Рослав! Рослав!

Від високого капища підступив суворий висхлий волхв, підняв руку, і гомін швидко вщух.

– Рославе! Віче просить тебе! – припросив волхв княжича.

Відчувши стільки поглядів на собі, зніяковілий Рослав несподівано заспокоївся: то ж самі боги напоумили росів гукати його ім'я. Він повагом вийшов наперед, взяв білого півня, в тиші спритно відчикрижив мечем птахові голову, старанно обмазав кров'ю дерев'яні губи Даждьбогові і поклав півня на охоплене полум'ям цурпалля.

Князь Аскольд завмер від напруження. Йому здавалося, півень ось-ось вислизне із синових рук і втече, навіть безголовий. Лише коли полум'я зовсім охопило птаха, він полегшено зітхнув.

Княжич повернувся на своє місце, і Людота упівголоса кинув:

– Міг би й волхвом бути!

– Хіба меча погано тримаю в руках?

– Хе, меча незгірше тримаєш еси!

Тим часом великий князь голосно запитав:

– Чи має хто-небудь що супроти віча?

Дружинники запереглядалися, але проти віча не перечив ніхто.

– Вірна дружино! Покликав есмь вас на віче, щоб радитись укупі, як маємо боронити порубіжжя нашої землі від ворогів.

Ті слова були древні, як і сам звичай: ними завжди починали віче. Як переказували волхви, саме задля оборони рідної землі колись перший роський князь Кий і зібрав дружину, і поставив її заставами на полянських рубежах.

Дружинники сухали князя мовчки: того теж вимагав заповіданий предками покон, хіба що хто-небудь з найманців-варягів перешіптувався з усміхом, бо досхочу наслухався тих закликів на захист рідних земель: і від своїх ярлів, і від франкських дуків, і навіть від грецьких імператорів.

– Кланяюсь вам, моя вірна дружино, за вірну службу! – закінчив Аскольд і, вклонившись, відступив на крок.

– Що ті поклони? – несподівано пролунав у тиші хрипкуватий голос. Князь вмить повернувся і стрівся поглядом з одним із Турових сотників у червленому корзні. «Радогаст? Корзно не згірше за моє!» Сотник не відвів очей. – Малу данину платять землі, княже!

Майдан сколихнувся і загув. Турову тисячу недолюбливали – за вихвалляння, мовляв, саме їхніми мечами тримається Роська земля.

– А чи не ліпше, – підвищив голос князь Аскольд, – пошукати багатства в чужих землях? І слави здобути?

– Мов ліпше, княже, – пролунав з-посеред гурту чийсь дужий голос, – скільки платиш еси варягам?

– Малій дружині плачу зі своєї скітниці!

– А звідки стільки золота у твоєї скітниці, княже? – знову почувся той самий голос, проте Аскольд ніяк не міг упізнати, хто се.

– Мовив есмь: зась до моєї скітниці!

– Облиш про те, княже! – заступився сотник Радогаст. – То, певно, котрийсь з отроків рече. Мабуть, язиком ліпше володіє, ніж мечем.

Турові дружинники догідливо засміялись, але натовп знуртувався, позаду заворушилися голови, і роси почали розступатись. Нарешті, з гурту висунувся старий дружинник зі шрамом навкоси через всю щоку.

– Не отрок есмь, Радогасте! І мечем вимахую не згірш тебе. Чи, може, не так речу, роси?

– Правду речеш еси, Яромире! – знітився Радогаст. – Вибач мені за легковажне слово!

Яромир перевів подих, кивнув і повернувся до князя:

– А ти, княже, скажи, куди се пропала частка тих росів, які загинули під Полотеском?

– Не встигли ще всіх родаків познаходити...

– Довго розшукуєш! Шість літ минуло. Забуваєш еси закон роський! – Потім, повернувшись до Турових дружинників, Яромир кинув: – І ви перестали шанувати роські звичаї! Золотом хизуетесь, а не мечем!

Передні ряди золотошоломих дружинників тільки засопіли, зате серед інших здійнялася буря. Перечекавши, Яромир продовжив голосно:

– А ще мов, княже, чому до роських дружин уже не відбирають найліпших отроків по городах і весях? А тих приймаєш еси, чий отець заплатив до твоєї скітниці?

– То й ти платив еси, Яромире?

– Я? – сторопів дружинник.

– Твій син – теж у роській дружині! Виходить, і ти давав золото до моєї скітниці?

– Але ж мій син...

– Не захотів до плуга! – засміявся хтось позаду, а коли ображений Яромир, рвучко обернувся, уже реготав увесь майдан.

Князь великодушно махнув рукою. Зціпивши зуби, дружинник відступив і змішався з натовпом.

– Княже! – висунувся Житомир. – Дозволь слово ректи!

Аскольд жестом припросив молодого воеводу на узвищення.

Майдан потроху вщух, дружинники зацікавлено понацілювали погляди на Житомира: старші – з недовірою, молодші – із зухвальством, надто ті, хто лічив стільки ж літ, як воевода.

– Роси! Доки будемо вдовольнятися даниною? Так і мечі поіржавіють!

Ураз майдан завирував, наче вода, коли кинути в неї розжарений камінь. Князь Аскольд спершу повів плечем, але потім крики стали занадто голосними і зухвалими, уже кричали і проти великого князя, мовляв, через меди й наложниць повісив меча на стіну. Аскольд засопів і розгнівано зиркнув на Житомира. Той розвів руками.

– Але ж, княже, маємо заохотити до походу!

Відповісти Аскольд не встиг: чийсь дужий голос переважив гамір на майдані:

– Речи, княже, чому в похід не ведеш!

Заким розгніваний Аскольд шукав очима, хто се цікавиться, моторніший Житомир запитав насмішкливо:

– А кого поведе князь? Тих, що мечами йому до віч вимахують, аби частку з данини якомога більшу вділив?

– Веди в похід, княже! – пішло хвилию. – В похід!..

– У похід! – підхопив Тур і змахнув рукою до вічового майдану. – У похід волимо! Доки будемо гризтися за данину?

– У похід! – вже лунало звідусіль, і чимраз голосніше.

Великий князь навіть не встигав розгледіти, хто се гукає. Тисячі воїв шукали, куди б направити свої мечі. “Великий спадок залишив старий князь, – нахмурився Аскольд. – Але й небезпечний”. Колись із сими мечами він звільнив від хозарської данини росів, створив могутню державу. А що тепер діяти із сею потугою? Данини для такої дружини замало.

– На хозар веди, княже!

– На греків ліпше веди нас, княже! – щосили загорлав сотник Радост. – На Царгород, роси!

– Нехай Данко рече! – загукав хтось поруч. – Нехай рече про Царгород! Майдан підхопив, вимагаючи колишнього купця, покривдженого греками.

Пристаючи на волю віча, великий князь покидав Данка на узвищення. Коли воевода опинився поруч, він упівголосу застеріг його:

– Не забувай, віче має гукнути: на Джурджани! Принадами Царгорода будеш зваблювати, коли вийдемо в море.

– Гаразд! – буркнув Данко.

Та коли він закінчив свою барвисту розповідь, на майдані зчинився неймовірний шарварок.

Воевода повернувся до князя і розвів руками. Проте Аскольд не зауважив, обводячи поглядом віче. «Не менше як двадцять тисяч! – розпирало груди. – Звісно, частину доведеться залишити на заставах, та й у Витичеві. Але тисяч п'ятнадцять у похід можна взяти. П'ятнадцять тисяч!.. Такої дружини норманські ярли не збирають, а скільки страху завдають?

Тим часом поруч Данка уже опинився цибатий Візимир, навіть не до-

чекавшись, поки там великий запросить його, і взявся в боки.

– Роси! Роси, запитаймо спершу, які мури у тому Царгороді!

Його слова почули, мабуть, найпередніші, але туди далі теж здогадалися, що Візимир проти, і гамір потроху вщух.

– Про царгородські мури запитайте воєводу! – повторив тьмутараканець і зверхньо запосміхався.

– Мури чималі! – погодився Данко.

– Або ми мурів не виділи! – ображено вигукнув Радогаст.

Проте дружина підтримала його значно стриманіше: се ж не слов'янські городища брати, се – кам'яні укріплення.

– Згадайте, роси: Бравлин Сурож брав! – не втримався воєвода Тур. – Грецьке місто! З камінними мурами.

Дехто розповідав, що й сам Тур ходив під рукою Бравлина на Сурож у Криму. Звідки взявся той конунг, ніхто достеменно не знав. Ті запевняли, що з Тьмутаракані, хоча Візимир заперечував, а ті мовили, що Бравлин прийшов десь із Варязького моря. На його заклик чимала дружина зібралась: і варяги, і роси, і ще всякий люд, охочий пошукати удачі під мурами багатого грецького города. Але – вернули без здобичі. Хоча Сурож здобули: конунг з Бравлина був досвідчений і зухвалий. Варяги розповідали дивні легенди, що трапилися з ними в тому городі. Мовляв, коли вони увірвалися до капища грецького бога, Бравлин і зір втратив, і голова йому назад повернулась. І поки не віддали всю здобич, і поки грецький волхв не почепив конунгові на шию грецьку оберегу – срібний хрест на шворці, ніхто не міг порятувати Бравлина.

Князь Аскольд глузував з тих розповідей: варяги вигадали ту казку, аби виправдати свою невдачу. Хоча інколи закрадалася думка: «А може, грецький бог дужчий? І врятував Сурож?» Та щоразу пригадував зображення грецького бога – немовля на руках люблячої матері, до якого молилась княгиня, і мимоволі посміхався. «Що той грецький бог перед Святovitом чи, бодай, перед Дажьбогом? Ні! Наші боги суть дужчі!»

– А я кличу на Джурджани! – підвищив голос Візимир. – На Джурджани, роси! На сарацинів!

Майдан знову згуртувався: сарацинські землі – хіба тут не згуртуєшся? Там зісходяться торгові шляхи з усіх кінців світу, там незлічені багатства, туди відправляються слов'янські купці – з пушиною, рабами, там плавають золотими диргемами; се звідти привозять у роські городи тонкі шовки, дамаські мечі, прянощі. Ось, якби заскочити туди з мечем у руці!

– Хе, Джурджани! – зітхнув не один.

Візимир терпляче очікував. Аскольд виразно розвів руками, показуючи, що теж вельми здивований.

– Роси! – підняв руку тьмутараканський каган. – Хозари обіцяють пустити на Джурджанське море!

Почувши, що хозарський каган пускає росів через свої володіння, декотрі одразу загукали про похід на сарацинів, а декотрі, обережніші, стали питатися князя, чи правду рече Візимир.

Аскольд поважно закивав.

– Так, се правда: хозарський каган обіцяє пустити росів на Джурджанське море. З тим приходили сли до Києва.

На радощах роси зчинили гучний та войовничий галас. Коли, перекипівши, майдан трохи вгамувався, сотник Радогаст, що допіру вимагав походу на Царгород, заукав:

– Княже! Веди на Джурджани!

Над майданом запала очікувальна тиша.

– Як урадить віче! – схилив голову великий князь: він має підкорятись тому, що вирішить віче роської дружини.

– На Джурджани! На Джурджани! – хором ревнули дружинники.

– Підкоряюсь волі віча! – вклонився до дружини князь. Відтак впрямився, звично розправив плечі, обвів розбурханий майдан. «А тепер вивідачі нехай летять хоч наперегони зі стрибожичами!»

– Роси! Даю два дні на збори! Сотникам: підготувати лодії, визначити дружинників на кожну лодію. Воеводам: залишити по дві сотні на заставах! Намісником залишаю воеводу Волода. Дружину в похід поведу я сам!

– Слава! – загорлали роси. – Слава великому князеві!

Волод вклонився князеві, решта воевод схвально закивали, тільки Данкове обличчя було невдоволене.

– На сему й завершимо наше віче! – оголосив Аскольд. – Тепер вчинимо треби богам: подякуємо, що не позбавили нас розваги на вічі і дали мудрі поради. А ще попросимо їх допомагати в поході. І вип'ємо меду з братниці – на знак нашої єдності!

Дружина привітала слова свого князя гучними «Слава!», відтак товп почав розпозватися навсібіч, роби метнулися розставляти столи.

Невдовзі на довжелезних столах з'явилися наїдки: і риба, і м'ясо – вуджене, печене, варене; паляниці – просяні, житні, а то й з пшениці, пухкі, білесенькі, від єдиного погляду на які котилася слина. Поруч столів роби повикочували каді з медами, настояними на травах. І дружинники відчули, що добряче виголоднілись і що в горлі давно пересохло з крику. Дехто став підганяти робів – не тільки вигуками, а й стусанами.

– Починай, княже! – не втерпів Тур, коли волхви спалили скільки там треба було чорних та білих півнів.

Аскольдові й самому нетерпеливилось, і він насуплено позирав на чарівника – жилавого діда з довгим волоссям, перетягнутим шкур'ятним ремінцем, що чаклував над братницею – великою заздравною чарою, досипаючи туди перетовчених трав.

Тамуючи лукаву посмішку, чарівник обкурих димлячою головнею чару, погасив її, зануривши в напій, і нарешті з повагою подав братницю великому князеві.

– П'ю на вас, дружино! – високо підняв Аскольд чару, що, либонь, на десять шоломів і не вичерпати.

Знетерпеливлені дружинники негайно гукнули: «Слава!»

Відхлюпнувши меду богам, князь спрагло приклався до братниці, випив,

скільки стало духу, і, вклонившись, передав Дірові. Брат важко засопів, мовчки взяв чару, підняв високо, щоб усі бачили, що він теж п'є на знак братства; не підводячи очей, надпив і мерщій передав чару Турові.

«Не смакує! – посміхнувся Аскольд. – Ось якби пив перший!» Потім закапився до наступного столу, щоб там пустити в коло заздравну чару.

Тут дружинники у відповідь на вітання загукали ще гучніше, бо чекати меду навкимилося дужче.

Медів для бенкету було наготовлено чимало, ніхто не лічив кадей, що їх весело докочували й докочували роби. Захмелілі роси, розщедрившись, наливали й робам: «Пий! І проси Даждбога, щоби прудкіше лічив тобі літа! Або удачу післав – і будеш вільним мужем!»

Галас за столами наростав. Дружинники хвалились один до одного, що таки змусили великого князя очолити похід, бо князь має коритися вічу, і нема влади вищої, як воля віча.

Сотник Радогаст надибав Яромира, вкотре просив вибачити образу; зрештою, сп'янівши, обидва обнімалися і клялися, що будуть братами і що ділитимуть сарацинську здобич порівну.

Інші обістали високого Візимира, і той чимраз яскравіше та барвистіше розмальовував заморські багатства, що вже й найдовірливіші хитали головами: «Щось тьмутараканський каган теє...»

Неподалік крайнього столу зібрався чи не найбільший гурт, обступивши колом старого бояна – сивого, незрячого та з посіченим обличчям. Боян грав на гуслях і хрипкуватим голосом співав про давні часи: про першого старійшину полян Кия з братами і сестрою Либідь, про обрив, що темною хмарою перейшли на захід, і які примучували полабів і запрягали до возів їхніх жон. Хтось ображено зауважив, що то було десь там – далеко, за горами, а їхні землі ніхто й ніколи не примучував. Хай ліпше боян розповість про славного вождя Давриту.

Старий боян торкнув струни і почав повість про те, як хакан Баян, підкоривши сто земель і підступивши навіть під царгородські стіни, прислав своїх послів до слов'янського вождя Даврити з вимогою, щоб Даврита покорився йому і заплатив велику данину. «Бо навіть царгородський володар нині платить відкуп великому хаканові!» Та гордий Даврита відповів на се: «Чи ж народився на світі, і чи зогрівається десь Даждбоговим світлом такий муж, який зумів би покорити силу нашу? Не чужинці нами володіють, а ми маємо звичай володіти чужинцями! І на тому будемо стояти, поки на світі будуть війни і мечі!»

– Слава! – загорлали дружинники, повихоплювавши мечі.

Аскольд, пропхавшись ближче і зіп'явшись навшпиньки, бачив через голови, як задоволено посміхався боян, як потемніли рубці на обличчі. Найближчий з дружинників догідливо подав боянові чару, він високо підняв її, підвівши гордо голову і немов видивляючись кудись вдалеч незрячими очима, щось мовив, відтак випив і розмашисто витер вуса.

– Розкажи нам ще, бояне, – пересилив гомін дужий Турів голос, – про хозарську данину!

Либонь, не було жодного з росів, хто ще змалечку не чув тієї старовинної повісті і хто нині не послухав би залюбки її знову.

Боян закивав, одразу споважнів, і в тиші задзвеніли струни. І почав розповідь про давні часи, коли сіли поляни на горах над Дніпром-Славутичем.

– І прийшли козари,
І рекли полянам:
«Платіте нам данину,
Бо повоюємо вас!»

Боян провів пальцями по струнах, гуслі зарокотали; на обличчя дружинників мов тінь упала: данину – хозарам! Коли звуки згасли, віднесені у світ стрибожичами, боян продовжив – як зібрались полянські мужі та й урадили на вічі: дати хозарам по мечу від диму.

– І понесли козари данину,
Віддали каганові і рекли:
«Ось, знайшли данину нову,
У лісі, на горах над Рікою»
І запитав каган: «Що дали?»
І вони показали мечі.
І рекли старці хозарські:
«Недобра данина, царю!»

Либонь, здивувався каган на ті слова, бо потребував мечів для своїх воїв. Запитав мудреців, пощо ж погана данина.

– І відповіли старці цареві:
«Ми здобули данину шаблями -
Гострими однібіч.
А сих мечі – двосічні!»

Старий співець пробіг пальцями по струнах знову, і дружинникам аж подих перехопило, хоча кожний знав, що там далі мовиться.

– І рекли старці каганові:
«Сі з нас будуть данину брати,
І з усіх земель наших...»

Коли боян завершив повість і стомлено поклав пальці на гуслі, на хвилю запанувала тиша, відтак майдан вибухнув:

– Хозари будуть данину платити!
– Усі будуть данину платити росам!

Великий князь випрямився, підніс голову, наче вже мав під рукою всі землі від Сходу до Заходу і від Полунощі до Полудня.

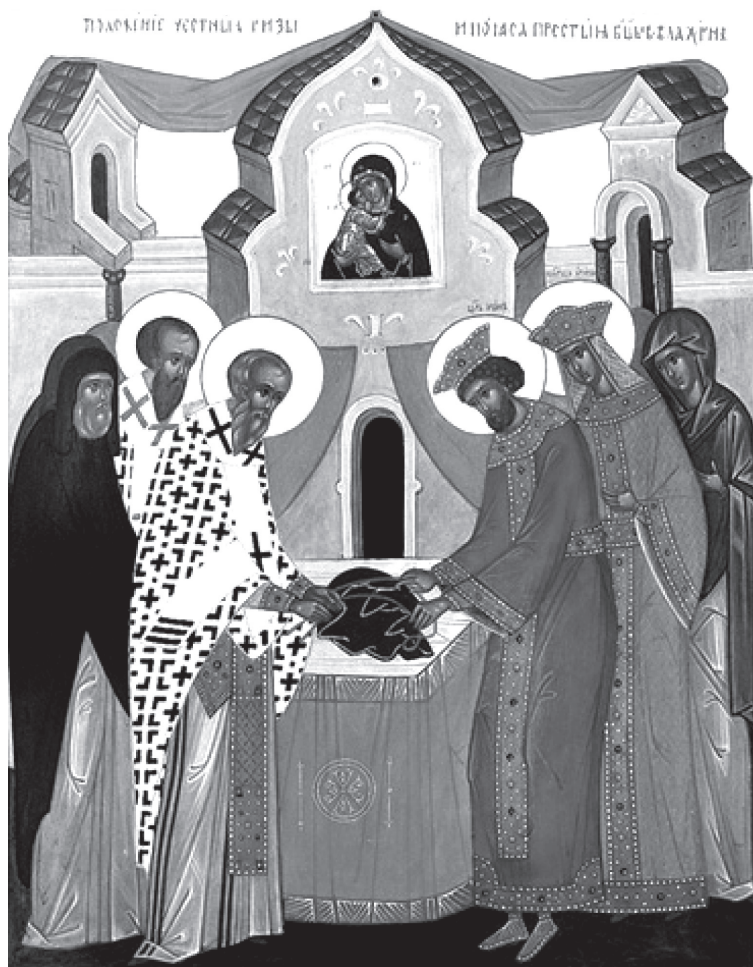
– Тісно нам! – загорлав поруч дужий і широкоплечий дружинник і вихопив меча. – Тісно нам, роси!

– У похід волимо! Тісно нам!

Над головами блищали мечі, лунали крики, а князь Аскольд ще гордовитіше випнув груди і обводив поглядом змуртований майдан. «Хто встоїть супроти такої сили?»

Слово друге.

Царгород

Уздовж Меси, головної вулиці Константинополя, через форум Костянтина, з Іподрому сунули й сунули юрби збудженого людю – у зелених плащах, зелених капелюхах, із зеленими прапорцями – і з того здавалося, містом котить буйна зелена повинь.

Галас стояв неймовірний; дехто, розпалений надто, жбурляв камінням у зачинені віконниці. Випадкові перехожі злякано тулилися попід стіни, а візники чимдуж підганяли коней, щоб зникнути в провулочках.

«Мабуть, знову зелені виграли», – скривився патріарх Фотій, обережно визираючи із-за фіранок карети. Він звелів візникові теж завернути про всяк з Меси і перечекаати, поки спаде перша найнебезпечніша хвиля уболівальників з кінних ристалищ на Іподромі.

«Хліба і видовищ! Видовищ і хліба! – Патріарх важко зітхнув. – Споконвіку так, і вовіки віків.» Перекривлені роти, вирячені очі – а що в тих очах? Утіха, що візник у зеленому плащі на очах у стотисячного ревища на цілу стопу обігнав візника у голубому плащі!? І то всього? «Коли зійде на рід людський Божа благодать?» Проте – що натовп простолюду, якщо сам базилевс – володар наймогутнішої у світі держави! – не тільки, мов очманілий, галасує у царській кафисмі¹, а теж сідає у колісницю, бере віжки і жене коней у куряві на Іподромі? Тоді обидві партії – і зелені-прасини, і голубі-венети – шаліють з утіхи і вчиняють таке ревище, що луна з нього, либонь, сягає країв Ойкумени, і десь у Скитії чи в Індії ніяк не можуть второпати, що то за несподіване щастя впало на високородну державу. «Розбещений базилевс. Розбещений народ.»

Величезне червоне сонце сполохано позирало на людське товпище і квапилось по той бік Меси, за Кіром. Зі сходу, з Босфору, на лагідне сине небо тягнулись довгі сивуваті пасма, віщуючи зміну погоди.

«То все Варда. Розбестив базилевса.» Патріарх дістав чотки з чорних оніксових камінців і поволі почав перекидати їх. «Сказав Еклезіаст: горе тобі, краю, якщо цар твій – дітвак. Хоча Михайлові уже двадцять два. Не дітвак, отже.»

Коли помер базилевс Теофіл², його спадкоємцеві синові Михайлові виповнилося лише чотири роки. Похмурий і недовірливий Теофіл, виснажений постійними війнами з арабами, зі своїми підданими – проти шанування ікон, і, либонь, передчуваючи завершення свого земного шляху, звелів усунути можливу загрозу спадкоємцеві, що неминуче мала постати в Імперії через його малоліття. Полетіли голови найпопулярніших, а отже – і найнебезпечніших, полководців і чиновників. Регенство над сином Теофіл доручив базилісі Теодорі, жінці суворій, яка ревно дотримувалася благочестя. У поміч їй визначив логотета Теоктиста, якому найдужче довіряв, та ще – на просьбу Теодори – її брата Варду і вуйка Еммануїла. Базиліса по-

¹ балкон на Іподромі, де розміщувалися крісла для царської сім'ї; з'єднувався безпосередньо з Великим Палацом

² 842 року

боювалася Теоктиста і сподівалась, що Еммануїл та рідний брат допоможуть у складних і жорстоких інтригах на вершечку Імперії, заким підросте малолітній син – басилевс Михайло третій.

«Мабуть, не раз і не два пошкодувала потім Теодора, що попросила Варду, – патріарх Фотій перекинув камінець, і він виразно клацнув. – Але імперія потребувала дужої руки.»

Саме Варді опікуни доручили виховання малолітнього спадкоємця бізантійського стола. Еммануїл невдовзі загинув десь серед просторів Азії, і державні справи перебрав Теоктист – чи тому, що здобув довіру в Теофілової вдови, чи з іншої причини, бо чутки ходили найрізноманітніші. І, звісно, те не могло не сподобатися владному і жорстокому Варді.

Фотій перекинув ще один оніксовий камінець. Зрештою, його не має обходити, що й для чого затіває Варда. Та складна павутина, що снується у Великому Палаці, – не для патріарха. «Хоча моє висвячення – теж Вардина воля. Все нині чиниться згідно з його волею.»

Насамперед Варда прибрав Теоктиста, далі відсунув у тінь саму базилісу. І Великий Палац перестав бути місцем прийому високошанованих послів, а перетворився в місце нічних гульбищ та п'яних оргій. Вино, повії, блазні, ристалища на Іподромі та в цирку – і це тоді, коли Імперії звідусюд загрожують вороги. Сам басилевс виступає борцем у цирку або ж візником на кінних перегонах. Що й казати: приклад, гідний наслідування. Хоча, зрештою, мабуть, так і буває на вершечку влади, якщо влада тримається силою та інтригами.

Патріарх перехрестився, виглянув з карети. Брудно-зелений потік зійшов, і галас почав ущухати. Подзвонивши срібним калатальцем, Фотій дав знак візникові рушати. Карета поволі виїхала з провулка на форум, під копитами і під колесами затріщало череп'я з розбитих глеків. Де-не-де лежали й трупи.

Коли перед високою будівлею Патріаршії до карети метнулися дужі слуги – відчинити дверцята і простелити килимок, патріарх відчув полегшення. Біля самих дверей його привітали кілька маглавитів – охоронців з імператорської гвардії. Їх патріарх випрохав у Варди для власної безпеки. Варда поглузував з його перестрахів, а п'яний імператор зареготав: «Нехай Патріаршню і патріарха стережуть архангели з вогненними мечами!» Варда владно припинив насмішки і дозволив Фотієві самому дібрати охорону. Басилевс невдоволено нахмурився, але – що вдієш!

«Законний володар має корону імперії, Варда має імперію.» Фотій скривився і заквапився сходами нагору. Він уже зовсім заспокоївся: ревище ошасливленого константинопольського простолюду вщухло, за дверима – надійні маглавити, а в затишному кабінеті на нього чекає тиша і блаженний спокій.

– Святий владико!

– Що? – патріарх невдоволено поглянув на слугу.

– До вас проситься муж. Мовив: «Святий владика покликав.»

– Невже Костянтин Філософ?

– Саме так він назвався, святий владико.

Обличчя в патріарха відразу ж розпогодилось. Справді, він особисто звелів розшукати свого улюбленого учня Костянтина і запросити на розмову.

– Клич!

Коли, перевдягнувшись у домашню, скромно орнаментовану, сутану, патріарх повернувся, Костянтин уже чекав. Він поспіхом підхопився, поштиво і з гідністю вклонився:

– Хайре¹, святий владико!

– Хайре! – прихильно кивнув патріарх, прискіпливо оглядаючи колишнього учня, якого не бачив майже п'ять років.

– Благословіть, святий владико! – вкляк Костянтин.

Фотій осінив його хресним знаменням, простягнув руку, і гість, ховаючи очі, торкнувся холодними губами.

– Ти змужнів, Філософе! – підвів патріарх Костянтина і зустрівся з його очима – пронизливо синіми, як небо пізно восени. «Очі варвара.»

Патріарх показав на глибоке крісло, а сам попрямував навпроти.

Костянтин почекав, заким сів святий владика, потім примостився на край крісла, поклав руки з довгими тонкими пальцями на бильця і очікувально застиг.

– Радий бачити тебе, Костянтине!

– Я теж... святий владико, – гість запнувся, і Фотій здогадався, що він і досі не може звикнути до такої несподіваної зміни в житті свого вчителя.

«Стільки літ звертався лише: кіріє²! – патріарх заплющив очі. – Найкращий учень. Філософ. Перлина Імперії. А лишень – тридцять три роки!»

Відшукав цю перлину і збагнув її справжню ціну логотет Теоктист, невдовзі після смерті базилевса Теофіла. Він тоді як опікун із запалом взявся до управління державою і розшукував талановиту молодь. Костянтин був сином друнгарія Лева, підстратига Солунської теми, слов'янина, що віддано служив Ромейській імперії. Розповідали, всі семеро синів друнгарія були на диво здібні і благочестиві. Старший, Михайло, здобув навіть таку довіру в логотета, що той віддав йому в управління цілу слов'янську тему в Македонії. А наймолодшого, Костянтина, Теоктист забрав до столиці. За його намовою і підтримкою шістнадцятирічний юнак поступив до Магнаврі³. Перший круг наук, тріум, Костянтин засвоїв ще в Солуні, а в Магнаврі взявся одразу до вивчення вищого кола знань – квадріуму, найперше – діалектики та інших філософських наук, саме тих, які викладав Фотій, сам ще зовсім молодий двадцятичотирирічний вчений. Щоразу під час лекцій він, Фотій, бачив, з яким зацікавленням горять очі в наймолодшого з учнів, і це ще дужче надихало на блискучі промови про Арістотеля, про неоплатоніків, про «плерому душі» Максима Сповідника, та й про власні ідеї – розумної і нерозумної частин людської душі, послухати які приходив сам Варда. «А диспути! Ще тоді, під час тих диспутів, Костянтина прозвали Філософом.» Хоча офіційно почесним титулом нарекли пізніше, саме перед випуском. Талановитого учня запросили на диспут проти скинутого патріарха

¹ радуйся – грецьке привітання

² пане (грецьк.)

³ Константинопольський університет, заснований Вардою після смерті Теофіла; розміщувався в залі Магнавра Великого Палацу

Іоанна Граматика¹, який вперто відстоював боротьбу проти ікон і вносив смуту в серця ромеїв. Двадцятирічний Костянтин блискуче переміг колишнього патріарха – досвідченого політика і промовця і став чи не найпопулярнішою людиною в столиці.

Патріарх Фотій розплющив очі, глянув на гостя і посміхнувся.

– Я згадав, коли тебе нарекли Філософом.

Проте на Костянтинове обличчя мов тінь набігла. Хоча в кабінеті почали западати перші сутінки, пильного Фотієвого ока вона не поминула. «Не забув зневаги й досі.» Після завершення навчання Костянтина не залишили в Магनावрі. Десь за тою стіною, що відділяла Магनावру від інших покоїв Великого Палацу, сиділи значно впливовіші люди. Фотій з Левом ледве зуміли домогтися для найталановитішого учня з часу існування Магनावри посади бібліотекаря у Святій Софії. Та гордий юнак невдовзі покинув Софійську бібліотеку і зник з міста. Його ледве розшукали в якійсь скромній монашій келії над Босфором, проте умовити повернутися до Константинополя не вдалося. Тільки після того, як Фотій, ставши асикритом² і начальником маглавитів, звільнив посаду викладача і замість себе запропонував Костянтина, талановитий випускник Магनावри повернувся в її рідні стіни³.

– Справедливість завжди переможе, Філософе!

– Я теж вірю, святий владико! І вдячний, що ви не забуваєте про свого скромного учня.

– Ти дуже допоміг мені в місії до сарацинів. Пам'ятаєш її, Костянтине?

– Звичайно, святий владико.

Важка і небезпечна була місія до Багдада: мусіли вивідати наміри нового халіфа Джафара аль-Мутавакіля, що 847 року посів багдадський стіл, після того, як отруїли його попередника, несамовитого Гаруна аль-Васика. Новий халіф виявився значно хитрішим, ніж прямолінійний Гарун аль-Васик чи Мутасим Білла, що правив у Багдаді перед Гаруном. Він нападав несподівано, а потім ще несподіваніше, коли вивідники на сарацинських кордонах переказували про очевидні приготування до великої війни, прислав послів і клявся у дружбі. У Константинополі боялися, що Джафар аль-Мутавакіль затіває великий похід, одержимий, як і всі халіфи, заповітом пророка Мухамеда – джіахом. Варда вирішив відрядити у вороже гніздо місію: нехай спробують розгадати задуми підступного сусіда. Очолив місію він – Фотій, а на допомогу попросив свого найздібнішого учня.

– Після повернення ти знову усамітнися, Костянтине!

– Душа прагла спокою, святий владико.

– Моя душа теж прагне спокою. Але чоловік мусить сповняти свій шлях. Шлях – визначений Богом. Тебе Бог наділив високим розумом, а ти сховався у печері. Пішов проти Божого Промислу.

– Нині у світі панує людська марнота і жорстокість. Люди забули, що Бог сотворив їх за власним образом.

¹ диспут відбувся 847 р.

² імператорський секретар

³ Костянтин отримав посаду викладача Магनावри 850 р.

– Але й ховатися – теж не гідно Божого образу! Зрештою, що ми знаємо про Божий Задум? Твій талант не належить тобі, тільки – Богові. Бог дарує своїм обранцям високий розум, щоб просвітити через них людські душі. Великий гріх – ховати розум. Сказано: не запалюють світильника, щоб сховати його, а на свічник ставлять – і світить він усім.

– Я й сам це збагнув.

– Чому ж не повернувся до Магнаври?

– Брат мене покликав. Методій. Він облишив меч і прийняв схиму¹. У монастирі Святого Поліхрона, на горі Олімп. Брат попросив моєї допомоги. І я послухав його.

«А ось ми забули про нього,» – відвів погляд патріарх.

Звідкілясь нечутно з'явився слуга, поставив на стіл масивний золотий підсвічник із запаленими свічками і безшелесно зник.

– Вам, святий владико, Бог визначив інший шлях.

Патріарх Фотій здригнувся. «Інший?» Він відкинувся назад, обіпершись об спинку улюбленого зручного крісла, і задивився на полум'я свічок.

Хто визначав йому шлях – шлях до патріаршого скіпетра? Хіба про це він мислив, закоханий у давню філософію? Мріяв про світське життя і звичайну державну кар'єру – як, зрештою, і всі з їхньої знатної і шанованої в Константинополі родини. Брат Сергій, одружений на сестрі самої базилиси, засідав у синкліті². Потім і його, Фотія, допустили до засідань, коли він отримав чин протоспатарія. Проте – патріархом?.. Хоча патріарх у їхньому роду був: двоюрідний дід Тарасій. «Та все ж!» Голова й досі обертом йде. Викладач Магнаври, асикрит, начальник маглавитів і – патріарх! «Може, я – просто знаряддя в руках Варди? У його боротьбі з Теодорою?»

Фотій напіврозплющив очі. Чи знає Костянтин про той запаморочливо крутий підйом? Либонь, ні. Його п'ять років не було в Константинополі. Але хіба він, з його блискучим розумом, не збагнув уже давно, що чиниться в стінах Патріаршії?

Варда відразу ж пересварився з іншими опікунами, і чи не найдужче – з рідною сестрою Теодорою. Варда обіцяв виховати гідного престолоспадкоємця. «Де ж він його виховував? У шинках? Публічних будинках? Як патріарх я мав би... Ні! Ні!» – Фотій потер чоло.

Тільки один-єдиний чоловік наважився був докорити могутньому Варді – колишній патріарх Ігнатій. І не тільки докорити, а й відмовити у причасті та віддати анатемі. Либонь, Ігнатій, незаконний син базилевса Михайла першого – Микита Рангабе, обраний патріархом з волі Теодори після смерті Методія Сповідника 846 року, оскотплений в дитинстві своїм батьком, щоб не втручався згодом у престолонаслідування, і через те озлоблений на весь світ, давно зачаїв образу на тих, кому належала влада в Бізантії. А ще – за намовою Теодори, яка, мабуть, єдина шанувала його людську гідність. А Варда намовив проти Ігнатія базилевса. І царственний город

¹ брат Костянтина Михайло Страхота покинув військово-адміністративну посаду і став монахом під іменем Методія 851 р.

² бізантійський сенат

став свідком нечуваного зухвальства. Під час урочистої процесії патріарха з кліром до Святої Софії назустріч вихопилася з галасом і танцями юрба молодиків на чолі з п'яним, мов дим, бізантійським володарем. Один з його улюбленців, якийсь Грілл, зображав навіть самого патріарха і, кривляючись, бренькав на цитрі та горлав чи не на все місто сороміцьких пісень. «Це все Варда! – здійняв висхлі руки Ігнатій. – Анатема! Жорстока буде кара Божа! Жорстока! Клянусь святими мощами!»

У неділю перед Різдвом, коли константинопольська знать причащається у Святій Софії, патріарх відмовив у причасті Варді та його наложниці-невістці Ірині. «Геть з Божого храму!» У моторошній тиші Варда покинув Софію, тільки кроки глухо відлунювали та так війнуло крижаною хвилею, що, здавалося, навіть по закутках нефів заблимали свічі. Константинополь завмер в очікуванні.

Пізно ввечері Варда покликав його, Фотія, тоді вже асикрита і начальника маглавитів. «Ти будеш патріархом!» – «Катедра не вакантна,» – єдине, чим спробував відмовитися Фотій. «Я питаю: ти згоден на сан патріарха?» – «Отак просто з мирян?» – «Пусте!»

У понеділок Фотій став священником. Ті з найближчих друзів, що довідалися про це, здивувалися.

У вівторок Фотій отримав сан диякона. Знайомі розводили руками, а поголос пішов по вулицях Константинополя.

У середу – нове висвячення. Поголос поминув міські стіни.

У четвер Фотій – митрополит. Ромейській столиці перехопило подих. Залишився один крок.

Увечері базилевсові подали донос: патріарх Ігнатій у змові з якимсь Гевонном, який видає себе за сина Теодори, підбурюють народ проти Михайла, заявляючи, що, мовляв, бізантійський трон належить Гевонові. Підпис: начальник маглавитів Фотій.

Обурений базилевс звинуватив патріарха в політичному злочині і в присутності єпископів, яких зумів негайно зібрати у Великому Палаці Варда, зажадав, щоб Ігнатій віддав патріарший жезл. Ігнатій розгубився. Згідно з церковними канонами ніхто, навіть бізантійський володар – спадкоємець престолу Великого Костянтина, не міг силоміць забрати того жезла: таке скинення ніхто не вважав би законним. На захист стане папа. Але-але... Папа далеко, ген за морем – у Римі, а єпископи – ось, теж розгублені, тремтять за власне життя: адже ж – досить Варді пальцем кивнути. І єпископи, ховаючи очі, почали умовляти святого владику не дратувати базилевса – на благо константинопольської церкви.

І зраджений усіма Ігнатій відрікся від патріаршого сану.

«Катедра вакантна,» – зареготав Варда, коли в Хрисотрикліні¹ залишились вони втрьох – разом з базилевсом.

Вранці у п'ятницю Ігнатія відправили на острів Теревинт, в Марморовому морі, в монастир Сорока Святих, а наспіх зібраний на Вардине веління константинопольський синод запропонував патріарший жезл Фотієві: поки

¹ Золота палата, тронний зал у Великому Палаці

що тимчасово, до собору, який має затвердити відречення Ігнатія.

Наступного дня, на Різдво¹, службу відправляв новий патріарх, який ще минулої неділі гуркотів мечем по сходах Великого Палацу як начальник маглавитів.

– Покликав тебе, Філософе, – відчайдушно обірвав спогади патріарх, розплющивши очі, – щоб ти знову допоміг мені.

Костянтин потупив очі, а на обличчя лягла тінь. Господар теж відвів погляд, дослухався. Надворі звівався вітер.

– Чим я можу служити вам, святий владико? Мої знання...

– Твоїх знань досить, щоб збагнути загадки державного управління. Навіть такої великої імперії, як наша. Можливо, ти єдиний, хто може зрозуміти мою тривогу. Що коїться з могутньою державою? Сто років безглуздої і шаленої боротьби з шанувальниками ікон! Нині Імперія розкололася на два непримиренні табори. Константинопольська знать – проти провінції. Перепинено всі шляхи талановитій молоді на верхні державні щаблі. А це – найбільше лихо для держави. Ти сам знаєш, який розбещений царствений город! Ніхто не прагне оволодівати наукою управління, всі посади віддають за хабарі. Талант – не в ціні. Напевно, незабаром за хабар можна й кесарем стати чи навіть – базиливсом! Річ тільки в тому, скільки солідів запросити. Державі загрожує найстрашніша небезпека: невігластво! Невігластво, невміння управляти – ось лихо, яке чатує на грізну колись Імперію.

Костянтин відвів погляд. У тиші, що на мить запала, було чути, як надворі надлітає поривами вітер, як десь бахають віконниці. Нарешті гість глухо промовив:

– Тільки Боже Провидіння визначає долі держав.

«Не хоче бути щирим. Розмовляє як з патріархом.»

– Ні, Філософе! Не все визначає Боже Провидіння! Ти же знаєш: державу, державний лад встановлюють люди. Тільки самі люди – і так, як до того спонукає їх власний досвід і власні здібності. У державі неминуче встановлюється саме той лад, який найвладистіший характерові цього народу. І не треба обманювати себе, що тут винувате Боже Провидіння.

– Се правда, святий владико, – підвів очі Костянтин.

– Мусимо зібрати здібних людей у державі, мусимо почати важку роботу: щоб зберегти нашу божественну Імперію – другий Рим! Хтось має це виконувати. Багато моїх учнів покинуло мене, але найвідданіші та найздібніші залишилися. Ти пам'ятаєш, Філософе, наш гурток?

– Звичайно, кіріє!

«Кіріє?!» – Фотій стрівся поглядом з Костянтином: очі в того при світлі свічок здавались темними і глибокими. «Свідомо сказав. Не обмовка це.»

Звісно, хіба міг Костянтин забути ті вечори, коли великий гурт юнаків – з тих, кого найдужче полонили Фотієві лекції, збирались вечорами у свого вчителя вдома, запально і голосно сперечалися на найрізноманітніші теми, які підказував їм досвідчений Фотій.

– Мусимо почати з очищення древніх законів. Юстиніанів Corpus Juris

¹ 25 грудня 857 р.

Civilis' безнадійно застарів. Триста років минуло. І писаний латиною.

– Це величезна робота, кіріє. Треба переглянути закони, скасувати застарілі норми, класифікувати заново. Потрібно розробити грецьку термінологію.

– Мусимо створити «грецького Юстиніана».

– А чи благословить таку роботу василевс?

– А хіба тобі, Філософе, так потрібне благословення василевсів? Василевси зсходять на трон і відходять. Все відходить на цьому світі. Тільки те, що створено людським розумом, людським талантом, зостається.

– Хай Бог допомагає вам, кіріє!

– А ще, Філософе, мусимо дбати про поширення нашої віри. Скільки народів ще ходять у темряві! Хоча, по правді, нині мусимо дбати передовсім про збереження Ойкумени. Наші діючези в Азії опинились у полоні в невірних. Не будемо лукавити: константинопольська церква втрачає вплив. Он, папа Микола вимагає віддати йому під духовне управління Епір, Іалію, Тессалію, Македонію, Мізію – споконвічне володіння константинопольських патріархів! Саме так і написав у листі до василевса. Варда показував.

– Папа опирається на мечі західних володарів.

– Ти, мабуть, не збагнув, Філософе, чого прагне папа? – патріарх поглянув на Костянтина, але той прикипів очима до миготливих язичків свічок. – Папа хоче хрестити Болгарію.

– Болгарію? – стрепенувся Костянтин. – Балканських слов'ян?

– Атож, Філософе! Рим простягає руки до Болгарії. Треба запобігти цьому. Христове вчення Болгарія має отримати від Константинополя. Слово Боже в Болгарії має звучати грецькою мовою!

Костянтин відвів очі, а на чоло хвилями набігли зморшки.

«Не подобається: грецькою мовою? Варвар же, слов'янин.»

– Я сподіваюся, Філософе, ти теж прагнеш, щоб болгари пізнали Слово Боже від нас? І вважаю, ти й сам міг би нести до них істинно правдиве вчення.

– Ви мовили, владико?.. – аж підхопився Костянтин.

– Не зараз, Філософе. Не зараз. Сам мовив же: віра опирається на мечі. А Імперія нині не має змоги вплинути на болгарського архонта. Імперія провадить виснажливу війну з сарацинами і проклятою павликіанською єрессю. Нам загрожує велика небезпека. Не до Болгарії сьогодні. Болгарія буде завтра.

Костянтин знову сів і туго сплів пальці рук.

– Сьогодні нас чекає інша справа, мій любий Філософе. Сьогодні мусимо намовити Хозарію проти сарацинів. Треба відправити місію до хозар. Хочу попросити, щоб місію очолив ти, Костянтине. В поміч візьми брата Методія. Він колись правив темою. Чудово правив.

– Справді! Методій ліпше за будь-кого справиться.

Патріарх Фотій полегшено зітхнув, хоча Костянтин ще й не мовив про згоду. Якусь хвилю він прислухався, як завиває вітер, потім, наче згадавши про гостя, озвався:

– Василевса нині немає в Константинополі. Заким повернеться, мусимо підготувати місію, знайти надійних людей, написати листи до хозарсько-

¹ звід цивільних законів

го кагана, подбати про гідні подарунки. Негайно поклич свого брата!

– Методій теж прибув до столиці.

– Я покличу вас обох незабаром.

Здогадавшись, що прийом завершено, Костянтин встав з крісла і схилив голову.

– Ми будемо чекати, святий владико!

Патріарх і собі підвівся, а коли гість вкляк на одне коліно, наклав на нього знамення, дав руку для цілування, потім провів Костянтина до дверей.

Коли кроки гостя затихли, Фотій повернувся назад і сів до столу: ще стільки невідкладних справ чекало.

«Собор скликати – найперше.» Ігнатієве відречення і його, Фотієве, возведення в сан патріарха мусить затвердити собор. Чи ж пришле своїх легатів папа? Без його післанців рішення собору ніхто не вважатиме законним. Басилевс уже написав листа папі. Власне, диктували листа асикритові Варда і Фотій, а басилевс Михайло третій тільки кивав, з розумним виглядом, головою. Папі повідомляли, що майбутній собор має насамперед розглянути питання, пов'язані з минулою боротьбою проти ікон. Тому константинопольські священнослужителі і володар Бізантії настійно просять папу прислати досвідчених богословів. Наприкінці листа Фотій запропонував дописати, так ніби зовсім між іншим, що Ігнатій, відчувачи через старість велику втому, зрікся сану, і на його місце константинопольський синод запропонував Фотія. «Лисиця! – за звичкою поляпав Варда власного патріарха. – Лисиця Імперії!»

Фотій сіпнув плечем, ніби та рука й досі лежала на ньому.

«Починається виснажлива боротьба. До собору треба добре підготуватися. Розіслати листи до всіх єпархій. Переконати: скинення Ігнатія і обрання нового патріарха – законні. Ніхто не переслідує Ігнатія. І його прихильників.» Фотій дістав пергамент, написав число. Потім потер чоло. Ледве вдалося умовити Варду – припинити ті переслідування. «Ігнатія треба повернути із заслання до Константинополя. Ось, якщо б його не стало!.. Прости, Боже! Негідні думки.»

Патріарх Фотій відклав перо і задумливо підпер голову долонею. «Якби вдалося хрестити Болгарію, за нею – Моравію! А ще далі на північ – безбрежна Скитія. Мовлять, там незліченні народи. І могутні. Хрестити б їх – і можна кинути виклик папі: хто намісник Христа? Цікаво було б довідатися якомога більше про тих варварів. За нагоди. Можна попросити Костянтина, хай докладніше розпитає про них у Херсонесі, по дорозі до Хозарії.»

За вікном загуркотіло: починалася гроза. Фотій подумав, що завтра, після грози, мабуть, буде гарний день. Можна податися до власного будиночка – за міськими мурами, серед рясного саду, над невеличким упорядкованим ставком.

«І листа там напишу.» Фотій зітхнув і підвівся. Плеснувши в долоні, покликав слугу і звелів приготувати ложе.

А на столі залишився чистий аркуш, тільки угорі було написано: року Божого 860, місяця червня, сімнадцятого числа.

Вранці патріарха Фотія розбудив стукіт у двері. Він розплющив очі. Крізь щілини між фіранками пробивалося яскраве проміння. «Справді, чудовий день. Після нічної грози.»

Стукіт повторився – значно настійніше.

– Ввійди!

Двері відчинилися, через поріг трохи не впав слуга і заволав:

– Біда, святий владико!

Хвилю Фотій знетямлено дивився на слугу. Нараз усвідомив, що звідусіль долинає голосний передзвін – чи не з усіх константинопольських церков і монастирів.

– Мов, що трапилось!

– Дромони на морі! Уже в Золотому Розі. Тисячі дромонів.

– Звідки? – зблід патріарх і перехрестився.

– Бог послав нам покарання. За наші гріхи. За розбещеність.

Фотій підхопився з ложа, відштовхнув слугу і метнувся до вікна. Похапцем рвонув штори. Проте довкола обіставали високі мури. «Треба піднятися на терасу!»

– Двері! – звелів патріарх.

Тераса була високо, і звідти ніщо не заступало довколишнього краєвиду. Поглянувши на затоку, Фотій пополотнів. Скільки сягало око, довжелезною шеренгою, обіставши чи не увесь виднокіл, вишикувалися незнайомі кораблі.

«Спаси Ісусе-Вседержителе! Варвари!» Фотій знав, який вигляд у грецьких дромонів чи хеландій, як виглядають кораблі в хозар чи у венеціанців. Ці – зовсім інакші. З високою кормою, високим носом, на якому вирізьблено голову північного дракона.

У місті наростав тривожний шум. Дзвони бемкали чимраз голосніше – і все зливалось у моторошний гул.

Сонце недавно зійшло, будинки відкидали довжелезні тіні, дно вулиці ще тонуло у півтемряві, і сотні людей, що виринали невідомо звідки і струмували до міських мурів, здавалися привидами. На фортечних стінах метушилась охорона, воїни розмахували руками і показували один одному то на застиглі посеред затоки кораблі, то на високі громаддя двох башт у найвужчому місці, в гирлі затоки – по цей і по той бік. «Ланцюг!» – здогадався Фотій. Там, для захисту міста з боку Золотого Рогу, наніч натягували міцний кований ланцюг, і жодний корабель, хай навіть би ковзав по воді, нізащо не прошигнув би до затоки. А нині ворог – у Золотому Розі. «Мабуть, сторожа перепилася після вчорашньої перемоги зелених!»

Патріарх спробував лічити ворожі кораблі, проте їх було надто багато, і він швидко збивався в лічбі, починав спочатку, знову збивався, ловлячи себе на думці, що зумисне повторює одне й те саме число двічі або й тричі, і, зрештою, облишив марну справу. «Не менше як три сотні, – з жахом обвів лінію кораблів. – По сорок-п'ятдесят мужів!» І Фотій позадкував з тераси.

Повернувшись до спальні, він на мить забувся, застиг серед покою, а коли слуга несміливо подав голос, Фотій аж здригнувся від несподіванки.

– Ваш одяг, святий владико!

Патріарх похапцем вдягнувся, потім звелів:

– Клобук!

Слуга метнувся по клобук, допоміг одягти на голову, акуратно розчесав бороду і відступив на крок, напівзігнувшись у ввічливому поклоні.

Глянувши за звичкою до свічада, Фотій поправив клобук і рішуче показав на двері.

– Але, святий владико, карета ще не готова!

– Піду пішки!

– До Святої Софії – пішки?

– На міські мури!

Коли слуга, нарешті, прочинив тремтячими руками вхідні двері, знадвору увірвався шалений рев натовпу. Вулицею мчали люди, дехто шпотався, падав, інші наступали на лежачих, і лунав розпачливий вереск.

«Учора шаленіли з божественної утіхи на Іподромі. Сьогодні шаленіють зо страху: від Божої кари. Юрба!»

Фотій оглянувся довкола. Троє маглавитів уже опинилися поруч. Кивком голови патріарх показав на мури на побережжі Золотого Рогу, і дужі маглавити вмить кинулися розсувати плечима натовп.

Біля фортечних стін галас стояв ще відчайдушніший. Величезна юрба збилася на майдані перед мурами, напирала на сходи, що вели нагору, але звідти їх стримували стратіоти – у темних латах, у шоломах, зі щитами. Вони теж голосно кричали, відганяючи зовсім недоречних тут константинопольців.

– Назад! – пересилив лемент дужий голос. – Назад! Не заважайте стратіотам на стінах!

Патріарх одразу впізнав – по голосу і, звівши очі, по кремезній постаті та сивому волоссі – патрікія Микиту Ориту, воєначальника константинопольської залози.

Владний голос таки справив належне враження, і натиск на сходи спав. Патрікій Орита був старим і досвідченим полководцем, командував імператорським флотом і знав, як потрібно стримувати нажаханий натовп простолюду.

– Люди Цариці міст!¹ – знову озвався Орита; він стояв на високому мурі, тримаючись руками в боки, так, що його впевнену поставу бачили звідусіль. – На нас напали варвари. Але вони не зуміли заскочити нас зненацька! погляньте: всі ворота замкнено. На фортечні мури їх наші вої не пустять! Цариця міст ще ніколи не була в руках варварів!

Юрба потроху почала задкувати, місце перед сходами поволі звільнялося, хоча розходитись ніхто не збирався.

Патріарх Фотій звелів маглавитам прокладати шлях до сходів – щоб пробитися до патрікія: тепер саме від них обох залежав захист і спокій столиці. Отож, мусили триматися разом.

¹ так греки називали свою столицю Константинополь

– Святий владико! – упізнав патрикій і заквапився назустріч Фотієві.

На обличчі в нього застигло здивування. Досі стосунки між ними були досить напруженими. Орита не виявляв прихильності до нового патріарха, позаяк глибоко шанував колишнього патріарха Ігнатія і навіть відверто висловлював невдоволення, коли того так несподівано відправили на заслання. Проте зараз Орита ввічливо похилив голову:

– Благословіть, святий владико, перед битвою!

– Во ім'я Отця, – поривчасто почав Фотій, все ще голосно сапаючи, – і Сина, і Святого Духа!

Потім глянув на затоку і вражено скрикнув:

– Святий Боже!..

Звідси ворожі кораблі здавалися зовсім близьенько, від ударів весел летіли навсбіч бризки, спалахуючи коштовним камінням у сонячному промінні, – і несла було відвести погляд.

– Ісусе Пантократоре! – Фотій підняв руку, щоб перехреститись, але патрикій Орита негайно зупинив його.

– Заспокойтеся, святий владико! На нас дивляться тисячі людських очей!

– Звичайно! Звичайно! – закивав патріарх.

Упевнений вигляд патрикія, зрештою, заспокоїв його. Віддихавшись, він розважніше обвів поглядом затоку.

Ворожі кораблі наближались чимраз ближче. Уже можна розгледіти і гребців, і воїв з наготовленими луками та дротиками в руках. Кілька грецьких дромонів жалюгідно тіснилися коло пристані. Навряд чи хто-небудь ще залишався там. Далі, біля царської пристані похитувалися три великі хеландії з імператорської флотилії, яскраво помальовані в царський пурпур. Решту царських кораблів Михайло з Вардою забрали в похід.

– Яке страшне лихо впало на Боже місто! – прошепотів Фотій.

– Це – роси, святий владико, – незворушно повідомив патрикій Орита, не повертаючи голови і пильнуючи за ворогом.

– Роси? Ви певні, патрикію? Чи, може, нормани?

– Нормани рудоволосі. І кораблі у норманів більші: я сам бачив їх, коли нападали на ромейські володіння на Заході. Це – роські моносили¹.

– Але чому напали ці роси?

– Хтозна. Колишній басилевс тримав союз з роським архонтом. Проти хозар. А Михайло не підтвердив старого договору.

– Михайло ще молодий і недосвідчений.

Орита глипнув на патріарха, і на губах промайнула посмішка. «А Варда навіщо?»

– Ви вважаєте, патрикію, нам велика небезпека загрожує?

– Ображений союзник вдвічі небезпечніший. Просіть Божого заступництва, святий владико!

– І Матір Божу – нашу заступницю! Тепер тільки Божа Мати може врятувати місто від варварів.

З кораблів пролунав грізний клич, і тисячі стріл сипнули на мурі.

¹ одnodеревки (грецьк.)

– Відійдіть, святий владико! – чемно взяв Орита патріарха під руку і провів у захисток під вежею. – Зверніться краще до народу! Заспокойте їх словом!

Затим він метнувся назад, щоб керувати битвою. Владно залунав його голос, стратіоти розсипалися по стіні і поприкипали до бійниць.

Патріарх Фотій зійшов на сходи і здійняв руки.

– Ворог з диких північних країв прибув, щоб випробувати нашу мужність і міць. Ворог страшний і жорстокий. Але невправний у військовій майстерності. Їм нізащо не здолати наших досвідчених воїнів! З нами – сила Божої правиці і заступництво Божої Матері! – Патріарх неквапом перехрестився і з тим самим спокоєм, немовби і не за його спиною закипала битва і роєм летіли стріли, почав накладати хресне знамення на зібраний на майдані люд. – Підемо ж, любі браття, до храмів Божих! Там будемо просити Пана за поміч. А на стінах нехай залишаються воїни, і нехай зміцниться їхній дух нашою вірою і молитвою, і нехай не здригнеться їхня рука у тяжкій битві!

Затим Фотій рішуче і зі словами молитви попрямував сходами донизу. Натовп заворушився, розступаючись, дехто підхоплював молитву. Потроху мелодійний спів дужчав, тільки раз по раз бойові вигуки пересилиювали його і стрясали повітря.

Далі патріарх уже не озирався, знаючи, що тепер його отара піде за ним як за пастирем, і лишень напружено дослухався до шуму битви.

На стінах залунали розпачливі вигуки, либонь, не одна ворожа стріла влучила в щілини бійниць; щось розгнівано кричали кентархи, ще голосніше – декархи та пентархи, тільки їх переважав значно владніший і врівноважений голос патріархії Орити. Гупали металеві машини, кидаючи камінням. Вочевидь, частіш воно не влучало і з гучним плескотом ляпалося у воду, та все ж інколи металеві машини виявлялися вправними, і повітря сповнювалося криками розпачу. І патріархові доводилося підвищувати голос.

У Святій Софії стало легше: допомагав співом хор. Але тривога не спадала. Щоразу, переводячи подих, Фотій дослухався, чи не дзвенять ворожі стріли по церковних банях.

До середини напхалося тисячі людей, і, здавалось, вони геть розсунуть стіни, склепіння не втримається і впаде додолу. Безперестанно калатали дзвони, гамуючи тим молитви і церковний спів.

Коли молитву було завершено, а дзвони позмовкали, патріарх ступив до вівтаря, щоб виголосити проповідь. У соборі запала моторошна тиша.

Фотій ковзнув поглядом вище людських голів. «Повільно викладають мозаїки.» Саме минулої неділі він виголошував проповідь про значущість мистецтва. Іконоборці познищували в Софії розписи, фрески, і тепер треба створювати все заново. Він сам особисто відшукав талановитого ізографа Лазаря. І вже першу мозаїку в апсиді завершено: Богоматір з немовлям на колінах і два архангели пообіч.

Від незвичної тиші Фотій опам'ятався.

– Що за удар і чий це гнів такий великий і потужний впав на нас? – прокотився під склепінням його голос; він був досвідченим оратором, яким

колись заслуховувались учні Магнаври, а згодом, уже як патріархом, і всі константинопольці та гості міста. – Звідки прилинула ця північна і страшна гроза? Які це переповнені хмари пристрастей і чиїх велінь могутні зіткнення запалили проти нас цю сліпучу блискавицю?¹

Люди в соборі заціпеніли зо страху. Фотієві здавалося, що перед ним тільки очі, очі – широко порозплющувані очі.

– Я бачу народ жорстокий і завзятий, який сміливо оточує наше місто. Народ цей вирушив з півночі: щоб дійти до «Цариці міст» – другого Єрусалима; прийшов з країв Ойкумени – і несе в руках стріли та списи. Народ цей – грізний і не дарує пощади. Голос його – немов шум моря! Ті, кого приборкувала єдина лише чутка про потугу ромеїв, нині направили зброю проти нашої держави. Прикро визнавати: похід цих варварів так досвідчено підготовлено і здійснено, що й найменша звістка не встигла долати до нас. Ми довідалися про них, лишень коли побачили грізний вигляд їхній, хоча й розділяли нас стільки країн і народів, стільки рік і морів!

Несподівано прокотився невдоволений гомін: «Орита винен!»

– О, граде-царю чи не всієї Ойкумени! Що за військо глумиться над тобою, мов над невільницею, – не навчене і набране з рабів! Що за народ надумав взяти тебе як здобич? Що за нікчемний противник зирить на тебе жадібними очима, щоб випробувати на тобі міць своєї руки і здобути собі гучну славу? Але як не терпіти нам біди, якщо ти, люде невірний, зневажив копіє свого союзника і розірвав союзний договір як нечесний чоловік!

Собор завмер, люди почали здивовано переглядатися. «Кому відомо, що чиниться у Великому Палаці?» – подумки покартав себе Фотій. Потім, витримавши паузу, голосно звернувся:

– Де тепер цар наш христолубивий? Де зброя? Де машини? Де військові радники і запаси?

Цього разу гомін, знову сколихнувши зібраний люд, ніяк не вгамовувався, хоча патріарх Фотій і голос підвищував, і руки здіймав догори. Проте проповідь далі уже ніхто не слухав.

Лишень післяобід, коли до Софії зайшов запилюжений патрикій Орита, гомін став зухвати. Всі пообертались до нього, дехто й навшпиньки пнув, щоб побачити спокійне, хоча і втомлене обличчя полководця.

– Перший напад відбито, – нарешті заспокоїв Орита.

Потім відбулося засідання синкліту. Крізь великі вікна просторої зали щедро лилось сонячне проміння, але настрою анітрохи не покращувало. Синклітики були перелякані, розсідалися мовчки, чітко дотримуючись ієрархії: важніші чини – поближче до царського узвищення з тронем, дрібніші – подалі. А що кожний чин вирізнявся іншим кольором одягу, то в залі Синкліту наче веселка заграла. Єдиний з найвищих чинів перестарілий новелісім Роман, якийсь далекий родич цариці Теодори, самотньо шукався в передньому ряду і кутався в пурпурну хламиду. За ним – кілька куропалатів, у розшитих золотом хітонах, які теж відсвічували пурпуром, хоча не так яскра-

¹ тут і далі слова зі справжньої першої проповіді, виголошеної патріархом Фотієм під час нападу росів на Константинополь 860 року

во, зате вигляд вони мали чи не поважніший, ніж новелісім Роман. Далі по залі одяг сірішав, проте у кожного крадькома поблискував чи то пурпурний ремінець, чи застібка, чи бодай шнурочок.

Нижче сиділи силенціарії з нижчої палати, які мали тільки дорадчий голос, а отже, й виглядали сіріше.

На балконі стояли запрошені на засідання військові чини, тільки їхній начальник, Микита Орита, як патрикій займав почесне місце у верхній палаті.

Новелісім Роман як проедр¹ синкліту відкрив засідання, і в тиші попросив Ориту на узвищення.

– Ми відбили перший напад варварів, – доповів той. – Вони ніколи не брали міст. Ці кочівники нападають тільки зненацька. Покладаються на несподіванку. Брати фортечні мури в них немає ще досвіду.

– Отже, нам не варто так тривожитись? – вихопився з-позад новелісіма Романа куропалат Костянтин.

– Думаю, навпаки.

– Тобто – як? – злякано скинув бровами куропалат.

– А так! – здвигнув плечима Орита.

Синклітики заворушилися, загомоніли. Проте стомлений полководець тільки скривився. Дехто повернувся до балкона, де стояли кілька стратигів. Один з них ступив на крок – стратиг Теодосій, зять куропалата Костянтина, високий, широкоплечий, з руським волоссям і виразним слов'янським обличчям. Новелісім жестом дозволив мовити.

– Перша невдача лише роздратує росів, – пояснив Теодосій.

Знову зала сколихнулась гомоном. Синклітики і силенціарії дружно пооберталися до стратига.

Від такої уваги Теодосій знітився. Він, слов'янин, почувався непевно серед родовитої константинопольської знаті. Його батько, князь Ідарисій, колись був стратигом Тессалії і вірно служив базилевсові Левові Ісаврові, як і багато вождів слов'янських племен на Балканах. На знак прихильності базилевс звелів віддати сина Ідарисія Добромира – хрещеного Теодосія – до Магнави, а потім і одружив молодого й талановитого юнака на дочці куропалата Костянтина. Щасливого подружнього життя у знатної гречанки і молодого варвара не вийшло, хоча по драбині чинів Теодосій піднімався досить швидко: як-не-як тим опікувався куропалат Костянтин. Коли стратиг Тессалії Михайло Страхота постригся в монастир, Теодосій зайняв його місце. А нещодавно впливовий куропалат домігся у Варди, щоб зятя перевели до Константинополя. Власне, то була намова його дочки, якій навкучилося провінційне життя і яка прагла повернення до столиці, надто тепер, коли народився син Георгій. Втішений куропалат, нині вже дід, доклав зусиль, і тепер вся щаслива родина знову жила в Константинополі. Єдиний Теодосій почувався чужинцем у грецькому місті.

– Чому це роздратує варварів? – перепитав Теодосія новелісім.

– Роси – надзвичайно вперті. Як і всі слов'яни.

Залою прокотився смішок. Теодосій гордовито випрямився. «Скільки

¹ голова сенату

пихи! Навіть перед такою небезпекою.» Його рідні племена з Пелопонеської теми добровільно захищають кордони Імперії, але грецькими підданими себе не вважають. Коли Теофіл хотів накласти на них податок, як і на грецьких селян-париків, вони прогнали ромеїв, заявивши, що слов'яни – вільний народ і ніколи не підкорялися Константинополю. Через арабські війни Теофіл так і не наважився піти на них війною, тільки Михайло з Вардою нарешті послали Теоктиста – покасти край слов'янським бунтам. Як там воював Теоктист, як підбурював одні племена проти інших, достеменно у Великому Палаці не відали, але йому таки вдалося взяти гору над непокірними вождями. Довше трималися тільки двоє племен: мілінги та езерити. Зрештою, і вони погодилися платити сміховинну данину: шістдесят номисм – мілінги, і триста – езерити. За гроші мілінгів можна було найняти щонайбільше двох охоронців Великого Палацу, зате на езеритський податок – цілу десятку або одного декарха. Подейкували, що логотет Теоктист виплачував ті гроші з власної скарбниці, щоб лише з триумфом повернутися до столиці і заявити базилевсові, що варвари підкорені.

– Вони можуть знову напасти? – запитав куропалат.

– Обов'язково нападуть. Думаю, їх ніщо не зупинить.

– Навіть наші мури? – зверхньо скривив зморшкувато-благородне обличчя новелісім Роман.

– Це тільки роздратує їх.

– Але патрикій Орита обіцяє...

– Я нічого не обіцяю! – заперечив патрикій. – Я тільки доповів синклітові: сьогоднішній напад відбито. Втрати не такі й значні. Ще я мовив: ворог немає досвіду брати фортечні мури. Ото і все!

Зала припинила, синклітики занепокоєно переглядалися. В нижній палаті, звідки щоразу на засіданнях силенціарії заздрісними очима прицілялись до омріяних місць вищої палати, було галасливіше.

Помахом руки проедр утихомирив усіх, і запитав Ориту:

– А не наважаться вони сьогодні знову напасти?

– Гадаю, ні! Їм не вдалося заскочити нас зненацька. Тепер вони візьмуть місто в облогу, перекриють усі виходи: і на суші, і з боку моря. Дромонів і війська в них удосталь.

– А на стіни не підуть? – перепитав куропалат Костянтин.

– Сьогодні вони грабуватимуть передмістя. Так, принаймні, чинять усі варвари, – Орита здвигнув плечима; потім прислухався до галасу під вікнами Синкліту, що виходили на форум Августеон, і спохмурнів. – Нам загрожує й інша небезпека.

– Що ви маєте на увазі? – стривожено запитав новелісім Роман, загортаючи щупле тіло в пурпурову хlamиду.

Патріарх Фотій, що досі мовчки перекидав камінці на чотках у передньому ряду, теж злякано підвів голову.

– Чернь вимагає свого базилевса! – показав на вікно патрикій Орита.

– Боже, не позбав їх розуму! – перехрестився патріарх.

– Це ж бо ви, святий владико, нагадали черні про базилевса! – дорікнув упівголоса Орита.

– Патрикію! – звернувся куропалат Костянтин. – Ви мусите звернутися до простолюду і заспокоїти його!

– Чому ж саме я?

– У ваших руках військо!

– Це мав би вчинити синкліт. Я лише виконую веління базилевса: захищати міські мури.

– Ось і скажіть їм: ворог ніколи не здолає укріплень.

– Я не переконаний, що ворог не захопить міста.

– Патрикію! Що ви мовите? – залунало вигуки.

– Ви хочете здати місто варварам? – потемнів патріарх.

– Я знаю силу свого війська і я бачу силу ворога. Ото і все, святий владику. Проте я захищатиму місто, доки матиму під рукою хоча б одного стратіота, і доки сам триматиму меч.

– Хай заступиться за вас Божа Мати і Ісус Пантократор! – перехрестив полководця патріарх Фотій. – Але що ви порадите? Як врятувати місто від нашествия варварів?

– Для цього в Імперії є законний володар.

– Треба його попередити! – захапався новелісім. – Попередити базилевса про небезпеку, яка загрожує столиці!

– Але як передати звістку? – глузливо скривився Орита.

Новелісім Роман зам'явся, а вслід зніяковіло засопіли і синклітики. Дехто не втямив і перепитував. На них злісно зашикали: «А як сповістити базилевса? Фар же зруйнували!»

Ще в часи базилевса Теофіла за порадою великого вченого Льва Математика, що нині очолював Магनावру, було споруджено сигнальну систему для передавання звісток з кордонів Імперії в Азії: світловий Фар. Одна зі станцій була на півночі Тарсу, в фортеці Лулу, а друга – в Константинополі, поруч із храмом Пресвятої Богородиці, що входив до будівель Великого Палацу. Цілодобово стежили за сигналами вартівники – на всьому шляху від столиці до Лулу через кожних двісті стадій. Як лишень що-небудь траплялося на кордонах, варта негайно давала світловий сигнал: один – коли нападали сарацини, інший у разі битви, ще інший – якщо сталася пожежа. Всього – дванадцять умовних сигналів. І не минало й години, як звістка перелітала простори Імперії.

Та одного разу, під час змагань на Іподромі, коли молодий базилевс Михайло III саме застиг на колісниці з віжками в руках і очікував знаку на початок перегонів, розпорядник несподівано привів гінця з Фара. «На Імперію напали сарацини!» – «О, негіднику! – вигукнув Михайло, рвонувши віжки, аж коні стали дибки. – І в таку відповідальну хвилину, коли я чекаю сигналу на перегони, ти наважуєшся мене турбувати?» – «З кордонів через Фар передали звістку, що ворог...» Та розгніваний Михайло царственно гримнув: «Негайно зруйнувати всі сигнальні станції і Фар: щоб не тривожили столицю і не відвертали від змагань!» Коли те повеління облетіло Іподром, сотисячна юрба захоплена загорлала – либонь, ще гучніше, ніж якби улюблений володар виграв перегони.

– Треба гінця послати, – перший озвався патріарх Фотій. – Попередити базилевса і Варду.

– Єдине, що, справді, залишається, – погодився Орита. – Хоча військо забирати з Каппадокії не можна.

– Але Варда зуміє врятувати місто! Надихне мужністю.

– Святий владику, ви теж мали б запобігати паніці!

– Я вдень і вночі молитимусь у Святій Софії.

– Пропоную послати до базилевса стратига Теодосія, – голосно мовив полководець до синкліту.

Хоча ім'я слов'янського стратига – як рятівника міста – не справило особливого враження, а дехто й відверто скривився, проте заперечувати рішучому Ориті ніхто не наважився.

– Ми довіряємо тобі, патрикію, – відповів за всіх куропалат Костянтин.

– На тому й погодимося! – мерщій підхопив новелісім Роман. – А ще, патрикію, синкліт просить вас заспокоїти простолюду на форумі!

Орита похмурим поглядом обвів залу.

– Просимо! Просимо! – зашелестіло поміж рядами.

Патрикій щось буркнув і рвучко повернувся до патріарха:

– Ви, святий владику, теж станете поруч!

Далі стрімко попрямував на балкон. Хтось зі слуг мерщій догідливо відчинив двері, і до зали ввірвався голосний шум.

Патріарх Фотій, почервонівши від образи за таку безцеремонність полководця, поспіхом перебіг очима по присутніх, та співчуття не знайшов. Перехрестившись, він повагом рушив услід патрикієві. Але на балконі патріарх відчув, що коліна неприємно тремтять.

Натовп зустрів його появу ще дужчим ревом. «Нема страшнішого, ніж перелякана юрба!» Форум Августіон був ущерть переповнений константинопольцями; по всіх вуличках і провулочках, що виходили на форум, теж колихалося море голів.

В очах рябіло: здавалось, що величезна статуя Юстиніана посеред форуму хитається від людського напору, і знаменитий імператор Бізантії злякано очікує на допомогу. Ще жалюгідніший вигляд серед людського ревіська мали інші статуї, що мусили свідчити про славне минуле й могутність Вічного Риму: Ромула і Рема, Адама і Єви та величезна скульптура Геркулеса.

Патріарх Фотій поглянув на Ориту. Той з посмішкою спостерігав, як під його ногами кипить бурхлива стихія. Засоромившись, патріарх високо підвів голову й почав накладати навсібіч хресне знамення. Патрикій Орита схвально закивав, затим ступив до поручень і підняв руку.

Проте довелося довго чекати, поки, зрештою, натовп трохи вгамувався.

– Сьогодні воїни мужньо відбили напад. Варвари відступили. Їм не здолати неприступних стін нашого міста.

Його словам не повірили, звідусіль залунав пронизливий свист, крики.

– Базилевса! Базилевса!..

Надриваючи голос, Орита прокричав у натовп:

– Ми посилаємо за нашим спасителем – базилевсом Михайлом!

– Базилевса! Поверніть нам базилевса! – скандував натовп.

«Ніби той хлопчисько врятує місто! Хоча, хто знає, що надихає мужність

юрбі? Хто знає?» обводив поглядом переповнений майдан патрикій Орита.

– Хто злякався ворога, – мовив він голосно, – може покинути місто цієї ж ночі! Я із задоволенням відчиню перед ним ворота!

– Орита навіть рукою махнув. – А кого не покинула мужність, з тими разом будемо захищати місто, поки не прийде з військом наш басилевс!

Невідомо, куди долинали його слова і хто почув їх, проте вигляд патрикія був надто промовистий: він стояв спокійний, рішучий, без найменшої тіні страху.

– Басилевс повернеться через кілька днів! Зараз розходьтесь і моліться разом з пресвятим владикою!

Патріарх Фотій здійняв руки, благословляючи народ.

– Не вопіть і не галасуйте даремне! – закликав голосно. – Перестаньте плакати, моліться спокійно, будьте мужні!

Потроху люди стали покидати форум. Спершу ті, що товпилися по провулочках; потім почав розтікатися і форум.

– Нарешті втихомирилися! – зітхнув полегшено патріарх.

– Завтра прийдуть знову, – здвигнув плечима Орита. – Від черні нам більша небезпека загрожує, ніж від варварів. – І, крутнувшись рвучко, по-дався геть з балкона.

3

Коли залунав голосний звук сурми – на знак відходу, Рослав мимохідь полегшено зітхнув. Озиратися на інших не став, засоромившись зі свого зітхання, тільки старанніш прикрився щитом і почав поволі, крок за кроком, відступати геть від царгородських мурів. Викладені з каменю, з величезними неприступними вежами, мури здіймалися громаддями, і доводилося задирати голову, щоб побачити верх.

– Клянусь Перуном, люди таких стін не викладуть! – почувся поруч голос Людоти. – Боги хіба що.

– Малі жертви принесли! – прохрипів княжич; брудний піт струмував по обличчю і заливав очі. – І боги відвернулися!

– Досі ж сприяли нам! – застигло розгублення на Людотинім лиці.

І, справді, від самісінького Витичева Стрибог посилав роському війську попутний вітер, і лодії немов летіли під вітрилами. Про Стрибогову поміч зауважив і великий князь, коли дружина вийшла в море, і він несподівано оголосив, що веде військо не на Джурджани, а на Царгород. «Погляньте! Сам Стрибог показує путь – на захід, на Царгород!» Здається, не було жодного, хто не погодився б з князем і не гукав би йому славу. Либонь, і вчорашню грозу Перун зі Стрибогом наслали, щоб не помітили греки, як роські лодії проскочили до затоки.

– А сьогодні не принесли жертв: мерщій на стіни кинулись!

– Мабуть, розгнівався Перун, – пробурмотів Рослав.

– Еге ж! – насуплено прогук Людота.

Сьогодні на світанку, побачивши нарешті укріплення заповітного Царгорода, вони були вражені їх неприступністю. Навіть великий князь, здається, розгубився і насуплено видивлявся, куди ж направити лодії. З північного боку мури здавалися трохи нижчими, хоча не доступнішими.

На стінах зчинилася метушня, залунали крики: мабуть, таки великого страху нагнали роські лодії на зарозумілих греків.

Князь Аскольд рішуче махнув мечем на північні стіни:

– Вдаримо зненацька! Поки греки не опам'яталися!

Над затокою прокотилося грізне: «Слава!», і лодії рушили до берега. Не встигли вони черкнути днищем, як роси кинулися стрибати з бортів. Вода сягала трохи не під пахви, дно було грузьке, чоботи в'язли в намулі, проте ніхто не зупинявся.

Князь Аскольд теж зістрибнув у воду, щось гукав до сурмача, показуючи на стіни, і той щосили сурмив.

Коли сурмач замовк, несподівано запала моторошна тиша, тільки чути гупання чобіт та важке хекання.

Що ближче до стін, то вище вони виростали – грізні і мовчазні. На верху мурів позастигали вої з наготовленою зброєю.

– Слава! – порвав тишу перший крик. – Слава-а-а!..

Роси пришвидшили біг. Частина воїв, озброєних луками, випустили стріли, відтак ще раз і ще. Віціляли, звичайно, погано, проте се не важило: вони мали відлякувати греків і заважати їм прицільно стріляти по росах.

Рослав біг серед передніх, тримаючи високо щита, кілька стріл голосно ляснули по ньому. Під самісінькою стіною був глибокий рів, і княжич зупинився.

– Закидати рів! – пролунав чийсь владний голос.

Заким Рослав віддихався, надбігли вої з великими оберемками дрібного гілля, перев'язаного реміняччям. Та закидати вдалося лише частину рову, на кілька кроків по обидва боки від Влахернських воріт – надто глибоким він був. Греки зверху сипнули стрілами, дротиками, камінням. Частина росів прикривала щитами своїх лучників і тих, що метали хмиз, і всі зодуху горлали: «Слава!»

Але той бойовий клич на досвідчених грецьких вояків на верхів'ї муру, мабуть, надто великого враження не справляв; вони й собі озивалися криками, глузуючи з нападників.

А коли рів, нарешті, було засипано, роси кинулись до кованих воріт і почали гатити в них колодами. Проте ворота навіть не здригались. Потім несподівано з бійниць висунулися довгі величезні ложки, і на голови полилася кипляча смола.

Залунали розпачливі зойки, на багатьох спалахнув одяг, і, вигукуючи прокляття, роси сипнули урозтіч з-під брами. Зосліпу топтали своїх же воїв, декотрі кидалися на землю, качалися, намагаючись погасити полум'я. А нагорі залунали переможні вигуки і ще дужче сипнули стрілами.

– Стій! – несамовито закричав воевода Тур, невідомо звідкіль і опинившись під воротами. – Роси! Роси-и-и!..

Від його крику вої таки опам'яталися, зупинились і вже оберталися до мурів.

– Прикритися щитами! Стріляти по стінах! Не давати гречинам навіть вивисуватися!

Негайно половина дружинників з Турової тисячі прикрила лучників щитами, а ті, повклякавши, стали старанно посылати на стіну стрілу за стрілою. І вже звідтіль полинули відчайдушні зойки та прокльони.

– Драбини! – загорлав Тур.

Озирнувшись, Рослав побачив, що від берега біжать вої з довгими драбинами. Поки греки лили смолу і кидали каміння, Воєславові дружинники встигли закидати ще частину рову. Проте роське військо щохвилі тануло, мов сніг під весняним сонцем. Воєвода горлав до когось, щоб великий князь прислав поміч; щось надсадно кричав Тур до своєї добірної тисячі, і його дружинники, сяючи золотими шоломами та оздобленими золотими щитами, почали підніматися по драбинах на мурі. Коли перші сягнули верху, по всьому бойовиську прокотилось тисячоголосе «Слава!» Проте водночас на стіні немов уродились грецькі вої з довгими вилами, і саме тоді, коли нападники затулили їх собою від роських стріл, вони дружно попхнули драбини від стін. Зі страшними прокльонами та криками полетіли росичі донизу.

– Клянусь Святовитом! – почув Рослав десь зовсім недалеко княжий голос. – Підперти драбини!

Далі все завертілося. Загорлавши, княжич кинувся уперед – до найближчої драбини. Несподівано побачив Людоту, який довгою жердиною намагався збоку підперти драбину, щоб не впала. Опинившись десь посередині, Рослав поглянув убік. «Невже отець?» – упізнав великого князя на сусідній драбині. Внизу відчайдушно лаявся воєвода Тур, а Воєслав кричав, що в нього не стало тисячі і що драбин більше нема.

– Ворота! Ворота! – надривався котрийсь із сотників.

– Не піддаються! Ковані залізом. Ми деревом б'ємо.

– Хоч головою бийте!..

Раптом угорі щось зчинилося, дружинники з вереском сипнули додолу, драбина захиталась і почала віддалятися від стіни. Рослав заледве встиг сховати меч і, перехнябившись набік та обчухруючи руки до крові, полетів додолу.

– Не втримав еси! – розгнівано закричав до Людоти.

– Не втримаємо!

Під стінами зчинилася колотнеча, а згори лунав регіт. За галасом не чути було навіть Тура. Та враз серед росів прокотилося:

– Князь поранений!.. Скинули з драбини!

І через хвилю пролунав звук сурми: відходити.

Коли дружина відступила, що грецькі стріли вже не сягали, Рослав підвів голову і, поглянувши на стіни, пригрозив:

– Нічого! Вчинимо треби богам і завтра будемо на стінах!

Людота щось невиразно хмикнув.

– Не віриш еси? Наші боги суть дужчі!

– У Царгороді, видно, грецький бог...

– Дужчий? – сіпнувся Рослав.

Людота не став відповідати, тільки голосніше засопів.

Опинившись далеченько від міських мурів, роські дружинники почали гуртуватися по сотнях та тисячах. На узбережжі затоки, навпроти лодій, княжі роби уже встигли розпі'яти кілька наметів, і довкола них збирався натовп. Чимраз наростав галас. Щось кричали воєводи, ще гучніше – сотники та десяцькі; дехто закликав богів на поміч, дехто погрожував мечем чи копієм на грізні царгородські стіни, хоча найрозравливіші мовчали, лишень хитали головами.

Рослав протиснувся ближче до наметів і побачив князя Діра та воєвод, які про щось запекло сперечалися. Власне, суперечка точилась, як можна було здогадатися, між Туром і Данком. Воєвода Тур, знявши золотOVERXого шолома, з розкуйовдженим волоссям, нападався на Данка і показував геть від стін, кудись на північ. Мимохіть озирнувшись, княжич побачив за густою стіною садів високі бані грецького храму. Бані сяяли золотом у сонячному промінні на тлі синього безхмарного неба. «А й справді! Треба зруйнувати їхні капища!»

Проте, вочевидь, се анітрохи не впливало на значно спокійнішого Данка. Він заперечно хитав головою, а коли Тур на мить замовкав, розважно вставляв кілька слів і показував на фортечні стіни. Воєслав та Візимир мовчки крутили головами вслід за Данковою рукою, то знову озиралися на золотOVERXі бані грецького капища. І, мабуть, саяні бані за садками видавалися привабливіші і доступніші, погляд до них прикипав значно довше, а на Данкові умовляння обидва воєводи зніяковіло розводили руками.

– Князя поранено, – почув позад себе Рослав. – Хто ж тепер поведе дружину?

Княжич умить оглянувся.

– Не поранений, – заспокоїв його якийсь дружинник. – Тільки знепритомнів. З драбини ж зіпхнули.

Тим часом хтось уже голосно гукнув:

– Хай князь Дір поведе дружину! Князь Дір!

«На стіни?! – Рослав ошелешено поглянув на потужні мури, що оточували Царгород. – А жертви?! Не умилиститивши богів?»

Воєводи дружно повернулись до Діра й очікувально застигли. Князь довго розхитувався взад-вперед, заклавши руки за спину, потім, нарешті, підвів голову, важким поглядом окинув воєвод і щось буркнув. Що саме – не почув ні княжич, ні дружинники поруч, та проте по тому, з якими сяючими обличчями пооберталися Тур і Візимир на золотOVERXі шпилі грецького капища, а воєвода Данко, крутнувшись, подався геть, неважко було й здогадатися про рішення. Роси здійняли радісний гвалт, вимахуючи мечами: «Зруйнуємо грецьких богів!» Рослав штурхнув під бік Людоту, а згодом, коли воєвода Воєслав показав мечем на північ, обидва молоді росичі чи не перші погнали через сади навпростець на золоті бані.

За садами з'явилися будівлі, купками – бідніші, а поміж них, оточені частоколами, з високими верхами, – значно багатші. Людей не видно, тільки люто гавкали собаки.

– Поховались у капищі! – показав сотник Буриной мечем на церкву, що здіймалась неподалік на невисокому пагорбі, оточена темно-сірими камінними стінами, над якими так привабливо сяяли високі бані, подібні до роських шоломів.

– Видно, не шкодували золота своєму богові! – кинув Людота до княжича.

Оглянувшись, Рослав побачив, як розтікається навсібіч роська дружина, як оточують дружинники грецькі тереми. Чимало гнало за сотником Буриноем до капища.

Стіни довкола грецького монастиря були не такі й високі – в два-три людські зрости. І захисників наверху майже не видно, як зауважив княжич. Тільки лунало голосне калатання дзвонів. «Сподіваються, бог захистить їх?»

Роси швидко оточили стіни. Одні почали гатити стовбуром, невідомо де й знайденим, у браму. Над брамою височіла вежа, проте звідти ніхто не стріляв. Тим часом інші дружинники, ставши один одному на плечі, видряпувалися на стіни. Засиливши меча, Рослав і собі вмить забрався по чийось підставлених руках, затим – по плечах, на мур. До нього відразу кинувся один з монахів, що мусили боронити монастирські стіни, і замахнувся мечем. Спритніший Рослав зумів ухилитися, зірвався на ноги і потягнувся за своїм мечем. Монах знову обернувся. «Дужий волхв!» – подумав княжич, вчасно уникнувши нового удару, і меч лише погрозовито просвітив над головою. Ще хвиля – і Рослав, нарешті, видобув зброю, вправно підставив меч під удар, відтак сам накинувся на грека. Після недовгого герцю охоронець капища полетів зі стіни із залитою кров'ю сутанною.

– Слава! – закричав Рослав.

Роси змели жменьку відчайдушних оборонців на стінах, і з вигуками, під приречений передзвін, стрибали на монастирське дворище.

– Туди! – показав сотник Буриной на довгу низьку будівлю з білими стінами, чорним дахом і вузькими вікнами.

Рослав образився: зістрибнувши зі стіни, він уже прямував до високого капища серед двору. Проте підкорився і разом з молодшими росичами повернув до приземкуватого капища.

Двері розлетілись у друзки після перших же ударів, і з погрозовими криками роси увірвалися досередини. З наготовленим мечем протиснувся і княжич, а вслід – Людота. Хоча віконця видалися малими, та простора келія була щедро залита сонячним промінням.

Враз Рослав здивовано зупинився: повсюдно по стінах висіли яскраво розмальовані дошки. На одних було зображено, як натовп знімає якогось безживного чоловіка з хреста, на інших люди повклякали перед тим самим чоловіком, хоча він і був мізерний і не мав при собі жодної княжої відзнаки чи бодай меча. Він тільки щось промовляв до них.

– Що се? – розгубилися передні.

– Грецький бог! – здогадався хтось.

Поруч на стіні Рослав побачив ще одне зображення – точнісінько таке, як у материному покою: сумна жінка тримає на колінах немовля.

А в далекому кутку на колінах уляк сивоголовий чоловік, спиною

до нападників, і, звівши голову до великої розмальованої дошки, накладав на себе правицею якісь знаки. «Волхвує!» – затерпло все в княжича. Попід стінами позастигали непорушно отроки, трохи більш як десятків, – либонь, помічники старого волхва, що тут малював грецьких кумирів і волхвував.

– Кумирів творять супроти нас! – опам'ятався, нарешті, Рослав і, обернувшись до Людоти, тицьнув мечем на дошки.

Проте Людота опустив меч і зачаровано водив очима по стінах. Сонячне проміння навскоси падало на ікони, від того вони вигравали всіма барвами. Золотисте тло, на ньому голубі шати з дорогоцінних заморських паволок – легких, мов дим, натхненні обличчя, неземне сяйво довкола голови.

– Ліпо як! Клянусь Перуном!

– Схаменися! – схопив за плече Рослав. – Се – боги грецькі! Заворожили тебе чи що?

– Ліпо, речу, княжичу! Хай і греки! Поглянь лише!

Та княжич не піддався чарам чужих богів. Схопився за оберегу на грудях і прошепотів, звівши догори очі:

– Ти, Святовите, – найдужчий!

Відтак з відчайдушною силою вгитив мечем по найближчій іконі. Дружинники й собі отямилась, і, либонь, чи не кожний мерщій захапався шукати оберегу на шії, бо що не кажи – тут грецькі боги мають чималу силу: он як заціпеніли загартовані в бойовищах вої перед намальованими грецькими ідолами.

Наступної миті нападники з криками кинулися до отроків, інші почали зривати зі стін ікони і люто топтати їх, хтось потнув мечем по шії старого волхва на колінах, і сива голова полетіла геть, а на підлогу бухнула черлена кров.

Рослав надибав у кутку чималу купу маленьких іконок, які греки, мабуть, носили як обереги; вмить згріб їх з полиці і жбурнув під ноги. Раптом він побачив, як Людота нахилився, потім попхнув щось під кольчугу на шії.

– Оберегу грецьку ховаєш?

Людота злякано відступив під стіну і замахав головою.

– Лжеш еси! Видів есмь: сховав еси в пазусі!

– Ліпа вельми...

– Віддай! – схопив Рослав Людоту за кольчугу.

– Навіщо тобі, княжичу?

– Зачарував тебе грецький бог! Чи ласки шукаєш у нього?

– Руку заברי, княжичу!

– Викинь чужого бога! – рвонув Рослав кольчугу, та вона виявилась міцною, а Людота стояв несхитно.

– Не займай, речу! Я ж тебе не питаю: якого ти бога носиш? Не Даждьбога! Не Перуна! А варязького!..

– Його і мій отець носить! Святовит не шкодить росам. Ти грецького поклав до пазухи. Йому кланяєшся?!

– Не кланяюсь, – спохмурнів Людота і наставив меч. – Мовив есмь: мальовано ліпо. Наші волхви так не зуміють.

– Через сих ліпих богів ми даремно на стіни лізли!

Людота поволі опустив меча, засопів, потім рвучко відкотив кольчугу, і маленька дерев'яна ікона випала додолу.

– На, бери!

Не гаючись, Рослав grimнув чоботом – і тільки хряснуло.

– А он ще двері! – показав він.

Від удару ногою двері розлетілися, і з мечем напхвваті княжич перескочив поріг.

Мальованих дощок тут не було, натомість повсюди на столах лежали клапти тоненько вичиненої шкіри, помережаних темними знаками. На деяких столах ті листки зі шкіри було складено до купи і стиснуто дощечками.

Княжич одразу здогадався, що се: вдома мати теж мала такий згорток, із золотим окладом. Дивлячись на намальовані знаки в них, вона зверталася до грецького бога. «А тут – ось, скільки їх!»

Кілька монахів, з довгими бородами, у чорній одежі, посхоплювалися з-поза столів, перекидаючи лави. Найближчий до дверей, мабуть, найстаріший, притиснув однією рукою до грудей згорток, а другою почав творити знамення. «Кличе свого бога!»

Тепер чари грецького бога уже не лякали Рослава. З усієї сили ткнув мечем волхва нижче сувою. «Що – допомогла твоя оберега?» Грек звів очі, щось прошепотів, ноги в нього підігнулись, і він поволі осів додолу.

Княжич висмикнув закривавленого меча і рубонув по сувоях на столі. Та ба – вони не затріщали, як оті мальовані дошки. Невдача розгнівала, і Рослав щосили потнув ще раз, проте лишень розрубав навпіл кілька верхніх листочків.

– Спалити! – не розгубився княжич.

Дружинники теж здогадалися, як подужати грецькі обереги, і мерщій взялися кресати вогню. Рослав з Людотою хапнулися перекидати столи і згрібати чоботами до купи згортки. В кількох місцях спалахнуло полум'я.

– Горять! Горять грецькі обереги! – затанцював на радісах Рослав, за ним услід пустились в танець, вимахуючи мечами, ще кілька дружинників. – Боятись вогню!

Повбивавши монахів та поперекидавши столи й полиці, роси з войовничими криками метнулися до наступних дверей. Людота потягнув княжича, і вони й собі подалися туди.

За дверима натрапили на сходи, які вели кудись донизу. Звідти потягнуло вогкістю. «Підземелля!» Чимраз згущувалася темрява, лише де-не-де на поворотах на стіні висіли мисочки, над якими блимали язички полум'я і кидали блідаве світло.

Несподівано попереду зчинився радісний гамір:

– Вино! Підкліті з вином!

Трохи не шпотаючись у поспіху, роси потовпилися сходами вниз. У підземеллі світильники вихоплювали з півтемряви довжелезний ряд великих бочок-цистерн на міцних дерев'яних підставках. Нетерплячіші уже вибивали чопи, з бочок вдарили пружні струмини, сповнюючи підземелля п'яним запахом.

Залементувавши, кинулися дружинники до тих джерел: хто підставляв яку-небудь посудину, яку встиг відшукати між бочками, інші наповнювали боклаги, ще інші – познімали шоломи, а декотрі підставляли жмені і хлібтали вино просто з них.

Рослав із Людотом вдалося пропхатися до бочки тільки в кінці підземелля, бо їх як отроків безцеремонно відтрчували і голосно лаяли, звинувачуючи у непоштивості. Зрештою, княжич вибив чопа в останній бочці, підставив шолома, а широкоплечий Людота загулив його собою, не відповідаючи ні словом на штурханці і погрозові крики за спиною. Проте через якусь хвилю таки не втримався на ногах і від могутнього стусана полетів під стіну. На щастя, спритний Рослав зумів уже наповнити шолом вином. Потім спрагло приклав його до губів. Вино здалося прохолодним, солодкуватим, і княжич відчув, як його підхоплює п'янка хвиля, в голові туманіє, а галас у підземеллі перетворюється в монотонний гул. Однак, не забув про Людоту, який нетерпляче тупцював навпроти: відпивши половину, великодушно подав шолома. Там-там біля бочок зчинилася колотнеча, кожний пхався до заповітної струмини, відпихаючи слабших, дехто з найдужчих, що уміли найдовше прикластися до бочки, вже геть сп'яніли; хтось вимахував мечем, хтось репетував, поранений ненароком, хтось упав навколішки і намагався підвестися, а п'яніші уже й не вовтузилися, тільки прикривали голови руками, щоб ніхто не наступав на них.

Серед того гармидеру і штовханини Рослав десь загубив Людоту, взяв-ся розгнівано гукати на нього. Спотикаючись, він задеве протиснувся до виходу з підземелля. Згори напірали дружинники, приваблені звісткою про грецьке вино, та дужому Рославові таки вдалося подолати перші східці. Далі хтось його впізнав, відсторонився набік, пропускаючи, і загукав, щоб дали дорогу княжичеві.

– Рославе! – нарешті наздогнав його Людота. – Шолома забери!

Княжич хапнувся за голову: справді – без шолома. Де ж се він загубив його? «А-а, вино пили!»

На дворіще вони вискочили через інші двері, бо за тими, якими входили, було полум'я.

– Поглянь! – схопив Людоту за плечі Рослав. – Горять! Горять грецькі обереги!

– Горять, княжичу! Перунові в жертву!

– Геть твого Перуна! Святитові!

– Хай і Святитові! Там є досить!

Сонце уже нахилилося низенько, на дворіще падала тінь від монастирської церкви. Дзвони позмовкали – мабуть, роські вої давно поскидали додолу всіх дзвонарів.

– Капище! – показав Рослав. – Капище й досі не здобули!

Роси гупали колодами в браму, дехто забрався драбинами до загратованих віконць, звідти із дзенькотом летіло скло, інші бігали з палаючими смолоскипами довкола кам'яних стін.

Серед натовпу перед брамою Рослав упізнав воєводу Тура. Взявшись руками в боки, він сипав прокляттями.

– Клянусь Перуном! Вам чепіги в руках тримати! Якесь нікчемне капище негодні розбити! Вої-ї-ї!

Рослав заметушився, намагаючись і собі ухопитися за колоду, а Людота, задерши голову, втупився в намальоване над брамою зображення грецького бога і п'яненко прицмакував губами.

– Що – теж ліпо? – обурився княжич.

Людота посміхнувся:

– Еге!

Далі вайлувато затупцював довкола гурту, показуючи всім виглядом, що прагне допомогти розбити оту прокляту браму, та одначе, крім хекання, нічого з того щирого наміру не виходило. Зате хекав чи не найдужче.

Настійніший Рослав попхався ближче, п'яно варнякаючи, поки хтось із дружинників не штурхнув його ліктем. Обурившись, княжич кинувся, щоб покарати кривдника, та в ту мить церковна брама розчахнулася навстіж.

– Слава! – радісно загорлав Рослав.

Роси пожбурили колоду і з гвалтом увірвались всередину.

У храмі панувала напівтемрява. Хоча сонце й пробивалося через верхні вікна, та промені падали навскоси – високо на протилежну стіну, а внизу в сутіні мерехтіли тільки вогники свічок. Людей було небагато, а перед ними, на підвищенні, стояв простоволосий старець у золототканому вбранні. Люди зчинили гамір, чимало перелякано заоглядались, проте коли голос священика погучнішав, вони знову пообертались спинами до нападників.

Рослав мимоволі зупинився і розгледівся. «Де ж се їхнього бога вирізьблено?»

Капище здавалося величезним, стіни здіймались високо-високо – жодне роське капище не мало такої висоти. Зверху, немов небо, висіло голубе склепіння, довкола – гладенькі поліровані колони, над ними – ще один ряд колон. Стіни випромінювали дивне сяйво, засліплюючи. Мабуть, від нього Рослав протверезів і розгублено переступив з ноги на ногу. Здавалось, якась сила підхоплює його і пориває вгору. «Грецький бог – на небі!» – майнуло подумки.

На стіні навпроти, над тим старцем у золототканих шатах, – зображений поважний муж, з бородою і вусами, із золотим колом довкруг голови. В одній руці – великий згорток у золотому окладі, а другу муж тримав зі складеними пальцями: либонь, волхвував. Його очі пильно стежили за Рославом і докірливо питали: «Пощо прийшов еси?»

Княжич знітився, відступив на крок убік, щоб уникнути того погляду. Ні, не вдалося. Ще крок – теж надаремне.

– Чого товчешся? – відштовхнув Людота.

– Видиш еси: дивиться?

– Хто?

– Та, оно, бог їхній! На стіні. Докоряє.

– А-а! Ліпий, – посміхнувся Людота. – То і нехай!

– Що – нехай?

– Нехай дивиться! Або ми боїмось його? Маємо обереги.

– Він не погрожує. Питає: пощо прийшли?

– Злякався його? – відсахнувся Людота.

Та, напевно, Рослав не збагнув спершу, що той мовив, бо так само заворожено вдивлявся у зображення Пантократора.

– Злякався грецького бога? – схопив за плече Людота.

– Злякався? – отямився Рослав. – Ні-і!.. – Він видобув з-під кольчуги оберегу, затиснув у жмені. – Святovit найдужчий!

– Найдужчий – Перун! – не погодився Людота і п'яно насупився, попівнячому випнувши груди.

Рослав не звернув уваги, повів рукою по стінах:

– Мусимо знищити грецькі обереги! Доценту!

– А золото – забрати! – реготнув хтось позаду.

Ні Рослав, ні Людота не стали додивлятися, хто се подав таку мудру пораду, бо до церкви через браму тиснулося чимраз більше дружинників, немов прорвало гать. Очі падали, чувся крик, погрози, зчинилася запекла штовханина. Ті, що заскочили перші, встигли похапати дорожні підсвічники, хрести, інші здирали зі стін ікони, ударом кулака вибивали зображення – тож залишалося, на їхній розсуд, найцінніше: золота рама. Роси вмиль відтіснили жменьку греків, хтось потнув їхнього вохва – той без зойку повалився долі, заюшивши кров'ю мозаїчну підлогу; дехто, дужчий, накинувся з мечем на іконостас, а найзавзятіші увірвалися до вітаря. Все тріщало під ударами, дзенькали мечі об мармурові колони, несамовито верещали жінки й діти.

Іконостас незабаром упав, з того зчинився ще гучніший гармидер, залунали погрози, лайка уже між дружинниками. Хоча найпрудкіші й зуміли ухопити щонайціннішого, та тепер вибратися з гурту зі здобиччю було майже неможливо. Ті, що припізналися, побачивши уже обдерті стіни і поставці, вважали себе покривдженими і кинулись з мечами відбирати у своїх же задругів грецькі багатства. Проте щасливці аж ніяк не воліли ділити здобич і боронили її, либонь, ще запекліше, ніж життя.

– Не протиснешся туди! – з жалем мовив Людота.

Рослав, очевидно, теж збагнув се і навіть не пхався, щоб не сперечатися зі старішими дружинниками.

– Ось, сходи нагору! – запримітив княжич у сутінках бічні двері, ледь прочинені, до яких ще ніхто не встиг заскочити.

З того боку хтось потягнув двері, намагаючись зачинити, проте дужчий Людота шарпнув їх. Двері заскрипіли натужно, розчиняючись навстіж. За ними виявилась зовсім юна грекиня у білому хітоні.

Молоді росичі на хвилю сторопіли, дівчина – теж, тільки злякано звела руки долонями до них, сподіваючись порятуватися.

– Може, се – русалка? – шепнув Людота.

– А ти полапай її!

– Хе! Хто русалку лапає?

– Грецька ж!

– То й що? Гадаєш еси, грецька меншу силу має?

– А се ми зараз подивимось! – і Рослав, хоч і з глибоко затаєним острахом, ступив до дівчини.

Грекиня отямилась, крутнулась і кинулась догори сходами.

– Ха! Втікає! Не втечеш!

– Може, заманує? – промимрив Людота; очі в нього стали великі, і він почав гарячково шукати на грудях оберегу.

– П'яний еси! – відмахнувся Рослав і погнав за дівчиною.

– Еге, п'яний! – погодився Людота, а коли княжич загупав чобітьми по сходах, схаменився і захавпався наврогін.

Стрімкі сходи йшли колами, грекиня мало не на кожному повороті падала на руки, та відразу ж підхоплювалась і, задихаючись, гнала вище. Рослав наздогнав дівчину тільки нагорі. Схопивши за хітон, рвонув його. Грекиня пручнулася, тоненька тканина затріщала. Рослав потягнув дужче, роздираючи хітон.

Дівчина спробувала втримати рештки одєжини, та Рослав, регочучи, шарпнув ще раз, вирвав хітон і жбурнув геть. Відсахнувшись, грекиня спіткнулась і присіла на верхній сходинці. Вона щось залепетала, загуляючи руками перса і намагаючись відсунутися назад.

– Мовив есмь: русалка! Видиш еси: ліпа яка! – озвався позаду Людота, задивившись на голу грекиню.

Рослав сховав меч, простягнув руку, торкнувся обличчя дівчини. Вона завмерла, тільки нажахані очі ще дужче розширилися. Шкіра була ніжна, і княжич погладив щоку, провів рукою вище, відгорнув розпущене волосся. «Лада?» Тремтячими пальцями провів по шії – довгій і гладесенькій, окреслив лінію плеча, обережно розвів руки в дівчини і торкнувся персів. Несподівано пальці наткнулися на золотий хрестик. «Оберега? Х-ха!» Рослав рвонув шнурок і жбурнув геть грецьку оберегу. Дівчина щось залопотіла і відчайдушно замотала головою.

– Ні? Мовиш еси: ні? А Лада мовить: візьми її!

– Візьми її! – гикнув позаду Людота.

Либонь, дівчина здогадалася, про що мовлять варвари, вмить зірвалася на ноги – тільки ковзнули Рославові пальці по її напруженому животі, і, повернувшись, рвонулася геть. Та розпалений княжич вчасно схопив за ногу. Дівчина скрикнула і простяглася на підлозі на увесь свій довгий зріст, навіть руки витягнула вперед, неначе продовжуючи летіти, але наступної хвили, звинувшись, спробувала підхопитися.

– Не втечеш! – притиснув її Рослав.

Він похапцем навалився на грекиню, дряпаючи її кольчугою, однією рукою намагався вгамувати дівчину, а другою, згоряючи від нетерплячки, почав незграбно пестити голе тіло. Дівчина шалено пручалася, підігавши ноги в колінах, і щось кричала у відчаї.

– Чого боронишся? Не оборонишся! Лада однаково дужча!

Нарешті, налігши щосили, княжичеві таки вдалося випрямити грекиніні ноги і розвести їх. Дівчина важко видихнула – аж заклекотіло – і безпомічно розкинула руки.

Людота нетерпляче притупував довкола княжича і п'яненько заохочував його. На сходах з'явилися дружинники. Упізнавши княжича, вони весело рего-

тали, переступали обох на підлозі, наввипередки кидаючись до оздоблених стін.

Коли Рослав стомлено підвівся, роззираючись, наверху було уже тісно. Обідравши дочиста все, що бодай натяком нагадувало про яку-небудь позолоту, роси уже зчинили між собою бійку, видаючи один в одного награване.

Дівчина й собі підвелася. Довгі голі руки безживно висіли уздовж тіла, лице темніло синцями, дрібно дрижало підборіддя. Вона міцно закусила губи, незмигтно втупилася у вічі Рославові.

– Чого так дивишся? То Лада так захотіла! Лада – чуєш єси? Вона дужча за твоїх богів! – і росич розмашисто показав рукою по стінах.

Мабуть, дівчина збагнула, що він глузує з її Бога. Обличчя в неї враз перемінилося, вона нахмурилась, потім, напівобернувшись, звела руки до зображення грізного мужа на склепінні, що немов летів високо над моторошним ревіськом унизу, і стала щось пристрасно закликати до нього.

«Просить заступництва? Хай! Лада дужча!» – заспокоював себе Рослав, однак всередині похололо.

– Ха! – прохрипів до грекині. – Чому ж твій бог не оборонив тебе?

Дівчина рвучко повернулася – з широко розплющеними очима, показала на свого гвалтівника і щось погрозово показала.

Коліна в княжича затремтіли, він мерщій схопив оберегу.

– Мовив єсмь: Лада так захотіла! Виділа: Лада дужча від твоїх богів!

Котрийсь із дружинників, мабуть, побачивши, що княжич уже відпустив грекиню, схопив її за руку. Дівчина відчайдушно пручнулась – невідомо, звідкіль і сила взялась, і рвонулась утікати. Проте довкола обступили роські дружинники, порозставляли широко руки і зареготали. Грекиня крутнулася, відпхнула руки, рвонулась до парасету і, мов птах, перелетіла через нього.

Падіння Рослав не почув: рейвах у церкві панував неймовірний. Він злякано позадкував, чіпко тримаючи оберегу і не наважуючись підвести очі на грізного грецького бога на протилежній стіні. «Прокляла!»

– Солодка грекиня, княжичу? – ляснув хтось по плечі.

Схаменувшись, Рослав спробував посміхнутися, та губи звело. На щастя, ніхто того й не додивився: і сутінки уже виповзали з усіх закутків, та й роси, розпалені грабунком, не вельми додивлялися, що там у кого на обличчі.

«Де Людота?» – роззирнувся княжич, але не впізнавав нікого.

Знадвору заклично пролунав голос воєводиної сурми: виходити. Рослав попхався на подвір'я і тільки там, при світлі числених багать, побачив, нарешті, Людоту. Той злодійкувато притискував щось під кольчугою.

– Гляди! – довірливо задер кольчугу: там, заткнутий за шкіряний пасок, тьмяно блищав підсвічник. – Золотий! О-о! А ти що – без здобичі?

– Грекиню ж мав, – прохрипів Рослав. – Але – втекла! – і він знову спробував безжурно посміхнутися.

– Прикро. Та нехай! Осьо – поділимо, – і Людота потягнув княжича у якийсь темний закуток.

Ще роззирнувшись, чи ніхто з дужчих дружинників не бачить їх, він видобув той заповітний золотий підсвічник і спробував розламати надвоє.

Та підсвічник не піддавався. Тоді Людота дістав меч і, поклавши здобич на камінь, вправно, за одним махом, перетнув навпіл, тільки дзенькнув меч по каменю. Від того дзенькоту, обидва росичі, оглянувшись злякано, відтак мерщій поховали кожний свою частку.

Уже давно посутеніло, на темному південному небі спалахували великі зорі. Роси верталися навропростець, здіймаючи галас, а позаду палала величезна заграва, присвітлюючи дорогу.

– Бач, як горить грецьке капище! – посміхнувся Людота. – Наші боги тепер будуть задоволені.

І, втішені тими думками, обидва росичі заквапилися до табору на березі затоки.

4

Отямився князь Аскольд тільки наступного дня. Розплющивши очі, мов продершись крізь туман, побачив над головою біле полотнище намету. Спробував поворухнутись, але відразу пронизав нестерпний біль нижче грудей.

– Лежи, княже!

– Де я? – хрипко запитав Аскольд; в роті зовсім пересохло.

Над ним нахилився старий волхв-лічець і посміхнувся одними лише очима з борозенками зморщок довкола.

– У своєму наметі, як видиш. Не воруйшися, княже!

Його пересторога припізналася. Хоча в очах потемніло, та все ж, скрипнувши зубами, Аскольд зумів підвестись і опустив ноги додоу. Вчепившись за край ложа, князь на хвилю застиг непорушно, а чоло зросив піт.

Сонце підбилося височенько і, мабуть, пражило по-літньому. Проте краї намету було піднято, і від протягу, ще й просякнутого запахами моря, дихалося легко.

– Чому я тут?

– Не вельми вдало стрибав єси зі стіни, княже!

– Не вельми. Ще не навчився єсмь стрибати з царгородських стін.

– Хе, а стіни, сказати б, височенькі!

– Височенькі, клянусь Святовитом! – князь спробував посміхнутись, але голову неначе хто мечем рубонув навпіл, і він, зціпивши зуби, від болю аж очі заплющив.

Стіна не видавалась високою – поки він стояв оддалік і пильнував за битвою. Дратувало, що дружинники так довго баряться під стінами. «Тут розігнатись би, та й...» А коли греки почали відпихати драбини, і роси, мов стиглі груші, посипалися під глузливі вигуки додоу, Аскольд трохи не зоскаженів од гніву. Тим часом дружина почала відступати, навіть – Воєслав і Тур. Тоді, вихопивши меч і з криком: «Куди-и-и?», князь погнав чимдуж до брами. Вслід кинулись варяги з особистої дружини. Передні встигли випередити і прикрили щитами.

«На стіни! – горлав Аскольд; бачив перед собою тільки драбину, якою мусить дістатися до греків. – Слава-а-а!» Рвучко перехоплюючи лівою рукою одразу через два шаблі, подерся нагору. На боки не роздвигався. Кров у скронях глухо стугоніла. «Яка довга ся клята драбина!» Нагорі на мить окинув поглядом наготовлених до битви греків, далі – численні золоті верхи капищ, сірі кам'яні будинки, колони і за ними аж до виднокраю – море.

Та раптом прямисінько в груди вперлася рогатина і попхнула зі страшною силою зі стіни. Заким Аскольд махнув мечем, під ногами не було нічого.

Либонь, то котрийсь із богів останньої миті таки згадав про князя, бо саме тоді греки попхнули і сусідню драбину, і вона пішла вбік, вчасно опинившись під князем. Він ще почув, як голосно хряпнула переломлена драбина, як заревли з дикого болю дружинники, і як переможно закричали греки на стіні. «Високо як!» Відтак облік нестерпний біль під грудьми – мабуть, ламалися ребра. І все провалилось у пільму.

– Маєш дякувати Даждбогові, княже! Та й дружинникам: драбину підтримували. А так би!..

– Де дружина?

– Та де ж? Відступила дружина, княже. Відступила, коли ти полетів з тих мурів.

– Зараз де? – питаю!

– Зараз? Е-е, немає дружини зараз у таборі. Воно ж тих греків і довкола Царгорода... Капища їхні, оно, видно! Поскубуть трохи, щоби їхній бог не надто заступався.

– Що зі мною?

– Ребра зашкодив еси, княже. Я спробував поправити. Здається, вдало. Дякувати Даждбогові! Але мусиш поберегтися, княже! Хоча б кілька днів.

– Не можемо довго чекати під царгородськими стінами. Се – не полюддя в Іскоростені чи в Любечі. Грецька земля.

Князь спробував підвестися, та сил забракло: ноги наче мотуз'яні, не підкоряються, і в очах аж потемніло від млості. Довелося сісти назад. Аскольд перевів подих, втер спітніле чоло і сердито блимнув на волхва.

– То ти лічець чи ні?

– Авжеж, що лічець. Осьо, випий, княже!

Князь недовірливо заглянув у горнятко, по самісінькі вінця наповнене темно-брунатою рідиною.

– Се – із трав. Пий, княже! Поможє тобі.

Аскольд покосував на питво, засопів, потім рішуче приклав горня до губів і великими ковтками випив напій.

– А бодай! – хотів сплюнути, таким гірким він видався, та вчасно схаменився.

Старець не образився – ліпше за інших знав смак свого напою, тільки посміхнувся і забрав горнятко.

Князь відчув, як його поволі долає млявість, все немов розпливається перед очима. Хотів нагримати на волхва, але той монотонно забубонів:

– Відпочинь, княже! Відпочинь! Тобі хочеться спокою. Боги посилають тобі сон. Заколисують. Боги опікуються тобою.

До вечора Аскольдові справді значно полегшало. Походивши трохи, він радісно відзначив, що млявість минається. Потім відгорнув полотнище намету.

Сонце давно завершило на захід. На небі, як і вчора, ні хмарини. Тільки оддалеки зводилися зубцями та вежами царгородські стіни. Тепер уже їхня висота не могла обманути.

На воді затоки, вздовж узбережжя, погойдувались лодії. Було малолюдно, де-не-де поміж наметами вештались дружинники – без кольчуг і оружжя. Десь чулися п'яні пісні, лайка, часом – поодинокі погрозові вигуки.

– Гей, джури! – покликав князь.

Через хвилю перед наметом їх з'явилося, немов позліталось, невідомо й звідкіль узявшись, аж п'ятеро чи шестеро.

– Покликати воєвод!

На владний голос джури навіть проясніли і, коли князь махнув рукою, наввипередки помчали виконувати його волю.

Чекав Аскольд перед наметом, що мало свідчити: великий князь скликає воєвод не скаржитися на рани або що, а хоче тримати з ними раду.

Перший прибув Данко. Був чимось розгніваний.

– Де ж се роська дружина, княже? – запитав глухо, забувши навіть порадіти, що князь Аскольд живий і неушкоджений, і повів рукою довкола: мовляв, скільки, оно, залишилося воїв у таборі.

– А твоя тисяча?

– Готує драбини. І гілля рубає: рів закидати.

– Добре чиниш, воєводо!

– Ще трохи – і мої дружинники знесуть мені голову. І підуть за Туровою тисячею. І за Візимировою.

– Де їхні тисячі?

– Та де ж? Онде – поглянь!

Майже по всьому виднокраю чорними стовпами вставали дими. Найдаліші виднілися поприщ на десять або й далі.

– Так і вся дружина розбредеться! – вгитив спересердя Аскольд кулаком по бильцеві крісла, аж дерево затріщало, а сам князь болісно скривився і халпнувся нижче грудей.

Схаменувшись, що князь ще не одужав, Данко примирливо мовив:

– Вертають уже. Але те ще не найгірше.

– А що ще?

– Скажу. Нехай воєводи позісходяться. А заким звели, княже, покликати сотника Судислава: він пильнував сеї ночі на лодіях на морі.

– Що сталося? – трохи не підхопився князь.

– Звели покликати, княже! Нехай сам розповість.

– Гей, джуро! Сотника Судислава поклич! І – хутко, бо голову зітну!

Джура не став допитуватися, кому зітне князь голову – йому чи сотникові, збагнувши: якщо забариться, то, без сумніву, полетять обидві голови.

Згодом з'явилися Тур з Візимиром, сяючи золотом шоломів та мечів.

Обидва були напідпитку. Побачивши князя перед наметом, ще здалеку голосно привітали:

– Слава великому князеві – внукові Даждбога!

Аскольд щось буркнув, Данко нарочито відвернувся. Обидва воєводи здогадалися, що князь, мабуть, чимось невдоволений, і переглянулися між собою. Тур підозріло покосував на Данка.

Відтак замаячила кремезна Дірова постать, проте брат поквапу не виявляв, і його обігнав Воєслав.

– Покращало тобі, княже? – запитав він запобігливо.

– Дякувати роським богам! Найперше – Святovitові.

Заким князь Дір наблизився, його встиг наздогнати і захеканий Житомир, і вони одночасно зупинилися перед князем.

– Кликав єси, брате? – блимнув спідлоба Дір і, немов лічець, пильно обмацав поглядом Аскольда.

– Кликав єсмь.

Запала тиша. Воєводи принишкли, виструнчившись перед великим князем, тільки Дір втупився кудись убік і насупився.

– Де дружина?

Обличчя у воєвод одразу поставали напрочуд заклопотаними, вони почали розглядатися довкола: а де ж се, справді, дружина.

– Де дружина? – питаю!

– Воюють греків, – неохоче відповів Тур.

Воєводи притакнули, Візимир махнув рукою на дими довкола.

– Чому припинили битву? – підхопився роздратований Аскольд і взяв-ся руками в боки; під грудьми замлоїло, проте він не звернув уваги.

– А як ми без великого князя? – похмуро озвався Дір і стенов плечима. – Хто б се повів дружину?

– Ти! – трохи не в груди тицьнув пальцем Аскольд. «А якщо б на правду: дружина – під Діровою рукою?» І князь мерщій показав на Тура, відтак на інших. – Або він! Або він!

– Мовив їм... – почав Данко і відразу ж запнувся, запримітивши досвідченим оком, як невдоволено переглядаються між собою воєводи.

– Княже! – протверезів Тур, збагнувши, на що заноситься.

– Дозволь мовити! Так ось, коли тебе скинули з мурів... Себто, я хотів сказати: коли ти невдало.. Одне слово: коли ти, княже, не зміг провадити битви, ми відступили.

– Мусили далі лізти на стіни!

– Отак – наосліп? – глузливо скривився Дір. – Щоб греки перестріляли нас як щурів?

– Мусили таки відступити, – розвів руками Тур. – Треба радитись, як здолати отсі стіни.

– То чому не радилися?

– Тебе ж, княже...

– Що – мене? Зраділи, що поранений єсмь? І – грабувати?

– Настрахати греків! – з викликом відповів Тур; Візимир з Житомиром

закивали на підтримку.

– Там теж чимало греків! – гикнув тьмутараканський каган. – І – багатих! Вельми багатих.

– Та й здобути легше? – рвучко повернувся до нього князь.

– Княже! – нахмурився воєвода Тур. – Що, ми задармо перлися сюди – на край світу? На мури отсі подивитися?

– Ми прийшли Царгород здобувати!

– Хе, княже! Та ти лишень подивися на сі стіни!

– Уже роздивився єсмь! Навіть пополазив по них.

– Хіба ми виділи коли такі мури? – Тур оглянувся до воєвод.

– Сам же кричав еси: на Царгород! – не втерпів Данко.

– Всі кричали. Немов потуманіли, коли вийшли в море.

– І Стрибог, може, піддував? – насмішкувато запитав Аскольд. – Навмисно послав попутній вітер?

– Не згадуй богів даремне, княже! Се Данко піддував нас. Помститися хотів грекам, що не вдалося обдурити їх у торзі.

– Тьху! – сіпнувся до Тура Данко. – Не я тебе звабив, і не Стрибог! Золота грецького закортіло! Хіба – ні? Така нагода. Отого і кричав еси: на Царгород! Бо до золота ласий.

– Що тобі до того? Хоча й ласий, та мечем здобуваю. А ти? Заради грецького золота роських рабінь возив до Царгорода!

– Я – чесно торгував, а ти – грабував! Навіть сеї ночі.

– Що? Я – грабував? – Тур схопив Данка за кольчугу.

Той, сіпнувши, одірвав Турові руки і хапнувся за меч.

– Отямтеся! – стрімголов кинувся між них Воєслав.

– Геть! – відштовхнув Воєслава Данко, і той полетів до Тура.

– Геть! – заревів воєвода Тур, і собі штурхонувши Воєслава, але не до Данка, а набік, і теж потягнувся за зброєю.

Проте витягти меч не встиг. Князь Дір умить опинився біля нього і схопив за руку.

– Геть, Чорнобоже! Тьху, тьху, тьху! – Дір тричі сплюнув.

Зопалу Тур пручнувся, проте Дір тримав міцно. Данко тим часом опам'ятовся, позадував і, засиливши меч, теж тричі сплюнув.

– Пусти! – не здавався воєвода Тур.

– Пусти його, брате! – крижаним голосом промовив князь Аскольд. – Ще слово – і я зітну їм обом голови.

– Маю меч в руках! – просичав Тур.

– Скачете, мов отроки! – похмуро буркнув Дір.

– Чорнобог ходить між нами, – спробував виправдатися воєвода Данко, та все ж зніяковіло відвів очі.

Воєводи засопіли – хто голосніше, хто потай, а князь Аскольд всівся в крісло, жестом припросив сісти воєвод на лави і, поки вони вмошувалися, міцно стискував бильця, вгамовуючись, аж пальці побіліли.

– Покликав єсмь вас, щоб радитися, як здобувати отсі мури.

Воєводи дружно повернули голови до царгородських стін. Сонце

уже схилялося до виднокраю, від того тіні повидовжувались і укріплені константинопольські мури здавались ще вищими і грізнішими. Запала тиша, ніхто не наважувався озватися, прикипівши очима до стіни, немов сподівався угледіти бодай яку-небудь щілину в них. Ба, царгородські мури височіли потужні і непреступні.

Князь Аскольд теж задивився. Відчув, у животі неприємно холодне – як тоді, на стіні, коли греки попхнули рогатиною в груди і під ногами була тільки порожнеча – на сотню ліків.

– Що радитимете, воеводи?

Тур почував потилицю і хмикнув. Тьмутараканський каган, що вже бачив на своєму віку і стіни Херсонеса, і укріплення Саркела, які, звичайно, не порівняти з царгородськими мурами, теж щось невиразно мовив і скрушно покрутив головою.

– Драбини хіба що, – наважився запропонувати Воєслав.

– А ти, брате? – звернувся Аскольд до Діра. – Яке твоє слово?

– Драбини уже пробували. Так лише дружину втратимо. Греки згори стріляють. Зручніше їм.

– Відаю єсмь, що зручніше.

– Хіба що вежу збудувати. Таку саму високу, як тамті, – показав Дір. – І звідти стріляти по греках, заким дружина полізе на драбини.

– Тоді й драбин не треба! – трохи не підскачив Данко. – Добре придумав єси, княже!

– Чув єсмь, греки так воюють, – зверхньо повів плечем Дір.

Воєводи радісно загомоніли, прихвалюючи Діра. Князь Аскольд перевів погляд на брата і, потемнівши на лиці, важко видихнув.

– Греки ставлять такі вежі на котки, – пересилив гамір Данко, – і підкочують впритул до стін.

– Чуєш, княже? – повернувся до Аскольда воєвода Тур. – Вели негайно будувати вежу!

Аскольд поважно наморщив чоло: відразу погоджуватися не личило. В задумі – принаймні так мусило видаватися – він довго обводив поглядом стіни, видивлявся вежі та ворота. Повсюди чорніли грецькі вої. «В них – стріли, копія, каміння. А ще – палаюча смола.»

– На ту вежу дерева треба вельми багато, – мовив зрештою князь. – І горить дерево ліпо. А греки вогонь метають.

– Обкуємо вежу! – вихопився Воєслав. – Щити повісимо.

– Якби кілька веж! – докинув Візимир. – Щоб розтягнути греків.

– Не встигнемо, – похитав головою Данко.

– Щоб узавтра вежа була готова! – grimнув Аскольд.

– Не встигнемо на завтра, княже. Треба і рів засипати, і драбини нові наготовити. Хоча б ще днів два-три!

– А тим часом грецьке військо повернеться? – скривився Аскольд. – Досить переказати цареві.

– Хай спробують переказати! – пхекнув Тур. – Царгород оточений. Миша не вискочить з-за сих мурів. Клянусь Дажьбогом!

– Ти певний на тому, – рвучко повернувся до нього Данко, – що Дажд-богом клянешся?

– Певний єсмь!

– А мені здається – даремно!

– Запідозрюєш єси мене?

– Се з твоєї тисячі дружинники вночі вартували на лодях – отам, на морі?

– З моєї! Судислав там був.

– Відаю єсмь, що Судислав.

– Велів єсмь покликати його сюди, – втрутився Аскольд і насторожено поглянув на Данка. – Оно він! – князь показав на сотника, який примчав допіру і занепокоєно тупцював збоку.

– Сюди, сотнику! – махнув Тур.

Судислав умить опинився перед воеводою, відтак, схаменувшись, вклонився до князя.

– Ти вартував єси вночі? – запитав Аскольд.

– Я, княже.

– Чи добре пильнували твої дружинники гавань?

– Звичайно. Нічого підозрілого не сталося. А хіба що? – Судислав злякано озирнувся до свого воеводи.

– Князь питає, – з притиском мовив той. – Не я!

– Ми нічого підозрілого не бачили. Нічого таки.

– Лжа єсть! – не втримався Данко.

– Лжа – речеш? – Аскольдове лице взялося плямами.

– Лжа, княже! Дозволь запитати сотника!

– Питай!

– Судиславе, коли твоя сотня стала на варту?

– Та... – запнувся сотник, – пізно було. Трохи забарилися.

– Де ж були твої вої? – гримнув князь Аскольд.

– Там, на тому боці затоки, – показав Судислав на Перу, де й досі курилося димами. – Ненадовго отсе пристали були.

– І понапивалися до нестями! – підвищив голос Данко. – А відтак п'яні подалися на варту.

– Моя дружина не понапивалась! – гаркнув Тур.

– Сам відаєш єси: лжа то єсть! Твої дружинники так горланили пісень, що, мабуть, весь Царгород чув.

– Пхе! Або ми ходили роту не пити? Ти б сам, Данку, спробував грецького вина! Хіба що у Вирію ліпше.

– Їхніх вин я, Туре, випив більше, ніж ти будь-коли видів!

– А-а! Забув єсмь, ти допіру місяць, як воевода.

– Годі! – обірвав великий князь; коли воеводи вгамувалися, похмуро запитав: – Що хотів єси мовити, Данку?

– Запитай, княже, сотника Судислава, а чи, бува, не запримітили його дружинники якої-небудь лодії? На світанку, коли саме почало сіріти.

– Речи, сотнику! Виділи лодію чи се – навіть?

– Була лодія, – ледь не пошепки пробурмотів сотник.

– Що? – схопився князь на ноги.
– Була лодія.
– Догнали її?
– Ми зауважили лодію надто далеко.
– Звідкіль узялась лодія? – схопив князь Судислава за кольчугу і рвонув донизу, роздираючи її. Від того мовби вогнем обпекло під грудьми, Аскольд заскрипів зубами, на хвилю заплащив очі, проте сотника не випустив з рук.

– Не відаю, княже. Не наздогнали єсьмо.
– Прокляття богів на твою голову! – заревів розгніваний Тур. – Смерть тобі, поганий робе! Хай тебе Морана забере!

Воевода навіть меча вихопив, проте князь Аскольд владним жестом зупинив його.

– Куди правилася лодія?
– На схід, – пробелькотів з вираченими очима Судислав; він поривався ще й рукою показати, але не зміг підняти її.

– Там – грецьке військо, – мовив Данко. – Лодія з Царгорода – нема сумніву. Хтось таки прокрався до царя. А ти речеш, Туре, що й миша...

– Прогавили! – Якусь хвилю князь дивився на сотника, потім похмуро процідив: – Втопити в грецькому вині! Налити повний цебер – і втопити!

Судислав здригнувся, оглянувся на воеводу, але ті понуро повідверталися, навіть – Тур, і сотник покірно вклонився. Затим добув меча, потримав у руці, немов ще вагаючись, і мовчки простягнув його князеві.

Двоє метких варягів з княжої охорони, весело гикнувши, кинулися до сотника, підхопили під руки. Отямившись нарешті, Судислав пручнувся, вирвався з рук і з гідністю випрямився.

– Сам піду! Не зневажайте яко отрока!

Варяги озирнулися до князя.

– Нехай!

Сотник Судислав кивком подякував князеві, і в супроводі варягів подався до узбережжя, до лодій.

Надовго запала похмура тиша, воеводи мовчазно спостерігали за сотником. Ніхто не співчував: тепер все обертається по-іншому. Через кілька днів грецький цар отримає звістку.

– То як будемо діяти далі? – порвав гнітючу тишу князь Аскольд.

– Мовили вже, – буркнув Дір, який, поки випитували сотника, втупився кудись у небо над царгородськими стінами.

– А царське військо?

– Нехай Тур стереже від нього!

– Я? Але ж... – озирнувся воевода до великого князя.

– Саме – ти! – grimнув кулаком Аскольд. – Твоя тисяча дала себе обдурити? Твоя! Тепер сам пильнуватимеш, якщо сотника надійного не маєш.

– А Царгород? – Тур з жалем поглянув на численні бані грець-

ких капищ, які здіймалися за стінами і блищали саяним золотом у передвечірньому сонці.

– Здобудемо й без тебе. Візьмеш свою добірну дружину, ще по сотні дадуть Житомир і Данко. Даю п'ятдесят лодій – і щоб жодна миша не проскочила до Царгорода! Втямив еси? Голову покладеш!

– Але там міг би й інший...

– Ти підеш еси, воєводо!

– А що скаже рада? – зухвало звів очі Тур.

– Рада теж так думає! – процідив Аскольд. – Чи, може, ні?

– Так! – негайно відгукнувся Воєслав, закивавши головою аж надто догідливо.

– Так! Так! – озвалися по черзі Данко, Візимир і Житомир.

– А ти не силуй їх, княже! Не силуй, речу!

– А я не силую! Хіба я кого силую, воєводи?

Воєводи заперечно закивали, тільки князь Дір сидів непорушно, не дивлячись ні на кого.

– А ти що ректимеш, княже? – запитав Діра воєвода Тур. – Теж тягнеш еси руку за великим князем?

– Туре, – поволі обернув голову Дір, – за те, що, п'яними буди, твої дружинники прогавили грецьку лодію, тобі голову стяти варто б. Або меча воєводиного забрати. І не скажи мені до очей! Віддаєш еси російський покон: великий князь сам вибирає собі воєвод – хто йому до вподоби.

Від обурення Тур трохи не задихнувся, але, зустрівшись поглядом з Діром, враз знітився і важко засопів.

– Іди, воєводо! – махнув рукою князь Аскольд. «Чи не ліпші суть грецькі закони? Без віча? Підкоряються цареві. Його влада освячена богами.» І вже навздогін Турові додав з погрозою: – І щоб до захід сонця твої лодії були в морі!

Після його відходу воєводи надовго припинили: Дірові слова протверезили всіх. Навіть хвалькуватий Візимир спохмурнів, а наймолодший Житомир стривожено зиркав то на великого князя, то на Діра.

– Данку, скільки днів треба на ту вежу? – запитав Аскольд.

– Мовив уже: днів два-три. А ще – рів засипати.

– На се можемо греків заставити! – вихопився Воєслав. – З довколишніх весей. Хай засипають рови. І тамті на стінах не стрілятимуть своїх.

– Рів засипати? – повернувся до нього князь Аскольд. – І не стрілятимуть, речеш?

– Атож!

– А скільки тих греків можна пригнати?

– Скільки завгодно, княже! Хоча чимало й повтікало сеї ночі. Але зберемо, княже! – запевнив Воєслав.

– Гірше з вежею, – розважно промовив Данко. – Годились би колоди дубові. Та ще й обкувати б їх залізом.

– Не треба вежі!

Воєводи здивовано поглянули на князя.

– Себто – як? – не витримав знічений Данко.
 – А так: не треба вежі! Надто забарно.
 – А стіни! – озвався й собі Дір. – Стіни як здобуватимем?
 – Вал насипатимемо! Вал! Греки насипатимуть. Лише пригнати їх якнайбільше. А землі, каміння – вдосталь. Хіба ні?
 – Вдосталь! – перший збагнув княжий задум Данко, і радісно плеснув у долоні. – Авжеж, що вдосталь!
 – І не горітиме! Хай греки мечуть тоді свій вогонь!
 – Се скільки ж землі треба насипати, – підібрав губи князь Дір, – щоб дістатись до верху?
 – То й що? – засміявся Воєслав. – Греки насипатимуть – не ми! Се – не вежу будувати, а потому ще й котити під стіни. Слава великому князеві! Мабуть, сам Даждьбог намовив його?
 Князь Аскольд не відповів на ту бурхливу воєводину радість, а, звівши руку, звелів угамуватися.
 – Чи всі пристають на таку раду?
 – Звичайно, княже! – промовив Данко, всміхаючись; інші воєводи теж, майже водночас, загомоніли, погоджуючись, відтак заозиралися до Діра, проте той теж поважно закивав.
 – На ранок мусите пригнати якнайбільше греків! – звелів наостанок князь Аскольд.

5

За бортом тихо хлюпотіла вода, і царська хеландія нечутно ковзала вперед, прямуючи на Константинополь. Довкола повисла моторошна тиша; здавалось, ось-ось вдарить голосний лускіт, озветься ревищем варварів, і повітря зашумить від тисяч стріл.

Молодий базилевс Михайло третій, зіщулившись, знервовано тупцював на верхній палубі і щоразу, як лише звідкілясь долинав голосніший плюскіт, замирав, тамуючи дихання. Та в нічній пітьмі годі було що-небудь розгледіти, небо запнула пелена хмар.

– Найкращий час для повернення базилевса до своєї столиці, – пролунав поруч похмурий голос Варди.

Похмурою видавалася і його постать. Михайло поглянув на нього, проте обличчя в темряві не розгледів, і знову відвернувся.

З протилежного боку сторожко дослухався нічних звуків стратиг Теодосій, видивляючись, чи не винирне з пітьми ворожа хеландія: адже російські кораблі, без сумніву, стережуть всі підходи до міста.

– Чи встигнемо до світанку? – запитав базилевс.
 – Мусимо. Вітер попутний.
 – А варвари не запримітять нашу хеландію?
 – Сподіваюся, пресвітлий володарю. Бог сприяє нам: ніч темна і туман над Пропонтидою.

– З нами чудотворна ікона! Пресвята Богородиця врятує нас і наше місто. Михайло обернувся. Позад нього бовваніла кремезна постать улюбленого охоронця Василя. В руках він обережно тримав дорогоцінну реліквію – ікону Богоматері, яку бізантійські базилевси завжди брали з собою в походи. Здогадливий Василь негайно ступив на крок уперед. Базилевс перехрестився і приклався тремтячими губами до ікони.

– Попросимо нашу заступницю!

Варда невиразно гмукнув, а стратиг Теодосій мовчки перехрестився, потім далі став пильнувати за морем.

Він почувався стомленим: і дорогою, і тим напруженням, що панувало в цьому невеликому царському загоні, який стрімголов повертався до столиці. Важачи життям та загнавши кількох коней на поштових станціях, йому вдалось таки за два дні досягти Чорної ріки в Каппадокії, де таборувало сорокатисячне бізантійське військо. Звістка про ворожий напад на Константинополь приголомшила молодого базилевса. Отямившись, він почав ревно молитись до ікони Богоматері, виставленої тут же, у похідному наметі, потім запропонував негайно повертати все військо до столиці.

– Це неможливо, – одразу заперечив Варда. – Перед нами – сарацини, Карбеас з проклятими павликіанами. Вони відразу ж перейдуть кордон.

– Варвари оточили ціарицю міст!

Варда навіть не слухав, тільки морщив чоло. А коли Михайло взявся знову вмовляти, щоб повернути військо, він спересердя гримнув:

– Годі! Це ж не колісницю на Іподромі завернути! Навіть якщо не брати катафрактів і обоз.

Михайло несміло промимрив:

– А що ж столиця?

– Столиці потрібен базилевс!

– Без війська я не повернуся! – не здавався Михайло.

– Гаразд! Частина війська відправиться вслід.

– Ти теж поїдеш! – насупився базилевс. – Разом зі мною.

Залишивши військо під рукою Вардиного сина Петронія, як тільки стемніло, невеликий загін – базилевс, Варда, улюблений охоронець Василь, стратиг Теодосій та з півсотні щонайвідданіших ескуїторів з особистої охорони Варди – чимдуж погнали до Константинополя.

Верталися, звісно, значно повільніше. Варда підганяв, але Михайло, змучений швидкою їздою на конях, постійно просив перепочинку, скаргаючись то на біль у попереку, то на погану дорогу, то на палуче сонце вдень або на міради комарів уночі.

У порту від сторожі, яка пильнувала малоазійське узбережжя, вони довідалися, що ворожі кораблі тісно оточили столицю, проте здобути місто росам досі не вдалося.

Наляканий Михайло почав наполягати, щоб почекати на військо, а поки воно встигне дістатися маршем сюди, підготувати кораблі для його перекидання до Константинополя.

– І тоді вдаримо у спину варварам.

Навіть Варда спершу завагався. Довго ходив уздовж берега, видивляючись, як западають над морем вечірні сутінки і як небо облягають темні хмари. Теодосій незворушно стояв оддалік, зовні спокійний, не наважуючись обізватися бодай словом. Зрештою Варда рвучко зупинився і кивком підкликав стратига.

– Чи зуміємо обминути ворожі кораблі?

– Ворог не надто пильний. Навряд чи сподіваються, що хто-небудь спробує потрапити до столиці. Хіба що – велике військо.

– Тоді негайно відправляймося! Погода сприяє, – показав Варда на темно-сірий виднокіл, що чимраз звужувався.

Уже почало сіріти, коли з півдня виринули обриси високих і масивних мурів, що захищали столицю з боку моря. Хеландія підпливла ближче, і Теодосій упізнав: вони – біля західних мурів, майже навпроти Золотих воріт. За його велінням хеландія повернула вправо і попливла вздовж узбережжя.

Михайло з Вардою прикипіли до борту. Стіни виростали з сивого туману громадами, над містом панувала моторошна тиша. І тільки коли корабель торкнувся пристані, а варта, упізнавши пурпурну царську хеландію та й самого базилевса, привітала свого володаря, Михайло полегшено зітхнув.

Тим часом значно розвиднілося, вранішній бриз потроху розганяв туман і хмари. В гавані до самісінької води збігали широкі мармурові сходи. В кінці сходів – величезна скульптура лева, що терзає бика, споруджена ще Теодосієм Великим. Через ту скульптуру царську гавань і називали: Буколеон. Михайло мимохіть задивився на неї. «Ромейські імператори терзають ворогів як леви!» І базилевс спробував угамувати гидке тремтіння.

– Місто обороняється успішно? – запитав він, коли назустріч з Велико-го Палацу з'явився друнгарій вігли – начальник палацової варти, якого ще називали «нічним епархом».

– Так, ясновельможний деспоте, – вклонився друнгарій. – Хоча ворог тісно оточив столицю. Он їхні кораблі!

Базилевс Михайло озирнувся. Справді, зовсім неподалік від Буколеону, з боку Золотого Рогу, виднілася вервечка ворожих хеландій. «Вчасно дісталися!»

У супроводі друнгарія вігли базилевс з почетом відразу ж направився до Христотрикліну. Він волів би передовсім виспатися, почувуючись страшенно втомленим. Та Великий Палац уже сповнювався гомоном, з церков полинув передзвін: починався новий день в оточеній столиці.

– Покликати патріарха Ориту! – владно звелів Варда. – І патріарха. До Христотрикліну.

Михайло невдоволено засопів. Хто володар Імперії? У Вардиних руках – військо, скарбниця, палацова варта, патріарх. «Хто ж підкоряється мені?»

У залі улюблениць Василь, що досі скромно йшов позаду, поставив ікону на поставець у ніші за тронем.

– Залишся, Василю! – нараз зупинив його базилевс, злякавшись, що опиниться сам на сам із всевладним Вардою.

Охоронець зупинився, поглянув спочатку на басилевса, відтак – на Варду, але той відвернувся.

– Ти теж братимеш участь у раді, – випалив Михайло аж надто голосно.

– Що? – повернувся Варда.

– Я так бажаю! – скоромовкою відповів басилевс, хоча все ж зустрітися поглядом зі своїм опікуном не наважився, і швидко попрямував до крісла, поруч з тронном, на якому він звичайно сидів під час нарад за участю небагатьох і найближчих осіб.

– Чи не занадто для колишнього конюха, мій володарю? – упівголосу процідив Варда.

Друнгарій вмить потупив очі, а Михайло пустив слова повз вуха. Василеве обличчя залишилося незворушне, тільки очі ледь-ледь зіщулилися. Уклонившись до басилевса, він прошелестів через залу і скромно став позаду Михайлового крісла.

Михайло нишком глянув на свого опікуна. Побачивши, як у того від обурення потемніло лице, зрадів. Либонь, відчув всемогутній Варда, що може відшукатися сила і на нього. «Влада в державі тримається силою. Все здобувається силоміць і силоміць утримується.» Озирнувшись на свого улюбленця, басилевс зміряв його коренасту, гармонійно збудовану постать, потай посміхнувся і значно незалежніше вмовистився в царському кріслі. За плечима – щонайвідданіший охоронець, який пильнує за кожним порухом Варди і зуміє запобігти найменшій загрозі.

Про Василеву силу ходили легенди. Вперше його Михайло побачив два роки тому – на бенкеті, влаштованім Вардою на честь болгарських послів. Болгари почали вихвалитися, що мають непереможного богатиря, якого ніхто з греків не подолає. Ображений тим, п'яний Михайло напався на Варду: «Ти мусиш перемогти!» Варду врятував Теофіл, один з придворних, у віданні якого були царські конюшні. Він порадив покликати для змагання конюха Василя, який колись служив особистим охоронцем у самого Варди, згодом – в його сина, проте обидва відмовилися від нього: їх лякав незворушний вираз Василевого обличчя і його проникливі очі – занадто розумні для охоронця. Конюх переміг болгарського силача. Вражений Михайло негайно взяв його до себе охоронцем. І не прогадав.

Мовчанку порушив прихід патрікія Орити і патріарха. Обірвавши нуднувату церемонію привітання, Варда звелів патрікієві доповісти про ворога. Орита розгублено поглянув на басилевса. Михайло нетерпляче кивнув:

– Розповідай!

– Пресвітлий деспоте, вони прибули з північних земель, з Бористена. Називають себе росами. З'явилися несподівано, шість днів тому. Три з половиною сотні кораблів, воїв – тисяч п'ятнадцять. Досі ми успішно відбивали їхні напади: вони не мають досвіду брати укріплені фортеці. У битвах ми вже втратили майже половину війська.

– Вони нападали коли-небудь на нас? – запитав Михайло.

– На столицю – ні. Хоча на наше узбережжя нападали. На Амастриду. Здається, років двадцять чи тридцять тому.

– Так, так! – підтримав патріарх Фотій. – Роси напали на Амастриду і пограбували всі церкви. Вони жорстокі і не відають милосердя. Про це пише митрополит Нікейський, Ігнатій, в житті Георгія Амастридського.

– А тепер уже опинилися під стінами цариці міст! – скрикнув басилевс. – І саме тоді, коли ми з військом пішли на сарацинів. Може, це сарацини їх намовили?

– Та хто такі ці роси, – роздратовано кинув Варда, – щоб сарацини зверталися до них по допомогу!

– Віднині, – похитав головою патріарх, – ми запам'ятаємо це ім'я: роси! Грізне ім'я. Може, це саме про них мовив Єзекіїль: ото я на тебе, архонте Рошу?

Варда покосував на нього і похмуро процідив:

– Одне без сумніву: відтепер нам доведеться рахуватися ще з однією варварською державою.

– Але вони прибули десь з окраїн Ойкумени, – розвів руками Михайло. – Які простори відділяють їх від кордонів Імперії!

– Вони уже відшукали шлях до наших кордонів, – наважився вставити патрікій Орига. – Навіть – до столиці.

– Що зараз чинять варвари? – повернувся до нього Варда.

– Грабують проастії¹, палять довколишні монастирі, церкви. Полонених не беруть. Дісталися навіть на острови.

– Навіть на острови? – злякано завоцзувся в кріслі Михайло, вражений розмахом варварських грабунків.

– Так, пресвітай! На Теревинті роси пограбували монастир Сорока Святих.

– А Ігнатій? – запитав Варда, поглянувши на патріарха. – Чи не трапилося з ним якого лиха?

– Колишнього патріарха варвари помилювали, – відповів Фотій. – Дякувати Всевишньому за заступництво!

Варда важко задихав. «Прикро! Це так було б доречно для константинопольської церкви.»

«Звичайно, прикро,» – патріарх Фотій скромно потупив очі і промовив зі скорботою в голосі:

– Але двадцять двох його слуг і одновірців варвари не помилювали. Прийми, Боже, їхні праведні душі.

– А що діється під міськими стінами? – обірвав Варда.

– Варвари щодня обстрілюють наше військо на стінах, – доповів Орига. – Але на приступ не йдуть.

– Хочуть виснажити облогою?

– Ні. Вони насипають вал.

– Вал? – підхопився Михайло.

– І ти дозволив їм? – гримнув розгнівано Варда.

– Вони пригнали людей з проастіїв. Хіба ми можемо стріляти в ромеїв?

– Чому не зробиш вилазку?

– Робили, твоя величність. Вночі. Варвари сподівалися на таке. Ми

¹ передмістя (грецьк.)

втрапили півтисячі гоплітів.

- То стріляйте по тих, що насипають вал!
- Ромеї ж!
- Простолюд! Що їхнє життя задля врятування столиці?
- Ми робимо підкоп.
- І що?
- Повільно. Грунт надто твердий. Кам'янистий.
- А вал?
- Завершують. Уже на рівні стін.

Варда заскрипів зубами, а Михайло мимохіть втягнув голову в плечі і оглянувся до незворушного Василя. Улюбленець кивнув головою, мовляв, він уважно слухає.

- А ти що порадиш, Василю? – запитав басилевс.
- Пресвітлий, ти маєш відпочити.
- Але ж моїй столиці загрожує небезпека!
- Звістка про твоє прибуття надихне місто.
- Так, так! – підхопив патріарх. – Звістка, що прибув басилевс, вселить мужність у серця ромеїв. Ваша світлосте, якщо ви звернетесь...
- Ні! Нізащо! – замахав руками Михайло, втискуючись углиб крісла. – Ніхто не має знати про моє прибуття. Я даремно тебе послухав, Вардо!

Варда повів плечима, а Василь скривився з досади.

- Басилевсе! – з докором промовив патріарх. – Усі ці дні столиця вимагає свого володаря і оборонця!
- Ні! Ви хочете мене кинути простолюду на розтерзання! Ні! Але я буду молитися за врятування міста. Ми всі будемо молитися! Патрікію, негайно веліть відвезти мене до Влахернського собору!

– Це неможливо, деспоте! – ввічливо поклонившись, відповів Орита. – У столиці немає жодного коня.

- А де ж? – сторопів Михайло.
- У місті – голод. Поїли все. Навіть циркових коней.
- Моїх улюблених коней? – задихнувся басилевс. – Що ти мовив, нещасний? Моїх улюблених коней поїла юрба простолюду!?
- Багатотисячне місто потребує величезної кількості провіанту, ваша світлосте. Вони напали на конюшні і...
- Моїх улюблених коней! Ти чуєш, Василю? Ти єдиний, хто може збагнути моє горе!

Колишній конюх тільки мовчки кивнув, проте на обличчі майнула відверта образа.

Фотій знічено відвернувся. «Може, й молитися басилевс Бізантії відправиться до своїх улюблених будівель?» Царські конюшні, будівництвом яких найдужче турбувався Михайло третій як володар Імперії, своєю пишнотою могли посперечатися, либонь, з Великим Палацом. Стіни оздоблено мармуром і порфірою, для напування і купання коней споруджено розкішні водойми. Розповідали навіть, що якимось Михайло, показуючи іноземним гостям конюшні, з гордістю заявив, що саме ця будова зробить його ім'я без-

смертним. Хтось із гостей зауважив: «Юстиніан збудував і оздобив Святу Софію, та, одначе, про нього більше не чути; а ти сподіваєшся здобути безсмертя оцією стайнею з гноєм?» За таку зухвалість розлючений базилевс звелів відшмагати гостя бичем.

Трохи заспокоївшись, Михайло заявив, що піде до Влахернського собору пішки. А щоб ніхто не впізнав його, забав перевдягнутись простолюдином, знявши навіть багряні сандалії¹. Окрім магавитів, базилевса супроводжували Василь та патріарх. Михайло наполягав, щоб разом з ним відправився і Варда, але той рішуче відмовився. Забравши патрікія Ориту, він подався на міські мури.

Перестрашений Михайло не наважився йти через форум Августеон, де багатотисячна юрба скандувала: «Хліба! Хліба!»

– Видовищ уже отримали вдосталь, – пробурмотів патріарх Фотій, дослухаючись тривожного гулу.

Усі шиби в палаці засідань синкліту давно було вибито, двері – виламано, сходи загиджено. Жоден із синклітиків чи, бодай, силенціаріїв не потряпав на очі, жоден гопліт не захищав Синкліт.

Через довгі переходи прийомної зали Лавзіаку, через Скили – вестибюль Палацу Юстиніана, базилевс з почтом досягли Іподрому – дивнопустельного і мовчазного, відтак потай вийшли на Месу, що через форум Костянтина, через форум Тавра, попри церкву Святого Полієвкта і акведук Валента вела на північ, а далі одна з вулиць відгалужувалася до Влахернського собору.

Повсюди виднілися трупи: в пошарпаному одязі, деякі – напівобгризені собаками, що гуртами гарчали довкола них, і сторожа марно намагалась їх відігнати. У повітрі стояв задушливий трупний запах.

Михайло тремтячою рукою раз по раз хрестився і злякано озирався то на Василя, то на патріарха.

– Гнів Божий упав на місто! Гнів Божий!

Фотій потупив очі. «Перетворили столицю в місце розпусти.»

– Я покаюсь! Клянуся святою іконою! Моліться, святий владико!

– Ми всі будемо молитися, пресвітлий!

Десь через годину, отак – потай, вони опинилися біля Влахернської церкви. Проте звістка про прибуття імператора, либонь, уже полинула містом – хтось таки відчинив їй двері Великого Палацу, бо на вулицях де-не-де залунало: «Базилевс! Базилевс з нами!» Ті радісні крики, немов удари батога, підстобували Михайла і змушували ще нижче натягувати темного каптура.

Перед самісіньким входом до собору він упав ницьма, розпростерся на камінних плитах і голосно заволав про спасіння до Богоматері. Патріарх теж зупинився, вкляк на коліна.

– Святий владико! – упізнав його один з монахів і метнувся допомогти підвестися.

Фотій зупинив його і розпростерся на камінні.

Монах шанобливо відступився, потім прискіпливо придивився до тем-

¹ багряні сандалії вважалися найпершою ознакою царського сану, навіть і без царської корони

ної постаті поруч з патріархом.

– Басилевс! – скрикнув він, мабуть, скоріше здогадавшись, ніж упізнавши Михайла третього.

І відразу тисячоголосозвався лементом довкола:

– Басилевс! Басилевс повернувся!

Фотій здригнувся. «Пропали!» Він поволі звівся на коліна, ревно перехрестився, не наважуючись бодай покосувати очима набік; тільки по тому, як чимраз дужче лящало у вухах, здогадувався, що натовп зростає.

– Басилевс молиться за нас! – лунало праворуч, ліворуч, позаду. – Він просить заступництва Богоматері. Ми врятовані!

Фотій зауважив, якясніють обличчя довкола. Диво та й годі! Стільки днів він – як патріарх – намагався вселити мужність у серця мешканців столиці, обіцяючи Боже заступництво і нагадуючи про нездоланні укріплення та нечисленність ворога, проте натовп – голодний і нажаханий – вимагав одного: повернення свого басилевса. Стільки разів, спостерігаючи бурхливе і зрозпачене людське море, він глузливо посміхався – це брав у ньому гору філософ: що варт імператор без війська під час оборони міста від ворога. Ба, даремно посміхався! Ось побачили, та й то зовсім випадково, бо улюблений басилевс умліває зо страху, – і вже чманіють від щастя: все місто скандує: «Місто врятоване! З нами басилевс!»

«Без поводиря – юрба, з поводирем – народ?» Фотій з натугою, враз відчувши страшенну втому, встав на ноги, роздратовано поглянув на монахів, які, пороззявлявши ротиська трохи не до вух, щосили горлали з усіма:

– З нами басилевс!

Ті радісні крики привернули увагу і Варди. У супроводі патрикія Ори-ти він встиг вибратися на мури, де з одного боку здіймалися золоті куполи Влахернського собору, а по той бік – земляний вал.

– Чого вони репетують?

– Вважають себе врятованими, – відповів Орита, ковзнувши байдужим поглядом по запруженому майданові. – Але ж басилевс прибув без війська – хіба їм невідомо?

– Юрбі досить царя, – буркнув Варда і, повернувшись спиною, почав похмуро оглядати вал, що вже був нарівні зі стінами.

Чи не до сотні тисяч метушилися довкола, носили звідусіль мішками землю, котили тачками каміння, дряпаючись чи не на чотирьох крутим схилом, а озброєні роси погрозовими криками підганяли їх.

– Перестріляти! – гримнув Варда.

– У ромеїв мої вої не стрілятимуть, твоя світлосте!

Зустрівшись поглядом з патрикієм, Варда зрозумів, що той не відступиться від свого слова, і спробував угамуватися.

– Скільки їм потрібно часу, щоб завершити вал?

– День. Найбільше – два. Залишилося засипати рів, що відділяє вал від наших стін.

– А що ж тоді? – дивлячись у вічі, запитав Варда.

– Коли вони насиплють вал, ніщо не врятує столицю.

– А підкоп?

– Якщо і встигнемо, вал тільки осиплеться. Варвари за день насиплють знову. Варда засопів. Потім, заклавши руки за спину, повернувся і знову зупинив погляд на товпищах люду довкола Влахернського собору.

– Треба рятувати столицю. Що порадиш, патрикію?

– Єдине: переговори.

Похмуро втупившись у полководця, Варда довго мовчав.

– Гаразд! – буркнув зрештою; затим стрімко подався геть зі стіни, що патрикій Орита ледве встигав за ним.

Коли вони опинилися біля собору, базилевс уже підвівся з кам'яних плит. Від зворушення по обличчю текли рясні сльози.

– Мій народ любить мене! Ти бачиш, Вардо? Я врятую мою столицю. Я врятую мій народ від нашествия варварів.

– У який це спосіб? – насмішкувато запитав Варда, заступивши широкими плечима юрбу від базилевса.

– Я поведу мій народ на ворога! Поглянь, вони вірять мені! Вони підуть за мною. Я поведу їх на білому коні.

– Твоя світлосте, твої піддані поїли твоїх коней!

Вражений Михайло на хвилину навіть рота роззявив і закліпав очима. Нарешті, допетравши, жалісно скривився.

– Як же тоді рятувати місто? Василю, що ти порадиш?

– Заплатити викуп, – не вагаючись, відповів улюбленець.

– Мудро говориш. Ти чуєш, Вардо? Василь мудро говорить. Ми заплатимо викуп – і вони підуть геть.

З досади, що конюх випередив, Варда лайнувся, потім, схаменувшись, запропонував негайно відправитися до Великого Палацу і влаштувати нараду, бо тут, на очах у багатотисячної юрби, вирішувати державні справи навряд чи вдасться.

– Твоя величносте, звели покликати кого-небудь для посольства до варварів, – нагадав Варді патрикій Орита.

– Поклич стратига Теодосія! Він віддано служить нам.

Дорогою до Великого Палацу сльози зворушення в Михайла висохли, хоча через усе місто натовпи продовжували кричати йому осанну. Він з тривогою стежив за рішучим Вардою.

– Василю, не відставай! Ти завжди маєш бути поруч!

– Я тут, пресвітлий деспоте!

Варда презирливо пхекнув. «Не треба мені більше забавляти базилевса!» Проте коли у Хрисотрикліні Михайло знову звелів своєму улюбленцеві залишитися на нараду, а той погодився, уже не виявляючи зніяковіння, як уранці, могутній базилевсів опікун не на жарт стривожився. Досі він не очікував небезпеки з цього боку: такого й у голові не вкладалося. Колишній конюх, хай і непереможний борець, що здолав болгарського силача, хай і відданий супутник, і співучасник нічних гульбищ, але – щоб впливати на імператора Бізантії! Василь надійно оберігав базилевса і не раз приносив його на власних руках – п'яного, обгидженого від блювотиння і випорож-

нень. Михайло змусив свого улюбленця розлучитися з першою дружиною Марією і одружитися на власній коханці – Євдокії Інгерині, коли вона набридла йому, а взамін отримав від Василя для утіх його сестру Теклю. Щоправда, лихі язики подейкували, що інколи Михайло починав тужити за колишньою коханкою і просив теперішнього її мужа пустити на ніч-дві до його опочивальні. Подейкували навіть, що й сина Костянтина Євдокія народила не від Василя, законного мужа, а від басилевса, та й тепер ходить з другою Михайловою дитиною.

І Варда з тривогою поглянув на Василя, проте його обличчя залишалося непроникним, тільки пильні очі виказували, що колишній конюх нічого не проминає своєю увагою. «З його допомогою Михайло може стати небезпечним. Вийде з покори.»

– Отже, Василю, ти пропонуєш викуп? – запитав басилевс.

– Так, пресвітлий.

– А ти що скажеш, Вардо?

– Мусимо починати переговори, – процідив той крізь зуби.

– А варвари погодяться?

– Погодяться, деспоте, – озвався Орита.

– А викуп? – звернувся до нього Михайло, випереджаючи Варду, який повернувся до патрикія. «Я маю сам правити в моїй державі!» – Чи погодяться варвари на викуп, щоб піти геть?

– Погодяться. Так всі варвари чинять. А ще вони остерігаються нашого війська.

– А ти як гадаєш, Вардо?

– Для варварів головне – здобич. Але мусимо негайно розпочати переговори, бо через день вони завершать насипати вал, увірвуться до столиці, і тоді все місто стане їхньою здобиччю.

Михайло злякано втягнув голову в плечі, озирнувся до Василя, який уже не тупцював скромно позаду, а стояв поруч.

– Я вестиму переговори! – поспішно запропонував Варда.

– Ти? – підозріло поглянув Михайло. – Чому саме ти?

– Мені – як твоєму опікунові – доручено стерегти для твоєї величності безпеку столиці.

Вони зустрілись очима. Досі Михайло ніколи не витримував: одразу відводив погляд. Не витримав і тепер. Проте Варда добре зауважив, якою ненавистю спалахнули Михайлові очі: надто осоружним почало ставати йому опікунство. «Чи не Василь підмовляє проти мене?»

Хоча, по правді, саме своєму вуйкові Михайло мав би бути найбільше вдячний. Адже він позбавив його від неприємних клопотів: про царську скарбницю, про оборону кордонів, про спокій у державі, а найперше – у столиці; зрештою, від усіх тих клопотів, що заважають молодому юнакові пізнавати принади світу. Державні справи неначе існували десь пообіч його щоденного життя, в якомусь далекому світі, і Михайлові тільки інколи випадало нудитися на церемоніях прийомів або ж підписувати, водячи п'яною рукою, царські укази. Варда, а не хто-небудь інший, знайшов чудовий вихід,

коли шість років тому постала справа з одруженням. Тоді шістнадцятилітній Михайло заявив, що бажає одружитись на Євдокії Інгерині, яка давно уже брала участь у царських бенкетах і не раз ночувала у Великому Палаці. Одруження вимагала Євдокія, дочка зі знатного роду Мартинаків – либонь, щоб виправдати свою поведінку перед батьками. Та імператори Бізантії одружуються не з власної примхи чи з примхи коханки: є насамперед політичні інтереси великої і могутньої держави. Цариця Теодора рішуче відмовила синові, двоє опікунів – логотет Теоктист та Еммануїл – підтримали її. Теодора негайно відшукала й наречену – Євдокію Декаполітису, на що Варда глумливо розсміявся, мовляв, для державних інтересів обидві Євдокії – рівноцінні. А пізно вночі, коли п'яний Михайло, розплакавшись від образи на матір, став просити поради у свого мудрого вуйка, Варда, теж добряче захмелівши, тицьнув базилевсові до очей два пальці: «Маєш же дві Євдокії!» – «То й що?» – не втямив Михайло. «Одна Євдокія нехай носить корону базиліси, друга Євдокія – нехай зогріває царське ложе!»

– Гаразд, Вардо, – пробурмотів Михайло. – Переговори з варварами доручаємо тобі.

Обидва, не змовляючись, зиркнули на Василя, проте на обличчі в нього не побачили бодай тіні невдоволення. Він незворушно запитав:

– Пресвітлий, а що скаже синкліт?

– Синкліт? А що – синкліт?

– Синкліт, – обірвав Варда, – пошукає гроші для викупу!

Друнгарій вігли доповів, що прибув стратиг Теодосій. Коли базилевс здивовано звів брови, Варда пояснив, що саме Теодосія він обрав для переговорів з варварами.

– Він теж варвар. Як і ті!

Михайло спохмурнів, проте заперечити що-небудь не зміг. Проте коли з'явився стратиг і вклонився, він випалив:

– Відправляйся на переговори! Решту тобі скаже Варда.

– Пресвітлий, дозволь взяти з собою монаха Методія. Він колишній стратиг Пелопонеської теми.

Михайло наморщив чоло: він почувався геть стомленим.

– Нехай це вирішує Варда! Ми йому доручили переговори. А нараду на цьому завершимо.

Варда крутнувся і стрімко подався із зали. Стратиг Теодосій, вклонившись, негайно заквапився вслід. Патріарх Фотій з Оритото теж відкланялись і попрямували до дверей.

– Я хочу відпочити, Василю! Відведи мене до покоїв.

– Слухаю, деспоте!

– І нікого не пускай. Я так стомився.

– Слухаю, деспоте!

Василь допоміг підвестися базилевсові, віддано супроводив його до царської опочивальні, допоміг роздягнутись, уклав на ложе і нарешті обережно вислизнув за двері. Причинивши їх, він примостився поруч і склепив очі, проте не засинав, сторожко пильнуючи сон свого володаря.

Уже було давно післяобід, коли Аскольд насилу зібрав воєвод у своєму наметі. Та замість вислуховувати докори, що вал росте надто поволі, воєводи накиннулись на князя, мовляв, мурів їм не подужати, а військо тане на очах.

– І не тільки від ворожих стріл, – похмуро докинув Дір. – Хворощі напали: ні з'їсти нічого не годні дружинники, ні пити. Шкодить нам грецька земля. А лічці нічого не вдіють.

Князь Аскольд і сам бачив, що страшна пошесть косить дружину, як корчаться від різачки в животі роси.

– Заким насипемо вал, грецьке військо підоспіє, – буркнув спересердя Данко. – Лодію ж прогавили!

– А може, пора би й?... – несміливо почав Воєслав, тисячу якого чи не найдужче пошарпали греки ще першого дня.

– Втікати? – потемнів князь Аскольд. – Пообзирали царгородські стіни, наклали зо страху в порти – і навтьоки!

Присоромлені воєводи повідверталися, запала тиша, тільки долинав хлюпінт прибережних хвиль та галас біля валу.

Несподівано вхід до намету затулила постать джури.

– Дозволь, княже! Сли до тебе.

– Які ще сли?

– Від греків, княже.

– Від греків?! – перепитав Аскольд, намагаючись угамувати радісне тремтіння. «Невже просять миру?» Відтак обвів присутніх, а коли воєводи повернулись до нього, гордовито підніс голову.

– Клич!

Джура негайно зник, а натомість до намету поважно вступили два високі й широкоплечі мужи, обидва русяві і з розкішними – за грецьким звичаєм – бородами. Один був молодший – літ тридцять, другий – значно старшого віку. Виправка виказувала воїв; щоправда, меча при собі мав лише один – той, що попереду; задній був безоружний, зате з-під борода виднілася грецька оберега – чималий срібний хрест. «Мабуть, жрець?» Ще, зауважив князь Аскольд, старший з послів накульгував на ліву ногу, хоча й намагався приховати се.

По світлому волоссі, широкому обличчі і сизувато-синіх очах князь здогадався, що обидва послі – слов'яни, і розчаровано скривився: сподівався побачити родовитих греків.

– Вітаємо тебе, славний князю росів! – звернувся стратиг Теодосій рідною мовою, дуже подібною до російської. – Цар ромеїв Михайло шле тобі найкращі побажання!

– Що? – підхопився Аскольд. – Цар ромеїв?

– Цар Михайло, – повторив Теодосій; по тому, як російський князь розгнівано зиркнув на своїх воєвод, він здогадався, що так вразило князя, і з гордістю звів голову: як-не-як, се була його заслуга. – Басилевс особисто шле тобі вітання, княже!

– Хіба цар ромеїв у Царгороді?
– Так, княже. Цар і його вуйко Варда.
– Але ж вони – на Чорній ріці! На сімницю дороги!
– Нам пощастило здолати цей шлях за два дні туди і за стільки ж назад, – скромно пояснив руками стратиг. – Удача сприяла нам. Сьогодні вранці цар прибув до своєї столиці.

– Клянусь Святовитом! Де воєвода Тур?
– Стереже Царгород з боку моря, – прошелестів Воєслав.
– Стереже?! Бодай йому!
Воєводи знічено потупили очі. Данко сердито сплюнув:
– Ну, ось, дочекалися, княже!
– Годі сваритися! – застережно звів руку князь Дір. – Грецьке військо ще ж не прибуло.

«А й справді! – оговтався і Аскольд. – Війська ж не має! Тур зауважив би. Напевно. Та й чого б слів греки присилали?»

– Ми вельми вдячні ромейському володареві за його вітання. Зі свого боку шлемо йому найкращі зичення здоров'я і добра і бажаємо приємного відпочинку після довгої дороги.

Потім Теодосій назвав своє ім'я, чин, а також ім'я свого супутника, пояснивши, що Методій – колишній стратиг, а нині – жрець грецького бога Ісуса.

– Василевс післав нас запитати: що привело тебе, княже, і твоє військо під стіни священної столиці?

– Перекажи своєму володареві: ми прибули підтвердити давній договір миру і любові.

– Цареві приємно буде почути твої слова, княже. Цар ромеїв прагне жити в мирі зі всіма народами Ойкумени. Але чому ти прибув з військом і оточив столицю?

– Цар прагне жити в мирі і кривдить наших купців?
– Цар післав нас запитати: хто твій народ?
– Роси!
– Досі ми не знали про такий народ.
– Мені здається, греки тепер надовго запам'ятають росів!
– Ви – теж слов'яни?
– Мовив еси: теж? – здивовано перепитав Аскольд.
– Твоя мова подібна до мови слов'ян Пелопонесу, Македонії, Болгарії.
– Ти не грек, я бачу.
– Я – слов'янин.
– І на службі у греків?
– Мій народ колись вторгся в землі Імперії. Не греки підкорили нас, а ми завоювали у них Мізію. Нині ми оберігаємо кордони Бізантії.

– А ти сам?
– Я – стратиг, княже. Маю під рукою чимале військо.
Князь Аскольд глянув на Данка, щоб пояснив, що то має означати: стратиг.
– Посадник грецького царя, княже.
– А багато тобі платять ромеї за вірну службу? – з погордою запитав

Візимир, узявшись руками в боки.

Теодосій не став відповідати, тільки повів плечима. Князь розгнівано зупинив тьмутараканця, потім повернувся до посла.

– Не ображайся! Але справді: скільки платить ромейський цар своїм посадникам?

– Стратиг отримує щорічно тридцять шість літрів золота.

Воеводи дружно пооберталися до Данка, німо питаючи, багато се чи мало.

– Чимало! – поважно закивав той головою. – За се золото можна купити півсотні наших лодій або тисячу найкращих рабінь.

– Отсе-е так! – вигукнув Житомир.

Аскольд поглянув на нього, потім на воевод, які теж захоплено прицмакували: отсе, мовляв, щедрий володар!

– За золото продавати свободу, – хрипкувато буркнув князь.

– Я рівний з греками! – спалахнув Теодосій. – Греки дали мені великі знання. Відкрили шлях до Істини.

– Віруєш єси в грецького бога?

– Я вірую в істинного Бога.

– Хіба тільки грецький бог – істинний?

– Ісус – не грецький бог, – втрутився Методій; голос у нього був м'який і лагідний. – До нього прийде увесь світ.

– Якщо ми здобудемо Царгород, то – ні!

– Не посягай, княже, мечем на чуже місто! – застеріг Методій, проте у словах не звучала погроза, тільки – докір.

– Греки покривдили роських купців, – насуплено відповів Аскольд. – І порушили договір.

– Не тримай обиди у своєму серці! Ісус велить прощати обиди, навіть ворогам.

– А наші боги, – невдоволено обірвав монаха князь Дір, – велять мститись ворогам! Роський покон вимагає: око за око, зуб за зуб! Правильно речу, воеводи?

Воеводи войовничо загомоніли. Аскольд терпляче почекав, поки вони вгамувалися, і, повернувшись до Теодосія, мовив:

– Ми прийшли запитати твого царя: чому він порушив ряд і покривдив наших купців минулого літа?

– Басилевс згоден вислухати твої просьби, княже.

– Ми не з просьбами прибули! – спалахнув Аскольд.

– Княже! – лагідним докором зупинив Методій. – Ти прискіпуєшся до слів. Нині ти – володар тисяч людських життів. Твого веління досить, щоб згубити їх. Будь розсудливий!

– А хіба греки не мають бути також розважними?

– Княже, басилевс пропонує переговори, – незворушно промовив Теодосій. – Відправ свого довіреного мужа до басилевса.

– Данку! Підеш єси до грецького царя на розмову?

– Піду, княже! З великою охотою! Гадаю, ми матимемо, про що порозмовляти.

Воеводи заусміхалися. Житомир, задержувано поглянувши у вічі грецькому послові, навіть виразно поляпав по руків'ю меча, та проте Теодосій лише добродушно посміхнувся.

– Скажеш єси гречиніві, – голосно мовив до воеводи Данка великий князь, – нехай поверне тобі всі товари! А нам нехай цар заплатить за те, що мусили тебе супроводжувати!

– Дорога вира для греків! – реготнув Візимир і розмашисто поплескав по плечі нижчого від себе Данка.

– Дорога! Еге ж. Хай знають, як зачіпати росів!

Князь Аскольд перевів погляд на Теодосія. Грецький посол залишався спокійним: Варда, наставляючи його перед відправленням у ворожий табір, мовив і про можливий викуп.

– За роським поконом, – озвався Аскольд, – цар мусить заплатити виру за вбитих купців.

– Княже, про це розмовлятиме твій сол. Я прибув тільки запитати, чи ти згоджуєшся на переговори з басилевсом?

Запала мовчанка. Аскольд нахмурився. Якщо дати згоду на переговори, доведеться припинити підготовку до взяття Царгорода. «А якщо греки на-вмисно затягують? Заким підоспіє їхнє військо?» Князь потер чоло.

– Гаразд! Я згоден відправити до твого володаря на переговори свого сла. Данку, – рішуче повернувся Аскольд до воеводи, – тільки на довгі бесіди з греками не приставай! Нехай заплатять тобі виру – ти сам її визначиш. А нам нехай заплатять вдвоє проти того, що цар платить своїм посадникам за одне літо. Мої дружинники більшого варті, ніж його посадники.

– Слухаю, княже!

Воеводи радісно загомоніли, хоча декотрі недовірили поглянули на посла, а чи в змозі стільки заплатити грецький цар? А Візимир, якого, ма-буть, не обходили такі цареві клопоти, заявив голосно:

– А воеводам – уп'ятеро!

Воеводи вмиг забули про свої сумніви і наввипередки підтримали:

– Атож: уп'ятеро! Вдесятеро!..

Теодосій повів плечима. Його мало турбувало, який викуп платитиме басилевс. Про се розмовлятиме з роськими послами Варда.

Крім Данка, Аскольд відправив до греків воеводу Воєслава. Дір недоволено скривився, хоча не промовив ні слова. Промовчали й Візимир з Житомиром, щоправда, обидва з виразним жалем поглянули крізь відхилений вхід намету на царгородські мури.

Стратиг Теодосій з повагою вклонився князеві, прощаючись, а Методій на хвилю загаявся. «Хоче залишитися, – здогадався Аскольд. – Мабуть, на-вертатиме до свого бога?» Та, зустрівшись поглядом, подумав, що навряд чи Методій щось поганого тримає на думці, бо обличчя в нього спокійне і рівноважене, а очі – розумні й довірливі.

– Чи не погодився б ти, – ввічливо запитав Аскольд, – залишитись у таборі, заким повернуться мої сли?

– Ти відгадав моє бажання, княже.

Аскольд провів посольство, даючи Данкові останні настанови:

– Гляди, воеводо, не спокушайся грецьким золотом! Передовсім маємо змусити греків підтвердити наш договір. Старий київський князь і колишній грецький цар його шанували. Греки мусять визнавати росів! Втямив еси?

– Втямив есмь, княже.

– І роздивляйся пильно! Як там вони маютьесь – за тими мурами. Чи справді прибув цар чи, може, брешуть клятї греки?

Князь Аскольд почекав, поки стратиг Теодосій і обидва роські воеводи із супроводом зникли у вузькій шпарині, що з'явилась у брамі. «Х-ха! Бояться!» Потім взявся руками в боки, гордовито розправив плечі і довгенько стояв отак навпроти царгородських стін. Хоч би як там не було, але ось – він стоїть перед столицею наймогутнішої держави і грецький цар пропонує йому переговори. Таки нагнали страху пихатим ромеям. Ще день-два – і вал буде завершено. Тоді, за помахом його меча, роська дружина здолає неприступні стіни! Се – не зухвалий набіг, який здійснив князь Бравлин на Сурож, навіть не походи варягів чи росів на грецькі володіння на узбережжі; він, великий князь росів, наважився замахнутися на ромейську столицю!

З нехиттю Аскольд повернувся до намету, відпустив воевод, звелівши нікуди з табору не відлучатись, і припросив грецького жерця надвір. У наметі, навіть такому просторому, як княжий, йому було тісно.

Методій мовчки кивнув, на обличчі промайнула добродушна посмішка, і, накульгуючи, подався за князем.

– Поранений був еси? – зауважив те Аскольд.

– Так, княже. Я був воїном.

– А-а, – пригадав Аскольд, що грецький посол мовив про се. – Ти був навіть посадником у греків?

– Стратигом. Мене замінив Теодосій, коли болгари розбили мое військо. Тоді мене й поранили.

– Греки більше не довіряли тобі військово?

– Ні, довіри я не втратив.

– Чому ж тоді не посадик еси?

Аскольд побачив, як на обличчя жерця немов тінь упала, і він зняковів за свою недоречну цікавість.

Уздовж берега вервечкою непорушно позастигали лодії, коло бортів куняли дружинники, знічев'я перегукуючись між собою. Табір теж вгамувався, незвично тихо стало і біля валу.

– Людина приходить в цей світ, – порушив мовчання Методій, – не для меча. Але мій батько був підстратигом. Потім мене призначили стратигом. Мої брати теж були на військовій службі в Імперії. Тільки наймолодший, Костянтин, не взяв меча до рук. – Методій задивився кудись по той бік затоки. – Болгари вторглися в землі моєї теми. Я програв битву. Був поранений. В ногу. Я вибирався повзком. Уся трава була в крові. Кров тисяч і тисяч людей – греків, слов'ян, болгар. Я питав себе: навіщо пролилося стільки крові? Хто змушує людей йти на людей з мечами? Бог же заповідав любити ближнього. Я збагнув: більше не зможу взяти меча до рук. Є щось цінніше, заради чого

людина отримує життя від Бога, отримує Дух Божий.

– І став жерцем? – князь кивнув на хрест на грудях у Методія.

– Монаший сан я прийняв пізніше, коли від пошесті померли всі мої діти. Всі. Жона, грекиня, втекла до Столиці.

Грецький жрець замовк, і князь Аскольд не наважувався порушити мовчання, тільки співчутливо закивав.

Лагідно хлюпотіли хвилі, безперестанно набігаючи на прибережне каміння, лагідно світило надвечірнє сонце, високо в небі шугали стрижі, а від валу ще волілася, прозорішаючи, жовтувата курява.

– Бачиш, княже, яка Божа благодать! – збігла гірка посмішка на Методієве обличчя. – А тут стоять по два боки тисячі мужів з наготовленими мечами. Слов'яни і греки.

– Ти – теж слов'янин еси! Пощо так обстоюєш за греками?

– Хочу, щоб слов'яни перейняли у греків...

– Їхнього бога? Навіщо нам їхній бог? Маємо своїх богів – дужчих за грецького!

– Якому богові ти поклоняєшся, княже?

– Я? Багатьом. Багатьом богам доводиться кланятися, щоб не розгнівались. Але найбільше шаную Святовита, – гордо випнув груди князь Аскольд. – Святовит – найдужчий з богів!

– А твої вої? Теж Святовитові кланяються?

– Як хто. Ті кланяються Перунові, а ті – Даждьбогові. А ось, варяги шанують Одина і Тора. Багато богів, речу ж!

– А хто ж – істинний?

– Як се – істинний? – розгубився Аскольд, потім насупився.

– Хто з твоїх богів возлюбив людину?

– Возлюбив? Е-е... Лада хіба. Або Лель. Але й вони вимагають чималих жертв.

– Бачиш, княже, скільки богів! І кожному треба догоджати.

Князь Аскольд стенив плечима. Пощо говорити?

– Ти ліпше скажи мені, в чому сила грецького бога? Носиш еси його оберегу; хіба вона має більшу силу, ніж моя? – Аскольд сьгнув за пазуху і показав на шворці знак Святовита.

– У темряві ходиш, княже, – сумовито посміхнувся Методій. – Ідолам дерев'яним кланяєшся. А Бог – у серці. І не називай Його грецьким. Просто греки раніше за вас пізнали Його. Твій народ теж колись прийде до Нього. Княже, візьми Христа до свого серця – це буде найбільше багатство, здобуте в цьому поході. Повір, за цими стінами, – Методій махнув у бік Константинополя, – є щось краще, ніж золото. Золотом тільки роздразниш жадібність.

– А греки? – спалахнув Аскольд. – Хіба їхнє золото – не награбоване? Не награбоване, скажеш еси?

– Награбоване. В імперії багатство – завжди награбоване. Тільки – не всіма греками.

– Відаю єсмь. Але і царі носять такого самого хреста в пазусі, як отсе ти!

– Носять. Не на них дивись, княже! І серед царів є мудрі, які шукають

Істину. І ти будь мудрий: відкрий своєму народові дорогу до істинного вчення. Там, за цими стінами, – є й мудрість, є й книги. Греки мають великі знання. Тисячі мудреців зібрали чималу скарбницю знань. Твій народ ходить у темряві. Всі слов'яни ще ходять у темряві, ще не припали до світової скарбниці знань. Ми з братом Костянтином поклялися присвятити наше життя, щоб принести світло Істини слов'янським народам.

Князь Аскольд з недовірою поглянув на Методія, ледь посміхнувся на його натхненні слова, і тільки з поваги до колишнього воїна стримався, щоб не стенути плечима.

– Княже! Настане час, коли роси прийдуть сюди не погрожувати мечами, а вчитися грецької премудрості.

– Хтозна, – примирливо буркнув Аскольд. «Навіщо б отсе росам потрібно погречитися?» Але йому не хотілось ображати грецького жерця.

Тим часом поволі звечоріло, на небо повисипали зорі, з-за стін лінув передзвін, у таборі запалали багаття. Князь Аскольд запросив гостя на трапезу, запропонував йому і грецькі вина, і роський мед, але Методій пив мало. Натомість князь випивав чару за чарою, і в душі потроху наростала тривога. «Чи не посміялися греки? Приходили роздивитися нашу дружину.»

Данко з Воєславом повернувся пізно. Воєводи, не дочекавшись виклику, уже самі посходилися. Ніхто не наважувався що-небудь запитувати великого князя, який від нетерплячки то снував туди-сюди, то наливав меду і випивав одним духом. Нарешті, відтрутивши напівсонного джуру біля входу, з'явився Данко і стрімко ступив до намету. За ним з теміні виринув захеканий Воєслав.

– Видів еси грецького царя? – запитав князь Аскольд.

– Ні, княже. Царя не виділи. Переговори вели Варда і їхній головний волхв.

– Що ж рекли?

– Ми передали, княже, твоє вітання.

– Про переговори речи! Що рекли тоті гречини?

– Нічого, княже, не рекли.

– Прислали слів – і нічого?

– Вони погодилися на перемир'я.

– А я ще не пропонував перемир'я!

– Я так мовив їм, княже.

– І що?

– Варда висунув вимогу: переговори почнуться, коли роси перестануть грабувати греків.

– Так і мовив? – зірвався Візимир.

Воєводи спохмурніли. Данко повторив:

– Варда мовив: роси повинні припинити напади на передмістя. А їхній жрець вимагав, щоб ми повернули забране з їхніх капищ.

– Вимагав? А чому ж їхній бог не захистив того багатства, що йому пожертвували греки?

Хтось зверхньо реготнув. Методій, що досі сидів скромно скраєчку біля столу, підвівся.

– Дозволь, княже, повернутися до міста!

Аскольд кивнув, відтак, гукнувши джуру, звелів, щоб провели грецького волхва до мурів.

– Прощай, княже! Не забувай, про що мовив тобі: не золота шукай для свого народу в столиці греків, а світла знань!

Ввічливо вклонившись та осінивши наостанок російського князя хрестом, Методій зник у нічній темряві.

Якусь хвилину князь дивився вслід дивному жерцеві, відтак спам'ятався і повернувся до Данка.

– А справді, ромейський цар прибув до Царгорода чи збрехав отой грецький прислужник?

– Мабуть, таки прибув. Хоча ми й не виділи його. Виділи Варду. Напевно ж, прибули обидва: і цар, і його вуйко.

– Не питався єси, чому цар не захотів мовити з моїми слами?

– Не питався, княже. Але стратиг Теодосій розповідав, цар молиться.

– Щоб його бог порятував від росів?

– Та еге ж! Чого б ще! І, напевно, великий страх має, бо молиться у храмі на Влахернах.

– А що, там їхній найдужчий бог?

– У греків – один бог, княже!

– Забув єсмь. А де ж те капище?

– На Влахернах. Он, саме навпроти нашого табору! Там найбільша святиця греків: корзно матері їхнього бога.

– А воно що – теж велику силу має?

– Греки вважають: має. Розповідали, давно колись вона навіть врятувала Царгород. Сховала покровом від ворогів.

– А ти мовив єси: один бог!

Данко закліпав очима, потім посміхнувся.

– Нехай тим грекам! Але то – мати їхнього бога! І, видно, може замовити перед сином слово за греків.

Воеводи теж запосміхалися, навіть Дір. А князь Аскольд запитав:

– Мовиш єси: греки так шанують те корзно?

– Ще й як! Капище задля її корзна збудували. Цар молиться у тому капищі тільки тоді, коли столиці загрожує страшна небезпека. Або ж – коли у греків велика радість.

– Мислю, нині греки навряд чи мають чим тішитися!

– Якраз! – реготнув Воеслав, якому набридло мовчати. – Ти, княже, подивився б на Царгород! Попід теремами пси голодні виють. І запах такий, що хоч носа затуляй! Мруть греки, як мухи, і ніхто не спалює їх. Видно, ніколи їм.

– А храм той?.. – негречно обірвав нетерплячий Візмир.

– Чи багатий? – прискалився Воеслав.

– Еге!

– Або я знаю! Хай, оно, Данко розповість. Данку! Ти ж бував єси не раз у Царгороді, мав же видіти!

Данко поважно наморщив чоло.

– Багатий. Багатший, мабуть, тільки Великий Палац.

– Царський терем? – здогадався Візимир.
– Терем! – хмикнув воєвода Данко.
Воєслав і собі пирхнув:
– Нічогенький, мушу вам ректи, теремець! Мабуть, сотню треба таких теремів, як у великого князя!

– Годі! – невдоволено зупинив Аскольд. – Ті капища ще отам – за стінами. Ви мали роздвигатися не тереми та капища, а скільки війська у греків. І чи сподіваються на поміч?

– Мабуть, таки сподіваються, – відповів Данко. – Надто пихато тримався Варда. Та й жрець. Вимагали, щоб роси припинили нищити капища. Не будуть, мовляв, розпочинати переговори.

– Згоджуйся на се, княже! – засміявся Візимир. – Там і так нічого не залишилося!

– Грецький цар вимагав, – повернувся до нього Данко, – щоб роси повернули награвовані багатства до капищ.

– Хай спробує тепер відняти! – стенив плечима князь.

– Їхній жрець погрожував, – озвався Воєслав, – що їхній бог покарає нас. Хвалився, що він уже колись покарав росів.

– Росів? – здивувався Аскольд.

– Росів. Жрець так мовив. На Амастриду напали були чи деінде. На Амастриду таки. Чи, може, збрехав грек?

– Роси уже не раз ходили за море на греків. І отець мій водив дружину. Але що там могло статися? Хе, заплатили греки викуп – та й по всьому!

– Е-е, ні, княже! – похитав головою Воєслав. – Жрець мовив: на поміч грекам прийшов їхній бог і сотворив диво! О-о!

– Диво? – налякано перепитав Візимир.

Обличчя у воєвод скам'яніли. Аскольд відчув, як неприємно затремтіли коліна. Видно, таки дужий грецький бог, та ще й у рідному краю.

– Диво, речеш?

– Еге! Ніби росів охопила слабість, і вони позастигали мов кам'яні бовгани. Клянуся Даждьбогом, так і рік волхв.

– Не може бути! – прошепотів Житомир, лапнувшись мерщій за оберегу на грудях; на нього невдоволено покосував Дір, але докорити молодому воєводі не наважився.

– Грецькі вигадки! – пробурмотів Аскольд.

– Не мов так, княже! – заперечив Данко. – Грецький бог дужий, що б там не було!

– Жрець рік, – підтримав Воєслав, – що їхній бог лише тоді зняв чари, коли роси повернули все, що забрали в капищах.

– І то – все? – хрипкувато запитав князь Аскольд.

– Волхв хвалився, що роси, злякались грецького бога і увірували в нього.

– Ха! – раптом розсміявся Аскольд. – Лякає гречин, щоб їхнього бога прийняли! Узав би єси, Данку, волхва за бороду і пригрозив би йому языка обрізати російським мечем. І нехай тоді за нього заступається його могутній бог!

Данко й собі збagnув, що клятий волхв просто залякував його.

– Княже, – докірливо мовив воєвода, – єсмь твій сол, і не гоже мені було таке чинити. Нехай вже за іншої нагоди.

– Завтра! – ляснув його по плечі Аскольд. – Завтра матимеш нагоду!

– Варда мовив, щоб ти завтра повернув награбоване. Лише тоді він погодиться...

– Досить! Погодись! Ов-ва! Ось я завтра помахая йому отсим мечем перед очима, то твій Варда з тим волхвом забудуть не тільки свої капища, а й те, що вони – греки. Значно зговорливіші стануть!

– Я відповів їм: все вирішуватиме великий князь, – з гідністю повів плечем Данко. Воєводи принишкли. Князь кілька разів пройшовся наметом, відтак рвучко зупинився на півдорозі.

– Завтра вранці дружина має бути готова до битви! Вночі – насипати вал. Мусимо закінчити сеї ночі. Греки прокинуться, а ми – на стінах! Дружинникам скажете: там, за стіною – грецьке капище! В ньому – незліченні багатства. І ще скажете: греки славують від страху! Все, воєводи!

Воєводи негайно попідхоплювалися з лав і, низько кланяючись до князя на прощання, заквапилися до виходу. Вже через хвилю князь Аскольд залишився сам у наметі.

7

Уранці Варда був приголомшений. Поки басилевс з патріархом склали найревнші молитви на кам'яних плитах перед Влахернським собором, він разом з Оритою подався на стіни. Хоча патрикій і засуджував Варду за розпусту і незаконне скинення патріарха Ігнатія, проте не міг не визнати, що нині він – єдиний, хто здатний керувати державними справами в Імперії.

– Вони завершили вал! – вигукнув вражено Варда.

Завжди незворушний Орита теж пополотнів. Тепер висока земляна стіна – насипана греками ж! – наблизилася майже впритул до муру; залишився тільки вузький і неглибокий рів.

– Варвари працювали цілу ніч, – пробурмотів патрикій.

– Атож! А ми сподівалися затягнути переговори.

– Вони порушили перемир'я?

Варда сердито вилаявся. «Перемир'я? Яке там перемир'я?» Про те й мови учора не було. З пихою пригрозили варварам, мовляв, сам Бог покарає їх за те, що вони здійняли меча на Божий Град. Фотій кипів гнівом. На одного з послів, мабуть, це таки справило неабияке враження, зате другий, що представився колишнім купцем і вимагав відшкодування збитків за свій торішній невдалий торг у Константинополі, тільки спохмурнів на ті погрози і кинув у вічі, що все вирішуватиметься не отут – у Великому Палаці, а під мурами; і буде так, як скаже їхній архонт. Як видно, у того варвара досить сили і вміння, щоб вчинити, як йому заманеться.

Зненацька з боку варварів долинув закличний звук сурми, відтак озва-

лись інші. Табір заворушився, у сонячному промінні заблищала зброя.

– Готуються до нападу, – зазначив Орита; приклавши руку долонею до чола, щоб не сліпило вранішнє сонце, хвилину-другу він пильно видивлявся, як з-поміж наметів стікається перед табором вороже військо, як навіть з кораблів квапляться на пристань варвари; потім, повернувши голову до ескувітора, звелів: – Сурми!

Здригнувшись, Варда глянув на патрикія.

– Варвари підуть на приступ?

– Без сумніву.

– Можливо, востаннє, – похмуро процідив Варда.

Справді, не минуло й години, як роси були під стінами. Вони розділилися на три частини: одна, найчисленніша, вишикувалася навпроти валу, дві інші – неподалік з обох боків.

– Готуються вдарити одночасно, – зауважив Микита Орита, встигнувши тим часом розставити своє нечисленне військо на стінах. – Розтягуватимуть оборону. Знають: у нас мало воїнів.

Варда промовчав, спостерігаючи, як поволі і невблаганно наближаються ворожі ряди. Ще панувала моторошна тиша, тільки з міста линув церковний передзвін, а з цього боку – притлумлене брязкання зброї.

– Підкоп готовий? – не повертаючись, запитав Варда.

– Тільки те, що встигли.

– Звели приготуватися!

Орита кивнув Варді у спину і, підкликавши декарха, післав його вниз.

Невдовзі ліва й права колони росів потроху відокремилися від середньої, що прямувала на вал. Позаду визначилася невелика групка воїв, які тісним кільцем оточувала високого дужого мужа в сліпучому обладунку. Ось він витягнув меч, щось закричав, звертаючись до свого війська, потім мечем показав на стіни. Дзвінко озвалася сурма, варвари голосно заревли і бігцем припустилися до міських мурів. Звідси, згори, вони ще здавалися дрібненькими, проте все поле неначе почервоніло від їхніх щитів та заискрилося сяйним блиском мечів та шоломів. Чим ближче, тим ширше розсипалися по полю країні колони, на ходу добуваючи луки і готуючи стріли, зате вої із середньої колони тримались купно, прикриваючись щитами; вони нарешті досягли валу з того боку і почали поволі вибиратися наверх крутим схилом.

– Ще трохи, – промовив Орита, – і вони опиняться в місті.

Варда не слухав, пильнуючи за ворогом. Коли наверху гребеня з'явилися перші великі щити, над якими витикалися тільки вершечки шоломів та сулиць, він повернувся до патрикія.

– Зруйнувати кріплення в підкопі!

Орита метнувся до поруччя, закричав до стратіота внизу, ще й рукою махнув, боячись, що той через галас може не розчути. Побачивши патрикія, стратіот закивав і зник у дверях, що вели до підземелля.

Крок за кроком, прикрившись стіною щитів, що й щілини поміж ними не було видно, роси на гребені валу наблизилися до рову. Водночас наблизились і колони по обидва боки і рясно сипнули стрілами. Орита теж звелів

стріляти, показуючи на варварів на валу, проте грецькі стріли тільки лунко ласкали по щитах.

– Чого вони баряться у підкопі? – прохрипів Варда.

Орита не встиг відповісти. Несподівано частина валу, найближча до стін, почала прямо на очах провалюватись униз.

Серед варварів зчинився неймовірний лемент. Блискучо-червона рівненька стіна щитів умить розсипалася, роси сипнули врозтіч: задні покотилися, мов каміння, по схилу, а передні зо страху кидались у рів, що відділяв вал від міського муру.

Унизу, по обидва боки від валу, варвари теж здійняли галас, одні показували на вал, щось розпачливо кричали, либонь, вважаючи, що сталося диво, інші, покидавши драбини та в'язанки хмизу, почали відступати.

На стінах радісно загорлали, показуючи на варварів і посилаючи навздогін стріли.

– Бачив, патрикію? – закричав і собі Варда. – Варвари!

– Вони швидко опам'ятаються. Там є й досвідчені вої. Нормани. Можливо, навіть служили в нас.

Навряд чи серед того галасу Варда почув, що відповів патрикій, але, побачивши його стурбоване обличчя, відразу ж оговтався, навіть подумки вилаяв себе. Вал понижчав на якихось два-три людські зрости. «І це – всього?» Наверху валу, щоправда, не залишилося жодного варвара, проте не залишилось і жодного щита або ж меча: ніхто не кинув зброї.

Роси тим часом уже опинилися далеченько. Варда зі зловтіхою зазначив, що, хоча роський архонт метушиться серед свого розгубленого війська і грізно вимахує мечем, але варвари, обминаючи його, нестримно відкочуються до табору.

Та все ж потроху галас почав ущухати, владно залунали сурми, тамуючи крики. І вже сповільнився відхід варварів, вже вони повернулися лицем до стіни. Хоча й не зупинились ще, проте це вже не була безладна втеча наполоханої юрби, а відступало військо. Згодом відхід уповільнився зовсім, роси почали збиратися до купи, шикуючись довгими рядами.

Варда запитально поглянув на патрикія. Той мовчки стенов плечима, далі пильнуючи за ворогом.

Варвари швидко опам'яталися. Хоча, можливо, й побачили у тому, що вал несподівано провалився, руку грецького бога, та все ж вал уцілів – нехай і нижчий трохи, проте не зруйнований. Он, архонт виразно показує мечем на нього.

А коли десь через годину роси пригнали чималу юрбу греків, і ті, мов мурахи, обліпили з усіх боків вал, пручи нагору каміння та мішки із землею, Варда зрозумів, що аж тепер рятунку не буде. Мимоволі оглянувся: куди відступати? Побачивши біля Влахернського собору товпища народу, зіціп зуби. «Басилевс все молиться! Всі моляться. А хто ж має мечем боронити столицю? Я? Знову – я?»

– Негайно послів до варварів! Теодосія!

Перегукуючись, стратіоти передали веління вздовж стіни, і невдовзі стратиг трохи не стрімголов примчав на виклик. Зовсім захеканий, мовчки

вклонився до Варди.

– Негайно до архонта! Обіцяй їм що завгодно, нехай тільки припинять битву! Який завгодно викуп.

– А що мовити про пограбовані церкви? – невпевнено запитав Теодосій. – Святий владика вимагав же...

– Хай подавляться! Про те й мови не заводь.

– А якщо вони захочуть побачити басилевса?

– Обіцяй! Все обіцяй – аби тільки відступилися від стін!

– Слухаю, твоя світлосте! – вклонився стратиг і квапливо подався геть.

Перший його зауважив на стіні біля воріт – беззбройного і без шолома, з білим стягом в руці – воевода Воєслав.

– Княже! Грецький сол. Знову отой посадник.

– Що мовив еси? – перепитав Аскольд, не відводячи погляду від валу, невдоволений, що так повільно працюють греки.

– Сол до тебе. Від греків.

– Клич! Приймемо, якщо сол.

– А що з валом? Припинити роботу?

– Нізащо!

– Так не годиться, княже! Греки пропонують переговори.

– Так греки будуть далеко зговірливіші.

Воєслав гмикнув, гукнув джуру і переказав княже веління.

– То що тепер рече твій володар? – глузливо зустрів князь Аскольд стратига, передчуваючи, що Теодосій почне дорікати.

– Басилевс просить могутнього володаря росів припинити битву і готовий вислухати тебе!

– Давно б так! То клич сюди твого басилевса – чи як ти там його називаєш? – і будемо розмовляти.

– Басилевс має підготуватися... – розгубився стратиг.

– Що? Ну, гаразд! Нехай готується. А ми тим часом роздивимось зблизька ваші капища. Хоча б отой! – і князь показав на хрести над стінами.

Теодосій поблід. Басилевс і досі лежить на плитах Влахернського собору і молиться разом з патріархом.

– Пішли, княже, своїх послів до басилевса!

– Мій сол – оно, на валу! Він може прудкіше опинитись у Царгороді.

– Це нечесно, княже! Басилевс пропонує мир, а ти продовжуєш...

– А басилевс чесно вчинив з нашими купцями? Га? А вчора – що? Час зволікає твій басилевс чи насміхається з нас?

– Про те не відаю, княже. Я – лише стратиг.

– Лише стратиг? То чого ж тебе посилають до мене? Хіба грека в них немає тямковитого чи що?

– Така воля Варди. Мені не личить про те питатися.

– Зате мені личить! Вертай назад і перекажи, нехай присилають родовитого грека, бо не стану розмовляти. Гей, воеводо! – покликав князь Воєслава. – Проведи до воріт грецького сла!

– А вал? – показав воєвода на стіни, не втямивши, чим там закінчилася така коротка розмова з греком.

– Мовив єсмь: нехай насипають! Щоб грекам легше думалося. Коли меч над головою, думки значно легше приходять до голови, чи не так, воєводо?

– Еге ж, звісно, легше! – весело погодився Воєслав і подався проводжати Теодосія.

Чекали стратига у Влахернському соборі всі, хто перебував сьогодні на вершечку Імперії. Щоправда, зі здивуванням Варда побачив серед присутніх і сестру Теодору. Без сумніву, це Михайло запросив матір на Влахерни: молитися до священних реліквій. «Хто ж порадив йому покликати її на раду?» З часу одруження, коли Михайло так рішуче – за Вардиною намовою – оголосив себе повнолітнім, а потім спровадив на той світ логотета Теоктиста, царицю Теодору було усунено від державних справ. Поруч з Михайлом Варда побачив незмінного Василя. «Він намовив! Проти мене.»

Хтозна, чи відала basilisa Теодора, чому її покликано, бо однаково суворо дивилась і на брата Варду, і на сина. Вбрана в темний одяг, тільки по краях оздоблений пурпуром, гордо тримаючи голову, вона підібрала вуста і мовчала, либонь, вважаючи принизливим сперечатися з тими, хто позбавив її влади.

– І ти, сестро, прийшла? – запитав Варда.

– Я не зреклася опікунства, – холодно зауважила Теодора.

– Твій син давно править самостійно.

На таке відверте нахабство basilisa не стала відповідати.

– Я сам вирішую усі державні справи! – підскачив Михайло.

– Якби це було так, мій сину, я з радістю зреклася б опікунства.

Очевидно, вона хотіла продовжити, але Варда безцеремонно обірвав її, звелівши покликати стратига.

– Здається, він прибув зі скіфським посланням¹.

Коли Теодосій закінчив свою розповідь, Варда скипів і стиснув кулаки, а basilisus, схопившись у розпачі за голову, заволав:

– Що нам діяти? Ти навмисно, Вардо, заманив мене сюди!

– Столиця в облозі – сам бачиш!

– Треба було вертати з військом!

– Сарацини саме цього й чекають.

– Що ті сарацини? Ось ворог страшніший під стінами.

Мов на підтвердження, від мурів долинули грізні крики.

– Варвари увірвались у місто? – підскачив basilisus.

Варда теж здригнувся, на мить прислухався.

– Навряд. Але, без сумніву, незабаром будуть тут.

– Негайно вертаємось до Великого Палацу! – заметався Михайло.

А basilisa не поворухнулася, лише обличчя пополютіло.

– Треба мерщій рятувати ризи Богоматері! – сполошився патріарх Фотій і запитально поглянув на Варду.

¹ так греки образно називали сповнений погроз ультиматум

– Споконвіку ризи зберігаються в цьому соборі, – насмішковано процідив той.

– Якщо священні реліквії опиняться в руках варварів, у місті зчиниться страшна паніка.

Варда одразу змінився: безсумнівно, патріарх має слушність. Він важким поглядом обвів присутніх на раді. «Ач, як принишкли!» Що ж, знову йому випадає рятувати Імперію. Решта тільки й уміє, що гонористо заявляти про свої царські права. Управляти державою – нікому! Сестра, он, на ікони милується, цей хлопчисько – на коней та повій, а тримати Імперію на плечах – йому, Варді? В якого єдиного дужі плечі? Але коли плечі дужі, то й рука міцна. Імперія потребує міцної руки. «Не подобається? Тільки й знаєте, що підглядати за мною: з ким сплю, скільки золота в моїх скринях? То беріть клопоти – і теж чиніть, що заманеться! Я не перечитиму!» Варда взявся руками в боки.

– Святий владико! Беріть людей і рятуйте ризи Богоматері!

– А ми? – розгублено кинувся до Варди Михайло.

– Сподіваюся, базилевс могутньої держави зуміє потрапити до Великого Палацу і без опікунів? Або принаймні тільки з одним? – Варда кинув зневажливий погляд на Теодору.

Басиліса у відповідь лише тугіше стиснула губи.

Михайло згідно закивав і швидко випалив матері:

– Василь теж піде зі мною!

Улюбленець покірно схилив голову. Він скромно, мов тінь, стояв позаду Михайлового крісла.

– Уже й конюхи на раді в базилевса? – аж тепер зауважила Василя басиліса, наморщила носа і витягла напахчену хусточку.

Василеві очі звузилися, лице застигло, ніздрі затріпотіли. Та коли Варда метнув на нього переможний погляд, базилевсів улюбленець потупив очі, а обличчя залишилося непроникним.

– Хтось мусить піти до варварів, – насмішковано промовив Варда і тим умить усіх прикував на місці. – Варвари не стануть надалі розмовляти з ким завгодно.

Єдина Теодора не відвела очей: не посилати ж до варварів жінку, для цього досить і мужів.

– Гарзд! – процідив Варда. – До варварів піду я.

– Так, так! – залопотів базилевс. – Тобі, Вардо, ми доручаємо цю відповідальну місію.

– Гарзд! – процідив той. – А ви... Ви про викуп подбайте! Ти і твоя мати!

– Але в царській скарбниці зовсім мало золота!

– Мене те не обходить, твоя світлосте.

– Мій муж, – насмішковано озвалась Теодора, – великий базилевс ромейв Теофіла, все життя наповнював скарбницю. Коли він помирав, залишив двісті тисяч кентинарій¹ золота. Ви розтринькали все.

– Твій син, ясновельможна! – поглузував Варда.

– А звідки ти брав золото на коштовності для наложниць?

¹ кентинарій – п'ятдесят літрів

Відчуваючи, куди заноситься, патріарх Фотій підхопився.

– Твоя світлосте, – звернувся до Михайла, – дозволь покинути тебе!

Тремтячими руками базилик плеснув у долоні.

– Вардо! Негайно відправляйся до варварів! Ми знайдемо гроші. Ви, святій владико, рятуйте священну реліквію!

Без жодного слова Варда подався геть. Вслід підвелася Теодора і задріботіла до виходу. Михайло з Василем, перезирнувшись, заквапились і собі, залишивши патріарха самого.

Фотій мерзлякувато повів плечима, жалісним поглядом провів базилика і зітхнув: він мусить рятувати дорогоцінні ризи Богоматері, які ще Костянтин Великий привіз із Єрусалима. Перехрестившись, покликав монахів, щоб відчинили двері.

У соборі кілька єпископів безперестанно читали молитви, співав хор, та миряни з жахом дослухалися, чи не чути з надвору варварів. Чимало, мабуть, уже й не вірили, що їх може врятувати навіть заступництво Богоматері, і потихеньку висувалися з натовпу.

Коли з'явився патріарх, погляди негайно прикипіли до нього. Звівши руки, Фотій попросив тиші.

– Улюблені брати мої! Нечестиві загрожують собору. На нас упаде великий гріх, якщо ми дозволимо їм захопити священні ризи і поглумитися над ними!

У соборі залементували, дехто рвав одяг на собі, запевняючи, що голіруч захищатиме найбільшу святиню Константинополя.

Фотій ще щось натхненно проголошував, зводячи руки до золоченої раки з реліквією, проте серед гамору ніхто не чув його слів. На його владний знак до раки наблизилися двоє монахів із сокирами в руках.

– Рубайте!

Патріарх бачив, як монахи перелякано озираються, як тремтять у них руки, і в нього самого неприємно задрижали коліна від такого святотатства.

– Святий владико! – прошепотів один з монахів.

Фотій перехрестив його і рішуче показав на раку. В соборі запала тиша, тільки долинав шурхіт ніг та схлипування.

– Я чую крики варварів! – озвався патріарх. – Нечестивці замахнулися на священне місто! Нечестивці не помилують нашої святині!

– Прости, Боже! – захрестився монах. – Не зі своєї волі!

Потім щосили замахнувся і вдарив сокирою по віку, оздобленому золотом і срібним різьбленням. Юрба вражено зойкнула. Проте монах уже не зважав – гатив сокирою, і навсідч летіли шматки золота. Другий монах, з протилежного боку, нарешті теж наважився вдарити. Коли верх було зруйновано, монахи шанобливо відступилися, попускали сокири і заціпеніли. Зборовши неприємне тремтіння, патріарх Фотій поволі наблизився і обережно вийняв раку – білу від товстого шару пилуки. Повагавшись, він дмухнув, знялася ціла хмара куряви, аж очі запорошило. Довелося якусь мить стояти непорушно, поки трохи не проясніло.

– Пресвята Діво, порятуй нас! – підняв раку патріарх, намагаючись бути спокійним і не виказувати, як тремтять у нього руки.

Передні попадали на коліна, далі – мов дужий порив вітру пронісся собором і повалив людей. А патріарх, тримаючи перед собою дорогоцінну ношу, попрямував до виходу, щоб віднести раку до Святої Софії.

По всьому шляху, куди рухалася процесія – спершу провулочками до центру, потім Месою, і аж до самого Софійського собору – її супроводжували численні юрби. Люди падали перед патріархом, волаючи: «Пане, помилуй!», відтак підхоплювалися, приставали позаду, і процесія чимраз зростала.

У Софійському соборі було тісно: не те, що яблукові ніде впасти, а свічці нікуди капнути. Якщо хто-небудь необачно спинався навшпиньки, намагаючись розгледіти бодай вершечок патріаршого клобука, той ризикував отак і повиснути, стиснутий зусібч. Кілька маглавитів і дужих монахів заледве проклали для патріарха дорогу – вузьеньку, мов бійниці на міських вежах, і вберегли священну реліквію від рук.

Від тисяч і тисяч вигуків, зойків, стогонів Фотій зовсім оглух, уже не вирізняючи окремих голосів; бачив тільки нажахані обличчя, роззявлені роти і ліс рук, що ворухився, звиваючись, мов гадюччя, і тягнувся до нього. Зводив погляд догори, але не бачив ні зображень святих, ні сяйних мозаїк; все йшло колами, палахкотіли сліпучим вогнем свічки. Рясний піт стікав по чолі, струменів по спині, ноги обважніли, а руки геть затерпли і втратили відчуття.

Двоє монахів допомогли патріархові піднятися вище. Нарешті Фотій встановив раку на вівтар, опустив задерев'янілі руки, пробуючи непомітно поворушити пальцями, і відступив на крок. Тепер всі найцінніші реліквії – у Святих Софії: пояс і ризи Богоматері, пелюшки Христа, золоті чаші, подаровані в Битлаємі східними волхвами; спис, яким римський легіонер вдарив Ісуса на хресті, – все, що було знайдено в Єрусалимі Костянтином Великим і привезено до нової столиці.

Але там, за спиною, товпилися тисячі людей, волаючи у розпачі: «Пане, помилуй!» Фотій на мить стулив пекучі повіки, рука мимохіть потягнулася, щоб провести по чолі, та вчасно опам'ятався: стільки очей з надією стежать за ним.

– Помолімось, улюблені, до нашого Спасителя, щоб простив нам гріхи наші і заступився за нас у грізну годину...

Пополудні патріарх Фотій, вкрай стомлений і безсонною ніччю з безперестанними молитвами у Влахернському соборі, і сьогоднішніми подіями, наважився покинути Святу Софію, щоб бодай годину-другу перепочити, відчуваючи, що сили зовсім покидають його.

Та лише встиг притулити голову до подушки, навіть не роздягаючись, як з'явився асикрит з викликом басилевса.

Тепер нарада відбувалась у Великому Палаці, проте це анітрохи не дало мужності молодому цареві.

– Нас врятує тільки диво! – розгублено повторював він.

Його улюбленець Василь скромно стояв позаду, потай зацікавлено спостерігаючи за членами царської родини. Теодора сиділа поруч сина і вперто мовчала. Варда теж не озивався, похмурий як ніколи.

– Варвари припинили битву? – зважився запитати патріарх.

– Не розпочинали ще, – огризнувся Варда.
– Викуп?..
– Усю скарбницю вигребли. Але їм мало.
– Заплати їм, Вардо, скільки вони хочуть! – заблагав Михайло. – Тільки нехай забираються геть!
– Вони хочуть бачити грізного володаря ромеїв! – процідив Варда. – Якщо до захід сонця..
– Нізащо! Я не стану розмовляти з дикими варварами! Заплати їм!
– У скарбниці хіба що миші та шури залишились. Але, твоя світлосте, варвари їх не беруть.
– Візьми церковні коштовності!
– Церковний посуд? – жажнувся патріарх Фотій.
– Золото ж! – зникновів Михайло, потупив очі, а руками злякано вхопився за бильця золотого трону. – Варвари ласі до золота.
– Іншого порятунку немає, – повів плечем Варда, коли Фотій у розпачі повернувся до нього, потім рішуче махнув рукою і повторив: – Іншого порятунку для столиці Імперії немає!
– Це – святотатство! – безсило прошепотів патріарх.
– Ми всі будемо молитись! – підхопився Михайло. – Ми всі підемо до Святої Софії і будемо молити Богоматір, нашу заступницю: хай сховає царське місто своїм покровом!

Патріарх Фотій покірно вклонився і першим попрямував із зали.
У галереї Сорока мучеників, що вела від покоїв базилевса прямісінько до Софійського собору, Фотій з жахом зазначив: сонце уже давно завернуло надзахід і ось-ось торкнеться вершечка колони Костянтина на форумі Августеон.

Мабуть, чутка про переговори і про вимоги варварів вирвалася з-поміж стін Великого Палацу і вмить розлетілась по місту. Форум вщерть заповнили товпища люду, до собору пхалися мало не по головах. Галас лунав неймовірний, приречено калатали дзвони по всіх дзвіницях, небо розпеклось до синього блиску – і від того колами йшов світ перед очима.

Коли патріарх з'явився біля вівтаря і возніс руки, юрба несподівано затихла. Фотій звів очі на ікону Богоматері.

– Нарешті, улюблені, настав час звернутися до Матері Слова – до Неї, єдиної нашої надії і спасительки! Її попросимо: спаси град свій! Її поставимо заступницею перед Сином і Богом нашим, Вона засвідчить про наші молитви і наше каяття.

За спиною – патріарх виразно почув – схлипнув базилевс, важко засапав Варда. Єдиного Василя не чути, але, без сумніву, він теж тут, на крок позаду від базилевса.

– Заступнице наша! – подужчав голос у Фотія. – Ясно покажи, що град твій зміцнюється твоєю потугою! Скільки душ людських погубили уже варвари! Відклич їх і викупи нас – яко Ти всемогутня! Даруй же мир міцний мешканцям граду Твого!

Мовчала Богоматір. Смутно дивилась на Фотія – і мовчала. «Хто пове-

де військо Моє?» Патріарх перехрестився і раптом рішуче ступив до раки.

– Даруй силу Духа мені і мужність даруй мені!

Тремтячими руками він вийняв ризу, переткану золотом і згорнуту кілька разів, і високо підняв її. По собору зашелестіло, люди повалилися на коліна, хрестячись і тягнучи руки до реліквії.

Розпочавши урочисту молитву, патріарх Фотій попрямував з ризами надвір. Натовп заворожено рушив за ним.

Басилевс Михайло застиг з переляку, не в силі збагнути, що діється. Його улюбленець Василь здивовано поглянув на Варду, проте той лише стенув плечима і теж рушив вслід за юрбою. Михайло опам'ятався, схопив Василя за руку і потягнув за Вардою, лякаючись залишатися без могутнього покровителя.

Похід з молитвами посунув через форум Бика і форум Аркадія до Золотих воріт.

– Що Фотій затіяв? – схвильовано запитав Василя басилевс, коли вони втрюх, разом з Вардою, відстали, оточені тільки надійними ескувіторами.

– Мабуть, обнести ризи довкола стін, – здогадався Василь.

– Справді! Так-так! – враз збадьорився Михайло. – Де він пронесе священну реліквію, там не ступить нога нечестивців!

– Якраз! – похмуро буркнув Варда. – Варвари посічуть їх на дрібні шматки разом з ризами.

Однак він помилився. Коли згодом, облишивши урочисту процесію, вони піднялися на вежу, то зі здивуванням побачили, що варвари несподівано занепокоїлись. Враз тривожно залунали сурми, зчинилась метушня, і незабаром перед табором почали шикуватися російські ряди.

– Ну, ось! – зі зловісною посмішкою показав Варда. – Зараз і завершиться Фотієва затія!

Але роси не рухалися з місця. Князь Аскольд, зібравши до себе воєвод, стривожено спостерігав за величезним натовпом, що поволі посувався з голосними піснями уздовж стін, і не знав, що й думати.

– Княже, греки вийшли з-за мурів! – не втерпів Воєслав.

– Виджу! Не сліпий есмь. Військо?

– Ні, брате! – похитав головою Дір. – Не військо. Без оружжя йдуть. Тільки зі стягами.

– Без оружжя? – Аскольд приклав руку до чола. – Справді, без оружжя. Скільки їх?

– Багато, брате. Чорно під стінами.

– Хе! Се в очах у тебе темніє.

Дір тільки невиразно хмикнув. Проте незабаром Аскольд теж занепокоївся. З-поза стін випливав і випливав нескінченний потік безоружних людей, лише попереду щось там несли, але воно анітрохи не нагадувало ні щита, ні сулиці, ані меча.

– Звідки їх стільки набралось? – пробурмотів князь Аскольд і звелів сурмити тривогу.

– Неспроста вони вийшли з воріт! – похмуро процідив Дір.

– А що то вони несуть попереду? – запитав Аскольд Данка. – Ти ж добре уже знаєш звичаї греків.

– Напевно, свої реліквії. Вони в кожному храмі тримають зображення своїх богів на дошках.

– Пхе! На дошках? Хіба дошки мають яку-небудь силу?

– Видно, мають, якщо греки так їх шанують.

Князь Аскольд не відводив погляду від нескінченної процесії. Попереду йшов, очевидно, їхній волхв – у білому блискучому вбранні, у високій шапці – і щось там тримав перед собою на витягнутих руках.

– Що то вони співають, Данку?

– Кличуть свого бога на поміч.

– Тут уже й бога не треба! – занепокоєно пересмикнув плечима Воєслав, проте Аскольд невдоволено озирнувся і воєвода вмиль замовк.

– Княже! – вкрадливо обізвався Візимир. – Може б, ми?..

– Що? – повернув розгніване лице Аскольд. – Уже втікати?

– Чому втікати? Викуп ми отримали? Отримали. Добрячий викуп – мушу сказати! Нам і не снилося стільки золота!

– Мало! – гримнув великий князь.

Воєводи заусміхалися між собою, наврод чи погоджуючись з ним.

– А їх не лякає, – звернувся до Данка Аскольд, – що ми зараз посічемо їх мечами мов траву?

– Мабуть, ні!

– Чого б то?

– Може, віра їхня така, княже?

Аскольд пильно поглянув на Данка, зважуючи мовлене, потім у задумі перевів погляд на юмища людей під стінами.

– Добре грецькому володареві.

Данко зиркнув на князя, але, стрівишись поглядом, одразу й відвернувся.

– Княже! – знову обізвався Воєслав. – Вони уже зовсім близько!

– То й що? Гадаєш еси, не виджу?

– Може б, відходили?

– Греки ще не віддали викупу, якого я їм загадав! І царя їхнього хочу видіти!

– Нащо тобі здався той цар? – глухо обізвався Дір. – Гляди, щоб ми і того, що взяли, не позбулися!

– Ти що, брате, натовпу злякався?

– Не злякався есмь. Хоча, по правді, їх стільки, що рука стомиться рубати. Але мені здається, вони такі безпечні, бо наближається грецьке військо. Не вийшли б отак просто з воріт!

– Від Тура немає звісток!

– Або Тур все допильнує. Греки можуть з іншого боку заскочити.

– Ще в пастці опинимося! – вигукнув Воєслав. – Треба встигнути безпечно вийти в море!

– Кого ви так полякалися? Безоружної юрби?

– Вони несуть свого бога! – спохмурнів Візимир. – Сам відаєш, княже, який могутній їхній бог!

– Диво вранці сотворив! – несміливо підтримав Воєслав. – Трохи вал не зруйнував.

– Підкоп греки вирили! – заперечив Аскольд, хоча в голосі прохопила-ся невпевненість: те, що грецький бог могутній, і сліпому видно.

– Е-е, не легковаж, княже! – застеріг Візимир.

Аскольд не відповів. Мовчазно обвів поглядом воєвод, потім знову поглянув на море, на греків під мурами. Передні уже сягнули узбережжя затоки. Грецький волхв забрів у воду, нахилився і опустив щось там: без сумніву, щоб заворожити від ворога і морський шлях. Роси теж так чинять: приносять дари річковим і морським богам та русалкам.» Ще бурю накличе або що!»

– А ти що ректимеш, брате?

– А що? – споважнів Дір. – Договір ми відновили, виру греки заплатили. Дорога вира!.. Ніколи ще роси не мали такої удачі. Можна й до Києва вертати.

– А інші що мислять?

– Час вертати, княже! Час! – поспішно підтримали воєводи, стривожено спостерігаючи за волхвуванням греків над водою.

Довго мовчав князь Аскольд, обводячи й обводячи царгородські високі мур, потім важко зітхнув:

– Хай йому тямиться!

Обличчя воєвод проясніли: очевидний знак, що великий князь піддається.

– На лодії! – нарешті махнув Аскольд і сам широко посміхнувся. – Вертаємо до Києва!

Роський стрій заворушився і сповнився радісним гомоном.

Патріарх Фотій ще тримав у воді священні ризи, коли несподівано почув схвильовані вигук:

– Диво! Диво, святий владико! Варвари відходять.

Вражений патріарх заякався: чи не вчувається? Може, від перенапруження почалися марення? Він поволі недовіжливо повернувся до ворожого табору. Справді, там діялося щось неймовірне. У поспіху варвари згортали намети і великими гуртами стікалися до пристані, а з лодій кидали на берег дошки.

Руки у Фотія затремтіли: «Диво!» Хитаючись від втоми, він вибрів з води, звів догори очі. Від сліпучого блиску мусів стулити болючі повіки. «Пресвята Діво! Ти таки явила диво!»

– Святий владико! – радісно гукав хтось майже над вухом. – Нечестиви утікають! Божа Мати врятувала місто!

Тим часом роси поспішно сідали на лодії, які мов наввипередки відходили від берега; передні уже розпустили вітрила, інші ще гребли веслами, і в сонячному промінні вода летіла золотими бризками. Небавом увесь роський флот довгою вервечкою потягнувся уздовж Золотого Рогу до Босфору.

– Подякуємо Спасительці нашої!

Багатотисячний натовп підхопив молитву і, мов зачарований, не в змозі повірити, спостерігав, як відходили ворожі кораблі. На вежі Варда кусав з досади нігті, а Михайло, вчепившись у руку Василеві, безперестанно запитував:

– Невже це правда? Невже правда, Василю?

– Правда, твоя світлосте! Он, ще видніються їхні вітрила.

Коли лодії росів покинули Золотий Ріг, Орита звелів відчинити Влахернські, ворота, щоб впустити до міста хресний хід, і бити в дзвони.

Хтось зі стратіотів стрімголов помчав на дзвіницю Влахернського собору, і незабаром радісний передзвін полинув над принишкою ще столицею. У відповідь озвалися дзвони в інших церквах – далі і далі містом. І здалося, Цариця міст прямо на очах веселішає і сповнюється радісним гомоном.

З того передзвону, нарешті, отямився патріарх Фотій. З голосним співом і з високо піднятими ризами він рушив назад – у розчинені навстіж ворота.

Уздовж вулиці Орита встиг вишикувати військо. Оборонці стояли запилюжені, спітнілі, але зі щасливими обличчями, і коли патріарх наближався, опускалися на коліна, схиляючи голови.

– Благословіть, святий владико!

Фотій не відмовлявся і, не зупиняючись, велично накладав навсібіч хресне знамення. Патрикій Орита теж похилив голову для благословення, проте на коліна не вкляк, і патріарх з докором поглянув на нього. Від образи в Орити потемніло в очах. «Тріумфатор! А мене наче й не було в місті!» І він навмисно гордовито випрямився. Мабуть, патріарх зауважив те, знітився, відвів очі і скромовкою неголосно мовив:

– Ти мужньо захищав священний город, воїне!

Відтак як пастир попровадив паству далі. Ним заволоділо дивне збудження: звідки й сили взялися. Перемінився і Константинополь, радісно відзвонювали, либонь, усі дзвони, сяяли золоті бані, тьмяно світився мармур колон, лагідно синіло надвечірнє небо. «Божа благодать зійшла на царицю міст!»

На роздоріжжі патріарх Фотій на мить завагався: чи завертати з реліквією до Влахернської церкви – ось, за якусь сотню кроків, чи ж провадити хресний хід до Софійського собору. Оббіг поглядом довкола: щасливі обличчя зі сльозами на очах, навіть сонце лагідно посміхається. Хіба можна так швидко завершувати свято?

І патріарх рішуче повернув на Месу – в напрямку до Святої Софії. Натовп з утіхи заспівав ще голосніше. Більше Фотій не озирався, а впевнено вів свою паству з належною урочистістю.

Тільки коли священні ризи було покладено на вівтар, він перевів подих. Втоми не відчував, проте вирішив перевдягнутися, бо ж одяг і пилом вкрився, і занадто скромний для урочистого богослужіння.

З допомогою прислуги патріарх облачився в білосніжний стихар, поверху вдягнув епітрахиль, оздоблену вишитими золотими хрестами і гаптовану внизу та по боках бахромою. З такої самої дорогоцінної, перетканної золотом, тканини був і омофор, який спадав майже до ніг, та ще сакос – теж оздоблений спереду широкою орнаментованою смугою. На голову слуги обережно прилаштували митру з важким металевим каркасом, суціль із золота. Від неї за час служби іноді так боліла шия, що годі голову повернути, та зараз вона здалася напрочуд легкою.

Глянувши на своє відображення, Фотій мимоволі посміхнувся: величаво. Підсвідомо майнула думка: все могло статися зовсім інакше, якби

архонт варварів показав своєму військовій мечем на нього і його паству. «Зараз отут би руїни диміли! – Рясний піт вкрив чоло. – А мене нарекли б великомучеником.»

Фотій аж рукою відмахнувся. Хоча десь глибоко давно зачалася думка, що патріарший жезл коли-небудь у нього теж заберуть силоміць, як і здобуто його у попереднього патріарха. «Я ж народився філософом! Варда спокусив.»

Попереду, як звичайно, на своєму царському місці стояли базилевс Бізантії Михайло, його могутній вуйко, який, власне, і тримав імперію в руках. По другий бік від законного володаря, щоправда – десь на півкроку позаду, зі здивуванням патріарх Фотій побачив базилевого улюбленця, колишнього конюха Василя. Від єдиного лише вигляду його незворушного мертвотно-блідого обличчя у Фотія защеміло на серці. «Це вже зухвальство!» Справді, невідомий селяк у Святій Софії – поруч з імператором, на місці, призначеному тільки для коронованих осіб! Фотій перевів погляд на Варду: невже той дозволив таке блюзнірство? Та всевладний Варда видався стривоженим. По тому, як нарочито незалежно випнув груди і Варда, і Михайло, неважко здогадатися, що допіру між ними кипіла суперечка і що напевно чи вони дійшли згоди. «Варда програв?»

Цариця Теодора була на верхній галереї – як і всі жінки, тому побачити, як вона сприйняла появу конюха поруч з базилевсом на богослужінні, подумати що-небудь з цього приводу патріарх не мав часу; в соборі панував тихий ввічливий гул, а кілька єпископів очікувально пасли очима свого пастиря.

Протягом усього богослужіння Фотій так і не зумів заспокоїтися: ввижались стривожене лице Варди і розумні проникливі Василеві очі. Тільки розпочавши проповідь, трохи вгамував тривогу. Проповіді він любив завжди; вони нагадували молоді роки в Магनावрі, коли учні забували про все на світі і слухали з блискучими від захоплення очима. Сам Варда, перед яким тремтіла імперія, приходив слухати його лекції.

– Несподіване було нашествя ворога, несподівано стався і його відхід. Вражаючим був страх перед ними, та ганебною виявилася їх втеча¹!

По собору хвилю прокотилось зітхання, і всі завмерли.

– Але не забувайте похмуру і страшну ніч, коли наше життя могло померкнути разом із заходом сонця! Град Божий мало не було здобуто копієм, тільки їхня милість помилила столицю Імперії!

Краєм ока патріарх побачив, як скривився і Варда, і базилевс, проте ним уже заволоділо натхнення, і голос линув вільніше і впевненіше:

– Народ невідомий, але який прославиться після цього походу; народ, досі незначущий і упосліджений, який сьогодні здобув незліченні багатства; народ варварський і кочовий, що пишався тільки зброєю, хоча й не мав військової вправності, так зненацька і так грізно, немов хвиля морська, обрушився на кордони наші!

Базилевс скривив тонкі губи і оглянувся до Василя, лише очима питаючи улюбленця, чому це патріарх вихваляє варварів, але той не відповів, уважно слухаючи проповідь.

¹ уривки з другої проповіді патріарха Фотія, виголошеної після відходу росів

– Ці варвари справедливо розгнівалися за смерть своїх співвітчизників! Вони терпляче вимагали і чекали покарання, яке мусило відповідати скоєному злочину!

– Про що він мовить? – прошепотів Михайло.

Василь тільки стеноу плечима. А Варда, почувши, нахилився до басилевса і насмішкувато пояснив:

– Про купців, твоя світлосте!

– Яких купців? – витріщився Михайло.

– Роських, ясновельможний. Варвари мовили на переговорах. Твій єпарх минулої осені обібрав їх як звичайнісінький розбійник, а потім, коли вони обурились, його ескувітори розправилися з ними: декотрих повбивали, решту кинули в тюрму.

– Але чому ж я не знав про це? – вередливо підібрав губи басилевс. – Чому вони мені не поскаржились? Я особисто втрутився б, і встановив би справедливість!

– Вони домагалися, твоя світлосте, до тебе, – негайно нахилився з другого боку Василь. – Але Варда прогнав їх геть.

– Це правда? – насупився Михайло.

– Твоя світлосте... – лице у Варди вмило потемніло.

– Погано вчинив, Вардо! – докорив басилевс, намагаючись видаватися похмурим і невдоволеним; потім кивнув на патріарха. – Святий владика правду мовить: варвари справедливо розгнівалися!

– Варварів привів їхній гнів! – немов відлуння, повторив Фотій. – І тільки Божа милість, як ми самі бачили, відвернула їх напад!

Варда щось погрозово мовив – досить голосно, і патріарх злякано озирнувся. Він встиг зауважити, з якою лютою ненавистю поглянув Варда на колишнього конюха, проте на Василевому обличчі жодна рисочка не здригнулася. «Вардина могутність похитнулася?» Відтак Фотій опам'ятався і мерщій продовжив:

– Ворог пішов невідомщений...

Після закінчення богослужіння і проповіді, коли патріарх Фотій наважився оглянутися знову, Варди в соборі уже не було. А Михайло, взявши Василя під руку, голосно запитав:

– Чи не влаштувати нам на Іподромі кінні перегони – на відзнаку нашої блискучої перемоги?

Фотій не почув, що відповів Василь. Коли вони пішли із собору, він довго ще в задумі дивився на місце, де допіру стояли Варда і Василь – по обидва боки від законного басилевса Бізантії, і несподівано подумав, що, можливо, його самого чекає нещастя, значно гірніше, ніж нашість варварів.

Слово третє.

Болгарн

В літо 866-є і 867-є

1

Зустрічати папських легатів болгарський великий князь Борис, що після хрещення отримав ім'я Михайло – на честь хрещеного батька басылевса Михайла третього, – відправився особисто, у супроводі багаточисельного почету, аж за Средець.

Був кінець листопада, в повітрі значно постуденіло, а минулої ночі вдарив і перший мороз. Навіть підобід під ногами у коней полускував тоненький льодок на підмерзлих калюжах.

Під князем повагом ступав сірий, в яблуках, кінь з довгою і гнучкою шиєю, з пишною гарно вичесаною гривною. Часом він підіймав голову і голосно форкав, пускаючи сизі клубки пари.

Шанобливо відставши, вслід їхали молодші Борисові брати: Докс і Ірдиш-Ілля, за ними – кавхан¹ Петро, брат жони, його брат Сондоке, а вже далі – ще кілька тарканів² і цілий гурт боїлів та багаїнів.

Якось осторонь, насуплений, тримався старший син Расате, не приховуючи нехоти до поїздки. Великий князь дуже розгнівався був на сина, коли той почав відмовлятися їхати назустріч легатам з Риму. «Ти – спадкоємець! Мусиш віднині звикати до державних справ!» – «Але якісь посланці!» – похмуро зирив з-під густих брів Расате. «Посланці від самого папи! І мова йде про незалежну болгарську церкву. А отже – і про незалежну державу!»

Хоча нехрещеного Расате мало обходили справи нової віри, та виявити неприховану непокору він не наважився. Тепер щораз уникав зустрічатися поглядом. Знав Борис, то все – намови жерців Тангри³. Не вибачать ніяк йому зраду старих богів. Сподіваються на майбутнього хана. Недаремне Расате навідріз відмовився приймати нову віру.

В князя наростала тривога: як-не-як, Расате, найстарший син, повинен успадкувати владу в болгарській державі. Такий закон – ще з часів славетного Аспаруха, що триста років тому привів їхній народ з берегів Ітилю в цю благодатну країну, підкорив місцевих слов'ян і став першим ханом Болгарії.

Звісно, не раз закон порушувався. Змінювались навіть роди. Сам Аспарух, як і наступний хан – Тербел, були з могутнього роду Дуло. Згодом рід Дуло змалів, натомість вивищився рід Вокілів. Вокіли виявились першими, хто наважився посягнути на древній закон. Скільки міжусобиць, скільки крові пролилось через той почесний ханський титул!

Он, і після смерті хана Омуртага владу обійняв не старший син Звиниця, і не середульший Енравота – хоробрий войовник, якого прозвали Воїном, а наймолодший – Маламир. На тому наполягли жерці – щоб самим во-

¹ найголовніший титул, друга людина в Болгарії, міг виконувати роль співправителя

² військові намісники хана в провінціях; відповідно до величини провінцій і війська вирізнялись: зератаркани, боритаркани, оглутаркани, кататаркани і т.д.

³ божество неба, найвище божество протоболгарських народів

лодарювати. Вони ж домоглися і смертного вироку для Енравоти-Воїна – за те, що він пристав до чужої грецької віри.

Після безвольного і бездітного Маламира ханський титул перейшов до сина Звиниці – Пресіяна. І тільки Борис, як найстарший ханський син, нарешті успадкував владу згідно закону.

Князь пошукав поглядом сина. «Не лежить його душа до Христа. Й далі покладається на Тангру.»

Він теж колись вірив у могутність Тангри. Хоча переслідування християн припинив уже його батько. Як мудрий правитель хан Пресіян давно збагнув: стара віра надто примітивна. За триста років від Аспаруха до неї ніхто з місцевих слов'ян не пристав. Тангра вимагав сліпої покори і людських жертв, а християнське вчення проповідувало вселюдську справедливість і торжество добра. Перед смертю хан Пресіян натякнув синові, що йому, мабуть, доведеться шукати нових богів, бо старі можуть принести Болгарії нещастя. Можливо, Тангра мав силу тільки там, на берегах Ітилю, а можливо, розгнівався на болгар, які покинули священну ріку. Ще заповідав хан Пресіян дбати про могутність болгарської держави – щоб вона могла стояти нарівні з Римською імперією і державою франків. А для цього – він був певний – Болгарія повинна сповідувати однакову з ними віру.

Князь підвів голову, видивляючись вперед. До обрію тягнулись чорні осінні поля, впереміжку з перелісками. Сонце уже завершило на захід, і тіні виглядали неправдиво довгими.

На деревах де-не-де позалишалося листя, від найменшого подуву вітру воно облітало і болісно шелестіло. Той шелест ще дужче розтривожував рани на душі в князя.

Може, все почалося після останньої розмови з батьком, коли похитнулася віра в Тангру. А можливо, могутній бог розгнівався на свій народ і надаремне звертались до нього жерці, приносячи в жертву чи не щодень чорних собак.

Спочатку відвернулася військова удача. Під загрозою з боку франків Борис уклав договір з великоморавським князем Ростиславом і почав разом з ним війну проти Людовика Німецького. Водночас мусів виступити і проти хорватського князя Терпимира. Сербі, влучивши нагоду, теж напали на Болгарію; проти них довелося послати Расате.

Болгари програли і тим, і тим, і тим. А Расате навіть попав у полон. Потім вдарили греки, на чолі з самим базилевсом, і захопили чи не всю Загору.

Все ж Борисові вдалося зупинити греків. Після довгих переговорів, на які прибули досвідчений дипломат протоспатарій Теоктист Врієнній і молодий, але хоробрий полководець, син Варди Петроній, зрештою всі погодились на мир. Базилевс і Варда вимагали, щоб болгарський князь прийняв християнського бога. На тому ж наполягав і Людовик Німецький, що правда, пропонував прийняти нову віру від Риму.

Борис відмовлявся: боявся гніву Тангри.

На щастя, араби знову почали турбувати східні кордони Бізантії, і греки, облишивши свої домагання, мерщій уклали мир з болгарами і взялись перекидати військо в Азію.

Через два роки знову спалахнула війна з франками та моравським князем. А на Болгарію впало ще одне нещастя – засуха. За весну і літо не випало й краплини дощу, небо розпеклося до синього блиску. Вигоріло все, що могло вигоріти, гинула худоба, вмирали люди. Військо тануло вже не від ворожих мечів, а від голоду та спраги.

А Тангра мовчав, тільки небо над Болгарією розпікалося від його гніву чимраз дужче. Священні дуби, під якими жерці приносили в жертву останніх тварин, повсихали; сухе поморщене листя давно пооблітало, і червоні стрічки, пов'язані до нижніх гілок, щоб випрохати в Тангри дощу, жалюгідно яскравіли на тлі розпеченої синяви. Коли у відчаї дехто нерозважний почав проклинати жорстокого бога, Болгарію спіткало значно страшніше лихо – потужний землетрус, що продовжувався сорок днів¹.

«Тангра гнівається!» – безсило розводили руками жерці. Приносили в жертву вже не було чого, хіба що – людей. Але хан суворо заборонив. Ображені жерці застерегли: ханство чекають нові випробовування.

На початку осені Петроній розгромив сарацинів і перекинув військо проти Болгарії. Хіба могли болгары всерйоз оборонятися – змучені посухою, землетрусами, війною на кілька боків? Борис попросив почати переговори на яких завгодно умовах. Греки рішуче вимагали розірвати союз з Людовиком Німецьким, припинити війну з князем Ростиславом, віддати Бізантії укріплення Месемврію, Анхіало і Дебелът, що й так уже опинились у грецьких руках. Найголовнішою була вимога: хреститись ханові самому і хрестити болгарський народ. Басилевс Михайло навіть погодився піти хрещеним батьком болгарському володареві і обіцяв подарувати при хрещенні Загору.

Борис погодився на все, чого домагались греки, – і, нарешті, було укладено «глибокий мир» між Болгарією та Бізантією. Грецьке військо повернуло назад, а натомість з Константинополя потягнулись такі жадані валки з зерном.

З валками прибули й грецькі священники – мабуть, ще більше, ніж погоничів валок.

Але хан зволював з хрещенням. Те, що приймати нове вчення необхідно, сумніву не було. Вагався тільки, від кого приймати, щоб не втратити незалежність. Намагався вивідати, чи може Болгарія мати самостійну церкву, не підкоряючись ні грецькому патріархові, ні Людовикові, ані папі в Римі. Священники відповідали ухильно. Значно більше Борис зумів довідатись від монахів у Брегалниці, де ще до завоювання краю ханом Пресіяном було збудовано монастирі. Вони розповіли, що в Бізантії володарі за власним бажанням усувають одних патріархів і возводять на церковний престол інших. Крім того, патріархи визнають зверхність володаря – бо він, мовляв, призначений від Бога для управління державою. Це заспокоїло болгарського хана. Розповіли брегалницькі монахи і про приховане суперництво між константинопольським патріархом та римським папою. Це теж зрозуміло: адже кожен прагне бути вищим, навіть – перед богами.

Там же, у Брегалницькому монастирі Борис зустрів грецьку місію до моравського князя Ростислава, очолювану братами Костянтином і Методієм.

¹ в серпні-вересні 863 року

Їхній намір – хрестити всіх слов'ян, по цей і по той бік Дунаю, і дати їм власну писемність – сподобався болгарському володареві. Він був вражений, побачивши книги, написані не грецькою, не латинською мовами, а мовою слов'ян, тих слов'ян, що складають переважну частину його держави. Тоді збагнув Ростиславову далекоглядність і докорив собі, що так довго зволікав з хрещенням. І більше не вагався.

Нараз князь рвучко сіпнув повіддя, і кінь невдоволено форкнув, покусавши на вершника великим оком.

Там далеко попереду, з-під почорнілого лісу, що вкривав схили горбів, вихопилось кілька верхівців, відтак поволі почали з'являтися ще й ще. В яскравому сонці заблищала зброя.

– Вони? – обернувся Борис до брата Докса.

Приклавши руку до чола, Докс довго видивлявся, потім радісно всміхнувся і кивнув:

– Вони, брате!

Позаду загомоніли. Князь, тамуючи збудження, торкнув повіддя. Десь у глибині знову заворушилась тривога: що везуть папські посланці? » Чи не те ж, що й грецький патріарх прислав? »

Борис мимоволі спохмурнів. Він звернувся був до константинопольського патріараха як до наймудрішого судді за розрадою – щоб заспокоїти змучену каяттям душу, а той прислав листа, сповненого повчань про державне управління. Про те, що найдужче мучило Бориса – не як володаря держави, а як новонаверненого християнина, Фотій навіть не згадав. У жертву новому богові князь приніс п'ятдесят два болгарських роди. Щоразу при згадці про це світ заслоняється кривавим туманом і сповнюється відчайдушним зойком.

Не всі болгари погодились прийняти грецьку віру. П'ятдесят два роди зі ста – з тих, що мешкали в десяти комітатах і жупах між Тимоком і морем, між Хемом і Дунаєм, ближче до степів, звідки вони колись прийшли, – відмовилися погречитись і повстали проти свого хана-ювігі. Борис переміг. Переміг – і, розгніваний, звелів жорстоко покарати повсталих. «Сліпці! Старі боги занапащать Болгарію! Настали нові часи.» Вибачив тільки простолоду, що мов вівці пішли за сліпими поводириями. А цвіт і гордість Старого і Нового Онголу – всіх боїлів і багаїнів з п'ятдесяти двох болгарських родів, у жилах яких не текло й краплини слов'янської крові, було немилосердно знищено: навіть жінок і дітей.

Болгарія вжахнулась: новий бог теж вимагає людських жертв?

Борис вжахнувся пізніше, коли, опам'ятавшись після повстання, усвідомив, що вчинив. Щоночі перед очима поставало: жінки з гордо піднятими головами йдуть до ями, над якою стоять закривавлені по лікті кати, страчуючи всіх без винятку; приречено голосять діти, не розуміючи, за що їх женуть і стинають голови: не знають вони ні Тангри, ні Христа; дехто з жінок не витримує і власноруч душить власних дітей, щоб не бачити, як їх мечами відправлятимуть до старого чи нового бога люди. Борис схоплювався і видивлявся в темряву. Назустріч тягнулись маленькі рученята і – невимовний жах у дитячих очах. Князь запалював свічку, падав на коліна перед

іконою, що висіла в ложниці, ревно шепотів малозрозумілі грецькі слова молитви до нового бога, але рученята не зникали. Ранок заставав його розпростертим на підлозі – мученого і мовчазного.

Не витримав, і в листі до константинопольського патріарха, в якому питався про незалежну церкву, щиро розповів про свій гріх та про своє каяття, і просив помочі для заспокоєння душі. Але відповідь розчарувала і навіть обурила. Фотій наче й не зауважив його сповіді, хоча й хвалив за хрещення болгарського народу – справи, рівнозначимі діянням Костянтина Великого. Уникнув відповіді патріарх і на головне запитання – про болгарську церкву. Розгнівавшись, князь заявив на Великій Раді: «Що ж, є ще й папа! Звернемось до нього. І звернемось не з поклоном, а як рівні: ми ж уже хрещені!»

У серпні місія на чолі з Петром, сином Докса, боїлами Іоанном та Мартином відправилась до Риму. Найголовніше, посланці везли до папи список зі ста п'ятнадцятьма запитаннями, серед яких і сокровенне: чи не надто великий гріх вчинив князь, так жорстоко покаравши своїх підданих, що не захотіли прийняти нову віру. Везли римському першосвященникові і меч, з яким князь во ім'я Христа восторжествував над ворогами у тому бунті.

Недовзі гінці принесли звістку, що папа Микола I надзвичайно зрадів посланцям з Болгарії, приймав їх дуже ласкаво, всіляко виказував повагу до них і обіцяв відповісти на всі запитання болгарського володаря.

Щоправда, відповідь затримувалась. Післанцям пояснили, що листа великого князя потрібно спочатку перекласти на латинь, бо він написаний грецькою мовою, а грецької папа, на жаль, не знає. Зробити переклад папа особисто попросив Анастасія Бібліотекаря, ігумена монастиря Санта Марія Травестере.

Князь Борис відправив місію і до Людовика Німецького з проською прислати в Болгарію священників і церковного начиння. Посли щасливо добралися до Регенсбурга і теж були ласкаво прийняті королем.

Нарешті, коли й половина листопада збігла, прибули гінці з Риму: папа посилає велику місію в Болгарію. Гінці повідомили, що папа урочисто вручив листа тринадцятого листопада, а напередодні визначив і склад церковної місії на чолі з відомими єпископами: Формозою Портуенським та Павлом Популонським. Разом з ними через болгарські землі відправлялись папські післанці до константинопольської церкви: єпископ Донат Остійський, пресвітер Лев і диякон апостольської катедри Марин. Папа посилав їх на собор, який відбудеться весною. «Собор? – зрадів князь. – Ми теж пошлемо туди послів: запитати, до якої церкви ми повинні належати.»

Кілька передніх вершників уже чимдуж гнали до великого князя. За десяток кроків зупинили зморених коней, з яких валувала клубками пара.

– Княже! – вклонившись, голосно звернувся старший з вершників. – Посли від папи римського!

Борис давно вже звелів називати себе по-слов'янськи: князь, мовляв, у його державі місцеві слов'яни і прибулі болгари – рівні. До миру зі слов'янами заповідав ще хан Аспарух.

За порадою мудрого батька Борис взяв першою жоною слов'янку, яка

й народила йому Расате. Щоправда, вона вперто називала сина по-своєму: Володимиром.

– Чи щасливо прибуваєте?

– Щасливо, княже! – весело гукнув вершник, сіпаючи за повіддя коня.

Борис полегшено зітхнув. Жестом звелів вершникам прилаштуватись серед його почету. Потім оглянувся до Докса. Брат підбадьорливо всміхнувся і підняв руку. Князь стиснув духвини коневі, і тварина рушила швидше.

З місією зустрілись десь на півдорозі. Мабуть, побачивши болгарського князя, посли теж приквапили коней. Наперед вихопився Петро, який і очолював місію.

– Великий княже! Римський владика шле тобі свої вітання і просить прийняти його легатів.

Петро люб'язно показав на чималу групу людей у чорних сутанах і повстяних накидках поперху. Попереду скромно тримались два вершники, та з першого ж погляду можна було здогадатись про їхню роль і сан.

– Я радий вітати високих посланців найсвятішого владика Римської Церкви у моїй державі! – виголосив князь Борис, водночас пильнуючи за легатами, поки товмач перекладав його слова латинською мовою.

Єпископи шанобливо вклонились і, приклавши руки до грудей, майже одночасно щось мовили. «Дякують!» – здогадався князь. І з задоволенням зауважив, що та шанобливість, мабуть, все ж щира. У нього й досі залишилось неприємне враження від нахабних і безцеремонних грецьких священиків, які тільки й знали, що повчати його. Та й сан обох легатів високий – теж на відміну від греків, серед яких виявилось чимало самозванців-єретиків.

Після взаємних ввічливих вітань великий князь, нарешті, завернув коня і припросив гостей за собою.

Старший з єпископів, Формоза Портуєнський, поїхав поруч. Що він старший у місії, Борис здогадався одразу. Він і сподобався йому більше: можливо, навіть тим, що не озирався за підтримкою ні до кого, і тримався і гордо, і скромно водночас, що завжди засвідчує і великий розум, і добре виховання.

Збоку римський посланець видавався ще худішим, аж вилиці повидавались. Ніс мав загнутий, як у хижих птахів, одначе зловісного вигляду він не надавав. Очей розгледіти збоку не вдавалось, тільки видно зморшки довкола.

Либонь, єпископ здогадувався, що болгарський володар пильно розглядає його, проте невдоволення не виказував.

Решта монахів тримались позаду, і оглядатись на них князеві не випадало.

З ними князь Борис краще познайомився уже в Средеці, в теремі середького боритаркана Петра. Після того, як гостинний господар влаштував усіх, великий князь прийняв послів папи.

Цього разу перед князем предстали теж папські посли на собор в Константинополь: остійський єпископ та двоє монахів. Донат передав вітання від папи і прохання – дозволити місії дістатися до столиці Східної імперії безпечним шляхом через володіння болгарського князя, бо на морі загрожують пірати.

– Мені дуже приємно допомогти святому владіці! – прихильно відповів Борис. – Мої воїни будуть супроводжувати римських послів до са-

мого кордону з ромейською державою.

На знак вдячності єпископ і обидва його супутники поприкладали руки до грудей, де на ланцюгах висіли чималі срібні хрести, потім смиренно відступили назад.

А князь Борис не міг дочекатися, коли, нарешті, легати віддадуть папського листа з відповідями на його запитання. Та, навіть отримавши їх, не мав змоги негайно прочитати: і не пасувало під час прийому, і мови латинської не знав.

Після завершення церемонії князь ще раз подякував за виявлену ласку пресвятого владики, потім звелів усім готуватись, щоб завтра продовжувати подорож до Предслави. І лише відпустивши всіх, Борис подався до відведених для нього покоїв, звелівши товмачеві йти за ним.

Поки товмач ламав печатку на листі, князь нетерпляче заснував туди-сюди по світлиці. У пам'яті виринав лист Фотія. Константинопольський патріарх своє послання починав досить пишно: «Найвищий з дарів, що доступні людині, – це пізнання Бога, який відкривається в таїнствах християнської церкви.» Фотій милостиво вважав, що болгарський князь гідний такого дару, проте відразу ж заходився повчати: «Мусиш не лише сам так мислити, але й своїх підданих спрямовувати до розуміння Істини, вдосконалюватись у вірі і передовсім бути старанним у цьому. Воістину, обов'язок володаря – турбуватись не лише про порятунок власної душі, але й турбуватись про довірений йому Богом народ, і провадити його до такого ж удосконалення в пізнанні Бога.» В тому листі теж викладались малозрозумілі догмати віри, рішення соборів, суперечки між церквами. Але що йому до тих суперечок?

– Мабуть, і папа почне з пояснень віри! – у голос промовив князь і кивнув товмачеві: – Читай!

Проте ніяких пояснень догматів у папському листі не було. «Якщо про все писати, то так ніколи й не напишеш, – перекладав товмач, і князь Борис аж зупинився посеред світлиці від несподіванки. – А коротко: суть християнського вчення полягає у вірі і добрих вчинках.»

– Ану, почекай! – підвів руку князь. – Перечитай уважніше!

– «Якщо про все писати, то так ніколи й не напишеш,» – слухняно повторив товмач.

– Не мудрствує! – зрадів Борис, потім, коли товмач поглянув на нього, махнув рукою, щоб той продовжував читати.

Далі папа пункт за пунктом відповідав майже на всі Борисові запитання, навіть найдрібніші. Писав папа і про своїх посланців – навіщо посилає їх до болгарського володаря. Саме вони повинні навчити князя і його підданих основам істинної віри. Через те папа й не викладає Христового вчення в листі. Істинну віру необхідно нести тільки живим словом.

Це Борисові чи не найдужче сподобалось. А то, он, константинопольський патріарх на всі лади вихваляв його, а прислати єпископа – не прислав. Щоправда, запевняв у листі: «Бажав би я сам бути з тобою і спостерігати за твоїми вчинками, щоб безпосередньо, особисто пізнаючи твої добрі вчинки, я міг більше втішатися і радіти.»

Відповів папа, чи варто дотримуватись колишніх звичаїв: радив, яких

треба уникати – якщо в них явно видно поганство, а яких можна й не забороняти народові, бо для нового вірування головне – чистота людської душі. Не уникнув папа відповіді навіть на, здавалось, незначні запитання: чи можна стояти в церкві зі складеними на грудях руками, чи знімати шапку в божому храмі, чи можна тримати за княжу ознаку бунчук з кінського хвоста тощо.

Проте князь Борис з нетерпінням очікував чи не найголовнішого: чи справедливо він вчинив, так жорстоко покаравши бунтівників. Коли нарешті товмач почав читати, Борис завмер, стиснувши кулаки, аж побіліли пальці.

Побачивши те, товмач теж захвилювався, почав запинатися. Князь Борис від того дратувався, проте мовчав, не виказуючи свого гніву, тільки напружено дослухався до кожного слова.

Що ж: папа не засуджував його надто суворо. Він визнавав справедливим покарання злочинців, та все ж висловлював жаль, що князь виявився надто заповідним, не прислухався до розуму, і через те повбивав і невинних дітей.

– Але як зняти з душі цей гріх? – прошепотів князь Борис.

Та недаремно папа Микола був пастирем людських душ; знав, єдиним лише відпущенням гріхів може викликати недовіру болгарського володаря. «Поскілки ти согрішив швидше від незнання і з ревності до християнської віри, ніж маючи зло в душі, тому здобувай прощення і милість Христову щирим каяттям.» Папа накладав спокуту: молитви і суворий сорокаденний піст.

Наступного ранку князь запитав Формозу:

– Чи молитви та піст приносять полегшення людській душі?

– Приносять, – коротко відповів єпископ, але з таким переконанням у голосі, що Борис відразу повірив йому.

Князь квапився до Предслави, яка вважалась новою столицею Болгарії, бо стара столиця Пліска – столиця хана Аспаруха, залишалась пристановищем язичників. Тепер його держава обирала новий шлях, і князь заявив, що Болгарія повинна мати нову столицю. Там уже збудовано перші церкви.

У Плісці тим часом знищувалось все, що засвідчувало про Тангру.

Найбільший храм верховного бога старих болгар знаходився в Мадарі. Там щоразу перед війною болгарські хани особисто чинили треби. Борис теж приносив у жертву Тантрі чорних собак, коли вирушав на Ростислава. Нині ж насамперед звелів зруйнувати те поганське капище. Три дні вої лами височезні кам'яні стіни. Довкола стояли натовпи болгар і мовчки понуро спостерігали. Вночі, коли стомлена варта не надто пилювала, на руїнах з'являлись якісь тіні, а на ранок зникало багато каміння з колишніх болгарських святинь. Без сумніву, у Болгарії залишалось чимало прихильників старої віри. Вони тільки зачалися. Князеві доповідали, що жерці ночами скликають болгар – з тих старих родів, що колись підкорили цю країну, загрожуючи навіть Бізантії, і в кого ще збереглась родова гордість; доповідали, що на зібраннях приносять Тантрі людські жертви і вимагають скликати Велику Раду, щоб забрати в ювігі-хана Бориса меч, позаяк він зганьбив прадідівську честь і славу і, погречившись, дав державі поганий закон. Князь велів вчинити засідки, проте щоразу хтось вчасно попереджував жерців.

Коли уже підїжджали до Преслави і на обрії з'явилися високі золоті

верхи багаточисленних соборів, на обличчі в єпископа Формози заясніло задоволення. Князь запитав:

– Чи дозволить папа відправляти службу нашою мовою?

Єпископ трохи здивовано поглянув на князя, потім негайно опустил очі і мовив тихим голосом:

– Слово Боже, звичайно, проповідується трьома мовами. Проте святий владика вважає: новонавернені можуть спочатку звертатись до Бога і рідною мовою.

– І болгари?

– І болгари. Хоча, володарю, – Формоза підняв догори пальця, – мусиш навчити свій народ латинської мови, щоб саме нею проповідувалось у твоїй державі Боже слово – як це заведено в християнських державах. І святе письмо написане латиною.

– Проте константинопольські мужі Костянтин і Методій переклали священні книги слов'янською мовою, – зауважив князь.

Тоді, під час зустрічі з Костянтином і Методієм у Брегалі він умовляв їх залишитись в Болгарії, бо саме такі проповідники могли допомогти йому вивести народ з темряви і поставити його державу врівень з Бізантією. Проте Костянтин відповів, що вони мусять йти в Моравію, куди їх відправив патріарх Фотій. На прощання брати подарували кілька книг, написаних новими буквами слов'янською мовою.

– Папа знає про слов'янські книги.

– Брати проповідують слов'янською мовою в Моравії.

– Папа покликав братів до Риму. Щоб розповіли про свою діяльність.

– Папа може заборонити їм проповідувати?

– Ні! Папа тільки хоче переконатись, чи не проповідують вони ересь.

– А мова?

– Я вважаю, папа повинен дозволити їм проповідувати слов'янською мовою, щоб навернути моравський народ до істинної віри. Це найважливіше.

«Має власну думку?» Князь прискіпливіше поглянув на єпископа. Формоза опустил очі і взявся перебирати чотки.

З-за міських стін з'явилась чимала процесія. Попереду – вершники, на чолі з боритарканом Преслави, за ними – боїли, яких недавно князь переселив до столиці, відтак – простолоуд.

Коли процесія наблизилась, князь Борис на знак привітання підняв руку, а обидва єпископи почали благословляти людей. Потай поглянувши на римських легатів, князь з прикрістю зауважив зневажливі посмішки, і ображено зціпив зуби. Але справді, процесія з Преслави мала жалюгідний вигляд, ряси у священників – давно ношені, хрести – дерев'яні, без оздоб. А що доводилось бачити під час укладення миру в Людовика Німецького! Золоті хрести, дорогоцінні ікони, ошатне вбрання священників, книги в срібних окладах.

Подумки князь поклявся: мусить досягти такої ж величі. Потрібен тільки час. «І – власний патріарх!» Поглянувши на єпископа Формозу, Борис несподівано подумав, що йому можна було б і довірити патріарший жезл: навряд чи Формоза захотів би підкорятись римському папі.

Боїли урочисто привітали великого князя, затим назустріч вийшла княгиня з малим Симеоном на руках. Побачивши трирічного малюка, Борис розчулився. Либонь, жодного зі своїх дітей: ні Расате-Володимира, ні Гавриїла, ні Якова, ні дочок, він не любив так, як найменшого сина. Старші діти виростали, поки князя обсідали постійні клопоти, а Симеон – дитя миру. Так князь сам його називав, так називали наймолодшого княжича болгар: Симеон народився якраз того року, коли Болгарія уклала мир з Бізантією і прийняла християнство. Тоді Борис несподівано відчув, що страшенно втомився від державних клопотів, що десь є ще й просте людське щастя, якого ніяк не побачиш за тими державними клопотами; адже ж і він – батько, і його теж зворушують перші синові кроки і його лепет. Чи не щасливіший найбідніший селянин в його державі, який має значно більше часу на земні втіхи, ніж він – великий князь, володар Болгарії? Віднедавна чимраз настійніше почала з'являтися думка: а чи не краще покинути державні справи, передавши меч дорослому синові, і податися в монахи. Там, в Брегалниці, в білих монастирях серед споконвічної тиші, його стомлена і зболена душа могла б знайти бажаний спокій. Він стомився від управління державою. Та й, напевне, не можна довго возсідати у княжому кріслі, бо людина, звикнувши до нього, починає лякатись, що хто-небудь може відтрутити від державного крісла, і ті особисті перестрахи потроху стають важливішими від справ.

Борис нахилився до княгині, підхопив малого Симеона на руки і пригорнув до себе. Малюк щось радісно залопотів до нього. Що він там мовив, князь навіть не дослухався: затопила хвиля зворушення. Коли брав старших дітей отак на руки, вони злякано опирались і часто починали плакати. Це ображало, а княгиня виправдовувалась: «Вони так нечасто бачать батька.»

Князь дав знак, і процесія рушила до міста. Коли поминули міст, з багаточисленних дзвіниць майже одночасно вдарили дзвони. Князь Борис з гордістю поглянув на єпископів. Обидва єпископи схвально закивали, в очах навіть промайнув подив.

«Вважали, в нас тільки поганські капища?»

– Це – нова столиця Болгарії, – промовив князь до Формози. – Преслава стане градом благочестя. У нас тільки священників мало. Папа в листі обіцяє прислати. І король Людовик.

– Було б значно краще, – зауважив єпископ, – якщо б твоя держава мала власного архієпископа, і він сам висвячував нових священнослужителів.

Коли товмач переклав, князь відразу здогадався, куди хилить Формоза.

– Я запитував папу про це в листі. Але, на жаль, святий владика поки що відмовив у цьому.

У листі папа відповів ухильно: «На це ми не можемо відповісти згодою, поки не повернуться наші легати, яких ми посилаємо до вас, і не повідомлять нам, скільки вас і наскільки велика єдність християн. Тепер матимете єпископа.»

До цієї розмови князь Борис повернувся наступного дня, коли в новій церкві, яку назвали Золотою, римські єпископи хрестили княжу родину.

Борис, щоправда, здивувався домаганням римських легатів знову хрестити його, адже ж він уже прийняв нову віру, проте Формоза заявив, що миро, яким тоді помазали новонавернених грецькі священники, не визнається папою, бо над ним здійснювали таїнство тільки східні патріархи – без участі римського першосвященника, і тому не може вважатись справжнім.

– Миро повинні висвячувати істинні патріархи!

– А хто ж істинні патріархи? – запитав, тамуючи глухе невдоволення, князь Борис.

– Істинними патріархами, – пояснив Формоза, – повинні вважатись лише ті, хто спадково займає катедри, засновані самими апостолами: римський, антиохійський і олександрійський.

– А інші?

– Інші не мають такого значення.

– Навіть константинопольський?

– І константинопольський, і єрусалимський.

– Проте Рим визнає їх як патріархів? – запитав князь Борис.

– Визнає.

– То папа визнав би й болгарського патріарха?

Брови в єпископа здивовано підскочили. Проте в наступну мить він опанував себе і тихо промовив:

– Це залежало б і від претендента.

Відтак виразно показав очима на товмача.

«Претендента?» – ледь не перепитав князь, та вчасно схаменувся і теж покосував на недоречного свідка розмови. Але збагнув: у прагненні здобути незалежного патріарха для Болгарії він має сильного і чи не найкращого спільника.

Втішений тим, не став опиратись новому хрещенню. Що ж, нехай не визнають грецьке хрещення істинним. Важливіше інше: ніхто чужий – ні греки, ні папа – не повинні втручатись до його справ у державі. Єдине, що князь не захотів змінювати, це своє християнське ім'я – Михайло, прийняте на честь ромейського імператора, вважаючи, що він, як володар могутньої держави, повинен і надалі носити ім'я не менш могутнього хрещеного батька.

Після завершення обряду, князь Борис вийшов перед вівтарем, поруч з єпископом Формозою, і урочисто заявив до присутніх християн, що вщерть заповнили Золоту церкву:

– Нехай знають всі боїли і всі народи болгарської землі, що віднині я вважаю себе, після Бога, рабом святого Петра і його вікарія в Римі!

2

На банкеті, влаштованому великим князем Аскольдом для дружини з нагоди повернення з полюддя, молодий княжич Рослав відверто нудьгував.

День видався погожим – либонь, сам весняний бог Ярило про се потурбувався, і князь звелів готувати столи в просторому дворіщі, оточеному високим дубовим частоколом. П'янило весняними запахами повітря, п'янили

міцні багатолітні меди, настояні на різному зіллі, – і з княжих підклітей, і привезені з полюддя; з того гамір стояв неймовірний, десяток боянів вигравали на гусях, співали давніх дум і тут же складали нові – про славні походи київського володаря і його дружини, скоморохи наввипередки намагались потішити суворих дружинників, а ті, розморені весняним сонцем і медами, щедро частували скоморохів і заохочували до нових забав. Пускаючи по колу наповнену братницю, князь Аскольд, теж давно захмелілий, щось голосно і приязно промовляв до дружини, проте ніхто не слухав його, бо подібне виголошувалось на кожному бенкеті; дружинники тільки гучно горлали: «Слава великому князеві!»

З полюддя повернулись пізно: вже давно зійшла повінь в Дніпрі-Славуті, вкрились ніжною муравою схили Київських гір, ліси взяли зеленим туманом, а на Щекавиці, Хоривиці та Старокиївській горі рясно зацвіли яблуневі сади. Великою нині стала Аскольдова держава, і надто короткою виявилась зима, щоб встигнути об'їхати всі володіння, вчинити справедливий княжий суд у кожному городі і зібрати належну данину.

Вперше князь Аскольд взяв на полюддя і Рослава: нехай знайомиться з Роською землею і нехай звикають до майбутнього володаря численні народи його великої держави.

Князь повернувся ще сімницю тому, припливши наперед на лодіях, а княжич, що супроводжував зі своєю сотнею вози з даниною, – тільки учора. Валка возів розтягнулась чи не через увесь Поділ, тисячі киян висипали з теремів, теремків, хиж та землянок і галасливо висловлювали своє захоплення, хоча з тих возів навряд чи бодай одна шкурка комусь перепаде. Але простолуд завжди щиро пишається з багатства свого володаря: мовляв, не якомусь там задрипанцеві підкоряємось, а могутньому державцеві!

Дружинники, звісно, пишались менше, бо кожен встиг прикинути, скільки ж йому особисто вділить князь; виходило не вельми й багато. Зате медів за довгу зиму випили чимало, досхочу натішились полюванням та дівицями красними та жонами чужими.

Коли братниці пообходили довкола столів, полились безконечні спогади та вихваляння; ніхто нікого, звичайно, не слухав: ні старіших – посивілих та рубцями посічених, ні молодших, ні сотників чи воєвод, ні навіть самого великого князя, який теж, пересилюючи гамір, про щось весело розповідав Данкові та Воєславові. Навіть князь Дір дещо втратив свою неприступність і докидав до розмови слово-друге.

– Пражить дуже! – буркнув Рослав і штурхнув Людоту; обидва – один сотник, а другий десяцький – сиділи навпроти князя.

– Що речеш? – не розчув за гамором Людота.

– Пражить дуже, речу!

– Еге! Перун може й громами вдарити.

Обличчя в Людоти розпливалось у лагідній посмішці. Його вперше запрошено на княжий бенкет, і, мабуть, тому меди п'янили дужче. Натомість Рослав виглядав тверезим і насупленим.

– Чим невдоволений еси, княжичу?

- Ходімо звідси!
- Е-е, так не гоже! Великий князь образиться.
- І не запримітить!

Проте Людоті анітрохи не хотілось покидати бенкет. Він спохмурнів, наставив на Рослава голову, аж шия напружилась.

- Речу ж: не гоже, княжичу!
- Який день післав Ярило! А ти? Доп'явся до братниці!
- Е-е, княжичу! – Так би й рік еси! Лада кличе?
- Кличе!
- Ну, і нехай! Почекає Світозара!
- Зиму чекала. Відучора у Києві, а ще не видів есмь!
- Княжичу! Нехай Хорс лишень сховає своє лице! – Людота нахилився до вуха. – Мабуть, Світозара теж молить Хорса! Але, видиш еси, де ще Хорс?
- Високо! – мимоволі поглянув Рослав на сонце, що, справді, ледве перейшло гору і неохоче завершило на захід.
- А Лада має найбільшу силу коли? Коли Хорс сховається!
- Після такої довгої розлуки...
- І отець не пустить! – несподівано насупився Людота. – Сварить Світозару через тебе. Однаково не поведеш еси жоною!
- Присягав есмь Святовитом! Не віриш еси мені?
- Ти – княжич! Кня-жич! Тобі жону не Лада вибирає. Отець вибирає! Отець – великий князь. О-о!
- Не віриш таки?
- Хіба, княжичу, я проти? Хоч зараз веди! І Світозара зареклась, що тільки ти поведеш її жоною. Мораною зареклась.
- І я поклявся! – вдарив Рослав рукою по столу.

Навпроти відразу примовкли і витріщились на отроків.

- Княжичу! П'ю на тебе! – підняв чару воєвода Воєслав, уже зовсім сп'янілий. – Славного сина маєш, княже!

Рослав здивовано закліпав, а Людота штурхонував його вбік. Опам'ятавшись, княжич ввічливо подякував воєводі. Коли Воєслав, спорожнивши чару одним духом, знову наповнив її щерть медом і передав через стіл, Рослав тільки щось муркнув: що йому мед, коли кров бурхає від іншого. «Хоча б Перун розігнав з-за столів!»

А за столом уже й забули про них.

- Ех, відпустив би ти мене, княже! – несподівано зітхнув воєвода Данко, замріяно задивившись поверх зубців частоколу на синє весняне небо; узвіз за княжим дворичем провадив прямісінько на пристань, а звідти – шляхи у всі далекі краї. – Весна! Якраз пора пускатись до Витичева. Ей, княже! Може, пішов би я на лодіях до Царгорода? Он, скільки дорогоцінного хутра зібрали на полюдді! Відаєш еси, як дорого платять за наші хутра в Царгороді? Або в Багдаді?

- Дорожче від рабінь? – прискалився Аскольд.

Данко підозріло покосував на князя – на що натякає? Звісно, продав колись і рабінь. Найдорожчий товар на царгородському торговищі. За

слов'янських білотілих красунь греки не скупуються – платять золотом.

Проте Аскольд тільки весело посміхався.

– То пустиш, княже? Га?

– Меч заважкий став?

– Світи далекі манять. Як тільки Ярило вертає з Вирію, не можу всидіти. Мені б на лодії – і світ за очі! Речуть, за сарацинами є ще багатші краї: Офір, а ще далі – Хіна. Шовки звіди везуть купці.

– Не пушу, воєводи! – зовсім негречно обірвав Данкові мрії князь Аскольд; хоча він і випив чимало, хоча й виглядав захмелілим, та, вочевидь, якась думка гнітила його, бо раз-по-раз брижилось чоло і брови зісходились до купи. – Не пушу! Потрібен ти мені сего літа.

– Чи не в похід лаштуєшся, княже? – насторожився Тур.

Та князь Аскольд невиразно повів плечима і промовчав.

– Куди б се? – підхопив з другого боку Воєслав.

– На Царгород уже ходили, – взявся Тур накручувати довгого вуса на палець. – Джурджани – далеко. Може, на хозар?

Князь підняв братницю і роб мерщій наповнив її.

– П'ю на вас, воєводи!

Данко, Воєслав, Тур та київський воєвода Будимир дружно закивали, дякуючи; серед дружинників прокотився схвальний гомін. Дір нарочито байдуже відвернувся, задивившись на котрогось зі скоморохів, які витанцювували гопки поміж столами. Братове звертання стосувалося воєвод.

Братниця поволі обійшла стіл, воєводи пили подовгу і спрагло, бо мед – се мед, і чим більше п'єш його, тим дужче кортить випити ще; очі стали ще блискучішими, мова – галасливішою та барвистішою.

– Не варто на хозар! – поважно доказував Турові воєвода Данко. – Що ті хозари? Хто їх нині боїться?

– Маджари хіба! – пирхнув Тур. – Нам хозари не страшні – се ти правду речеш! – Він навіть хотів поляпати Данка по плечу, проте не дотягнувся, і повернувся в другий бік. – А ти, Воєславе, куди б порадив?

– Куди великий князь мечем покаже!

– Е-е! Боїшся не втрапити і не догодити князеві?

– Я допіру вчора повернувся з полюддя – як і ти, як і Данко. А князь уже сідиш у Києві. Ось! Хто там його знає, що великий князь намислив, відколи ми не виділи його. Ти, оно, Будимира запитай, або князя Діра!

– Гей, Будимире! Не відаєш еси, пахне походом сего літа чи ні? – голосно запитав Тур.

– Не відаю єсмь.

– Ет, сидиш у Києві і нічого не видиш!

– Чому не виджу? З Новгорода, оно, прибули якісь мужі.

– Рюрикові?

– Навпаки. Втікачі від Рюрика.

– Втікачі? Знову котора у словен чи що?

Інші воєводи теж повернулись до Будимира.

– Видно, знову, – відповів київський воєвода.

Вісім років тому словенські городи на Полунощі, нарешті, об'єднавшись, повстали проти волинських варягів, яким стільки літ платили данину, і прогнали їх геть за море. Але тішилися перемогою недовго. Не стало спільного ворога – не стало і злагоди між городами, почались – як звикло у слов'ян – котори, пішов рід на рід, кожний старійшина вважав, що саме він має право на княжий меч і данину. Знову нависла загроза з боку могутнього Волина, що тримав у покорі чи не всі города на східному узбережжі Варязького моря. Тоді, порадившись між собою, словени з Ладоги покликали до себе на княжіння іншого варяга – Рюрика. Той прийшов з братами, Трувором та Синеушем, і з добірною дружиною, успішно відбив зазіхання волинян, потім покинув Ладогу, залишивши там залог, піднявся по Волхову до Ільмень-озера і заклав укріплений град: Новгород, як стали його називати варяги, що прибули з Рюриком. Укріпившись в Новгороді, Рюрик потроху прибрав до своїх рук майже всі слов'янські городища, а в найбільших посадив братів: Трувора в Ізборську, Синеуша – на Білому озері.

– Чи се правда, княже, що рече Будимир? – не втримався воєвода Тур.

– Правда. Тікають від Рюрика словени.

– Пощо ж так? Самі покликали його, а тепер – втікають?

Князь теж був здивований, коли після повернення з полюддя довідався, що до Києва з ранньої весни прибуло чимало втікачів з Полунощі. В один голос вони скаржились на трьох варязьких князів, нерозважно покликаних колись до Ладоги, мовляв, оббирає їх Рюрик і волі ніякої не дає. «Але ж Рюрик захистив вас від волинських варягів! Не потикаються більше до вас.» – «Тепер Рюрик данину бере. Може, ще й більшу!» – «Дружину ж мусить тримати. І укріплені городища розбудовувати. А вам ніхто не догодить!» З тим і випровадив новгородців.

– Чи не пробували ті втікачі підмовляти проти Рюрика? – поцікавився воєвода Тур. – Га, княже?

– Підмовляли, звісно ж. Бояри новгородські підмовляли.

– То, може б, княже?

– На Рюрика?

– А що?

– А ніщо! – нахмурився князь. – Рюрик править за поконом: його віче покликала. Чи, може, не так, воєводи?

Тур знічено засмакав вуса, решта закивали: княжого меча Рюрик отримав згідно споконвічного звичаю – на вічі.

– То – заморський зайда! – несподівано процідив Дір.

– Він – внук Гостомисла! – відрубав Аскольд.

– Вигадки! Брехали словени, щоб не кололи очі чужаком, мовляв, князь у них не знатного роду.

– Рік есмь уже: Рюрика покликала віче!

Дір посміхнувся і простягнув руку за чарою. Воєводи загомоніли, а Будимир висунувся наперед з-поза кремезного Діра і кинув великому князеві в вічі:

– Новгородські бояри мовили: віче потягне за тобою, княже! Перуном присягали, і Даждьбогом.

– Віче потягне руку за переможцем! – засміявся Аскольд. – Ніби не відаєш єси, Будимире?

– Того і боїшся, – рвучко повернувся Дір, їхні очі зустрілись, – що Рюрик дужий вельми!

– Або мене твій Рюрик злякав! – гаркнув Аскольд. – Навмисно таке речеш єси, брате? Ми Царгород трясли, а що той Новгород?

Воєводи й собі обурились. Про що мовить Дір? Про Рюрика?

– Покажи, княже, мечем, де той Новгород! – зіскочив з лави Воєслав, гордовито випнувши груди.

– Годі! – обірвав Аскольд. – Не видиш єси: князь Дір пожартував? Ніхто тепер не страшний Києву, ніхто не зазіхає. Навіть маджари зі Степу. Аж Тур знуdivся на заставах. Правда, воєводи?

– Слава нашому князеві! – підняв високо чару з медом Тур. – П'ємо на тебе, княже!

– П'ємо на тебе! – підхопили й інші воєводи.

Насмішкуватий вираз на обличчі в Діра пропав, він теж гордовито випрямився, навіть потіснивши Будимира і впершись плечем до братового плеча, весело посміхнувся і підняв чималеньку наповнену чару, теж здоровлячи великого князя.

Аскольд кивком подякував, випив мед і примружив очі: і від яскравого весняного сонця, і від задоволення.

Ось, уже стільки літ після того зухвалого походу на Царгород він розкошував славою. Сусіди, довідавшись про велику удачу росів, наввипередки стали запевняти київського князя у приязні. Навіть кочівники, від яких споконвіку роси не знали спокою, перестали тривожити застави в Степу. Відразу ж восени вождь всіх маджарів Лебедаш прислав послів, пропонуючи мир і приязнь на вічні часи. Аскольд великодушно поклявся Алмошеві – послові Лебедаша, одному з маджарських вождів, – що берегтиме мир, а вождь Алмош запевнив, що його вої не займатимуть роських володінь.

Наступної весни прибули посланці від хозар. Либонь, і до них долинула чутка про удачу росів під стінами ромейської столиці. Посланець – поважний іудей, весь сивий і з розкішною бородою, з повільними рухами, зате з метким поглядом, – передав на княжій Раді вітання від кагана і довго переконував, що їхня держава миролюбива, а каган піклується про своїх підданих, і військо тримає лишень для того, щоб надійно захищати кордони від неспокійних сусідів.

«А проти кого хозари домовлялися з грецьким царем?» – ввічливо поцікавився князь Аскольд. «Коли?» – зробив здивоване лице хозарин. «Минулого літа. Про місію від греків речу, про братів Костянтина і Методія. Вони допіру повернулись до Херсонесу.» Брови в посла підскочили вгору – на сей раз таки від щирого здивування: звідкіль київський володар, якого в Ітилі вважали за дикого розбійника, знає, що діється у хозарській державі? Проте в наступну хвилю хитрий іудей недбало посміхнувся: «А-а, місія Костянтина? Вони приходили, щоб диспути про віру провадити. Намагались повернути до своєї віри. Проте хозари сповідують єдино істинну віру.» – «А греки хва-

ляться, що саме вони сповідують істинну віру! – реготнув Аскольд. – І сарацини такої ж співають!»

Хозарин тільки зверхньо посміхнувся, мовляв, що нечестиві в цьому тямлять. «А крім суперечок, чия віра ліпша, Костянтин ні про що не домовлявся з твоїм каганом?» – посерйознішав Аскольд. «Можливо, з каганом і була якась розмова, – розвів руками посол, – але я про те не знаю. Я бував тільки на диспутах. Навіть дискутував,» – скромно потупив очі іудей. «Ну, й що? – узявся руками в боки князь. – Чия ж віра виявилась істиннішою?» – «Я далі сповідую віру моїх предків.» – «А каган?» – «І каган не поміняв своєї віри,» – посміхнувся хозарин. «А не підмовляли ті грецькі посланці на війну проти сарацинів?» – не відступався Аскольд. «Не знаю, володарю. Каган не повідомляє підданим про свої розмови з чужими послами. Хоча в арабів багатства!.. – і хозарин аж прицмокнув, заплющивши очі. – Та ти й сам, без сумніву, бачив, володарю, які дорогоцінні товари привозять купці з тих країн!» – «Та, видів єсмь,» – засопів князь Аскольд. «Княже! – вигукнув тоді на Раді Воеслав. – Може, пішли б на сарацинів?» – «Далеко,» – невпевнено протягнув Аскольд. «Невже роський каган зякався? – посміхнувся хозарський посол, а коли побачив, як князь спалахнув, замахав руками. – Знаю, знаю: росам ніхто не страшний тепер! Каган обіцяв безперешкодно пропустити твоє військо, володарю, мимо Саркела, якщо б ти випадково захотів воювати мусульман: чи в Дербенті, чи в іншому місці на Джурджанському морі.»

Можливо, князь Аскольд і спокусився б, та й дружина гукнула б «Слава!» на вічі, якщо б він оголосив похід через хозарські володіння на сарацинів, бо тепер роси згідні йти хоч на край світу за великим князем, вірячи в його удачу; проте невдовзі до Києва прибули послы від болгарського хана Бориса. Болгарії з півдня загрожували греки, з півночі – франки, з-за Дунаю – маджари; тому Борис кинувся шукати союзників. Послам князь Аскольд відповів ухильно, запевнивши у приязні і прагненні миру. Заманливий похід на сарацинів довелось відкласти, і з того часу найбільша увага була прикута до Болгарії.

Спочатку київський князь потай зловтішався, що гордий болгарський хан програє війну: так слабнула могутня держава і падав її вплив, та згодом Аскольд був неприємно заскочений: болгарський володар погречився сам і почав запроваджувати грецьку віру у своїй країні. «Невже греки загарбали Болгарію?» Негайно князь відправив до Бориса послів на чолі з досвідченим Данком: розвідатись, що ж там трапилось такого у Болгарії, і, якщо потрібно, запропонувати допомогу. «Скажеш, ми з греками уміємо воювати. Разом виженемо їх з Болгарії в три шії – скільки б там не знаходилось грецького війська!»

Проте, повернувшись, воєвода Данко розповідав таке, що зовсім приголомшило князя. «Ніякого грецького війська у Болгарії нема!» – «Значить, брехали, що болгари погречились?» – «Князь Борис і його народ таки відмовились од своєї давньої віри і прийняли хрещення. Добровільно.» – «Ха, добровільно! Над головою висів грецький меч! Ніхто ж добровільно не відмовляється від своїх богів.» – «Не мов так,

княже! Он, франки хрестились, коли не було могутніших від них. Хто міг присилувалити Карла зректися давньої віри? А Ростислав? Княже, колись навіть наймогутніший Рим прийняв був Христа.» На се Аскольд не знав, що відповісти, лише похмуро насупився. «Княже! Болгарський хан і тобі радив прийняти нову віру.» Спочатку від обурення князь трохи не вилаяв воеводу, потім розсміявся: «Нащо мені чужий бог? Маю свого – Святовита. У нас бо кожний сповідує якого хоче бога. Ніхто не перешкоджає. Навіть, грецького. Як, от, княгиня. Але – щоб увесь Київ погречився?» – «Всі народи прийдуть до Христа.» – «Ти що – теж погречився в Болгарії, воеводу?» – скипів князь. «Ні, княже, не хрестився. Проте збагнув чимало. Роси теж колись прийдуть до Христа.» – «Хочеш еси зрадити батьківську віру?» Данко зітхнув: «Батьки жили вчора, княже, а нам жити сьогодні. Батьківський бог вимагає меститись, християнський – велить прощати. Наші боги погрожують чоловікові, щоденно вимагають жертв, а Ісус себе приніс у жертву за людей.»

Тоді вони засиділись за північ. Данко розповів і про війну болгар з греками, і про хрещення, і про нового бога – Ісуса, що воплотився у звичайного чоловіка, і про закони, які приносить нова віра. «Се не просто віра, се – вчення. Вчить, для чого народжується людина у сему світі. Послухай болгарського хана!» – «Роси не приймуть грецького бога. У Києві володарює Даждзь-бог.» – «Знаєш, княже, що рік мені один грецький волхв у Болгарії? А рік таке: мовляв, давно-давно слуга Ісуса – Андреас чи як там його – уже приходив на Київські гори. Самого Києва тоді ще не було, тільки безлюдні гори. Так той Андреас поставив тут хрест і прорік: на сих горах возсіяє благодать Божа! Ось, княже, що розповів мені гречин!» Князь Аскольд не розсміявся, як звикло; навпаки, здивовано зауважив: «І княгиня про те розповідала. І прорікала, що колись прийде грецький бог до Києва і запанує.»

Князь Аскольд потер чоло, відганяючи спогади. «Чи не мудрішим виявився болгарський хан? Чи не здобув він у греків чогось більшого, ніж ми?» Не занепадала Борисова держава після хрещення, якраз навпаки: її визнали як рівну і ромейський цар, і король Людовик Німецький, навіть хозари, що й досі мали болгар за непокірних втікачів. До Києва присилали послів, щоб вивідати, чи не замишляють буйні дикуни чогось лихого проти сусідів, а з Борисом розмовляють як з рівним.

Воеводи знову зчинили гамір, забувши про князя. Бенкет в розпалі: виграють на гусях бояни, потішають скоморохи, увихаються роби з медами та наїдками, спіянілі дружинники ведуть пісень, не слухаючи ні боянів, ні скоморохів.

З-понад зубців частоколу на сході виткнулись темні пасма. Князь довго зачаровано спостерігав, як ті пасма видовжуються, розпливаються по небу, мов розпущене по воді волосся. Згодом з-над Дніпра війнуло прохолодою, освіжило, аж князь отямився.

- Данку! – звернувся він до воеводи.
- Що, княже? – повернувся Данко з чарою в руці.
- Хочу знову послати тебе в Болгарію. Підеш еси слом?
- Звісно ж, піду! З великою охотою! Се добре, княже, що тримаєш еси

руку за болгарами. Клянусь Даждбогом, добре!

– Якби ще й болгари тримали за нами!

Розвеселений Данко зиркнув ліворуч, праворуч, наче хтось там збирався підслуховувати його, і по-змовницькому забубонів:

– Мусиш прийняти Христа, княже! Тоді визнають тебе. Послухай мене – твого відданого воєводу! Сам відаєш еси, всі довкола хрещені, хіба маджари серед степів та Рюрик за лісами!

Краєм ока Аскольд запримітив, як насторожився Дір. Уже не раз докорував на Раді, що великий князь надто заграє з болгарським ханом, який зрадив давніх богів.

– Підеш еси, Данку, до Болгарії розвідати, – голосно промовив князь, – чи справді Борис посварився з грецьким царем?

Данко ображено закліпав, та Аскольд весело підморгнув:

– Вип'ємо, воєводу, за мир з болгарами!

– Вип'ємо, княже! – зрадив Данко і підніс чару.

Проте не доніс її, раптом застиг, наче вражений Перуновою стрілою.

– Княже! Послухай, що надумав єсмь!

– Що? – підозріло покосував Аскольд на п'яного воєводу.

Гості за столом ї собі пооберталися до них.

– А те надумав єсмь, княже, – Данко навіть з лави підхопився, – що засилай сватів до болгарського князя! Сватів – речу! Не перебивай мене, княже! До кінця вислухай, бо забуду за чарою. Видиш еси, яка повна? У болгарського князя є дочка якраз на виданні – сам видів єсмь, а в тебе – син! Давно пора княжичеві повести жону!

На якусь хвилю запало мовчання: спочатку примовкли найближчі дружинники, допетруючи Данкові слова, потім покотилось шепотом далі, і, куди сягав той шепіт, одразу вщухав галас, бо ж таки мовив воєвода мудру думку. «А й справді: чи не породичатись нашому князеві з володарем могутньої Болгарії?»

– Слава Данкові! – не втерпів Воєслав, певний, що Данко не запропонував би такого, якби наперед не заручився згодою князя.

– Слава! Слава! – заgrimіло дворищем.

– Княжичеві слава! – Данко перехнябився через стіл. – Згоджуйся, княжичу! Болгарська князівна – як місяць на Купала. Князівна Анна.

Рослав розгубився, лице почало густо вкриватись плямами. Спідлоба зиркнув на батька – великого князя, і важко засопів.

Аскольд нахмурився. Ось, уже третє літо не годен умовити сина повести жону, гідну княжого роду. Пропонував і дочку Іскоростенського малого князя – сестру Житомира, і дочку Чернегівського князя, пропонував засилати сватів до Моравії. Ні – і все! Рослав затявся, що поведе першою жоною Світозару – дочку колишнього сотника, який звікував на російських заставах у Степу, а нині, коли його заступив син Людота, вернувся до жони і дочки на Подолі. Нашадок славетних князів Кийовичів – і дочка простого сотника! І – перша жона! За поконом саме її син успадкує княжого меча.

– То що рєктимєш, княже? – гукнув нетерпляче воєвода Тур. – Ліпо

надумав Данко? Ліпо, еге ж? Клянусь Дажьбогом!

Князь Аскольд поволі підвівся. Галас потроху почав ущухати, завмираючи за найдальшими столами.

– Вірна моя дружино! – хрипкувато почав князь. Не дивлячись на сина, відчув, що той аж завмер навпроти. Над частоколом грізними мурами зводились хмари. «Перун грозою лякає!» – Хочу подякувати за добру службу! Вашими мечами тримається велика Роська земля, вашими мечами підпирається сила великого князя. – Навпроти пронизливо блищали Рославові очі, хтось ворухнувся, хтось невдоволено хмикнув. «Чекають головного слова. Не уникнути.» Далеко в небі спалахнула перша Перунова стріла, але гуркоту ще не чути. – Вірна дружино! Обов'язок князя – дбати про могутність і безпеку Роської землі. – Голос у князя подужчав: мовив, властиво, тільки до сина. – Обов'язок князя – і подбати, щоб було кому передати княжого меча в гідні руки! – «Невже знову відречеться?» – Тому намислив єсмь таке: пішлемо сватів до болгарського князя!

Дружина, звісно ж, радісно загоралала: «Слава!», вдарили з утіхи в струни бояни, пустились в танець потішники-скоморохи. Вдалині знову спалахнула блискавиця.

Ховаючи очі від сина, князь опустився на лаву, забувши навіть про мед, потім схаменувся, кількома ковтками спорожнив чару, хряпнув нею об стіл, що дерев'яна посудина розлетілась.

– Підеш еси, Данку, моїм сватом до болгарського князя?

Данко нахилився до вуха і голосно заторохтів:

– Діра годилося б сватом, княже! Брата твого! Князя! Се ж бо – сватом великого князя! І щоб болгарський князь не тримав обиду. Хе, знаєш еси, як він нині запишався? Що й мовити: однієї віри з франками, з греками та ще тхозна з ким!

– Дір не піде! – так само голосно зашепотів Аскольд. – До хрестатого князя брат не піде. Не піде, Данку!

Данко щось заперечував, але за гамором не стало чути.

Рослав сидів, непорушний і сторопівий, не в змозі отямитись. Поруч завмер Людота, навіть сопіти перестав, тільки не знав, куди прилаштувати руки і тицяв їх то на стіл, то ховав під полотняним убрусом.

Несподівано торохнув грім – зовсім недалеко. Темно-сиза хмара звелась мов фортеця, врівень з теремом. З-над київських схилів надлетів вітер, шутнув угору, застогнав по садках і весело погнав далі.

– То підеш еси звідси? – схопив княжич за плече Людоту. – Хочеш, візьму з собою дзбан меду, якщо ти ще не впився?

Насуплений Людота незграбно висунувся з-за столу, трохи не переcheпивши рукою полумисок з вуженим м'ясом.

– Обійдуся без твоїх медів!

Княжич схопив його за руку і силоміць випровадив з дворища.

За брамою їх обвіяло свіжістю – не те, що в дворищі, просякнутому п'яним диханням. Передгрозовий вітер закрадався десь з-поза теремів і сповнював повітря весняними запахами: Ярило п'янив не зугірш княжих медів.

Хекаючи, Людота ледве встигав за Рославом. Коли спустились по узвозу на Поділ, він враз зупинився, мов укопаний.

– Волочиш еси, ніби я твій роб!

– Людото!..

– Чого кричиш? Не боюсь тебе!

– Сестру покличеш еси. Твій отець не пускає Світозару до мене – відаєш еси?

– Відаю. І я не пущу! Не займай сестру, княжичу! Тобі що? Тільки посмієшся і поведеш болгарську князівну. Що, ото, твій отець рік? Не чув еси? А я добре чув!

Вражений Рослав аж рота роззявив: ніколи ще Людота не говорив так багато. Ото, бувало, промовить слово-два і все тобі.

– Балакучий став! П'яний еси.

– Однако сестру не покличу!

– Скажеш еси Світозарі, хай вийде! Та біжімо, а то як вперщить злива. Бач, Перун розважається вогненними стрілами!

Людота підвів голову. Хмара вже сунула над Подолом, а за Дарницею небо аж зчорніло. Спалахнула яскрава блискавиця, і Перун загуркотів прямісінько над головою.

Обидва росичі мерщій похапались за обереди, щось зашепотіли, прикликаючи: княжич – Святовита, Людота – Перуна, що весело і грізно реготав над Києвом.

Сіра стіна дощу, немов бавлячись, переступила широчезний Славутич, спершу поцяткувавши пилюгу, відтак, коли сірі нитки погналі вгору – до княжих теремів, вже рясно припустився дощ, аж зашуміло – голосно і спрагло.

Заким молоді росичі добігли до Людотиного дворища, їхні мокрючі полотняні сорочки і ногавиці поприлипали до тіла, по обличчях струменіли дощові патьоки. Перед воротами зупинились.

– Княжичу! – насупився Людота і замулявся.

– Лада так захотіла! – враз обурено схопив Рослав за сорочку Людоту. – Чуєш еси, Лада так захотіла. Хочеш еси перечити Ладі?

– Твій отець мовив...

– То – отець! А се – Лада! Що може чоловік проти Ладі?

– Поклянись, що сестра не буде наложницею!

– Жоною поведу. Святовитом клянусь!

– Гляди, княжичу! Видиш еси меч?

Знову торохнув грім над головою, далі розсипався дрібнішим гуком понад київськими кручами. Хмара сховала сонце, світ потемнів, а по весняному цвіту лопотів рясний дощ.

Людота відтругив княжичеві руки, п'ятірнею витер мокре лице, поправив довге волосся, що кучмами падало на очі.

– Почекай он там, над річкою! – прогук, нарешті, і, коли Рослав слухняно подався до води, загупав у браму.

Чекати Рославові довелось довго. Вже й гроза відшуміла, з-понад Дар-

ницьких лісів засиніло небо, від ріки посунув на берег прозорчатий вечірній туман, а над теремами та хижами захитались нитки димів. Десь у верболозі заходились солов'ї – на тлі різноголосого пташиного галасу, від пристані долинав людський гул, плюскотіла в берег вода.

Посутеніло. Скупаний дощем княжич ловив дрижаків. Щоб не зацюбнути зовсім, то стрибав, то навіть пританцьовував, зачаївшись за кущами, і щохвилі визирав на стежку. Сутінки потроху обложували світ, заблищали перші зірничі. «Відмовив Світозару? Або не переказав? Або збрехав, коли вона питала?» І коли нарешті серед луки забіліла висока постать, Рослав навіть злякався, що то йому ввижається. «Нявка? Або – нав?»

Уже й ходу Світозарину впізнав – дівчина немов пливла над лукою, уже й замахала йому привітно, та все ще не міг зрушити з місця: боги й не таке можуть наслати, завороживши необережну людину. А Лада ж чи не наймогутніша – людським серцем заволодіти може. Рослав навпомацки відшукав на грудях оберегу і міцно стиснув у жмені.

– Княжичу!

– Забарилась так! – схопив Рослав простягнуті руки.

– Отець не пускав. Здогадався, коли Людота переказував.

– Умикну тебе!

Але Світозара забрала руки і похитала головою.

– Не топчи ліпше стежку до мене, княжичу!

– Мовчи, Світозаро! Святovitом поклявся: поведу жоною!

– Вже нині третє літо пішло, княжичу!

Зустрів її позаторік, на святі Купала. Якраз вернули з Людотою до Києва з Витичева. Там, на святі повноліття, княжич отримав під свою руку сотню, а Людота пішов до ньогодесятьким. На радощах подались на Купальське свято, сюди – за Подолом, над Дніпровим берегом. Трохи припізнили, прибувши, коли дівчата уже пускали вінки. На березі палали велетенські багаття, на воду від дівчат падали довгі мерехтливі тіні. Найгарнішою на святі, звичайно ж, була Світозара. Коли Рослав уперше побачив її – високу, з тоненьким станом, з глибочезними очима, з чорними бровами, що мов розлітались на обидва боки, – він аж завмер від зачудування: «Лада, напевно!» – «Сестра моя, княжичу, – засміявся Людота. – Сестра, Світозара.» Дівчина виглядала засмученою: її вінок закрутило на бистрині, а потім він несподівано десь зник, мабуть, вкрадений русалками. Згодом стрибали парами через багаття. Полум'я, здавалось, шугало вище дерева. Дівчата відчайдушно вищали, а хлопці тягнули їх силоміць. «Ходімо?» – рішуче простягнув руку Світозарі княжич. «Ходімо!» – з викликом відповіла дівчина, сміливо поклала свою долоню в Рославову і без вагання побігла з ним до вогню. Потім, коли перестрибнули багаття, не випускаючи руки, пішла з ним у Купальську ніч.

А вранці княжич поклявся, що поведе її жоною.

– Умикну, якщо твій отець не віддасть! – запевнив Рослав, притягнувши дівчину до себе.

Вона вперлась руками і відкинула голову назад, щоб не дотягнувся до вуст і не поцілував.

– А твій отець прийме мене? – Світозарині очі розширились, аж Рослав злякався: в сутінках вони здобували незбагненну силу. Дівчина сумно похитала головою. – Навіть якщо умикнеш еси, твій отець не дасть згоди!

– То й що? То й що? Не питатиму його!

– Не пустить до терема.

– Підемо з Києва. Ізгоєм буду, а не зречусь! Підеш еси за ізгоя?

– Ні! – Світозара гордо випрямилась. – Тільки за княжича!

Такою вона йому найдужче подобалась. У грудях мов полум'я бурхало. «Та як підступитись?» – посміхнувся до себе Рослав.

Деся зовсім поруч розсипав трелі соловейко, тріщали цвіркуни, по дощових калюжах озивались жаби, попід берег плюскотіли русалки, заманюючи до води, гралися верболозом пустуни-стрибожичі, інколи лунало сумовите «пугу».

Поруч зашелестіло голосніше і хтось наче перелякано скрикнув. Світозара здригнулась, зіщулилась і потягнулась до Рослава.

– Не лякайся! – прошепотів княжич, тамуючи дихання.

– Може, се нав? Чиясь неприкаянна душа шукає, хто затратив її?

– Шукає? – здригнувся і собі княжич.

– Еге! Того, хто її затратив безневинно.

Від страху в Рослава неприємно затремтіли коліна. «Чия душа? Кого шукає?» Йому перехопило подих. «Невже – та грекиня?»

– Маємо, ось, обереги! – пошепки заспокоїла Світозара. – А хочеш еси, поворожу?

Дівчина ступнула на крок уперед, склала докупі розтулені долоні біля рота – наче збиралась гукати, і щось зашепотіла. Княжич непорушно застиг і з острахом дивився на Світозарину постать у довгій білій сорочці, з розпущеним – майже до пояса – волоссям. Мати Світозари була ворожкою; мовили, вона так приворожила суворого росича, що той покинув колишніх жон з маленькими дітьми і повів жоною її.

Отямився Рослав, коли дівчина повернулась і взяла за руку.

– Цілісінку зиму не виділа тебе, княжичу мій! – наблизилася лице, неначе хотіла зазірнути в вічі. – Зима така довга.

– Світозаро! Наворожи нам! Щоб ми були разом.

– Уже ворожила есмь, – враз опустила дівчина голову.

– І що? – прошелестів Рослав.

– На тобі лежить закляття. Закляв хтось, княжичу. Дуже закляв!

Княжич злякано відступився, зажмурився. Ось, буйним вогнем палають будівлі, тьмявий морок всередині грецького капища, круті сходи на гору, сліпучо-біле тіло у навскісному сонячному промінні, відчайдушний зойк, а відтак – зведені до намальованого грецького бога руки і незрозумілі погрозливі слова. «Х-ха! Ота грекиня проклала?» Отой нікчемний розп'ятий бог, що не зумів захистити греків від роського меча, – отой бог йому погрожує?

– Пусте! – Рослав силувано засміявся і потягнув дівчину.

У півтемряві він не бачив Світозариного обличчя. Простягнув руку,

торкнувся щоки, легенько провів донизу.

– Не поведеш еси мене жоною, княжичу! Ой, не поведеш!

Рослав рвучко забрав руку і кинув розгнівано:

– То відречись від мене! Навіщо приходиш?

– Лада велить! – прохопився смуток у Світозариному голосі. – Лада дужча від людей.

– Дужча.

Світозара пригорнулась, обвила шию руками.

– Втоплюся! Отуту втоплюся! Чуєш еси, княжичу?

Світозарине тремтіння передалось і Рославові. Він впився в її вуста, земля десь пішла під ногами; нічні звуки – і солов'їний спів, і кумкання жаб, і сюрчання коників – злилось в єдиний далекий і монотонний гул. Дівчина закинула голову, ноги підломлювались, і княжич, відчувши, що вона важчає, притримав її, опустився на коліно, обережно поклав Світозару на траву.

– Ладочку мій! – потягнула дівчина його голову. – Княжичу!

Коротка весняна ніч промайнула як одна-єдина мить. Ще, здавалось, зовсім недавно погасла вечірня заграва на вмитому дощем небі на заході, ще тільки-тільки закрадались з лісових гущавин сутінки, лишень прошепотіла Світозара «Ладочку!», як за Дарницею небо взялось золотисто-багряними відблисками. Зоря-Вістунка, якій сам Білобог давав ключі від Світу, уже відмикала двері, щоб випустити Сонце.

Чимраз світліло. Тьмяніли зорі, немов затоплювало їх синьою хвилею зі сходу. Низенько понад лукою плив туман, дерева стояли, замочившись у ньому по коліна.

Звівшись на лікоть, Рослав пестив Світозарине лице, обводячи пальцями брови, ніс, уста. Дівчина стомлено заплющила очі, не рухаючись. Губи ледь-ледь здригались, і княжич не витримував, нахилився і знову торкався їх прохолоди.

Раптом над самісінькою головою, на вершечку верби, щось голосно зашелестіло, і пролунало: «Ку-ку!»

Світозара розплющила очі, поглянула на княжича, потім вище – на вербу, відтак на сине вранішнє небо; отямившись, усміхнулась до Рослава, проте усмішка вийшла сумовита. Дівчина потягнулась, щоб підвестись, і княжич, схопившись на ноги, подав руку і допоміг їй.

– Чуєш, зозуля кує? – прошепотіла дівчина, притулившись до княжичевого плеча. – То – сам Білобог! Він перекидається в птаха і лічить людям літа. Білобог єдиний знає, скільки кому суджено прожити.

Рослав пригорнув Світозару і теж звів догори очі.

– Ось, хай і мені полічить...

– Ні! Не загадуй! – скрикнула дівчина і затулила княжичеві рота.

Наполохана зозуля пронизливо скрикнула, стрепенулась і, знявшись з верби, полетіла геть. В княжича все похололо.

– Налякала еси зозулю!

На очах у Світозари застигли сльози.

– Я дам тобі оберегу, – прошепотіла вона.

Потім зняла з шиї маленького срібного птаха, на довгому, теж срібному, ланцюжку. Рослав покірно нахилив голову, а коли той птах опинився на шиї, сховав його під сорочкою.

З-за Дарниці з'явився краєчок великого Хорсового щита. Мабуть, втікаючи від грізного бога, Стрибог війнув прохолодою, зашелестів по вербах, заворушив застигли хвилі туману в луках.

Світозара мерзлякувато зіщулилась. Княжич пригорнув її, взявши рукою за плечі, і вони поволі побрели назад.

Біля брами їх зустрів насуплений Людота. Він мовчки пропустив сестру і заступив дорогу княжичеві.

– Пусти, Людото!

– Не пущу! Хіба тільки сватів...

– Гаразд! – рішуче обізвав Рослав і рвучко повернувся, немов намірився уже бігти за сватами.

– Стій, княжичу! – схопив Людота за руку. – Слухай, що ректиму!

Сіпнувшись, Рослав вивільнився і випнув груди.

– Речи!

– Вб'ю, якщо зганьбиш еси сестру!

– І я маю меча! Ось!

– Моїм мечем боги направлятимуть.

Княжич здригнувся. Людота виглядав рішучим. Довгу хвилю вони дивились один одному в вічі.

– Людото! – пролунав з дворища владний голос.

Першим отямився Людота – бо ж таки гукали його, відвів очі, переступив з ноги на ногу, потім махнув рукою.

– Іди собі, княжичу!

Рослав зіп'явся навшпиньки і спробував заглянути в щілину прочиненої брами, проте не побачив нікого, зітхнув, мовчки повернувся і неохоче подався додому.

Коли він вступив до батьківського дворища, Хорс викотив свого круглого щита ген-ген, навіть високий частокіл не застував. З ганку опустився батько; його вигляд не віщував нічого доброго.

– Втік еси з учти?

– Втік есмь!

– Знову до тієї відьмачки?

Рослав мовчки стояв перед князем, не ховаючи очей. До болю стиснув зуби, щоб не зрадити себе тремтінням.

– Сего дня посилаю сватів до болгарського князя.

Рослав не озвався, наче б і не чув.

– Сватів посилаю! – вготив Аскольд кулаком в поруччя.

– Чув есмь.

– Даєш еси згоду?

– Ні! – затято скинув головою Рослав, напружившись, очікуючи, що розгніваний батько схопить за груди або що.

На диво, князь залишився непорушним, тільки потемніло лице і очі зву-

зились, мов щілини. Запала похмура мовчанка. Голосно і весело цвіріньчали під стріхою горобці, дзілінькали синиці, на розквітлому дереві туркотів голуб, біля брами ліниво сперечались гридні, через частокіл заглядав Хорс, дворищем снували челядь та роби і з острахом обминали ганок.

Зрештою. князь Аскольд провів рукою по обличчю, прошепотів щось, відганяючи Чорнобогові чари.

– Втратиш еси княжого меча! – попередив глухо. – Віче не віддасть. І вуйко Дір, видів еси, як зирить?

Рослав поблід. «Тільки за княжича піду!» Він потупив очі.

На подвір'я мовби тінь упала, хоча небо було безхмарним, сонце світило по-весняному яскраво.

– Що ж, сам вирішуй, сину!

– Боги вирішать! – враз збайдужілим голосом відповів Рослав і, обминувши батька, важко загупав сходами догори.

3

З північних вікон Патріаршії перед зором поставав майже увесь Константинополь. Зліва, за Синклітом і форумом Августеон – Великий Палац з церквами і численними переходами-галереями, потужні громаддя Іподрому,навпроти – бані Святої Софії,направо – церква святої Ірини, великий сад і готська колона.

По той бік Золотого Рогу, за Саками і Галатою, вже давно піднялось сонце. Звідти густо пливли хмари. Вони здавались Фотієві величезними вицвілими клаптями старих риз. Тільки форма увесь час химерно змінювалась, нагадуючи то дивних гігантських птахів-грифонів, то загадкових звірів, що невідомо звідкіль напали на світ. «Пророкував Даниїл: небесні вітри вдарили на Велике море. І чотири великих звірі піднялись з моря. Ось звір, мов пантера, а в нього на спині чотири крила.»

Патріарх перехрестився, провів рукою по обличчю, опам'ятовуючись. Віднедавна почав ловити себе на думці, що забувається, втупившись кудись в небо, на мінливі хмари, і неспокійний світ раптом наче зовсім пропадає.

– Святий владико!

Фотій здригнувся. Повернувшись до слуги, побачив, що той злякано витріщився на нього. «Мабуть, уже давно кличе.»

– Що? – потер чоло патріарх.

– Вода вичахне, – несміливо нагадав слуга.

«Ага, умиватись!»

Зливаючи зі срібного глека теплу воду святому владичі на руки, слуга раз-по-раз намагався заглянути йому в обличчя.

«Звір страшний і грізний, і могутній, і в нього великі залізні зуби. Він жер і трошив, а решту топтав ногами. Так мовив Даниїл. Про кого? Про наш час чи про якийсь інший? І про наш, і про інший. Так було, і так буде. Похмурі пророцтва збуваються в кожному віці. Люди ж бо не змінюються,

людська природа – незмінна. Споконвіку і вовіки-віків – боротьба зі спокусами дияволовими.»

Струмина обірвалась і Фотій розгнівано глипнув на слугу.

– Але, святий владико! Глек порожній. Вилив усе.

Звичайно для умивання досить півглека. Фотій відвів очі, рішуче стріпнув краплини, махнув рукою слугі, той вмить позадкував, а натомість на порозі, догідливо кланяючись, з'явився цирульник. Поки він обережно орудував, надаючи обличчю належного вигляду і свіжості, патріарх, нарешті, взяв себе в руки.

День мав бути клопітним і насиченим – як і вчора, як позавчора. Он, на столі лежать списані аркуші пергаменту. Працював далеко за північ. Задум великий: написати історію вчення Мані і розкрити зло його ересі. Ще цариця Теодора просила про це, повівши після смерті мужа рішучу війну з павликіанами. Нині диявольське вчення почало проникати в новохрещену Болгарію. І, ось, дві книги уже майже завершено, залишилась остання. Доводиться квапитись. У Константинополі наростає загрозливе напруження.

«Мані сказав: творець цього світу – Сатана, і він єдиний має владу над цим світом. А Отець Небесний влади над цим світом не має. Йому належить влада тільки над майбутнім. Цей світ належить Сатані – тому й чиниться богохульство і скверна.»

Фотій зітхнув. Цирульник враз застиг, очікувально зазираючи в вічі. Але патріарх мовчки кивнув, щоб він продовжував.

У мовчанні Фотій і снідав. Після сніданку перейшов до кабінету. Побачивши за столиком секретаря, що очікував розпоряджень, з досадою поморщився.

– Святий владико! – вклонився секретар. – На сьогодні прийому просили Костянтин і Методій.

Фотій кивнув. Справді, він обіцяв прийняти місію, яку чотири роки тому відправили до Великоморавії на просьбу архонта Ростислава, щоб пояснити суть християнського вчення його народові. Місія виявилась вдалою, число християн серед варварів швидко зростало, закладено нові церкви і школи. Нині брати прибули до Константинополя: скласти звіт про свою працю.

– Прийму їх увечері. Після церемонії. А ти – вільний!

Вклонившись, секретар хутко позадкував до дверей і зник. Патріарх Фотій стомлено сів у своє улюблене крісло, відкинувся назад, обіпершись об зручну спинку, поклав руки на різьблені бильця і втупився у вікно навпроти.

Небо не вияснялось, темні хмари увесь час змінювали форму. Те заворожувало, і несила було відвести погляду.

У Патріаршії панувала тиша. Коли годинникарі відбивали години, Фотій здригався і, напружуючи слух, лічив удари.

«Басилевс, напевно, почав облачатись. У пурпур.» Уже десь поважно заходять до китону Августа, покоїв царя, веститори¹, хизуючись один перед одним фібулами- застібками, подарованими їм власноручно басилевсом – кому золотіша, той поважніший; видобувають з ризниці в домашній каплиці святого Теодора царські шати – пурпурний дивітасій і хламиду, несуть шкатулку з імператорською короною, повагом одягають басилевса –

¹ чиновники для одягання бізантійських царів у парадні шати

у супроводі традиційно пишних слів та молитов, потім всі веститори виходять і препозит з повагою накладає корону на голову володаря Бізантії; нічиєму людському окові не дозволено бачити те таїнство – щоб не позадрив ніхто і не зурочив.

– Святий владико! Прибув севастофор!¹

– Звели приготувати карету!

Слуга вклонився і зачинив за собою двері. Фотій важко підвівся, поглянув на стіл з паперами, почав пригадувати, що ж він писав учора – аж чоло наморщив. «Ага, проти павликіан!» – зрадів, нарешті, пригадавши.

Коли патріарх сідав у карету, візничий запитально поглянув на нього, куди ж везти. Заглиблений в себе, святий владика не зауважив погляду, і візничий нерішуче завернув до Софії.

– На Влахерни! – вчасно схаменувся Фотій, а коли візничий здивовано оглянувся, бо в неділю святий владика, звичайно, відправляється до Великої Церкви², він пробурмотів: – Такі урочисті церемонії відбуваються у Влахернському соборі!

Торік теж відбулась урочиста церемонія. І теж – на Влахернах. Як патріарх константинопольської церкви він урочисто – тремтячими руками – коронував на кесаря базилевсового улюбленця Василя³.

Колеса карети монотонно заторохтіли по бруківці. Фотій відкинувся на м'яке сидіння, заплющив очі. Дратувало торохтіння, дратував людський гул, дратував урочистий недільний передзвін. «Що діється в Імперії? Ось, не стало Варди!»

Либонь, загрозу з боку базилевсового улюбленця, що поступово став чи не найвпливовішою людиною, Варда відчув надто пізно. Спершу, звісно, не звертав уваги на колишнього конюха, та коли Василь одружився з колишньою Михайловою коханкою Євдокією Інгеріною – щоб приховати гріхи свого володаря, а вдячний базилевс за це надав йому титул паракимонена – головного постільничого, він стривожився. Спробував натякнути, мовляв, таке підвищення Константинополь не схвалить, та базилевс розсміявся у вічі: «Відколи це ти, Вардо, почав лякатись людського поголосу?»

Варда не приховав тривоги перед патріархом. Фотій порадив: вимагати, щоб базилевс оголосив свого вуйка кесарем і співправителем. «Прекрасна думка! Недаремне називають тебе лисицею Імперії!» – вдячно поплескав Варда по плечу Фотія.

Після довгих умовлянь і майже відвертих погроз Михайло погодився. Проте це була остання Вардина перемога. Ставши кесарем⁴, Варда зовсім переіменувся: припинились гульбища, перестали з'являтися нові коханки, на нарадах він став уважнішим; щонеділі терпляче відстоював служби у Святій Софії, а Магнавру – свій улюблений заклад – почав відвідувати чи не щодень.

¹ особистий посланець і глашатай базилевса

² так греки ще називали собор Святої Софії

³ Василь був проголошений кесарем 26 травня 866 року

⁴ Варда був проголошений на Великдень 19 квітня 862 року

Проте у державних справах став ще непоступливішим і владнішим. «Зате ж і правив мудро! Диктатор? Диктатор! Імперія може управлятися тільки диктатором. Тільки – диктатором!»

Найдужче злякалась переміни з братом basilisa Теодора. Вона офіційно – на урочистій церемонії у Софіївському соборі – відмовилась від опікунства. Хоча її давно не залучали до державних справ, але налякана basilisa прагнула привселюдно запевнити Варду, що віднині вона ні в чому не перечитиме тому, що діється на вершечку Імперії.

Зате Варда від опікунства не відмовлявся, хоча Михайло наполягав майже на кожній нараді. Варда переводив розмову на державні справи, починаючи щоразу з глузливим усміхом: «А що ти порадиш, ясновельможний і мудрий володарю?» Ясновельможний і мудрий basilis знічувався і озирався – навіть не ховаючись – до свого улюбленця Василя, але той вступати у відверту боротьбу ще не наважувався. «Ми повинні порадитись,» – вклонявся Василь до Михайла. Basilis кидав переможний погляд на свого вуйка і негайно розпускав нараду.

Патріарх Фотій звично перекинув камінець на чотках, відхилив краєчок занавіски і обережно виглянув надвір.

Карета проїжджала через торговий форум Тавра. Довкола кипіло безтурботне людське юрмовисько, таке охоче до жахливих видовищ. Посередині форуму височіла велетенська мідна статуя бика, порожня всередині. Спотикнувшись об неї поглядом, патріарх пополотнів і мерщій загнув вікно. Торік, якраз за тиждень перед Благовіщенням, вони проїжджали тут удвох з Вардою. Похмуро скривившись, Варда показав на мідну статую: «Гляди, Фотію, щоб нас незабаром не з'їв бик!»

А на Благовіщення Варди не стало.

Фотій зіщулювався і щільніше втиснувся в подушки. Рясний піт вкрив чоло. «Відшукалась сила і проти могутнього Варди.»

У війні, що спалахнула між Вардою і Василем, Константинополь став на бік basilisового улюбленця. Не тому, звичайно, що так уподобав колишнього конюха. В Столиці ладні були підтримати кого – завгодно, хто б тільки наважився замахнутись на диктатора. «Забули, що диктатора може здолати тільки ще дужчий диктатор.» Basilis вдалось переманити навіть Вардиного зятя – логотета Симбатія. Залишалось заручитись підтримкою basilisа. Та, мабуть, умовляти Михайла довго не довелось.

Здійснити свій задум у Константинополі змовники не наважились: Варда мав у столиці підтримку, епарх теж був на його боці. Під приводом походу на Крит, проти піратів, усі троє – basilis Михайло, паракимонен Василь і кесар Варда – відправились під Кеппе, на Карійському березі. Особисту охорону недовірливий Варда доручив власному зятеві.

Згодом чутки про те, що трапилось вночі перед Благовіщенням, долинули й до Фотія. На затяжній нараді в наметі basilisа, коли ніяк не могли визначити день походу, розгніваний Варда, запідозривши пастку, голосно

¹ статую бика на форумі Тавра використовували для страт: засудженого смажили в ньому; в тогочасному Константинополі був популярним жарт: гляди, щоб тебе не з'їв бик!

заявив: «Бодай це питання базилевс міг би вирішити й сам!», і попрямував геть з намету. Дорогу несподівано заступив Василь – з мечем в руках. Свого меча видобувати Варда погордував, звелівши Симбатієві: «Прибери конюха!» Проте зять кинувся з мечем на нього. З другого боку вдарив Василь.

Мабуть, коли потятий Варда упав їм до ніг, ніхто не думав, що незабаром доведеться оголювати меча вже один проти одного. Логотетові Симбатієві такого навіть до голови не приходило, та несподівано через місяць Михайло надав Базилеві титул патрікія і назначив єпархом Константинополя. Обурений Симбатій надіслав листа, погрожуючи бунтом. Базилевс звелів заарештувати логотета, а свого улюбленця назначив кесарем і оголосив співправителем. Хтось таки зумів завчасу попередити Симбатія, і він мерщій втік у Бітинію – до Пегана, старого полководця, відданого Варді. Та заким вони скликали константинопольських патріциїв – «проти конюха і слов'янського вискочки», – заким ті оговтувалися, приголомшені вивищенням базилевого улюбленця, Василь перекинув військо в Бітинію, зненацька напав на заколотників і вщент розгромив їх. Колишній конюх виявився прекрасним полководцем.

Фотій витер хусточкою чоло, заплющив очі, чутливо дослухаючись до людського гармидеру. Згодом голоси потроху вшухли, карета щасливо перетнула форум і тихо покотилася Месою, що патріарх навіть одразу й не зауважив, коли вона зупинилася. Візничий відчинив дверцята, опустив східці, оббиті червоною матерією, і вклонився.

– Святий владико, приїхали!

З'явилися слуги, допомогли вийти. Дуже маглавити розсунули натовп, прокладаючи шлях до церковної брами. Тайкома Фотій прискіпливо придивлявся до охоронців: жодного знайомого, всіх позмінював кесар Василь. «Хто з них замахнеться на мене?»

Влахернський собор був ущерть переповнений: знать Константинополя мусіла брати участь в урочистій церемонії. Попереду – куропалати, магістри, патрікії, вестархи, протоспатарії, спатарокандидати, члени синкліту, далі – силенціарії, дрібніші чини; нагорі, на жіночій галереї – їхні жони, на чолі з самою базилісою Теодорою. Хоча після вбивства Варди Михайло помирився з матір'ю, Теодора не надто тішилась; досвідчена в інтригах, відчувала: над Великим Палацом витає дух смерті.

На почесному місці – базилевс Ромейської імперії Михайло третій, поруч – Василь, кесар і співправитель. Нині Василь може возсідати з базилевсом на троні, разом трапезувати, а не стовбичити позаду і облизуватись, може видавати з царської скарбниці кошти; зрештою, може все, що може базилевс.

Кесарево обличчя виглядало, як звикло, блідим і незворушним. Можливо, тільки очі стали ще пильнішими. Тримався він гордо, розправивши плечі. Константинопольські жони уже й потай милувалися його незвичайною вродою – вродою мужнього і владного чоловіка, і вважали: ота блідість надає обличчю співправителя благородства і навіть якоїсь божественності. Не те, що базилевс: постарілий завчасу, зі зморшками під очима від безсонних очей та вина, розгублений – що ніяк не личить імператорові ромей.

«З'явався свого улюбленця?» – промайнуло у Фотія. Від торік Василь рішуче відмовився брати участь у нічних оргіях, почав старанно і прискіпливо вникати в тонкощі державних справ.

Фотій обвів присутніх в соборі: зібрались, осьо, наймудріші Імперії. «Варда – розпусник? Жорстокий? А хто тут сміє засуджувати його? Чернь ніколи не прощає сильнішим світу сього власних недоліків. Надто – чернь великосвітська!»

Єдиний ректор Магнаври, колишній Фотіїв вчитель, Лев Математик, байдуже спостерігав за наляканим басилевсом і його співправителем, за тим, як метушиться його колишній учень, нині патріарх. Над ним, звичайно, теж збирались хмари: ректором його призначив Варда, і в столиці знали, як Лев шанував його – не за призначення ректором, а за те, що Варда, попри свій характер, був покровителем наук, заявляючи, що Імперії потрібні дужі і мудрі мужі.

За своє життя Лев встиг зазнати і злиднів, і переслідувань, і визнання та злетів. Небіж колишнього патріарха Іоанна VII Граматика, високовченого мужа і аскета, він займав посаду митрополита в Тессалоніках, проте з відновленням іконошанування після смерті Теофіла в 842 році його усунули з катедри, і довелось митрополитові жити на подачки, які перепадали за навчання бажаючих. Один з його обдарованих учнів під час війни з сарацинами опинився у полоні. Довідавшись, що знатний полоняник – вчений, емір аль-Мутавакіль влаштував диспут з математики зі своїми придворними мудрецами. Грек блискуче переміг. Вражений емір, який високо шанував мудрість, подарував свободу полоняникові, запросив до себе і почав розпитувати, де він здобув такі глибокі знання. Грек розповів про свого вчителя, про його школу і нужденне життя, яке той змушений провадити. Аль-Мутавакіль негайно відправив звільненого грека з листом до Лева, в якому хвалив його учня і запрошував до себе в Багдад – де можуть скласти справжню ціну людській мудрості. Лев передав листа в Константинополь. Михайло, звісно, й уваги не звернув на нього – можливо, навіть і не знав про листа; цариця Теодора, заклопотана війною з рідним братом, теж не надала значення листові, тільки єдиний Варда, який глибоко шанував таланти, звелів запросити вченого мужа до столиці і після недовгої розмови назначив колишнього митрополита ректором Магнаври і вчителем філософії¹, а потім, перебуваючи в столиці, не пропускав його лекцій.

Поруч Лева – найвідоміші учні, що досі залишались в столиці: Теодор, Фіодегій, Кометас, Сергій, Костянтин-Філософ. Ну, і звичайно, він, Фотій, – теж Левів учень.

Зустрівшись поглядом з посивілим ректором, Фотій потупив очі: торік, після Вардиної загибелі, він – як патріарх – мусів виголосити привселюдно у Святий Софії, що Варда – породження того, хто володіє світом з настанням ночі. «А, ось, Лев попередив Варду про замах.» Звідки він довідався про Василів задум – чи від басилевса, чи від хвалькуватого Симбатія, Фотій

¹ Варда назначив Лева Математика ректором Константинопольського університету в 863 році

не знав, але напередодні походу на Кріт Лев особисто відвідав кесаря Варду і застеріг, що зять замишляє підступ: хвалився, що невдовзі саме йому, а не тестеві, довірять війська Імперії. «Сам базилевс пообіцяв! І – Василь.» Про це Лев розповів Фотіїві наступного дня після того, як патріарх з вітваря прокляв Варду. «Тепер Василь розправиться з нами!» – злякався тоді Фотій. «Аби тільки не розігнав школу в Магнавірі.» – «Магнавіру Василь не розжене. Він боготворить науку – як і кожен селяк.» Слова патріарха заспокоїли ректора Магнавіри, а про власну долю він не хотів турбуватись.

«Але Василь не зупиниться ні перед чим!» Фотій потай поглянув на кесаря, та прочитати на обличчі не вдається нічого. Відвівши погляд, він наблизився до вітваря.

Від тиші, що запала в соборі, стало моторошно. Всі застигли. «Нині вся Імперія застигла!»

– Почнемо! – на силу мовив Фотій до єпископів.

Кесар Василь нетерпляче підштовхнув застиглого базилевса. Озирнувшись, Михайло швидко-швидко закивав, поспіхом ступив до вітваря і простягнувся ниць. Василь повагом опустився на коліна, та раптом чомусь злякано оглянувся. «Провінціал! Лякається, що не так щось вчинить, і константинопольська знать реготатиме.» Але у високородної знаті на обличчях вимальовувалось якнайщиріше схвалення – як це уміють найближчі до трону.

Василь тричі перехрестився і простягнувся долілиць поруч з Михайлом. Фотій навіть почув, як у тиші лунко падають краплини воску з похиленої свічки. Тисячі очей прикипіли до базилевса: чого він зволікає? Патріарх і собі нетерпляче ворухнувся. У соборі й дихати перестали.

Першим не витримав, звичайно, кесар Василь. Непомітно – на очах у всіх – торкнув Михайлів лікоть. Той вмить підхопився на коліна, допоміг підвестися кесареві.

– Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа... – почав голосно базилевс і запнувся; Фотій відчув, як тремтить у нього в руках хрест, якого зараз цілуватимуть і базилевс, і кесар; нарешті Василь не втерпів, поволі підвів голову, на обличчі виступили плями, а в очах майнув переляк, та в наступну мить він, ледь повернувшись до Михайла, посунув брови догори, і базилевс негайно випалив: – Нарікаю віднині кесаря Василя моїм сином!

Василь знову якимось злякано зіщулювався, наче надслухаючи, як відлунюють у тиші базилевсові слова. Нарешті, мабуть, збагнув, що слова таки справді вимовлені; ось і базилевс цілує хреста в руках у патріарха, присягаючи перед Богом: віднині Василь – колишній болгарський полоняник, конюх, цирковий борець, охоронець, паракимонен, патрикій, кесар – син володаря Імперії роменів і єдиний спадкоємець трону базилевсів.

Потім хреста цілував Василь. Затримався трохи довше, ніж звикло при цілуванні, і Фотій знову відзначив про себе, що це – від провінційних звичок. Можливо, кесар здогадався, про що подумав патріарх, бо в нього затріпотіли ніздрі і звузились очі. Крізь вузькі шпарини думки годі прочитати, і Фотій облишив марну справу. «Швидше б церемонія завершувалась!»

Та, проте, церемоніальний ритуал тільки починався: урочиста відправа, потім – урочисте славословлення константинопольської знаті, потім – урочистий прийом іноземних послів, щоб і вони отримали змогу вшанувати престолоспадкоємця, потім – святкова трапеза у Великому Трикліні дев'ятнадцяти акувитів¹, потім... «А що потім? – глянув Фотій на Михайла. – Що для черні? Циркові змагання? Басилевс візникуватиме – перед очима свого названого сина? Сьогодні всі повинні отримати божественну втіху!»

Під час урочистого молебня на Михайловому лиці поступово вималюувалась втома і байдужість, а Василеве обличчя, завжди бліде і незворушне, навпаки – сяло. Ще б пак! Молебень правили три патріархи: константинопольський, антиохійський та олександрійський, що прибули на собор східних церков. А ще – більше двохсот єпископів.

«Людська марнота, – потай, у паузі, зітхнув Фотій. – Хіба одного Василя вона спокусила? Адже – мене теж. Всі ми – марнославні. Василь досяг свого. – Патріарх крадькома зиркнув на кесаря, і раптом шпигонуло: – А якщо – ще ні?»

Фотій потер чоло, поглянув на обох патріархів поруч, на єпископів, перевів очі на константинопольський люд. «Ніхто не бачить? Не протестує? Цей злет – заюшений кров'ю, таке блюзнірство – і дарма? Звиклись? Переміг би Варда – кричали б йому осанну?» Патріарх Фотій стомлено затулився повіками. Як збайдужіло все: і кривава боротьба у Великому Палаці, і безкровна, але ще запекліша, боротьба з папою, і собор східних церков – теж проти римського владики.

А з яким захопленням всі стежать за боротьбою! У відповідь на анатему папи – мовляв, посаду в Константинополі зайнято незаконно, константинопольський патріарх минулої неділі, після рішення собору, виголосив у Святій Софії анатему римському папі і відлучив його від церкви. Можливо, найревніші християни і німіли з такого святотатства. Проте бані Святої Софії не обвалились, люд натхненно рукоплескав – як-не-як, але виходить, наш пастир таки найсвятіший! «Людська марнота.» – повторив про себе Фотій.

Після богослужіння йому – як патріархові константинопольської церкви – випала честь першому славословити названого басилевого сина. Голосно промовляючи затверджені для цього випадку слова, Фотій пильнував за Василевими очима. «За ким потягне руку: за мною чи за Ігнатієм?»

Кесар Василь велично подякував найвищому ієрархові, але потім його очі розгублено забігали: чи ж цілувати святому владиці руку? Фотій навмисно не протягував її, лишень тримав напівзігнувши. «Хай помучиться, селяк!»

– Цілуй! – голосно зашепотів Михайло.

Кесар невдоволено видихнув і опустився на коліно.

«Не вибачить?» І Фотій мерщій простягнув руку, а коли Василь торкнувся холодними губами, трохи не відсмикнув її назад з переляку. «Не вибачить!»

Далі для поздоровлень вишикувалась довжелезна черга, і патріарх Фотій відступив набік, щоб віддани константинопольці і гості ненароком не

¹ банкетна зала Великого Палацу з дев'ятнадцятьма столами чи акувитами

штурхицькали його.

Неподалік упізнав Костянтина – зі змужнілим засмаглим лицем, з посивілим волоссям і бородою. Методій виглядав нахмуреним, і, взявши під руку молодшого брата, показував кивком на вихід. Проте Костянтин, очевидно, не погоджувався. «Невже теж хоче вклонитись конюхові?» – майнуло у Фотія, але відразу ж трохи не розсміявся на таку безглузду думку.

– Святий владико! – нарешті допхався до нього Костянтин.

– Приходьте увечері. Після урочистої трапези, – і Фотій показав очима на щасливого кесаря.

– А може, тоді краще завтра, святий владико?

– Я не знаю, що буде завтра. Я не знаю навіть, що може трапитись ще сьогодні, мій любий Філософе!

Костянтин опустил очі і відсунувся в натовп.

Собор неначе заволокло червонястим густим туманом. «Скільки ладану воскурили?» Обличчя не вирізнялось, тільки з туману долинав монотонний людський гул і церковний передзвін.

Після славословлень патріарх ще раз урочисто поздоровив спадкоємця ромейського престолу – тепер від імені всієї незчисленної пастви, яка невимовно радіє, що базилевс віднині має такого високородного сина, гідного співправителя великої імперії, захисника інтересів східної церкви тощо. Згодом, на чолі найвищих східних ієрархів і величезного церковного – суціль єпископського – кліру супроводжував щасливу царську родину до Великого Палацу під несамопитий щасливий лемент константинопольського людю; а ще пізніше – благословляв трапезу в Трикліні дев'ятнадцяти акувитів, серед щасливого гамору сотні найпочесніших гостей.

Трапезування могло продовжитись допізна – як звикло при подібних урочистостях у Великому Палаці, і патріарх тоскно позирав на сп'янілого Михайла, який уже галасував на всю залу, горлав пісень, вимагав негайно влаштувати на Іподромі кінні перегони, заявляючи, що на першій колісниці правитиме він сам: в голубому плащі – на одному плечі, і в зеленому – на другому. «І з зелено-голубою короною на голові?» Василь незворушно байдуже пускав усе мимо вух, вдавав навіть, що не чує, коли Михайло, нахилившись до названого сина, голосним шепотом попросив, аби він привів до спальні сестру Теклю – богорівну красуню. Проте, коли базилевс, царствено набурмосившись, раптом звелів Василю позмагатись у кулачному двобої з котримсь з циркових силачів, кесар владно поклав свою руку зверху на Михайлову і голосно мовив:

– У нас сьогодні багато державних справ, твоя світлосте!

– Які справи, Василю? Сьогодні такий щасливий день! Я знайшов гідного спадкоємця! – Михайло схлипнув і поліз цілувати свого названого сина.

Найдогідливіші заляпали в долоні, залунало:

– Свято, пресвітлий кесарю! Свято сьогодні!

Патріарх Фотій потупив очі. «Найприкріше, коли в державі – виродження! Хто візьме імперію в дужі руки і врятує її?»

– Деспоте! – обірвав галас кесар Василь. – Щойно я отримав погану звістку: Хризофер напав на Ефес.

– Хризофер? Який Хризофер? Не знаю Хризофера!

– Зять Карбеаса, вождя павликіан, – похмуро пояснив кесар.

Фотій поглянув на Василя. Кесарево обличчя виглядало стривоженим, і патріарх зітхнув: «Нова загроза від єретиків?»

Війна ромейських імператорів з маніхейською сектою, члени якої називали себе послідовниками апостола Павла, провадилась майже два століття, відколи якийсь сірієць Костянтин почав проповідувати богопротивне вчення у Вірменії. Доля секти залежала від примхи басилевсів. Так, імператор Никифор чимсь уподобав їхнє вчення, і захищав павликіан, а ось його наступник Михайло перший люто ненавидів і стратив чимало вождів єретиків. Лев п'ятий, що згодом посів бізантійський престол, пробував загравати з могутньою сектою, послав до них з місією єпископа Тому і монаха Паракендокеса, але павликіани вбили їх. Басилевс Теофіл уникав ворухити те осине гніздо, мабуть, не сподіваючись подолати фанатиків. Тільки після його смерті цариця Теодора, як жона благочестива і рішуча, зважилась повернути павликіан до істинної віри або ж викреслити їх зі списку живих. У Вірменію відправилось багаточисельне військо на чолі з ревними християнами – полководцями Аргіром, Дукою та Судалом, які нещадно розправились з єретиками: одних розп'яли на деревах, інші полягли від меча, а ще інших кинули в морські хвилі. Решта повтікали за межі Імперії – розбиті, але не подолані; навпаки, ще рішучіші проти сатанинської влади. Єдине, чого їм бракувало, це – вождя. Але вожді завжди з'являються, була б у юрби на них потреба. Якраз на той час в анатолійського стратига Теодота протомандатором служив якийсь Карбеас, що відверто хвалився і пишався вірою павликіан. Та, проте, довідавшись, як розправились з прихильниками вчення Мані, і що розп'ято навіть його рідного батька, Карбеас втік на Євфрат – в Мелітени. Зібравши десь зо п'ять тисяч відчайдушних прихильників, він з'явився до тамтешнього еміра Амврона. Емір прийняв Карбеаса з почестями, вони поклялись у дружбі і вирішили разом воювати проти Бізантії. Для поселення павликіан Амврон віддав містечко Аргаум, а згодом – і Амару. Сюди почали збиратися павликіани чи не з усієї Імперії; Карбеас організовував військові поселення із суворою дисципліною, а коли набралось чимале військо, став вчиняти разом з мелітенським еміром зухвалі і спустошливі набіги на бізантійські володіння. Відтак павликіани збудували в сарацинській землі ще одне укріплене місто – Тефрику, що стала їхньою столицею, приваблюючи до себе чимраз більше єретиків, і чим далі, тим дужче загрожуючи східним кордонам Імперії.

– Але ж торік, – витріщився Михайло на кесаря, – здається, ми посилали листа до Хризофера? Пропонували мир. Він, здається, погодився?

– Погодився, твоя світлаосте.

– Ось, бачиш, Василю! Я ж пам'ятаю!

«Підмовляли Хризофера проти свого тестя,» – згадав Фотій.

– А що Карбеас? – раптом ляснув себе по чолі Михайло. – У павликіан, здається, був Карбеас?

– Його вбив Хризофер, – крижаним голосом відповів Василь.

– Вбив? Свого тестя?

Басилевс зустрівся поглядом зі своїм улюбленцем, на обличчі в нього виступили плями; він закліпав і повернувся до патріарха, проте Фотій вчасно потупив голову.

– Чому він напав на нас? – запитав басилевс кесаря. – Ми ж, здається, торік післали йому наш хрисовул і подарунки.

– Хризopher вимагав віддати йому східні області, деспоте!

– Ми відмовили?

– Ми відповіли, що не знаємо, кому віддавати: йому чи Карбеасові.

– А–а! Правильно відповіли.

За столом принишкли, дехто потай переглянувся.

– Що ж нам тепер діяти? – басилевс спідлоба глянув на співправителя. – Імперії, здається, загрожує небезпека?

– Доведеться, твоя світлосте, перекинути військо в Азію.

– З Болгарії?

– З кордонів з Болгарією, твоя світлосте.

– Але ж, твоя... – хапнувся Фотій, і враз запнувся: як віднині звертатись до колишнього конюха, а Василь очікувально дивився прямо в вічі. – Але ж, твоя світлосте, ми мали намір вплинути на Болгарію, щоб вона повернулась в лоно нашої церкви!

– Так! Так! – підтримав басилевс. – Архонт Болгарії відвернувся від нас. Узяв єпископів з Риму.

– Ми зовсім втратимо вплив на болгарські справи! – збуджено додав патріарх Фотій.

– На Сході загрожує більша небезпека. Доведеться перекинути в Азію і військо, яке ми готували в поміч архонтові Моравії проти франків.

– Тоді загинуть плоди нашої місії, – опустили руки у Фотія. «Отже, папа переможе. Всі слов'янські землі належатимуть йому.»

– Святий владико, – поштиво звернувся кесар, – я сподіваюсь, ми зможемо швидко розгромити єретиків і повернемось до наших справ на Півночі. Про Болгарію ви повинні дбати!

Від образи патріарх Фотій почервонів, хоча довелось промовчати на ту селяцьку безцеремонність.

На тому трапеза й завершилась. З дивним збайдужінням покинув Фотій Великий Палац і відправився до Патріаршії.

Надворі уже звечоріло. Поривчастий вітер і досі ніяк не вгамовувався, хмари здавались ще темнішими, хоча пливли уже не так густо. У про-світах навіть де–не–де спалахували зірничі. «Колись я б зрадив: все ж вияснюється,» – подумав Фотій.

У Патріаршії його очікували Костянтин і Методій. Мабуть, прийшли давно, бо молодший Костянтин нетерпляче міряв кроками простору при-ймальню, а значно розважніший брат щось лагідно мовив до нього, заспоко-юючи. Коли патріарх з'явився в дверях, Методій теж підвівся, потім разом з братом улякли – для патріаршого благословення.

«Найнадійніші мої помічники проти папи – у боротьбі за слов'ян.»

Фотій щиро благословив свого учня і його брата, підвів обох, а через кілька хвилин, познімавши пишні шати, приймав їх у кабінеті.

– Звістки з Моравії про успіх місії тішили моє серце. Басилевс теж хвалив вашу многотрудну працю.

На знак вдячності брати похилили голови, проте на губах в обох патріарх встиг зауважити посмішку.

– Басилевсові відомо, що за ці роки ви зуміли визволити з полону майже тисячу ромейв.

– Тільки дев'ятсот, святий владико, – поправив Методій.

– Наша місія полягала не в тому, – озвався і Костянтин.

– Звичайно, не в цьому. Мені теж відомо і про успіхи місії. З твоїх листів, Костянтине, і з листів архонтів Ростислава і Коцела. Вони дуже високо оцінюють вашу працю.

– Успіхи поки що незначні, – розвів руками Костянтин.

– Шаную твою скромність, любий Філософе! І твою, Методію.

Брати чемно вклонились патріархові, і на хвилину запала тиша. Крізь напівприкриті повіки Фотій уважно вивчав гостей. Обидва змужніли, Методієве обличчя посуворішало ще дужче, а Костянтин виглядав змарнілим – виснажувала якась хвороба.

– Покликав вас, – порушив мовчання патріарх, – щоб ви особисто розповіли про плоди на засіяній вами ниві. Уже сорок місяців засіваєте.

Брати переглянулись, і Методій лагідно кивнув до молодшого Костянтина, щоб розповідав він.

Слухав Фотій, стомлено напівзаплющивши очі. Власне, про все уже знав з послань братів і доповідей царських послів.

Відправилась місія ще восени 863 року. Князь Ростислав зустрів братів з великими почестями у своїй столиці Велеграді.

– З його допомогою ми заснували школу для духовних пастирів, – бліде Костянтинове обличчя засвітилось гордістю. – За три роки підготовлено майже дві сотні учнів. Ще п'ятдесят – в Паннонії, на просьбу князя Коцела. Найкращі прибули з нами до Константинополя. Ми просимо вас, святий владико, висвятити їх.

Костянтин оглянувся на брата. Той закивав головою, підтримуючи брата, потім додав:

– Князь Ростислав просив теж, щоб ви, святий владико, висвятили Костянтина в архієпископи і доручили йому Моравський діоцез. Князь передав вам і басилевсові листа.

Костянтин підвівся, щоб вручити листа, та Фотій зупинив:

– Передаси на прийомі самому басилевсові. Про успіхи місії розповісте особисто басилевсові. І Василеві... тобто – кесареві.

Костянтин розгублено зупинився, невже прийом завершено? Але Фотій жестом попросив сісти.

– Ви проповідували слово Боже варварською мовою? – несподівано суворо запитав він.

– Слов'янською, святий владико! – гордо підвів голову Костянтин.

- Ви порушили догму тримовності.
- Ми дбали передовсім про поширення слова Божого.
- Розповідають, ви переклали богослужбні книги. Це так?
- Так, святий владико. Ми теж запровадили слов'янську літургію.
- А хто зможе перевірити, чи не проповідуете ви ересі?

Ображений Костянтин почервонів. Фотій перевів погляд на старшого з братів. Методій виглядав значно спокійнішим.

– Тебе, Костянтине, звинувачують у порушенні догми тримовності, – наголосив патріарх. – Нам доповіли: у Венеції ти влаштував навіть диспут. Це правда?

– Так, святий владико. Дорогою ми зупинялись у Венеції, і мали диспут з місцевим духовенством, прихильниками папи.

– Венеція – володіння константинопольського патріарха!

На це Костянтин ухильно промовчав.

– Я не сумніваюся, Філософе, ти переміг у диспуті. Але мені доповіли: ти проповідував ересь.

– Святий владико, – стримано і ввічливо відповів Костянтин, – я записав свою промову. Ось вона! – і він розгорнув сувій. – «Хіба не падає дощ від Бога однаково на всіх? Хіба так само не гріє усім сонце? Хіба не однаково ми всі дихаємо повітрям? Хіба вам не соромно дозволяти лишень три мови? Ви хочете, щоб інші племена і народи залишались глухими і сліпими? Скажіть мені: чи ви вважаєте Бога безсилим, щоб Він не міг дати письма усім народам, чи заздрісним, щоб Отець не хотів дати цього? Адже ж ми знаємо чимало народів, які мають власні книги і воздають славу Богові рідною мовою. Так у вірмен, персів, абазгів, іверійців, готів, аварів, хозар, арабів, єгиптян, сірійців і в багатьох інших.»

– Годі, любий Філософе! – стомлено піднявши руку, зупинив патріарх. – Залиши мені рукопис. Я уважно прочитаю твої слова. Хоча, – Фотій похитав головою, – ти вже не вперше говориш їх. Бачу, ти не змінив своїх поглядів?

– Ні, святий владико. Навпаки. Переконався у своїй правоті. Ми з братом хочемо дати слов'янам письмо.

– У поган немає алфавіту.

– Уже є, святий владико, – втрутився нахмурений Методій. – Брат Костянтин – з Божою поміччю – написав букви для звуків слов'янської мови і розробив граматику. Тепер слов'яни мають змогу писати свої слова власним алфавітом.

Спочатку, спалахнувши, патріарх Фотій збирався щось рішуче заперечити, та, поглянувши на братів, передумав. «Іх не переконати» Фотій потер чоло, задивився на миготливий язичок полум'я свічки.

Надворі давно споночіло, крізь великі вікна зазирала темінь і надривно голосив вітер.

– Ви переклали Біблію?

– Так, святий владико, – глухо відповів Костянтин. – Ми подарували слов'янським народам Священну книгу.

– І, звичайно, вважаєте, що вчинили мудро? – стомлено приплющив очі Фотій.

Костянтин спочатку розгублено глянув на колишнього вчителя, потім оглянувся, але Методій теж здивовано звів очі.

– Ми прагли, кіріє, – промовив Костянтин, – донести слово Боже до слов'ян, щоб і вони припали до джерела Істини.

«Кіріє!» Фотій мерщій провів тремтячою рукою по обличчю.

– Я глибоко шаную твої чисті пориви, Костянтине! Але добре поміркуй, чи не завдаєш ти великої шкоди тим народам, для яких ви переклали Біблію? Хіба ти й досі вважаєш, що догму тримовності отці церкви придумали тільки з власної пихи? Тільки з пихи ми вимагаємо, щоб новонавернені народи читали Слово Боже на одній з древніх мов?

Методій спохмурнів, а Костянтин розгублено запитав:

– Але хіба не так, кіріє?

– Мій любий Філософе, пригадай: у Магнаврі ти прагнув тільки єдину Біблію читати? Чи – приєднатись до знань, набутих людством? Отож! Ми повинні залучати народи, що досі ходять у темряві, до людської цивілізації. Навчившись читати Біблію грецькою мовою чи латиною, погани відразу отримують доступ і до інших здобутків людської культури.

– Ми перекладемо слов'янською мовою... – запнувся Костянтин; хотів мовити, що вони перекладуть всі книги, та відразу ж збагнув неосязність такої праці.

– Своїми перекладами ви прирікаєте слов'ян на вторинність у світовій культурі.

– Слов'яни мають власну культуру! – не втерпів Методій.

Фотій зверхньо посміхнувся, відтак схаменувся.

– Існує єдина загальнолюдська культура. Кожний народ долучається до неї, додає щось своє. Як діти: спершу отримують знання, засвоюють набуте, а потім творять власне, і додають до спільної скарбниці. Чи не так, Філософе?

– Проте не кожна людина творить зерна Істини. Це теж правда, кіріє. Але кожна людина має право на пізнання Істини.

– Слов'яни творитимуть власну культуру рідною мовою, – глухо додав Методій.

– Тільки час розсудить нас, – зупинив його жестом Фотій. – Я лише хотів привернути вашу увагу, чи не прирікаєте ви слов'янську культуру на вторинність?

– Ми віримо, святий владико, – вперто продовжив Методій, – наша праця принесе великі плоди!

Костянтин же промовчав, на обличчя набігла тінь. Він стомлено обіперся об спинку, сплів довгі пальці, приплющив очі.

– Ми продовжимо нашу працю, – мовив зрештою Костянтин.

– Я завжди благословлятиму ваш подвиг во ім'я Слова.

– Ми прибули просити вашої допомоги, святий владико.

Фотій вмить зіщулився, спідлоба насторожено зиркнув на братів, і квапно закивав головою.

– Ми мусимо боротись із засиллям німецьких священиків.
– Знаю. Вони вважають ці землі належними папі.
– Папа викликає нас до Риму.
– Що? Папа втручається у справи нашої церкви?
– У листі папа благословляє наші зусилля по наверненню до Божого Слова нових племен, але хотів би особисто розпитати нас, чи не проповідуюмо ми ереси.

– І що ти вирішив, Костянтіне?
– Ми відправимось до Риму. Наша праця потребує захисту.
– Папа Микола – відступник і антихрист! Він уже потоптав плоди нашої праці в Болгарії. Минуло допіру кілька років, відколи цей народ прийняв християнську віру, як мужі злочестиві і підлі вхитрилися розбестити болгар і відвернути їх від істинних і чистих догм непорочної віри!

Та, мабуть, натхненні патріарші слова не справили бажаного враження, обидва брати тільки поховали очі. «На чий бік стануть у боротьбі з папою?» Фотій відчув, як його заповоняє втома. Стільки зусиль віддано боротьбі за незалежність і високе місце константинопольської церкви, стільки років точиться війна з папою – а успіхів немає.

Спочатку була війна з прихильниками скинутого патріарха Ігнатія. Хоча Фотій обіцяв шанувати Ігнатія як свого отця, ігнатіани не повірили, зібрались у храмі Святої Ірини і оголосили анатему узурпаторові патріаршого трону. Фотій зібрав у храмі Святих Апостолів значно численніший собор, який оголосив анатему колишньому патріархові. Варда ж анатемами не бавився: відправив Ігнатія на острів Теревинт, його прихильників позбавив сану, а хто виявився впертішим – запроторив до тюрми або стратив, так що з ігнатіан невдовзі залишилось п'ять чи шість єпископів. Митрофан Смирнський і Стиліон Новокесарійський поскаржились папі. Обережний Микола перший не квапився, очікуючи повідомлення від самого патріарха. Але й Фотій не виявляв поспіху. Про ієрархічні зміни в Константинополі він вчасно повідомив тільки східних патріархів, а папі листа відправив лишень через три роки. Та й лист був ухильним. Фотій представляв свій символ віри, наголошував, обраний на катедру проти власного бажання, коли відрікся його попередник, і скаржився на труднощі свого становища.

Папа вирішив втрутитися – яко глава всесвітньої єдиної церкви. Щоб не помилитись, скликав спочатку собор¹ і запропонував послати до Константинополя двох легатів, щоб вони могли на місці вивчити справу Ігнатія. Напучуючи посланців, єпископів Родоальда і Захарію, папа Микола звелів з Фотієм триматись як зі світською людиною, і його висвячення на патріарха не визнавати.

Фотій мимохіть посміхнувся: що ті ласі до слави і золота єпископи супроти нього – «лисиці Імперії»?

Легатів у Константинополі зустріли з такими почестями, з якими, мабуть, і самого папу не зустрічали б. Басилевс особисто вітав їх у Хрисотрикліні, а надалі піклування доручив своєму вуйкові Варді. Як піклувався про папських легатів Варда, Фотій не цікавився. Головне, на Константинопольському

¹ у вересні 860 року

соборі, що відбувся на початку нового року, в церкві Святих Апостолів, Родоальд і Захарія від імені папи визнали – у присутності трьохсот вісімнадцяти єпископів східних церков – обрання Фотія і усунення Ігнатія правильними.

Обурений Ігнатій негайно послав до Риму апеляцію. Та Варда встиг затримати архімандрита Теогноста, через якого скинутий патріарх передав скаргу. Натомість, разом з патріархом продиктували – від імені базилика – листа до папи, повідомляючи про рішення Собору. Крім того, Фотій відправив ще й особисте розлоге послання, в якому витіювано філософствував про різні традиції східної і західної церков, про те, що постанови одних місцевих соборів не обов'язкові для інших церков тощо.

Коли Родоальд і Захарія відправлялись до Риму з рішеннями Собору і листами, їх настрій дещо підупав, проте після нетривалої, зате дуже змістовної, розмови з Вардою у супроводі золотого дзвону, їх віра у власну непогрішимість зміцніла.

Але – даремно. Папа, ретельно познайомившись з документами і листами, скликав свою паству і в присутності грецького посла твердо заявив: він не давав легатам повноважень брати участь від його імені у Константинопольському Соборі, а отже – римська церква не визнає Фотія патріархом і вважає незаконним усунення Ігнатія. Про рішення було повідомлено всіх патріархів у надзвичайному посланні. А єпископів Родоальда і Захарію, після влаштованого «Божого суду», коли при зануренні в киплячу олію руки в обох почорніли і облізли до кісток, папа справедливо відлучив від церкви.

Отримавши звістку з Риму, Фотій показав її Варді, але Варда тільки заготовив і навіть відпустив архімандрита Теогноста. Той відразу подався до Риму з апеляцією Ігнатія.

На цей раз обурений папа скликав у Латерані повноважний Собор¹. На його пропозицію собор скинув Фотія, відлучив від церкви, а Ігнатія оголосив єдиним законним патріархом. Про рішення собору повідомили не тільки імператора Бізантії та Фотія, а й усіх віруючих константинопольської церкви.

За таке нахабне втручання до справ константинопольської церкви Фотій – звичайно, разом з Вардою – від імені володаря ромеїв написали обуреного і образливого листа. Згодом папа все ж відповів – досить стримано, однак заперечуючи завдані безпідставні образи. Зопалу Фотій поривався знову написати до Риму, але Варда застеріг: «Не варт гаяти часу! Що тобі папа? Папа – в Римі, а в Константинополі – ти пастир!»

– Але, святий владико, – несміливо обірвав спогади Костянтин, – саме від папи залежить, чи зможемо ми продовжувати свою справу. Ми не хотіли б втручатися в суперечки.

«Вважає: це моя особиста боротьба з папою.»

– Папу судив Вселенський собор! Він вторгся у володіння нашої церкви, спокусив болгарського архонта і відвернув його і болгарський народ від істинної віри. Папські мужі витоптали засіяну нами в Болгарії ниву, яка заповідала багаті жнива; вони, мов дикі вепри, вторглися у Божий виноград-

¹ в квітні 863 року

ник, щоб завернути болгарський народ, не зміцнілий у вірі, на шлях смерті.

Костянтин кволо посміхнувся, а Методій насупився. Про все це патріарх писав в окружному посланні, запрошуючи до Константинополя на Вселенський собор – судити папу за відступництво від істинної віри.

– Папа порушив Святий символ, затверджений на Першому Вселенському Соборі в Нікеї! Папа стверджує: Дух Святий ісходить не тільки від Отця, а й від Сина. Єресь! Нечувана єресь!

– Святий владико, – глухо озвався Методій, – простому мирянині важко збагнути складні суперечки отців церкви, його душа шукає опори в цьому неспокійному світі, і в надії звертає свої очі до пастирів. А пастирі сперечаються про владу.

– І ти, Філософе, так вважаєш?

Костянтин промовчав. Очі погасли, на губах застигла гірка посмішка. «Не хоче сперечатись: з патріархом чи з учителем?»

– Чому мовчиш, Костянтине? Невже ти теж вважаєш, що відбувається звичайнісінька боротьба за владу в Церкві? І що суперечка між Західною і Східною церквами випадкова, і що вона неодмінно зникне, якщо припиниться боротьба за владу?

Насуплений Методій ворухнувся, але Костянтин жестом лагідно зупинив його, важко видихнув і, нарешті, мовив:

– Боротьба за владу – тільки зовнішній прояв. І, мені здається, не тут причина. Справжні причини – глибші. На Заході і Сході – різний погляд на співвідношення духовного і світського життя.

– Ось-ось, любий Філософе! Ти правильно мислиш. Можливо, ти перший правильно зрозумів мене. Ми давно стали різними людьми – на Заході і Сході.

– У нас усіх – єдиний Бог! – не втримався Методій.

– Зате ми перед Ним – різні люди, – м'яко заперечив Костянтин, втома на обличчі стала ще виразнішою. – Ми не однаково мислимо про природу нашого стосунку до Бога.

Втішений Фотій закивав головою.

– Проте догмати римської і східної церкви не настільки відрізняються, – заперечив Методій, – щоб вести до розколу.

– Ця різниця веде до різного духовного життя! – підняв пальця патріарх. – Різного! Якщо вже політичні теорії можуть настільки формувати світогляд, що люди відрізняються як моральними, так і психологічними ознаками, то що мовити про релігійні догмати.

У запалі Фотій повернувся до Костянтина, але той відвернувся і прикипів до незаштореного вікна. «Ось, хто б захистив нашу церкву в Болгарії!» І патріарх щиро пошкодував, що так і не зумів колись переконати Варду, і не послав братів до Болгарії на просьбу архонта Бориса.

– Народи самі згодом виберуть, яке вчення істинне, – тихо промовив Методій; на лиці теж вимальовувалась нехоть до дискусії. – Нині ж маємо нести слово Боже до слов'ян.

– Звичайно, звичайно! Я проситиму василевса і кесаря, щоб вони при-

йняли вас і дозволили висвятити ваших учнів.

– І ми сподіваємось, святий владико, ви не заперечуватимете, щоб опісля ми відправились до Риму?

Фотій глянув на рішучого Методія, перевів погляд на Костянтина. «Вони вже все вирішили.» Зітхнувши, він кивнув.

– Ще ми хотіли б, – повернувши голову Костянтин, – взяти з собою до Риму мощі святого Климента¹. Нам здається, місце мощам римського першосвященника – в Римі. Ми теж сподіваємось, папа буде прихильним, і захистить плоди нашої праці в Моравії.

– Я не заперечую, – відповів патріарх. «Може, вони зуміють отримати у папи дозвіл проповідувати і в Болгарії?» – Без сумніву, мощі римського першосвященника належать Риму. Я передам вашу просьбу басилевсові. – «Все вирішить Василь. Чи дослухається до мого слова?» – Але ви мусите квапитись. У Константинополі збираються грозові хмари.

– Ми проситимемо прийому завтра ж, – запевнив Костянтин, стривожено поглянувши спідлоба: таким невпевненим і неспокійним він свого вчителя ще не бачив.

Мабуть, Фотій хотів ще щось сказати з приводу своїх тривог, проте лише важко зітхнув, звично провів рукою по обличчю, потім поклав руки на бильця крісла і витягнув ноги.

Брати квапливо підвелися.

Коли гості почали прощатись, патріарх неухважно закивав, дав поцілувати руку, благословив братів, мовчазно – під моторошне завивання вітру надворі – провів до порогу, відтак власноруч щільно причинив двері.

4

Відправивши місію на чолі з Данком до Болгарії, князь Аскольд не відпускав сина з Києва, хоча будь-яких розмов з ним наодинці уникав. На першій же раді призначив його воеводою і віддав під його руку власну добірну тисячу варягів.

Щоразу на раді Рослав тримався поважно, прислухаючись до всього, та залишався маломовним і уникав зустрічатись очима. «Здогадується, чому призначив єсмь воеводою? Що ж, нехай розуміє: княжа воля – не сваволя.» Напередодні Купала князь звелів синові взяти свою тисячу і відправлятись назустріч Данкові.

– Можливо, прибудуть сли болгарські. А можливо, не тільки сли, – наголосив Аскольд, дивлячись прямо в вічі: – Таку високу місію годиться зустрічати княжичеві!

Рослав важко засопів, потупив очі, лице вкрилось темними плямами, а рука мимоволі стиснула яблуко меча. «Від княжого меча не відступиться.» Аскольд полегшено зітхнув.

¹ мощі першого римського єпископа Климента, засланого до Херсонесу, були знайдені Костянтином під час місії до хозар у 860 році

– Відправляйся сьогодні ж! Як тільки з'явиться Данко, негайно пошли гінця зі звісткою.

І післяобід княжич Рослав, не озираючись на веселі юрмища киян, які сунули до берегів Дніпра – готуватись до Купальської ночі, правив на чолі своєї тисячі до Західних воріт, звідкіль починався шлях на Білгород і на західні роські кордони.

Через сімницю від нього прискакав гонець.

– З чим прибуваєш? – нетерпляче запитав князь, тільки-но гонець переступив поріг.

– Княжич прислав. Воевода Данко вертає з Болгарії.

– Болгарські сли є?

– Немає, княже.

– Немає?

– Немає, княже. Тільки Данко. Через три дні буде в Києві.

«Зневажив болгарин. Клянусь Святовитом!»

– Вільний єси! – процідив князь, а коли гонець зник з-перед очей, він з досадю рубонув повітря. – Хай йому тямиться!

Назавтра домаражич повідомив, що прибув гонець з Витичева – від воеводи Волода.

– Сли від маджар правляться до тебе, княже!

– Від маджар? Не переплутав єси?

– Ні, княже. Вождь Алмош. Днів через чотири буде в Києві.

Назустріч маджарським послам Аскольд відправив Воєслава, звелівши дорогою вивідати, заради чого прибуває вождь Алмош.

В наступні дні великий князь не приймав нікого, а коли домаражич доповідав про якихось настійних прохачів, гарикав:

– Мовив єсмь: нікого!

Данко з Рославом прибули через два дні під вечір. Захеканий гридень, що прибіг від Західних воріт, не встиг навіть слова промовити, як князь здогадався про звістку.

– Данко?

– І княжич Рослав, княже, – пересапнув гридень. – Зараз, мабуть, уже минають ворота.

Відпустивши гридня, Аскольд кілька разів пройшовся по світлиці широкими кроками, потім зупинився, завмерши, постояв хвилю, і враз рішуче подався на ганок.

В'їжджали в дворище Данко з княжичем забарно, гридні біля воріт рушилися мляво, повільно розчиняли браму, а комонники, немов навмисно, вичікували, заким обидві половини брами розчиняться навстіж, відтак про щось перемовлялись з гриднями; зрештою, коли князь уже збирався гукнути голосно до них, Данко махнув рукою, і посольство рушило до двору, але знову довго роззирались, де б зручніше зупинитись, ніби посліпла і не виділи прямисінько перед очима конов язі; зауваживши князя на ганку, воевода з княжичем повернули до терема, незграбно позлазили з коней, довго чекали, поки лінівці слуги заберуть повіддя, давали ще якісь розпорядження тим – мабуть,

нагадували, щоб нагодували і напоїли зморених коней, і тільки тоді, поправивши мечі, неквапом почали підніматись по сходах ганку.

Зціпивши зуби, князь Аскольд терпляче дочекався, поки вони опинились нагорі, ввічливо відповів на церемонне Данкове привітання, теж подякував – як велів звичай – богам, щоб були прихильними і дозволили місії щасливо повернутись до Києва.

– Сам прибуваєш еси? – нарешті не втерпів князь, коли опинились у Золотій світлиці.

– Сам, княже.

Данкове обличчя виглядало стомленим і похмурим. Аскольд потай глянув на сина. Той навмисно байдуже втупився на розвішані на стінах мечі та щити.

– Відмовив болгарин?

– Не зовсім так, княже, – зітхнув Данко. – Умовлялись же: навпрошки мови про сватання не вести. Тільки розвідатись.

– Про що розмовляв еси?

– Як ти велів, княже. Віддали подарунки, запевнили в приязні, просили, щоб болгарський князь дозволяв торгувати в його державі, і щоб не брав великого мита.

– Ну, й що болгарський князь?

– А що? Приймав з пошаною. Відколи роси ходили на Царгород, твоїх слів, княже, скрізь приймають з пошаною.

– Про справу мов, а не про пошану!

– Про справу й мовлю. Болгарський князь переказував тобі братерське вітання. А ще запевнив, що купцям вільно торгувати у всіх болгарських городах, і що їх безборонно пускатимуть...

– Та що мені твої купці? Дратуєш еси чи що? Речи, що мовив болгарин, аби породичатись? Чи не втямив твоїх натяків?

– Втямив, княже. Звісно, втямив. Хоча на руку болгарських князівен зазіхають і німці, і морави. І князь Коцел має сина – Святополка. Його солтеж винюхував у Преславі.

– І до кого прихилиється князь Борис? Не вивідав еси?

– Пробував вивідати. На бенкеті. Самому князеві натякнув: мовляв, у нього – дочка на виданні, а в нас – молодий княжич.

– І що болгарин? – став перед Данком князь Аскольд, обіпершись ручиськами в боки. – Здивувався, мабуть?

– Не вгадав еси, княже! Якраз навпаки. Певно, здогадувався, з чим ми прибули до нього. Відразу посерйознішав, хоч і мовлено на бенкеті, при чарі.

– А мовив що?

– А що? Нехай київський князь приймає нову віру, хрестить свого сина і засилає сватів.

– Ось як! – важко видихнув Аскольд; образа, притлумлена за три дні, відколи прибув гонець, спалахнула знову. – Вимагає зректися наших богів? – Він повернувся до сина. – Чув еси?

Рослав мовчки гордовито скинув головою. Князь спересердя рішуче потнув повітря перед собою, стрімко попрямував до крісла, але не сів.

– Сам зрадив старих богів, тепер хоче, щоб і ми зрадили своїх! – ляснув по бильцю, потім рвучко обернувся до сина. – Рославе! Молитимешся грецькому богові?

– Ні! – несподівано злякано відмахнувся княжич. – Грецькому богові? Нізачо! – і він навіть схопився за оберегу.

– Ось, бачиш еси, Данку! Якщо болгарський князь запобігає перед грецькими волхвами, то мій син їм ніколи не вклониться!

– Грецьких волхвів нині немає в Болгарії.

– Себто як: немає волхвів?

– Болгарський князь прогнав грецьких волхвів з Болгарії.

– І знову повернувся до старої віри?

– Та ні, княже! Хіба Христова віра тільки у греків? Он, скільки народів кланяються новому богові. Князь Борис міцно тримається Христа. Буде йому капища: храми. Ліпі храми.

– Ходив еси кланятись грецькому... ну, отому богові?

– Заходив єсмь до храмів. Не втерпів таки.

– І що? Не злякав їхній бог? Не страшний?

– У тих капищах, збагнув єсмь: головне в чоловіка – душа.

– Хіба наші боги – не про те ж?

– То – інше, княже! Зовсім інше. – Данко приплющив очі. – Душа людська стомлюється від цього світу: війни, заздрощі, брехня, котори. Щодень мусиш воювати чи запобігати: перед людьми, перед богами. Найдужче – перед богами. Стомлюється чоловік, речу. А розради боги не дають. Хоч стільки богів маємо: і лісних, і домових, і водяних, і небесних. Для чого чоловік приходить в сей світ? Наші боги мовчать.

– Не за тим послав єсмь тебе! А придивитись, як болгари з тим богом? Не підкорив новий бог Болгарію грекам?

– Ні, княже. Болгарія – незалежна. Ще й повагу здобула.

– Як же ж новий бог без волхвів? Греків, речеш, вигнали?

– Інші прибули. З Риму. А ще, чув єсмь, самі болгари навчаються волхвувати новому богові. Колишніх волхвів князь прогнав, зруйнував старі капища. Навіть столицю переніс з Пліски до Преслави. Новий бог – нова столиця. Нове життя в Болгарії!

Князь Аскольд голосно засопів, пробурмотів, що Київ не потребує заступництва чужих богів, зиркнув спідлоба на Рослава, проте княжич далі зумисне байдуже видивлявся по стінах, неначе, крім мечів та бойових сокир, його ніщо не обходило. Князь замилювався сином: справжній конунг – як дід!

І нараз Аскольда заповонила хвиля гніву. «Ба, як зазнався болгарин! Зректися богів? Е-е, наді мною греки ще не занесли меча, щоб я приймав їхнього бога!»

– Тангра – слабший від грецького бога, – зневажливо скривився князь. – Але – не Святovit або Дажьдбог!

– За нехрещеного, – Данко похитав головою, – болгарський князь дочку не віддасть. Не для того зрікався Тангри.

– Ов-ва! – глузливо засміявся Аскольд.

Продовжити розмову вони не встигли. Несподівано з'явився домаражич і доповів про Воєслава, а через хвилину поріг Золотої світлиці уже переступав сам воєвода.

– Княже! Маджарський вождь Алмош разом з болгарськими слами прибув до Києва.

– З болгарськими слами? – перепитав Аскольд і поглянув на Данка. – Князь Борис хіба не мовив про слів?

– Ні, княже. Про се мови не було.

– Може, надумав опісля? І послав навздогін?

– Не могли обігнати нас.

Князь перевів погляд знову на Воєслава:

– Не переплутав esi?

– Княже! Я сам здивувався, коли Алмош мовив про болгар. Так і мовив: болгарські сли – до кагана оросів.

– Не пробував esi розвідати про них?

– Пробував. Звісно ж. Але Алмош не відпускав мене, а маджари мовчали. Вивідав есмь: в похід маджари лаштуються.

– На кого?

– Не признавались. Сміялись тільки. Мовили: як урадить вождь Алмош і каган Аскольд.

– Гаразд! Прийму завтра. Вільні есте, воєводи. І ти, Рославе. Завтра – княжа рада.

Всі троє мовчки вклонились і подались зі світлиці.

З Рославом Аскольд побачився ще за вечерею. Син знову уникав дивитись в вічі, насуплено втупившись в тарелі. Коли Аскольд здіймав чару з медом, дякуючи богам за щасливе повернення місії, княжич здивовано звів голову, підозріло глянув на батька і нерішуче взяв свій кубок.

Княгиня злякано переводила погляд з сина на похмурого мужа, то знову на сина; запитати ж що-небудь їй і до голови не приходило.

Після трапези Рослав, бокуючи очима, відкланявся батькам і поспішно подався з трапезної. Аскольд невдоволено поглянув вслід, але затримувати не став: не отрок же – воєвода! Повернувшись, зустрівся поглядом з княгинею.

– До тієї ж відьми!

Княгиня не відповіла, тільки тихо зітхнула.

– Приворожила! – гримнув Аскольд по столу, аж перекинулась порожня чара; князь блимнув на стіл, поправив чару, налив по вінця меду і вихилив одним духом. – Приворожила, речу!

– Божа воля, – перехрестилась княгиня. – Серце людське...

– Чия там воля! – знову ляснув Аскольд. – Він – княжич!

Запало мовчання. Князь відкинувся в кріслі і насуплено втупився в двері, за якими допіру зник Рослав. А княгиня, злякано зіщулившись, перебирала пальцями край убруса, та, коли мовчанка затягнулась, звела голову, і, затинаючись, запитала:

– Посилав esi Данка до болгар?

– Посилав.

– Болгарський князь відмовив?

Здивований тією настирністю, Аскольд спідлоба покосував на княгиню і хмикнув:

– Хе, відмовив. І не відмовив, і згоди не дав. Рік: дочку віддасть тільки за хрестатого.

Княгиня стрепенулась, благально притулила руки до грудей і міцно сплела довгі пальці. Аскольд провів рукою по лиці, знову налив меду, надпив.

– Сама відаєш еси, княгине: віче ніколи не віддасть княжого меча хрестатому!

Княгиня зіщулилась ще дужче. Аскольд grimнув кулаком:

– А Дір! Ді-і-ір! Як зрадіє!

Затим вихопився з-за столу і подався геть.

Наступного дня князь звелів покликати до Золотої світлиці найважливіших мужів Києва: брата Діра, старішого волхва Видослава, сина-княжича і воєвод Будимира та Данка.

Воєвода Воєслав мав супроводжувати маджарську місію до терема. Нетерплячий Аскольд виглядав з вікна, повернувшись спиною до прибулих на раду; Данко щось пошепки розповідав Будимирові та Дірові, а волхв з Рославом байдужісінько куняли.

– Їдуть! – нарешті мовив князь Аскольд.

Він одразу впізнав по гордій поставі вождя Алмоша – на буланому коні попереду, поруч – Воєслав, з другого боку – невідомий муж. «Болгарин?» Позаду – десяток маджар, низькорослих, в кучматих шапках, зі смаглявими, аж чорними, обличчями; сиділи вони на конях теж невисоких, від того виглядали немов дітлахами порівняно з високими варягами пообіч брами.

До світлиці зайшли вождь Алмош, отой незнайомець, воєвода Воєслав та ще товмач.

– Княже, – голосно звернувся воєвода, – маджарський і болгарський сли просять прийняти їх! – Потім Воєслав відступився і додав тихіше: – Разом просяться. Їхній товмач, Тебелош, знає нашу мову і перекладатиме.

Аскольд кивнув, приклав руку до серця. Маджарський вождь теж притиснув руку до грудей, мовив щось своєю гортанною мовою, і товмач мерщій взявся перекладати:

– Вождь над вождями всіх маджарських племен Лебедаш передає братерське вітання вождеві непереможних оросів!

Князь насторожено обмацав поглядом Алмоша – хоча й низького зросту, зате кремезного, з розкаряченими ногами, як і кожний степовик, з голеною спереду головою і трьома заплетеними косичками густо-смоляного, аж блискучого, волосся ззаду.

Заким товмач Тебелош перекладав, вождь поважно покинував, відтак, коли відповідав князь і знову товмач поспіхом перекладав, Алмош уважно вислухав, закивав, приклавши руку до грудей.

– А ще вождь над вождями Лебедаш просив свого брата Аскольда вислухати болгарського сла.

Болгарин ступив крок уперед. Князь перевів пильний погляд на нього. Обличчя здалось йому знайомим.

– Сампис Умар, – з гідністю вклонився болгарин.

– Бував esi в Києві?

– Так, великий хане оросів. Сім років тому.

– А–а! Тоді тебе прислав болгарський князь. А тепер?

– Я не служу більше ханові Борисові. Він зрадив Тангру і закони Болгарії.

Воеводи зацікавлено повернулись до болгарина, старезний волхв Видослав захитав високим ціпком і теж підвів голову.

– Від кого прибуваєш esi? – суворо запитав Умара князь.

– Від тих болгар, які не зреклись Тангри, і хочуть врятувати Болгарію від чужої віри!

Князь Аскольд похмуро поглянув на болгарського посла, що застиг серед світлиці. Остраху чи непевності на лиці в того не було, тримався він з гідністю.

– Багато вас?

– Багато, великий хане.

– Чому ж тоді в Болгарії й досі тримається чужа віра?

– Хан Борис опирався на грецькі мечі.

– Відаю esмь.

Не тільки він, а власне, всі присутні добре знали, що відбувалось в Болгарії за останні роки: недаремне ж двічі відправлявся туди з місією воевода Данко.

– Хан Борис зруйнував усі капища Тангри, болгари залишилися без захисту свого бога!

– Але ж Тангра не захистив свій народ від нещастя, – зауважив Аскольд.

– Болгари перестали шанувати Тангру! – спалахнув Умар. – Перестали шанувати давні болгарські закони, не берегли чистоту родів, брали чужих жон і кланялись їх богам. Навіть хан-ювігі!

Мимоволі Аскольд зиркнув на Видослава. Зловивши погляд, волхв пристукнув ціпком. Болгарин теж озирнувся, здогадався, що то – жрець, і шанобливо вклонився до нього.

– Речи далі! – звелів князь.

– Хан Борис зрадив болгарський народ!

– Він зміцнив свою державу, – холодно зауважив Аскольд.

Сампис Умар насторожено поглянув на князя.

– Хан Борис затопив Болгарію болгарською кров'ю! Знищив п'ятдесят два роди! Мій рід – теж знищено. Я чудом врятувався. Я досі чую плач дітей! Хан Борис приніс у жертву чужому богові болгарських дітей. Чужому богові, великий хане!

Князь спідлоба обвів світлицю. Видослав аж підхопився з лави. «Богіться, щоб я не зрадив його бога!» Решта теж заворушилась. Лишень Данко сидів спокійно, із сумовитою посмішкою.

– Чому ж не боронились? – похмуро запитав Аскольд.

– Ми намагались скликати Великий Собор. Хан Борис відмовився. Тоді п'ятдесят два роди із Старого Онгоу повстали.

- І Тангра не допоміг вам?
- Надто завинили болгари перед Тангрою.
- Князь Аскольд відкинувся в кріслі, обхопив бильця.
- То що ж ви намислили?

Сампис уважно вислухав, що переклав товмач, поглянув на князя і відразу перемінився.

– Ми хочемо скликати Великий Собор, – поважно виголосив він. – Щоб зібрались представники всіх болгарських родів. Тільки Великий Собор може вирішувати справи нашої держави. Хан Борис повинен віддати меч. Ювігіханом болгари оберуть його сина – Расате. Расате не прийняв чужої віри. Тангра прихильний до нього – так мовлять жерці. У Болгарії відродиться давня віра і старі закони. Клянусь Тангрою, ми відродимо славу Болгарії!

- А якщо князь Борис не погодиться на скликання Собору?
- Ми змусимо його!

Князь забарабанив пальцями по гладеньких бильцях. «Расате – ханом? А чи віддасть він сестру за Рослава?»

- Але князь Борис опирається на грецькі мечі.
- Нині грекам не до Болгарії. У них велика війна в Азії.

Аскольд перевів погляд на Данка. Той закивав:

– Так, княже! У греків нині почалась війна із сарацинами і своїми одновірцями – єретиками чи як їх там. Їхній вождь Хризофер веде їх проти Царгороду. Чув єсмь у Болгарії від греків, що цар перекинув на азійський берег все своє військо.

Щоб приховати збудження, князь Аскольд увів пальцями в дерево. Знову запекла образа, завдана болгарським князем, і він засопів. Та, зауваживши, що Данко чомусь осудливо киває, опам'ятався.

- Мій воєвода підтверджує твої слова, самписе.

Мабуть, болгарин і так здогадався, почувши ім'я Хризофера.

– Великий хане оросів! Рада болгар послала мене до вождя маджар і до тебе просити допомоги, щоб повернути стару віру!

Коли товмач Тебелош переклав, у світлиці запала тиша, всі позводили очі на князя. Аскольд примружився: «А що? Пихаті болгари й досі натякають про якусь там зверхність над росами. І над маджарами. То якраз зручна нагода! Чий тоді буде верх?»

- Що ж мовив на твоє прохання вождь маджар Лебедаш?

– Зі мною прибув вождь Алмош. Він особисто перекаже тобі слова маджарського вождя.

Присутні негайно перевели погляди на Алмоша. На знак великого князя він з гідністю вклонився.

– Вождь над вождями Лебедаш велів переказати своєму братові великому вождеві оросів, що він згоден разом з ним допомогти болгарам скликати Великий Собор: щоб болгари повернули свою віру і обрали гідного вождя. Вождь Лебедаш відпускає воїв з мого роду в похід, якщо ти погодишся допомогти болгарам, – і Алмош низько вклонився, аж чорно-лисучі косички впали на чоло.

– Ти згоден піти зі мною в похід на болгарського князя?
– Вождь оросів користується великою прихильністю богів, і вони посиляють йому удачу. А разом ми будемо непереможні!

На чолі в маджарина рясно виступили крапельини поту. Не важко було здогадатись, як багато важить для молодого маджарського вождя самостійний похід. Дітей у старого Лебедаша немає, після його смерті, без сумніву, спалахне велика котора між сімома вождями окремих племен.

– Болгарський хан хвалився, – насмішкувато промовив Аскольд, – у союзі з греками і німцями він нікого не боїться.

Алмош затулився повіками, лише вузьенькі чорні щілини блищали.

– Він ще не пробував меча вождя оросів!

Воеводи враз загомоніли, зверхньо запосміхались, тільки Данко спохмурнів. Але несподівано розгнівався волхв Видослав.

– Чому не відповідаєш, княже, болгаринів! – пристукнув він ціпком. – Теж хочеш єси зрадити дідівські закони?

Князь насупився, здійняв руку, вгамовуючи воевод, і мовив до послів:

– Ми уважно вислухали вас. Тепер будемо радитись.

Коли Тебелош похапцем перекавав, послали одночасно закивали, відкланялись і поважно подались зі світлиці.

Насупившись, великий князь терпляче дочекався, заким слуга зачинив за ними двері, тоді пильно обвів запрошених на раду, і, тамуючи збудження, нарешті глухо запитав:

– Що ректимете?

За звичкою всі повернулись до Діра: після великого князя йому першому належало слово.

– А що, брате, хочеш, щоб ми рекли?

– Чув єси? – підвищив голос Аскольд. – Болгари закликають.

– Роздувати котору в Болгарії?

– Котору! – погодився великий князь.

– Отож!

– А що воеводи ректимуть?

Воеслав невпевнено засовався.

– Тобі вирішувати, княже.

– А ти, Данку?

– У нас з болгарським князем – мир і приязнь! Не гоже...

– Болгарський князь зрадив рідним богам! – розгнівано обірвав Видослав. – Зрадив старий закон своєї держави!

Данко знічено замовк, а князь поморщився з досади.

– Болгарський бог посилав тільки нещастя.

– Шанувати перестали старих богів!

– А може, грецький бог таки дужчий за Тангру?

– Теж хочеш єси стати грецьким робом?

Князь Аскольд зневажливо скривився:

– Поки меч у моїх руках – ні греки, ні їхній бог росам не страшні суть!

– Ти повинен допомогти болгарам повернути дідівську віру! Бо греки на-

троюдять болгарського князя проти тебе. Або заставлять підмовляти, аби й ти зрадив старих богів. Чи, може, – підвищив голос Видослав, – уже й підмовляє?

Князь не відповів, спогорда стени плечима, хоча очі все ж відвів, уникючи прискіпливого погляду.

– А скажи, брате, – глухувато обізався князь Дір, – з чим повернувся твій сол від болгарського князя?

– З чим – питаєш еси? З добрими вістями. Болгарський князь підтвердив мирний договір, дозволив нашим купцям торгувати в його державі.

– А що зі сватанням?

– Не посилав єсмь воєводу сватом.

– Але ж мовили були!

– Що мовили, брате?

– Про сватання, брате!

– Хто мовив?

– Ти мовив, брате. На бенкеті, після полюддя.

– На бенкеті? Не пригадаю. Мабуть, меду випили багато?

Дір спохмурнів, у світлиці запала тиша. Звісно, меду на бенкеті випили чимало, але ж не повпивались так, щоб нічого не пам'ятати. Побачивши, що брат ображено поглянув на Данка, а той мерщій відвернувся, Аскольд голо-сно мовив:

– А в болгарського князя й справді є дві князівни.

– Отче! – підхопився Рослав.

– Ось, ми і пошлемо до нього сватів! – князь аж ляснув по бильцях крісла. – Десять тисяч сватів!

Княжич розгублено витріщився на батька, ще не втямивши до ладу, про що мова; потім, мабуть, збагнув, що на хрещення не заноситься, на обличчі виступили плями, і він розвів руками.

Князь Дір здивовано скинув бровами, але очі спалахнули вогнем; заворушився Воєслав, вже навіть намірився розтулити рота, щоб підтримати, та його випередив Данко:

– Що намислив еси, княже?

– Хіба не розчув еси?

– Проти болгарського князя намислив еси?

– Чому – проти? Пошлемо сватів: проситимуть його дочку за нехрещеного. За нашим поконом невіста мусить приймати наших богів. А щоб грецький бог не нашкодів сватанню, пошлемо добірну дружину.

– Болгарський князь за нехрещеного дочку не віддасть.

– Тоді віддасть його син – Расате.

– Расате – не князь!

– Посадимо його на болгарський стіл. Посадимо в Болгарії такого князя, який нам до вподоби. Добре речу, воєводи?

– Мудро речеш, княже! – звичайно, першим гукнув Воєслав.

– А ти що ректимеш, брате?

Але Дір повернувся до Видослава. Волхв захитав ціпком, прокашлявся, щоб, напевне, вгамувати незвичне хвилювання, змружив очі, ніби видивляв-

ся кудись вдалечинь.

– Боги сприятимуть тобі, княже: Болгарія повинна повернути старих богів і старий закон!

Аскольд кивнув, і знову перевів погляд на Діра.

– А твоє слово, брате?

– Рослава наперед запитай: чи хоче повести жоною болгарську князівну?

Знову запала тиша, погляди прикипіли до княжича.

– То згоден еси, Рославе, повести жоною болгарську князівну – щоб зміцнити... – князь запнувся, хотів мовити: «Зміцнити мир з болгарським князем», – щоб зміцнити мир між росами і болгарями?

Воевода Данко з досадою відвернувся, брязнувши у тиші мечем, та ніхто не звернув уваги: всі очі – на княжича.

Рослав поволі підвівся, переступив з ноги на ногу. Після довгої хвили, не підводячи голови, похмуро кинув:

– Жону грецької віри не поведу!

– А коли зречеться? – запитав Аскольд.

– Ще не зрелась.

Князь задоволено відкинувся в кріслі. Волхв Видослав нетерпляче стукнув ціпком по дощатій підлозі.

– Чому мовчиш, княже?

– Ще не всі рекли своє слово. Що скажеш, брате?

– Мусимо наперед домовитись з болгарським слом.

– А ти, Данку, що ректимеш?

Воевода знехотя підвівся, обвів присутніх, посміхнувся.

– Клялись же ж в приязні з болгарським князем!

– Якщо болгари разом з маджарами – без нас! – заберуть меч в Бориса, то, зміцнившись, будуть загрожувати і нам. І маджари зміцніють.

– У союзи з болгарським князем росам не страшні маджари.

– Князь Борис лукавить! – гримнув кулаком Аскольд. – Лукавить! І тримається хрестатих. А нині нагода посадити в Болгарії такого князя, якого ми захочемо.

Воевода кивнув, хотів щось заперечити, але, бачачи, який галас зчинився і як розгнівано горять очі у Видослава, зітхнув.

– Тобі, княже, вирішувати!

Угамувавши надміру збуджених воевод, великий князь на тому завершив раду, заявивши, що в наступні дні провадитиме переговори з Алмошем і болгарським послом.

Покидаючи Золоту Світлицю, Данко зумисне не квапився, озирався до князя, сподіваючись, що він зветиме залишитись.

Аскольд мовчав, відвернувшись. Коли кроки воевод затихли, перевів погляд на двері і довго ще в задумі дивився на них.

У сумнівах промайнув і наступний день. Великий князь зачинився у світлиці і велів нікого не пускати.

Післяобід гукнув домаражича:

– Покличеш еси воевод на учту! І слів: Алмоша і болгарина.

Увечері за учтою Аскольдове лице значно розпогодилося. Він весело вітав гостей – і маджарського вождя, і самписа Умара, щедро хлюпав на вугілля меду в жертву богам: передовсім – Святovitові, зати́м і Даждьбогові, і Перунові, і болгарському Тангрі, і маджарському Гаду́рові, а коли всі геть сп'яніли, то й Ладі, аби зводила докупи молодят, і Волосові, щоб заопікувався купцями, і домовим богам, і лісовим, і небесним.

Зрештою, Аскольд хряснув порожньою дерев'яною братницею в підлогу і, вдаривши кулаком в груди, заявив:

– Клянусь Святovitом, ми повернемо Болгарії старих богів! Геть проженемо грецького бога!

А вранці звелів покликати Алмоша і посла від нехрещених болгар, і мав з ними розмову віч–на–віч до пізнього вечора. Ще один день радились разом з Діром та воєводами. Всі підтримали князя, тільки єдиний Данко відмовчувався, не схвалюючи походу.

– Проти великого князя йдеш, воєводо? – обурився Аскольд.

«Забере меча чи ні?» – завмер Данко.

– Проти великого князя не піду!

– Тоді оголошую похід на болгарського князя Бориса – що зрадив старий закон і старих богів!

– Слава князеві! – гукнув Воєслав і вихопив меча.

Радісно щось там загукали і вождь Алмош, і болгарський сол Умар. Дір схвально закивав, а Рославові очі спалахнули вогнем.

«Змова проти християнського бога, – гірко посміхнувся Данко. – Чи не ліпше таки віддати воєводиного меча?»

Але щось підказувало не чинити сього. Він занепокоєно обвів присутніх. Старійшина схвально хитав ціпком, сампис Умар не приховував задоволення, Дір примружено стежив за братом і гостями, але в Алмошевих очах несподівано майнув вогник зловтіхи. «Може, здалось?» Маджарин теж радісно кивав головою.

Було вирішено, що вождь Алмош відправиться наперед, щоб зі своїми воями на конях прямувати через степи до великої річки Дунаю, а князь Аскольд з дружиною, разом з болгарським сло́м, піде в похід на лодіях. З того, як коротко і владно лунали розпорядження князя, Данко здогадався, що вже все узгоджено напередодні. Коли, нарешті, рада завершилась, він першим покинув світлицю.

Тепер князь Аскольд не вагався. Звелів воєводам відібрати найдобрішу дружину. Великого війська вирішив не брати, мусів залишити надійну залогу в Києві і на заставах, бо, хоча маджари і клялись у дружбі, а нині і відправлялись разом у похід, все ж вірити степовикам не випадало.

Крім брата, великий князь забирав Воєслава, Тура і Данка; Будимир мав стерегти стольний город, а воєвода Житомир – західні рубежі, де з весни теж було неспокійно. Не вагався і з сином – чи брати в похід.

– Відбереш зі своєї тисячі половину воїв, ліпше – варягів. Решту залишиш Будимирові.

– Слухаю, княже! – Рославом теж заволоділо збудження.

Князь зауважив: увечері син нікуди не відлучався. «Невже забув оту?» Проте з обережності вирішив про болгарську князівну не нагадувати. «Як захочуть боги!»

Напередодні за трапезою княгиня несподівано запитала Аскольда, дивлячись увічі і тамуючи хвилювання:

– Скажи мені, княже, про що умовлялись з поганами?

– З ким? З маджарським вождем?

– З нехрещеними болгарами. Підмовляли тебе проти болгарського князя?

– Може й так! – неохоче погодився Аскольд.

– Не йди на нього! – звела благально руки княгиня.

– Не жіночого розуму!

– Бог покарає нас!

– Який бог? Не грецький, бува?

– Істинний Бог.

– Ха! Істинний!.. Що той істинний бог міг вдіяти, коли ми трясли Царгород? Царгород, княгине! А греки хвалились, що той город сам бог захищає чи його мати!

– Не богохульствуй, княже! Не відаєш єси Божих замислів. Прошу: не йди на християн! Чує моя душа!.. – княгиня безсило сховала лице долонями.

На хвилю Аскольд навіть розгубився.

– Святovit – дужчий, – пробурмотів, а потім враз розгнівався і гримнув кулаком. – Рік єсмь уже: поки меч у моїх руках і поки маю оберегу – осьо, на ший! – не страшні мені чужі боги – навіть всі вкупі!

Княгиня немов зів'яла, опустила руки і, підвівшись з-за столу, поволі почовгала до своїх покоїв.

Аскольд підвівся і собі, повернувши плечима, неначе скидаючи тягар, і гордовито випрямився.

– Не страшні – клянусь Святovitом!

Вранці, прощаючись з княгинею на ганку, він уникав зустрічатись очима. Княгиня тричі вклонилась до ніг, тайкома, коли вклонився Аскольд, перехрестила його, потім, теж потай, наклала Боже знамення на сина, а коли обидва – і князь, і княжич, – брязкаючи мечами, подались з дворища, зашепотіла вслід молитву.

Хоча князь Аскольд і не розголошував про похід, проваджати дружину на пристань на Подолі висипав чи не увесь город.

У натовпі князь упізнав Світозару: власне, здогадався, що се вона. Дівчина щось кричала до Людоти, але очима прикипіла до Рослава. Людота підбіг до сестри, щось мовив і мерщій вернув до своєї сотні. А княжич прикипів на місці.

«Невже підійде до неї? – і собі застиг Аскольд, закипаючи гнівом. – Святovите! Відверни Ладини чари від княжича!»

Рослав не підійшов. Рвучко відвернувся, махнув, щоб дружинники переходили по дошках на лодії, і першим подався туди.

Князь полегшено зітхнув. Він не бачив, як Рослав стискував у кулаці подаровану Світозарою оберегу і шепотів її ім'я.

Вже заповідалось на осінь, багрянцем взялись вершечки в черемхи та чимраз студенішими випадали на ранок роси, а князь Борис ще жодного дня не відпочив, відколи прибули до Болгарії римські легати: клопоти, клопоти, клопоти...

Держава хрестилась заново. Князь вирішив стежити за всім особисто, не довірятись чужинцям, як довірився кілька років тому грецьким священикам. «Болгарія повинна мати власну церкву! – заявив братові Доксові. – Болгарію повинні визнати незалежною: і Рим, і Константинополь.»

За зиму римські священики заново хрестили боїлів і багаїнів у Преславі та Плісці, а напровесні князь з легатами, у супроводі чималого почету, відправився об'їжджати простори своєї держави і скрізь в містах велів закладати церкви.

Боїли хрестились охоче, мабуть, збагнувши і вигоди, і неминучість перемену віри. Складніше, звичайно, з простолюдом, який покірно давав себе хрестити, зісходився – на княже веління – на майдан, де кипіло будівництво храмів, байдуже слухав молитви і проповіді латинською мовою і байдуже розходився. А відтак повсюди дорогою яскравіли стрічки на дубах: болгарі далі потай чинили треби Тантрі, випрошуючи в грізного небесного бога і урожаю на новий рік, і заступництва.

Князь Борис ніякові перед легатами, розгнівано посилав воїв зривати язичеські жертви, погрожуючи покарати кожного, кого зловлять, але єпископ Формоза лагідно стримував:

– Вони ще прийдуть до Христа, володарю. Хто пізнав Боже вчення, не зречеться його.

Потроху і князь перестав тим надто тривожитись, адже ж зерно не дає відразу плоду, а мусить і в землі полежати, і дощі повинні його полити, і тільки тоді воно проросте, і по довгому часі заколоситься і дасть щедрий урожай; а чоловік повинен багато потрудитись біля нього і набратись терпіння. Його тішило, з яким натхненням працювали римські священики, і як швидко примножувалось число християн в його великій державі.

Наприкінці літа князь, нарешті, повернувся до столиці. І відразу ж єпископ Формоза попросив прийняти його. Після звичних обопільних ввічливих привітань, єпископ, неначе підсумовуючи многотрудну працю, запропонував відправити послів до папи.

Князь пообіцяв вирішити справу з посольством якнайшвидше. Формоза вдячно закивав. Але відтак запала незручна мовчанка.

– А чи не могли б ми, – князь зустрівся з настороженим і вічікувальним поглядом Формози, – попросити у святого владики дозволу для обрання патріарха Болгарії?

– Число хрещених дає підстави звертатись з проханням.

Знову вони надовго замовкли, дивлячись у вічі один одному.

– Святий отче! – голос у князя потвердішав. – Я прошу вашої допомоги

у цьому. – Формоза обережно перекинув камінець на чотках, і він глухо клацнув. – Хочу запевнити: я не прийму ніякого іншого патріарха – тільки вас!

– Суета це, – клацнули одразу два камінці. – Мирська суета. – Єпископ навіть похитав головою, не підводячи очей. – Я – тільки легат пресвятого владика, – і Формоза смиренно потупив очі, а пальці з чотками зазмерли.

– У посланні я проситиму папу, щоб саме вас він висвятив патріархом для моєї держави. Ви не заперечуєте, святий отче?

– Якщо святий владика погодиться.

– Я сподіваюсь, святий отче, ви допоможете написати листа до Риму. І підкажете, як звернутись, щоб папа погодився.

– Я не заслуговую такої довіри володаря Болгарії.

Князь Борис мовчки взяв зі столу сувій пергаменту і, розгорнувши, подав єпископові. То було окружне післання патріарха Фотія східним єпископам, в якому він запрошував на собор до Константинополя. У післанні була мова й про Болгарію. Фотій хвалився, що саме він хрестив болгарський народ, і тепер хотів би розділити радість з цього приводу з братами по вірі.

Листа доставили вивідачі. Князь знайшов його на столі учора ввечері і, перечитавши кілька разів, знав чи не напам'ять. Тепер пильно стежив, як змінюється обличчя в єпископа, і здогадувався, де саме він читає.

Спочатку, коли Фотій писав, що «болгари – народ варварський, які ненавиділи християн, несподівано зацікавились Богом, стали покірними і, немов за чудесною намовою, приєднались до християнського світу», римський легат тільки зверхньо посміхався, та згодом лице спохмурніло, чимраз дужче вкриваючись плямами. У Фотієвому листі була вже образа: «Ця розповідь, що мала б стати джерелом радісних вістей, поступається місцем тузі, бо радість і веселощі перетворились на скорботу і сльози. Не минуло й кілька років відтоді, як цей народ почав шанувати християнську віру, аж тут з'явилися мужі підступні і мерзенні, бо як ще може назвати їх благочестива людина; мужі, породжені темрявою, – дітища західних країн. О, Боже, як розповідати далі! Ці мужі, мов блискавка, мов сильний град, або краще сказати, мов вепри, накинулися на народ, що якраз лише утверджувався благопристойності: і ногами, і зубами, прикладами безсоромної поведінки – наскільки їм дозволяла зухвалість, сплюндрували улюблений і насаджений Божий виноградник...»

Не дочитавши, Формоза жбурнув сувій і перехрестився:

– Породження єхидни! Недаремне святий владика відлучив його від церкви і проголосив анатему.

Учора Докс розповідав, що константинопольський патріарх теж не залишився в боргу: з вітваря Святої Софії проголосив анатему папі. «Наче дві перекупки на торговищі – через абищицю!» Проте Борис рішуче зупинив брата, застерігши не квапитись з осудом, а розповідати далі. Виявилось, патріарх Фотій не тільки на папу посилав громи та блискавиці, а й на німецьких проповідників, що прибули до Болгарії на початку цього року – на Борисове прохання, звісно, не без поради Формози та Павла. Людовик Німецький спорядив велику місію на чолі з досвідченим у справі хрещення нових народів єпископом Пассавським Херманаріком. Місія привезла дорогоцінний скарб:

богослужбні книги, церковне начиння і церковний одяг – як подарунок від Людовика і від його брата, короля франків Карла Лисого.

– Нині в Болгарії, – заспокоїв князь єпископа, – немає жодного грецького священика. – «Фотій, мабуть, нарешті збагнув, що програв. То й пише!»

Прощаючись, Формоза тихо мовив, відвівши очі кудись вбік і клацнувши камінцем на чотках:

– Було б краще, якби брат Павло і брат Херманарік не знали про нашу сьогоднішню розмову.

– Я покличу вас, святий отче!

Єпископ ввічливо нахилив голову, впівголосу промовив: «Для більшої слави Божої!», перехрестив князя і попрощався.

– Для більшої слави Божої! – повторив Борис, провівши гостя до дверей.

Потім довго сидів біля прочиненого вікна, спостерігаючи, як ковзають у небі білі клапті хмар. «Небо так потемніло. Осінь. І в новій вірі – теж лукавимо. Не полинеш отак легко і безтурботно понад усім.»

За роздумами застав Докс. З'явився нечутно, причинив двері і, зупинившись біля порогу, тихенько кашлянув.

Борис підвів голову, привітався кивком.

– З чим приходиш, брате?

– Нові вісті маю з Константинополя.

– Нові вісті? – повторив князь, ще хвилю, повернувшись до вікна, стежив за плином хмар, зітхнув, рішуче хитнув головою і жестом припросив брата сісти.

– Якись клопоти? – насторожено запитав Докс.

– Ні, брате. Тільки втома інколи надходить.

– Розумію тебе.

Князь Борис перевів погляд знову у вікно, на глибоке передосіннє небо і білі хмарини.

– Бачив, брате, білі монастирі в Бреґальниці?

– Бачив, Борисе.

– Довкола гори. Ліс. Восени – жовті і зелені дерева. Небо. Тиша. І спокій.

– Я давно хотів просити тебе, брате...

– Про що, Доксе?

– Відпусти мене в Бреґальницю! Постриг хочу прийняти в котромусь з тих монастирів.

– Я здогадувався про це.

– Душа болить: стільки болгар ми занапали, утверджуючи в нашій державі нову віру.

– Моя душа теж болить.

– То дозволиш, брате?

– Ні. Не тепер. Ще стільки справ. Мусиш допомогти мені.

– Марнота це. Марнота, брате. Пам'ятаєш, у Давидових псалмах: «Навіщо бунтують народи, і племена навіщо замишляють даремне?»

– Бачиш, брате, ти уже пізнав вищу Істину. Тепер ми повинні потрудитись, щоб і народ пізнав світло нового вчення. – Борис підійшов до брата, поклав руку на плече. – Ось, нехай утвердимо міцний мир в Болгарії, утвер-

димо нову віру – тоді віддамо державні справи в руки дітей наших і присвя-
тимо себе тому, що їй належить людині за Божим задумом.

Доксові очі посмутніли, проте він згідно кивнув:

– Ми разом підемо в Бреґальницькі білі монастирі.

– Підемо, брате. І разом будемо молитись за безневинні душі, які ми за-
напалили у своїй ревності. Важко, брате, воювати зі своїм народом, повсяк-
час сумніваючись, чи добре ти вчинив, чи не надто важкий гріх узяв на свою
душу. Нова віра – і стільки крові! Крові найближчих. Хто відповість? Хто в
цьому світі мудрий?

Князь забрав руку з братового плеча. Потім обидва довго дивились у
вікно. Потоком лилось сонячне світло, аж сліпило очі. Дерев за вікнами
надто низенькі, і не затіняли вікон. Все в Преславі ще тільки народжується.
І дерева – теж.

Першим опам'ятався князь Борис.

– Які вісті з Константинополя?

Докс навіть здригнувся від несподіванки.

– Вісті? А-а! Повернулись наші послы від грецького царя.

– А що папські легати? Що направлялись до Константинополя?

– Їх затримав був на кордоні стратиг Тракії Теодор. Повідомляли вивідачі,
Теодор встрияв з ними в якусь суперечку, образив, а потім заявив: «Наш воло-
дар уже не потребує вас!»

– А наші послы?

– Наших послів стратиг безборонно пропустив. Мабуть, наших послів
грецький цар потребує.

– Мабуть, таки потребує.

– Басилевс прийняв наших послів прихильно. Сьогодні вони поверну-
лись в Преславу.

– Повернулись? Чому ж ти мовчиш?

– Листа, ось, привезли, – простягнув Докс згорток із золотою печат-
кою. – Від басилевса.

Борис нетерпляче схопив листа, зірвав печатку, потім, виваживши її в
руці, посміхнувся:

– Ось, бачиш, поки ми були язичниками, греки чіпляли печатку в два
соліди, нині – в три!

– Таку ж прикладають до послань хозарам чи франкам.

– Бач! – насмішковано примружився Борис. – Рахуються!

Відтак почав читати листа, написаного пурпурним царським чорнилом.

Докс скромно відступив на крок і задивився у вікно. Від яскравого сон-
ця примружився. Ген зубцями зводились темні фортечні заборол Пресла-
ви, за ними, на обрії, – хмарини. Крізь вікно долинав людський гамір, чулось
іржання коней, десь голосно гупали сокири будівничих, яких зараз чи не
найбільше в новій болгарській столиці.

– Засуджує мене басилевс за перемену віри, – нарешті озвався Борис. –
Докоряє, що ми перекинулись до Риму.

– Вважає, зрадили його?

– Звинувачує папу, мовляв, обманом відвернув нас від істинного вчення. Ось, пише: вчення римських отців нечесне, бо вони вчать, що Святий Дух зісходить не тільки від Отця, а й від Сина.

– А що – хіба ні? – невпевнено запитав Докс.

– Константинопольська церква вважає, що тільки від Бога-Отця. Так, ось, і написав патріарх Фотій.

– Хай вони, – зітхнув Докс, – самі домовляються про ті розбіжності.

– Ми повинні мати своїх, болгарських, священників, які б і це змогли нам розтлумачити, – несподівано посуворішав Борис. – Не варто легковажити, брате! Я переконаний, за цим ховається щось значно важливіше. За дрібницю не може бути такої ворожнечі. Обидва – і римський папа, і константинопольський патріарх – владики! А владики вибирають те вчення, яке найкраще підходить для їхніх підданих.

– І яке допомагає їм залишатись владиками? Чи не так?

– Мабуть, – погодився Борис. – А що трапилось з посланцями папи?

– Стратиг Теодор тримав їх сорок днів під вартою, а тепер відпустив. Вони повертаються до Риму. І просять, щоб ти дозволив їм йти через Болгарію.

– А чи не послати з ними наших послів до папи?

– Можна, звичайно, – погодився Докс.

– Пошлемо твого сина, Петра. Знає Рим, знає, як розмовляти з папою. Не заперечуєш?

– Не заперечую, – тамуючи гордість, поважно кивнув Докс.

– І знаєш що? – раптом лукаво прищурився Борис. – Передамо папі Фотієвого листа. Засвідчимо нашу відданість папі.

– А про патріарха для Болгарії будемо знову просити?

– Звичайно! Це – найважливіше! Мусимо мати свою незалежну церкву і свого незалежного владика: від кого не було б його поставлено.

– Восени у Царгороді повинен відбутися церковний собор. Не завадило б і наших посланців відправити туди.

– Собор? – зрадів Борис. – Звичайно ж, наші священники повинні бути в Константинополі. На тому соборі.

– І вони могли б запитати про церкву.

– Вірно міркуєш, брате! Наші посланці запитують, до якої церкви ми повинні належати: до константинопольської чи до римської? – Князь схвилювано заходив по світлиці. – Ми повинні використати нагоду, поки гризуться між собою Фотій і папа Микола. Папа не стане заперечувати проти ще одного патріарха. Він вважає істинними патріархами лише трьох. А чим більше патріархів, тим менше важить константинопольський.

– А Фотій? Чи пристане він на це?

– Фотій мовчатиме. Заперечувати право на незалежність церкви – значить виступати проти самого себе. В листі він пише, що кожна церква незалежна.

Докс нараз, пригадавши щось, спохмурнів:

– Без Варди патріарх Фотій дуже непевно почувається.

– Басилевс і досі не покарав убивць?

– Брате! Хіба забув: Варду вбито у палатці басилевса? А оце недавно

басилевс оголосив Василя своїм сином.

– І тим прирік себе! Невже не розуміє цього? Пошли ще кількох вивідачів до Константинополя! Мусимо пильнувати за кожним Василевим кроком. Невідступно.

– Сьогодні ж відправляться.

Потім Докс почав розповідати про інші новини: і що діється в Людовика Німецького, і в князя Ростислава в Моравії.

– А що брати Костянтин і Методій? – зупинив князь.

– Нині папа покликав їх до Риму. Але вони наперед відправились до Константинополя: мабуть, запитати дозволу у Фотія.

– Хіба константинопольський патріарх дозволить?

– Хтозна. Можливо, й дозволить. Я уже розповідав, що зараз діється у Великому Палаці. Здається, моравська місія втратила значення для Бізантії.

– І Костянтин з Методієм не повернуться до Моравії?

– Вони не покинуть розпочатої справи. Але тепер, мабуть, проситимуть заступництва у папи. Місією в Моравії дуже невдоволені німецькі єпископи: вважають, що це – їхні землі.

– Їхні землі? – обурився Борис. – Моравські землі уже розподіляють між собою німці з греками! Розумієш, брате? Забули, що ці землі – моравські! І мають володаря. В Болгарії такого не трапиться! Я не дозволю!

– Братів покликав князь Ростислав. Але зараз він боїться німецьких єпископів.

– Папа заступиться?

– Думаю, заступиться. Він хоче відібрати у Фотія Моравію. І, – Докс посміхнувся, – Болгарію.

Борис невиразно хмикнув, заходив по світлиці, потім повернувся до брата і запитав:

– Чи дозволить папа літургію слов'янською мовою?

– Костянтин і Методій уже проповідують слов'янською мовою. Мені відомо, папа не засуджує їх. Для нього найважливіше, щоб нові землі належали до Риму.

– Не засуджує? Це правда?

– Так, принаймні, розповідали вивідачі.

– Ти розумієш, брате, що це означає? Якщо папа погодився на слов'янську літургію в Моравії, він може дозволити і в Болгарії. – Борис знову схвилювано заснував туди-сюди. – Петро розповідав, папа прихильний до нас. Будемо просити. Мусимо цього досягти. Бо з новою вірою ми пустили чужу мову до нашої держави. Чимало хрещених боїлів розмовляють грецькою мовою.

– Ти ж дозволив різні мови, брате! Колись болгарські володарі розмовляли тільки болгарською мовою. І всі сто родів теж розмовляли тільки по-болгарськи.

– І поклонялись Тангрі. А слов'яни – своїм богам. Або – Христові. І – ворожнеча між болгарами і слов'янами.

– Аспарух уклав мир з місцевими слов'янами.

– Але ворожнеча не зникла. Занадто горді були болгари. Не хотіли визнавати підкорених слов'ян рівними собі. Нам, брате, загрожувала велика

небезпека: болгари могли зникнути серед моря слов'ян. Скільки болгар, а скільки слов'ян! Тепер ми прийняли нову віру, яка об'єднала нас. Ми повинні прийняти і спільну мову.

– Тільки – не грецьку! – нахмурився Докс.

– Тільки не грецьку! Нам не потрібна чужа мова. Ми дали нашій державі горде ім'я: Болгарія! Ми утворили могутню державу. Слов'яни пристали на це. Але мова в нашій державі мусить бути та, якою розмовляють більшість людей.

– Хрещені боїли охочіше розмовляють грецькою мовою, зневажають слов'ян. Мовляв, у слов'ян немає писемності, а нова віра проповідується грецькою мовою. Або латинською.

– Мусимо запровадити слов'янську літургію! – твердо мовив князь. – В Болгарії нове вчення повинно проповідуватись тільки слов'янською мовою. Тоді хрещені болгари і слов'яни матимуть спільного Бога і спільну мову.

– А хто ж відправлятиме літургію слов'янською мовою?

Борис розгублено зупинився: а й справді, хто?

– Може, Формоза?

У відповідь Докс тільки скривився.

– Мусимо вивчити власних священиків! – рішуче махнув Борис. – З болгар, зі слов'ян. Пішлимо вчитись: до Риму, до Константинополя, до німців.

– Можна й до Костянтина і Методія в Моравію. Брати створили там школи і навчають слов'янською мовою.

– І до братів пошлемо. Але, насамперед, до Константинополя. Щоб навчались у вищій школі в ромейській столиці. Ти розповідав: у них є знаменита школа – Магнавра.

– Розповідав. Її опікав сам Варда. Там охоче приймають чужинців. Щоб погечились.

– Я відправлю свого сина. Симеона. І ти відправиш, Доксе! Ми мусимо мати власних проповідників.

– Брате, а якщо запросити Костянтина і Методія?

– Була уже мова про це. З Костянтином. Коли грецька місія проходила через Болгарію в Моравію. Я пропонував йому.

– І що відповів Костянтин?

– Мовив, не може не послухатись патріарха і базилевса. Хоча, признався, вони охочіше проповідували б у Болгарії.

– А якщо знову попросити? Саме зараз?

– Спробуємо, брате! Спробуємо і в Римі, і в Константинополі. На завтра скликаю княжу раду. Будемо радитись. Найперше – про церковні справи. Порадимося і про місію до папи.

– Як звелиш, брате.

– Якраз зібрались всі до Преслави. Тільки Расате немає. – На Борисове лице набігла тінь. – Послав в Істрію. В дорозі нас перестріли гінці від боритаркана Старого Онголу Стасиса. Стасис переказував, що бачив багато маджар за Дунаєм.

– Маджар? Весною вивідачі переказували, що цього літа маджари нікуди в похід не лаштуються.

– Може, хтось намовив? Я післав Расате до Дунаю. Про всяке. А ще велів, хай вивідають, чи немає випадково з тими маджарами болгар.

– Язичників?

– Ти вгадав, брате.

– Знову заворушилися? – стурбовано похитав головою Докс.

– Мабуть, через нове хрещення?

– Я теж так вважаю. Торік, коли ти почав проганяти греків, вони сподівались, Болгарія повернеться до старого бога.

– Болгарія ніколи не повернеться до старого бога!

– Мабуть, язичники збагнули це. Цього року знову підняли голови. Мої люди доповідали, язичники готують військо, а навесні зібрались і вирішили скликати Великий Собор.

– Скинути князя?

– Я доповідав тобі, брате.

– Вдалось зловити привідців?

– На жаль, ні. Вони стали надто обережні. А ще маю підозру: хтось їх вчасно застерігає. З твого найближчого кола.

– Мусиш вивідати! – розгнівано гримнув Борис.

– Вивідаю, брате.

– Стасис ще повідомив, що бачив чимало кораблів на морі.

– Маджари на кораблях не ходять.

– Може, роси?

– У нас мир з Аскольдом, – здвигнув плечима Докс.

– Може, знову йде на Царгород?

– Але – одночасно з маджарами?

Борис нахмурився:

– Почекаємо звісток від Расате.

Докс вклонився і попрямував до дверей. А коли уже переступав поріг, Борис кинув навздогін:

– Не забудь: завтра – княжа рада!

Проте наступного ранку, ще до схід сонця, князя Бориса несподівано розбудив слуга:

– Княже, прибув гонець від Расате!

Спросоння Борис хотів нагримати, що йому обірвали сон – і без того короткий і неспокійний, та схаменувся, бо ж сам велів негайно доповідати, якщо будуть вісті від сина.

– Клич!

Гонець виглядав стомленим, запилюженим: навіть у блідому світлі свічок видно, який шар пилюги лежить на його одязі.

– О, великий ювігі–хане! – упав ниць гонець.

– Встань! – розгнівано звелів князь Борис.

Він давно заборонив отак вітатися. Так вітали володаря тільки болгари-язичники. Гонець від окрику скоцюбився, але потім нерішуче таки підвівся. Він був із синового почету, а Докс з тривогою доповідав, що Володимир–Расате поза батьковими очима вперто дотримується старих звичаїв.

– Мов, з чим прислав тебе княжич!
– Син ювігі-хана... Син великого князя, великий багатур Расате велів переказати: маджари перейшли Дунай і вторглись до болгарської землі.
– Расате не зупинив їх?
– Частина прорвалась, і зараз прямує на Варну, великий хане. А ще великий багатур Расате велів переказати: біля Варни висадились роси.
– Роси? – схопив князь за груди гінця.
– Так велів переказати багатур Расате! Багатур Расате дуже просив, щоб квапились з допомогою.

Князь Борис відпустив гінця і спересердя вдарив кулаком в кулак. «Знову війна! Знову – меч в руки!» Потім поглянув на гінця, який, падаючи від утоми, злякано водив очима.

– Йди! – махнув рукою князь. – Йди відпочивай!
На раді князь Борис виглядав похмурим і говорив надзвичайно коротко:
– Маджари перейшли Дунай. Прямують на Варну. Під Варною висадились роси. Расате поки що стримує маджар.

Несподівано князь зауважив у декого в очах злорадство. «Тішаться?» Прийнявши нову віру, він обіцяв, що воювати більше не буде, бо новий бог не дозволяє вбивати людей – на відміну від Тангри. «Не здогадуються, що з маджарами і росами можуть бути і болгари? Змова язичників!»

Докс співчутливо кивнув. «Ось, тобі, брате, і монастирі в Брегальниці!» Борис подякував братові стомленою посмішкою.

– Що радитимете, боїли?
– Зараз маємо досить війська у Преславі, – першим озвався Докс; голос у нього був твердим і рішучим. – Треба вдарити зненацька на росів і не дати їм об'єднатися з маджарами.

– Треба вдарити! – в один голос загули боїли. – Негайно!
Князь владно утамував гомін.
– На тому й порішимо! Мусимо захопити ворога зненацька. Військо поведу я сам. Виступаємо пополудні, як тільки сонце заверне на захід!

Боїли попідхоплювались з лав. Дехто схвально закивав: хоча князь і прийняв нового бога, але залишався рішучим і владним володарем.

Післяобід, уже одягнений до походу, з мечем при боці, князь Борис разом з дорослим другим сином, Гавриїлом, попрямував на половину княгині – попрощатись. Решта дітей – малі Яків та Симеон, і старші за них обидві дочки – чекали в покоях.

Князь потримав на руках малого Симеона, помилювався улюбленцем, потім, відчуваючи, як накочується давка хвиля туги, віддав малюка княгині, похапцем попестив решту дітей, попрощався з жоною, і майже бігцем подався з покоїв. Гавриїл ледве встигав за ним.

Надворі чекала особиста охорона на чолі з канабагатуром Петром. Поруч на коні сидів Докс.

– Бачиш, брате, – зітхнувши, мовив Борис, – не може князь вибирати, що йому тримати в руках: перо чи меча!

І, скочивши на коня, сіпнув повіддя.

З-за пагорба вихопився комонник і, здіймаючи хмару пилюки, погнав по схилу до роського табору на узбережжі. Князь Аскольд і сампис Умар обірали розмову і прикипіли очима.

– Хто? – першим не витримав Аскольд. – Може, твої болгари?

– Почекай, великий хане! – відповів Умар; за час походу він непогано навчився роської мови, бо, як виявилось, вона дуже нагадує мову слов'ян у Болгарії. – Трохи почекай!

– Почекай! Уже сімницю даремно чекаємо! Ні твоїх болгар, ні Алмоша. Запропалились чи що?

Десять днів тому роська дружина дісталась морем до гирла Дунаю, водночас прибуло і маджарське військо. Після наради Алмош подався уверх по ріці – шукати зручнішої і безпечнішої переправи, а роси на лодіях закалились до Варни, де мали чекати болгари, які не прийняли хрещення. Переправившись через Дунай, сюди ж мали правитись і маджари, щоб згодом разом вирушити до Мадари, і там серед руїн головного капища Тангри, скликати Великий Собор всіх ста болгарських родів.

Однак болгар біля Варни не застали, не було й гінців від них. Сампис Умар здивувався, а коли розгніваний Аскольд схопив його за груди, почав клястися Тангрою, що військо повинно прибути з дня на день.

– Якщо не прибуде хутчіше князь Борис!

– О, великий хане, дозволь, я негайно відправлюсь в Мадару і через кілька днів приведу військо.

– Ти залишишся зі мною! До Мадари посилає когось іншого!

Умара супроводжувало лише з півсотні воїв. Відібравши двох найдосвідченіших, сампис звелів розшукати коней і чимдуж гнати за спільниками.

Але й досі гінці не повернулись. Не було звісток і від маджар. Стривожений великий князь після вчорашньої наради, де воеводи пересварилися і трохи не потнули мечами Умара, вирішив відправити Діра з його тисячею і провідником назустріч маджарам. На світанку, ще до сходу сонця, Дірова дружина покинула табір і попрямувала на північ.

– Се твій гонець, великий хане! – упізнав сампис Умар.

А через недовгу хвилю комонник на змиленому коні був перед князем. Злетівши на землю, захекано випалив:

– Княже, болгари!

– Які болгари? – похмуро процідив князь Аскольд.

– Як – які? Болгари...

– Хрещені чи нехрещені?

– Болгарський князь веде. Сила-силенна болгар.

Князь хапнувся до Умара:

– Чув esi? Князь Борис – замість твоїх болгар!

– Чую, великий хане, – пополотніло смагляве лице самписа.

– Зрадив esi нас?

– Я не зраджував тебе, великий хане! Клянусь Тангрою!
 Але князь уже обернувся до гінця:

– Далеко?

– На двадцять поприщ.

– На двадцять поприщ? – вигукнув Аскольд і мимохіть заозирався, проте на обрії ще нікого – тільки ліси на пагорбах та море з другого боку. – Чому так пізно запримітили?

– Не сподівались, княже. Трохи не розминулись. Князь Дір посилав на розвідини по ліву руч, – дружинник махнув на захід, де мала десь там знаходитись болгарська столиця. – А вони – назустріч нам, з полунощі. Ледве встигли вчасно запримітити.

– З полунощі? – перехопило князеві подих. – Чи не перестріли вони маджар? І перепинили їм шлях?

– Могли перестріти, – глухо мовив Умар.

– А твоїх воїв з Мадари не випередили?

– Ювігі-хан Борис – досвідчений войовник.

– Не знав єси про се, коли затівав котору проти нього?

– Ювігі-хан Борис зрадив старий закон.

– А мені здається, князь Борис – і мудрий володар!

– Тангра покарає його за зраду! – спалахнув сампис.

Аскольд щось невиразно буркнув і запитав гінця:

– А де князь Дір?

– Князь Дір повертається. Князь сховав дружину в лісі. І пропустив болгар. Князь Дір ударить ззаду.

Махнувши рукою, Аскольд зупинив його, затим звелів джурі сурмити.

На тривожний голос сурми табір умить заворушився. Роси, здавалось, куняли, безпечно вигріваючись на сонці, хоча ніхто кольчуги не знімав; тепер, похапавши зброю, стрімголов мчали до князя і шикувались по сотнях і тисячах.

Коли біля княжого намету зібрались воєводи – Воєслав, Тур, Данко і Рослав, князь похмуро повідомив:

– Допіру прибув гонець від Діра. За двадцять поприщ звідси – князь Борис з великим військом. Прямує сюди.

– Князь Борис? – остовпів Воєслав.

– Звідки він тут з'явився? – вигукнув Тур і, хапнувшись за меч, обернувся до Умара. – Звідки він довідався про нас?

– Не знаю.

– Мабуть, – насмішкувато зауважив Данко Турові, – князь Борис має досвідчене військо. І прудких гінців.

– А де твоє військо, Умаре? – прискіпався Тур.

– Не встигли прийти. Ми ж післали гінців.

– Забарні твої гінці! Вельми забарні!

– А може, – хмикнув Данко, – Князь Борис перехопив гінців?

– Я теж так вважаю, – процідив Аскольд. – І від маджар – ніяких звісток.

А князь Борис правиться з полунощі.

– Звідки ми сподівались Алмоша! – підхопив Данко.

Воеводи очікувально застигли. Князь, узявшись руками в боки, обвів поглядом виднокіл, потім не витримав і вилаявся:

– Хай йому тямиться!

– Що чинитимем, княже? – насуплено запитав Тур.

Аскольд не відповів, озирнувся назад. Там, унизу, за вузьким переліском, починалось морське узбережжя, далі аж до обрію синіло море. Уздовж узбережжя довгою тісною вервечкою хитались на воді лодії; частина лодій, пошкоджених, біліла на березі. «Мало охорони біля них. Якщо болгари заскочуть...»

– Данку! Бери свою тисячу – і мчи до лодій!

– До лодій? – ображено спалахнув воевода.

– Мені здається, якщо князь Борис – бувалий войовник, то незабаром там буде найважче!

Воевода Данко й собі озирнувся, пильно обвів узбережжя, лодії, і широко смугу, що відділяла табір від них, вмить збагнув, яка небезпека може загрожувати, якщо туди увірветься ворог; далі мовчки кивнув і помчав до своєї тисячі.

Заким князь роздивлявся, як розташувати дружину перед табором, Тур несподівано вигукнув:

– Болгари!

І той вигук, мов відлуння, прокотився роєм табором.

З лісу на пагорбах на широку долину, що простяглась перед табором майже на поприще, вихоплювались нескінченним потоком комонники, над ними – ліс сулиць і довгі хвости бунчуків.

Згодом на північному пагорбі з'явився високий верхівець, у супроводі чималої дружини в лискухих кольчугах.

– Чи, бува, не сам болгарський князь? – показав Тур.

– Може, й князь, – неохоче буркнув Аскольд.

Його увага була зараз прикута до воеводи Данка, що зі своєю тисячею чимдуж квапився навпрошки через перелісок вниз до узбережжя. Нарешті, він полегшено зітхнув. Дружинники досягли берега, розтяглись уздовж пристані і стали готуватись до битви, перекидаючи лодії на суші та розташовуючись за ними.

Болгари тим часом заповнили майже всю долину, розтікаючись перед табором розлогим півмісяцем; з лісу ж виринали нові й нові комонники – здавалось, не буде їм кінця; і, мов каламутна повінь, котили з пагорбів. Вони вихоплювались мовчки, без бойових вигуків, тільки подекуди долинали окремі крики сотників, що направляли воїв, та ще іржання коней.

– Багато! – пробурмотів воевода Тур.

– То й що? – запитав розгнівано князь.

– А ніщо! – Тур поворушив плечима, розправляючи їх.

– Постав свою тисячу он там! – показав Аскольд наліво, навпроти пагорба, де знаходився болгарський князь, і звідки міг найдужче натиснути ворог. – І приготувати сулиці!

Дружинники негайно перешикувались, наставили сулиці і підтюпцем подалися за воеводою і сотниками.

– Воєславе! Станеш еси по праву руч! Ти, Рославе, зі своєю тисячею

будеш еси зі мною!

Воевода Воєслав майже на бігу швидко закивав і уже загукав до дружинників, Рослав теж побіг до своєї дружини, горлаючи і показуючи мечем, куди перешикуватись.

Біля князя залишилась тільки молодша дружина – сотня кремезних рудобородих варягів, та півсотні низькорослих, але теж кремезних смаглявих болгар із самписом Умаром.

– Залишишся зі мною! – звелів самписові Аскольд.

Умар кивнув згідно і махнув до воїв. Видно було, що він почувається винуватим, але тримався з гідністю, лише міцно стиснув губи, від чого обличчя стало ще похмурішим.

– Погано, що нема комонників, – пробурмотів до себе князь, окинувши ряди росів, потім, згадавши Алмоша з кінним військом, сердито сплюнув: – А хай воно тямиться – з тими маджарами!

Він навіть ще раз з надією обзирив виднокрай. Немає. Тільки Борисове військо розтікається, охоплюючи тугим зашморгом роський табір. Вже на око видно: їх чи не втрое більше.

– І болгари твої запропалились! – з досадою докорив Умарові князь. – Видиш еси – одні хрестаті! Де твої вої?

Сампис, стиснувши ще дужче губи, винувато потупив очі.

– Невже знову Тангра відвернувся?

Болгарин гордо скинув головою:

– Ніхто не знає замислів Тангри, великий хане!

– Відвернувся, речу, твій Тангра! – розгніваному князеві хотілось ще дужче дошкулити гордовитому самписові, але раптом шибонуло: «А Святovit? Не відвернувся?»

Аскольд мерщій схопив оберегу на шиї, злякано зиркнув, чи не побачив його переляку болгарин. «А ще й Діра хтось надоумив відіслати з табору! Геть, Чорнобоже!» Князь глянув на волхвів намет. «Чи встигне вчинити треби?»

– Гей, джуро! Біжи до волхва: хай не зволікає! Хай принесе чорного півня Святovitові! І Дажьбогові! І Перунові теж! Чув еси? Та мерщій, бо, он, ворог ось–ось посуне!

– Слухаю, княже! – і тільки залопотіло за джурою.

Сонце покотилось надзахід, поки болгарське військо вишикувалось перед роською дружиною, хоча Аскольд не був певний, що в лісі на пагорбах не зачаїлась ще тисяча-друга.

Болгарський князь чомусь зволікав. Либонь, сподівався заскочити ворога зненацька, а натомість побачив наготовлені до битви ряди. Не вдалось йому і перетяти шлях до лодій.

«Може, передумає? Пришле слів і почне переговори?» Князь Аскольд навіть повернувся до Умара, проте сампис похитав головою і показав на пагорб, де виднівся болгарський володар.

З пагорба навсібіч спускались комонники, сяючи дорогими обладунками, і гнали до вишикуваного війська.

– Воєводи?

– Боїли. Зараз підуть.

Аскольд виразно побачив, як болгарський князь махнув мечем, показуючи на росів: мабуть, зважаючи на явну перевагу свого війська, вирішив ударити першим.

Князь Аскольд і собі поволі витягнув довгого меча, поволі підніс до губів, поцілував лискуче сизувато-синє лезо, прошепотів ім'я Святовита, потім підняв меча догори, на мить застиг – і, нарешті, рішуче махнув у бік болгар.

Залунали сурми: і роські, і болгарські, відтак неквапом, але чимраз набираючи розгону, рушили болгарські комонники на роські ряди, густо наїжачені довгими сулицями.

Коли сурми замовкли, над рівниною запала моторошна тиша, тільки лопотіли бунчуки, вицокували по камінню копита коней, та ще чулось поривчасте і надсадне хекання.

Нараз чийсь шалений крик порвав тишу, вслід болгари загорлали, схарапуджені коні теж заіржали, у відповідь полинуло не менш грізне: «Слава-а-а!» – і вже все перемішалось у несамовитому ревищі, де не можна вловити окремих звуків, де лише суцільний лемент, зойк і нестримно-волаюче: «А-а-а!...»

Домчавши до передніх роських рядів і бачачи, що роси й не сколихнулися, а понаставляли довжелезні сулиці, болгари відчайдушно сіпали вудила, роздираючи коням до крові морди; нещасні тварини дико іржали, та зупинитись уже було неможливо, позаду напірали інші, не менш розпалені, і передні комонники з розгону натикались на сулиці, що з хряскотом прохромлювали коням груди, а самі перелітали в гущу ворога. Зате наступним вдавалось пробитись далі, і уже дотягнутись до роських щитів. В близькому бою сулиці заважали, і роси хапались за мечі.

З жахом князь Аскольд побачив, що болгари посередині потіснили його військо, аж вигнулась рівна лінія рядів. Рославові дружинники шалено відбивались, проте поволі, крок за кроком, мусіли відступати.

– Туди! – махнув князь до двох запасних сотень, і з досади заскрипів зубами, що мусить уже на початку вводити в битву всю дружину.

Сотники відразу збагнули становище і відчайдушно кинулись вперед. Їхнє могутнє «Слава!» так стримало Рославових дружинників. Тим часом перший натиск болгар трохи ослаб: вони змушені були розтягнути лінію нападу по всій долині.

Найчисельніша лавина болгар вдарила зліва – на тисячу Тура. Звідти найзручніше дістатись на узбережжя: некрутий схил провадив прямісінько до лодій. Проте загартовані Турові дружинники сподівались такого шаленого натиску, і не поступились ні на крок. Передні ряди вишикувались зі щитами, що сягали від плеча трохи не до землі, наставили довгі сулиці, а наступні ряди засипали нападників стрілами.

Побачивши, що Тур зупинив болгар, Аскольд нарешті перевів подих. Та, глянувши направо, знову здригнувся: чимала група болгарських комонників прорвалась таки на узбережжя, і диким гиканням помчали на Данкову дру-

жину. На щастя, якраз там на березі були перекинуті кільканадцять лодій, і Данкові дружинники, сховавшись за ними, зустріли болгар шквалом стріл. І натиск теж захлинувся.

– Лише початок! – прохрипів князь Аскольда до Умара.

Болгари вперто напосідалися, на місце вбитих з'являлись нові, налітали на конях, сипали стрілами, дротиками, а подекуди, кидались із мечами. І потроху болгарське військо невмолимо тіснило росів чимраз далі.

Князь Аскольд з тривогою стежив то за Туровою дружиною, то за Рославою, і раз-по-раз кидав погляд на ліс на півночі, сподіваючись на Діра. «Повинен же вернутись!»

За поприще, на пагорбі, за битвою спостерігав болгарський князь. Звичайно, він міг бути спокійнішим: його військо значно численніше і на конях. Проте йому нетерпеливилось, і, мабуть, відчував, що настала вирішальна хвиля. Він дав знак, пролунав, пересильючи гамір битви, закличний голос сурми, і негайно справа на гребені з'явилися нові комонники.

Аскольд з Умаром побачили, як на пагорбі серед почту болгарського князя зчинився рух, потім відділилось кілька болгар на чолі з верхівцем у блискучому обладунку. Вони зробили коло перед свіжим військом.

– Син хана-ювігі, – промовив, придивившись, Умар.

– Расате?

– Ні. Расате кремезніший. Се – Гавриїл, хрещений.

Болгарський княжич показав мечем на середину роських рядів, щось закричав до болгар, відтак, завернувши коня, помчав з пагорба, а за ним хлинув бурхливий потік комонників.

І як могутня хвиля вдаряє в кам'яний берег, так і болгари вдарили на росів, якраз де захищалась Рославова тисяча. В Аскольда завмерло серце, він аж зіп'явся повище.

Від навалного натиску лінія росів знову почала загрозливо вигинатись. Дружинники не встигали відбиватись, на кожного напосідалось по два-три болгарських кінних вої.

– Гей! – несамовито загорлав князь Аскольд до своєї сотні, вихоплюючи меч і забираючи щита в джури. – За мною!

Сампис Умар теж оголив меч, щось грізно закричав до своїх болгар і першим кинувся за роським князем.

Довкола Рослава, якого Аскольд упізнавав тільки по черленому воеводиному прапорці на шоломі, кипіла колотнеча; дружинники рубались з відчаєм приречених, і рясно падали під ударами.

Князь гнав щодуху, щось ревів, геть охрипши, сподіваючись бодай тим криком відвернути увагу від сина. Очима заворожено прикипів до Рославового меча і щоразу, коли лискуче лезо десь зникало, в нього все обривалось. Але в наступну мить синів меч зітав над головами, і князь наддавав ходу.

Зовсім захеканий, не пильнуючи, де там його варяги, де сампис Умар, він увірвався поміж задніх дружинників, пробиваючись вперед. Роси налякано розступались, затим сунули вслід за князем, немов ковтнувши свіжого повітря.

Першого болгарина, що десь втратив коня, Аскольд чи не навпіл розітнув мечем, вклавши в удар всю силу і відчаєну злість. Наступним противником виявився уже комонник. Проте й він не зумів скористатись з переваги над пішим князем. Вправно відбивши удар, Аскольд блискавично потнув болгарина, стягнув з коня, і через хвилину уже сидів верхи.

– Роси! – замахав мечем. – Слава-а-а!

Довкола стояв страшений галас, дзенькіт мечів, щитів, сулиць, несамовите іржання пораних коней. Справа долинув крик Воєслава, що, збагнувши небезпеку, повертав своїх дружинників на допомогу. Та між його і Рославою тисячами уже вклинились болгари, і, хоча роси й рубались шалено, не пускали ні на крок до Аскольда і княжича.

– Рославе! – відчаєно заволав князь, розгублено озираючись: ніде не бачив сина і не знав, куди пробиватись далі.

За якийсь десяток кроків запримітив болгарського княжича, який показував на нього мечем і щось голосно кричав до своїх воїв, либонь, здогадавшись, що до нього в пастку потрапив сам роський князь. А можливо, упізнав і заколотника Умара.

Аскольд і не зауважував, що оточений тільки жменькою варягів і самписових болгар. Люто гатив мечем навсібіч, уперто пробиваючись вперед: десь неподалік бився ж його син. Несподівано промайнуло знайоме обличчя. «Людота?» Молодий сотник був без шолома, весь закривавлений, з вираженими очима. Мов сказаний, він вертів мечем, не підпускаючи нікого.

– Де Рослав? – рвонувся до нього князь.

Людота, мабуть, не впізнав, і меч майнув майже перед самісіньким лицем в Аскольда. Розгніваний князь вибив зброю з рук Людоти, схопив за плече.

– Де Рослав? – прохрипів, нахилившись з коня. – Рослав де?

Нарешті Людота впізнав князя, безсило опустив руки.

– Рослав? Немає, княже. Немає вже Рослава. Не встиг еси!

Людота ще якось чудно посміхнувся, налапав оберегу, затис у кулаці, потім коліна підломились, і він осів на землю.

Князь спробував втримати його, нагнувся з коня нижче, і раптом побачив на землі Рослава. Син лежав, широко розкидавши руки: в одній тримав меч, а другу судорожно стиснув у кулак. Його високий шолом, уже й без прапорця, лежав поруч.

У першу хвилину Аскольд сторопів, не в змозі ворухнутись, лишень меч брязнув об чийсь кований щит, але князь не чув. Перед ним лежав неживий його син. Неживий!..

З розпачу князь зажмурився і до болю стулив повіки. Відтак розплющив, волаючи до Святовита, щоб забрав оману з-перед очей.

Але – ні. Не омана. Син лежав біля ніг княжого коня, розкидавши руки і тримаючи непотрібного уже меч. Згодом болісно до свідомості вдарив гамір битви. «Навіщо?»

Аскольд обвів поглядом долину. Болгари все далі і далі відтісняли його дружину. Ліворуч вилискують золочені шоломи Турової тисячі, з протилежного боку щось кричать, намагаючись пробитись до князя, Воєславові

дружинники, а ось поруч – ледве стримує натиск сотня варягів і півсотні нехрещених болгар, що збунтувались проти свого законного володаря.

«Болгари – проти болгар! З такою люттю. За бога? Боги посилають болгар проти болгар?»,

– Княже! – гукав хтось, надриваючи голос.

Аскольд повів очима, побачив роззявлений рот, побачив, як дружинник кривавим мечем кудись показує, але ніяк не міг второпати – наяву се чи ввижається.

– Княже! – уже схопив за стремено дружинник. – Княже!

«Княже?» – стрепенувся Аскольд: він же ж – князь!

– Болгари прорвались, княже! Оно!

– Прорвались? – опанував себе Аскольд і стиснув меч. Несподівано кінь під ним здибився, з-під шиї виринуло наверх сулиці, і князь ледве встиг ухилитись. В наступну мить махнув мечем і, мабуть, кудись таки вцілив, бо залунав одчайдушний зойк, а кінь схарапудився, жалібно заіржав і почав завалюватися набік. Аскольд вчасно зіскочив, прикрився щитом і рвонувся в гущу болгар.

– Не витримаємо, княже! – прохрипів хтось поруч.

Зціпивши зуби, Аскольд майже наосліп гатив і гатив мечем перед собою; краєм ока бачив, що вірні варяги тісно оточили його, захищаючи щитами від стріл, але йому стало байдуже, досягне його ворожий меч чи ні – усе стало байдужим. «Треба прикрити Рослава. Щоб не впізнали. Щоб не поглумились.»

Поруч падали дружинники, жива стіна потроху розпадалась, і князеві довелося завзятіше махати мечем, щоб не увірвались коні болгар і не потоптали отам позаду синове тіло.

«Ще хвиля – і по всьому!» Аскольд відчував, як слабне рука, по щоках стікав брудний піт, перед очима стелилось криваве марево, а вголові лупало: «Рослав! Рослав!»

Раптом щось трапилось: на мить наче застигло все довкола. «Що?» – князь наморщив чоло і труснув головою.

– Слава-а-а! – котилось грізно над рівниною. – Слава!

Аскольд наставив вище щита і, зіп'явшись, зирнув над головами. Клич линув десь попереду, з-під лісу на пагорбах. Звідти в долину чимдуж гнали піші вої з черленими великими щитами. «Дір!» Князь заплющив очі і міцно стулив дрижачі губи.

– Князь Дір з дружиною! – залунало поруч, потім ще кілька голосів радісно підхопили: – Князь Дір повертається!

Напевно той потужний бойовий клич роської дружини, що встигла на допомогу, почули й болгари, їх натиск відразу ослаб, а дехто навіть розгублено завертав коня назад.

Досвідчений Дір, либонь, здогадався, де зараз найважче: з пагорба йому, без сумніву, ліпше видно, як болгарське військо напірає на середину, щоб розірвати лінію росів надвоє. Не зволікаючи, він повів свою тисячу тісним клином на допомогу жменьці дружинників, оточених тісним кільцем кінних болгар.

І встиг таки. Напевно, болгари дещо розгубились, не сподіваючись на

такий несподіваний поворот у битві, і, поки їхній князь перегруповував своє військо, Дірові дружинники розірвали тісне кільце і відтіснили на два боки комонників.

Тільки побачивши на власні очі перед собою брата – в розірваній і закривавленій кольчугі, з глибокими вм'ятинами і на щиті, і на шоломі, із заплюженим лицем, що тільки очі блищали, – князь Аскольд, нарешті, повірив, що врятований. Опустив задерев'янілі руки – з щитом і мечем, хвилю відсапувався, навіть очі заплющивши. Відтак стомлено підняв повіки, довго дивився на Діра, наморщивши чоло, пригадуючи, хто се.

– Дякую тобі, брате!

– Богам нашим дякуй! – переводячи подих, відповів Дір.

– А маджар немає, брате. Як видиш еси, – Аскольд зітхнув. – Не прийшли маджари. І тоті болгари, нехрещені, не прийшли.

– І не прийдуть, брате! – враз нахмурився Дір.

– Не прийдуть? – байдужим голосом перепитав Аскольд.

Дружинники вражено загомоніли.

– Ти сказав, – затинаючись, перепитав сампсис Умар, – не прийдуть?

– Не прийдуть! – з викликом посунув на нього Дір.

– Неправду кажеш!

– Ми захопили одного хрестатого. Він розповів: князь Борис позавчора розбив которників.

– Которників? – не втямив сампсис Умар і запитально поглянув на Аскольда, проте той байдуже дивився кудись вбік.

– Твоїх болгар! – зневажливо скривився Дір. – Що закоторились проти князя. Борис розгромив їх. Позавчора. Чуєш еси, брате?

– Що мовив еси, Діре?

– Князь Борис розгромив наших союзників.

– А-а! – стомлено закивав Аскольд. – Князь Борис – досвідчений войовник. Он, Умара запитай! Він знає.

– Виджу есмь. Випередив таки нас болгарський князь. Що ректимеш, Умаре?

– Така воля Тангри.

– Тангри? Знову твій Тангра відвернувся?

Сампсис Умар схилив голову, хоча все ж намагався триматись з гордою незалежністю.

– А маджари, брате? – згадав Аскольд. – Де ж се маджари?

– Хрестатий болгарин рік: князь Борис відправив велике військо проти них до Дунаю. Свого сина відправив, Расате.

– Ага, – закивав князь Аскольд.

– Що – ага? – скипів Дір.

– А що, брате?

– Битва! Видиш еси?

– Виджу есмь, – роззирнувся Аскольд, наморщив чоло. – А хіба що?

– Ти – великий князь!

Хтось позаду схопив Діра за руку і шепнув: «Рослава вбито!» Дір огля-

нувся, відтак, мабуть, збагнув, перемінився і відступився на крок.

– Вибач, брате!

Аскольд похмуро обвів долину. Болгари уже отямались, побачивши, що підмога росам не така й значна, і знову потіснили російських дружинників, хоча, щоправда, без попереднього завзяття. На узбережжі з'явилися клуби диму: либонь, болгарам вдалось підпалити лодії на березі. «Нехрещених болгар розбито. Маджари не прийдуть. Пощо воювати?»

– Сурмити на відхід! – владно звелів князь. – Відходимо!

Мабуть, дружинники уже чекали знаку, бо відразу ж почали відступати: злагоджено, без поспіху, не залишаючи нікого на полі. Одні підбирали вбитих і пораних, а інші прикривали їх щитами.

Кілька росів підхопили тіло княжича, хтось взяв шолома з жалюгідними клаптями на вершечку і спробував одягти Рославові на голову. Меча княжич так і не випустив з руки, і тепер він волочився по землі. Хтось силоміць розтулив пальці і меч брязнув на землю. З другої руки, стиснутої в кулак, звисав ремінець. Здогадавшись, що то, без сумніву, оберега, ніхто не наважився чіпати її.

– Меча! Меча заберіть! – раптом розгнівався князь.

Дружинник, що розтуляв пальці княжичеві, похапцем підхопив меча і побіг за тими, що понесли Рослава.

Мабуть, князь Борис здогадався, що роси відступають до лодій, і негайно звелів перешикувати бойовий стрій. Велика частина комонників з тих, що напірали на Воєславову і Турову тисячі, завернули тепер на край, обігнули перелісок, і погнали схилом на узбережжя. І заким роси, злагоджено відступаючи, дістались до схилу, вони виявились оточеними, а Данкова тисяча біля лодій – відрізаною од князя.

– Сурми! Зімкнути ряди! – звелів Аскольд до сурмача.

Незабаром роси утворили широке коло, щільно прикрились щитами і грізно наїжачились сулицями.

Аскольд перевів подих. Уже очевидно: битву програно. «Мусимо просити перемир'я.» Оглянувся до Діра. Брат кивнув.

Гамір битви потроху згасав. Побачивши, як швидко і вправно роси перешикували бойовий стрій, і як сховались за щитами, болгарські комонники уже так завзято не насакували, тільки гарцювали довкола і погрозово вимахували шаблями.

Напевно, болгарський князь здогадався, що роси пропонують припинити битву, і над болгарськими рядами теж залунала сурма.

Поруч Аскольда виринув звідкілясь Воєслав, замузаний від поту і пилу, з гурту випхався Тур з понівеченим золотим шоломом. Обидва воєводи, ще розпалені битвою, поривались до князя, але, побачивши на землі неживого княжича, знічено змовкли.

– Треба відправляти посланців до болгарського князя, – зважився запропонувати князь Дір. Воєводи закивали, сампис Умар зиркнув на Діра, перевів погляд на Аскольда і застиг.

– Хто піде? – глухо запитав Аскольд.

Умар здригнувся, його обличчя витягнулось, губи туго стиснулись; він важко видихнув, гордо підніс голову і підвів очі вище. Воєслав з Туром лише мовчки переглянулись.

– Хто ж? – роздратовано повторив великий князь.

– Випадає мені, брате. – пробурмотів Дір.

Воєслав потай полегшено зітхнув, Тур нарочито відвернувся.

– Попросиш перемир'я! – не дивлячись ні на кого, звелів Аскольд. – Прибрати загиблих. Про мир домовлятимемось завтра.

– Якщо болгари пристануть на таке, – скривився Дір.

Аскольд поглянув на брата, наче намагався зрозуміти, про що мова, потім, мабуть, згадавши, закивав і додав:

– Проси перемир'я! Відправимо загиблих до Вирію. І Рослава.

Дір мовчки кивнув, віддав зброю джурі, зняв шолома і стрімко попрямував під узбіччя пагорба, де, як можна було здогадатись по численних бунчуках, знаходився болгарський князь.

Роси поволі розступились, пропускаючи князя, потім так само розступились і болгарські комонники.

Наблизившись до князя Бориса, Дір з гідністю вклонився.

– Болгарський володарю! Великий князь росів шле тобі вітання як звичайному войовникові і просить перемир'я – щоб віддати богам загиблих воїв.

Борис без товмача зрозумів, що мовить російський посланець.

– Чому прийшов на болгарську землю російський князь Аскольд?

Дір теж зрозумів запитання, але з показним спокоєм чекав, поки товмач переклав. «А й справді – чому?» Відповісти він не встиг. Князь Борис відразу ж розгнівано запитав:

– Росів привів зрадник Умар? Я знаю: він у таборі росів.

– Так, княже. Сампис Умар – у російському таборі.

– Твій володар пристав до змови язичників?

– Князь Аскольд відповість на всі твої запитання, володарю. Але спочатку дозволь прибрати з поля загиблих воїв.

– Чому російський князь не хоче відразу розмовляти про мир?

Дір знітився, потім, не підводячи голови, мовив тихо:

– У князя Аскольда – велике горе. Загинув його син. Єдиний син.

Сподіваюсь ти розумієш: йому важко було б зараз розмовляти з тобою.

Гнів у князя Бориса несподівано пропав.

– Це він стояв отам – посередині?

– Він, княже.

– Мужньо бився. Там якраз бився і мій син.

Довкола загомоніли. Хтось повторював по-слов'янськи: «Синко. Синко.», інші озивались зовсім незрозумілою мовою.

– Гаразд! – відповів князь Борис. – Розмовлятимемо з російським князем узавтра. Але, – посуворішав його голос, – наперед твій князь видасть змовників. Усіх! А заким мої вої залишаться на місці.

– Дякую тобі, володарю! – з гідністю вклонився князь Дір, потім поволі рушив назад.

Уже вкотре волхв обережно торкав за плече князя Аскольда, той здригався, втягував голову і, не повертаючись, просив:

– Ще трохи!

Перед ним у великій лодії сидів, споряджений до останньої своєї подорожі – до Вирію, його єдиний син Рослав.

Волхв відступав назад і зітхав. Усе давно приготовлено для ритуалу, проте розпочинати він не наважувався.

Роси, заповнивши колом майдан, упівголосу гомоніли, Дір і воєводи мовчали. Бо, хоча серед садів у Вирію, на Буян-острові, звісно, краще і солодше, чоловік квапитись туди не хоче.

На інших лодіях загиблих чи не по сотні. Вої сиділи тісно, опираючись плечима один до одного, в кольчугах і шоломах; у десятицьких і сотників на шоломах лопотіли прапорці. На Аскольдове прохання князь Борис сьогодні дозволив перенести вбитих дружинників з Данкової тисячі до табору, щоб відправити до Вирію росів усіх разом.

На простому дерев'яному настилі готувались відправитись у царство Тангри півсотні болгар; лише поранений сампис та ще п'ятеро одновірців залишилися живими.

Хрещені ж болгари, переможці, розташувались оддалік, тутим кільцем обложивши роський табір. Частина спішилась, але коней не відпускали від себе; інші прибирали загинувших.

Аскольд не міг відвести погляду від сина. Задавалось, Рослав – у дорогій кольчугі, в золотому шоломі – відпочиває, стомлений, заплющивши очі, тільки обличчя уже воскове. «За невістою оце прийшли, – стиснув до болю повіки Аскольд. – Тепер хіба у Вирію знайде собі невісту.»

Розтуляти пальці лівої руки, в якій Рослав тримав оберегу, князь не дозволив. Знав, чію оберегу тримає син. «Тепер Світозара піде за ним до Вирію. Піде ж. Може, то вона й наворожила таке? Щоб не повів іншу жоноу? Щоб зійтися хоча б у Вирію? Чи богам так закортіло? А я пішов проти волі богів?»

Князь підвів голову, поглянув понад лодією. Чуже небо байдуже дивилось на його втрату, байдуже обступав довкола темний ліс, байдуже шуміло край берега море.

– Княже! – знову звернувся волхв.

«Княже? Для них – князь єсмь. Князь – без спадкоємця.»

– Княже! Сонце надзахід, – голос волхва зазвучав настійніше; він був волхвом смерті, і мусив дотримуватись ритуалу.

Аскольд оглянувся, хвилю, наморщивши чоло, мовчки дивився у вічі волхвові, потім швидко закивав, і почав відступати. Але таки не втримався, повернувся до Рослава, поправив меч, шолом, і, нарешті відступився.

– Починайте! – прошепотів. – Як велить роський покон.

Волхв смерті вклонився князеві і заметушився. На його знак кілька

дружинників принесли до лодій перед загиблими глечики з напоями, тарелі з м'ясом та плодами. Потім приволокли собак, що люто гарчали, і мечами посікли їх, а закривавлені шматки покидали в лодії. Далі згідно ритуалу мали вбивати коней, та їх не було, і від жертви мусіли відмовитись. Наостанок волхв особисто зарізав кілька півнів – по одному на кожну лодію, і теж вкинув до загиблих.

– Дозволь, княже, запалити вогнище! – звернувся волхв.

– Уже?

– Уже, княже.

Аскольд відвернувся, жестом показав на лодії.

Волхв смерті взяв смолоскипа, повернувся спиною до лодій, і, отак задкуючи, почав поволі наблизатись до них.

Князь Аскольд хапнувся, щоб затримати волхва, проте хтось вчасно гукнув до нього – бо торкатись зараз до того не можна, і князь, отямившись, завмер на місці.

Сухе гілляччя спалахнуло відразу. На знак волхва до лодій наблизились, теж задкуючи, ще кілька росів, повстромляючи запалені смолоскипи до купи хмизу.

Недовзі полум'я шугнуло догори блідими язиками, де-не-де білястою хмаркою закурився дим, адже ж волхв не мав змоги вибрати якнайсухіше дерево. Згодом вогонь сховав лодії, тільки обриси вгадувались.

Від моря потягнув вітерець, вогонь загув дужче, зриваючись високо довгими клаптями. Роси попідводили голови і радісно загомоніли:

– Білобог послав стрибожичів за душами наших воїв!

– Прихильні боги!

На обличчі в Аскольда з'явилась сумна посмішка. «Прихильні? Від чоловіка тільки попіл залишається!»

– Княже, – вклонився волхв, – пора починати тризну!

– Починаймо.

– Ристалищ не будемо влаштовувати?

– Не будемо.

– Тільки учту?

– Тільки учту.

Волхв повагом схилив голову і загукав до помічників.

Аскольд першим підніс чару, пом'янув воїв, яких Білобог у вчорашній битві забрав до себе, відхлюпнув меду до вогню і випив. Роси недружно загукали своє: «Слава!» Князь почав обводити поглядом дружинників, але кожний, з ким зустрічався очима, опускав голову або відводив очі. Майнула думка: не йому ж одному болить сьогодні серце. Проте для його сина споряджено окрему лодію, а для інших – не такі почесті. Хоча невідомо, хто бився краще. Он, Людота, як боронив до останку княжича, а де, в якій лодії він сидів нині?

Вогонь почав потроху пригасати, не буяв язиками полум'я, не гоготав гучно: либонь, уже всі душі загиблих полинули до далекого острова Буяна, до краю богів. А коли запав вечір, згасли й останні племінці на кострищі. Проте й тоді волхв смерті не дозволив збирати попіл: мусіла дотліти остання жарина, щоб не залишилась жодна душа. Волхв визначив варту, яка мала пильнувати всю ніч.

З нічної теміні долинали форкання коней, людські голоси, переказання болгарської сторожі, довкола рясно виднілись миготливі вогні, найрясніше – на узбережжі. Мабуть, болгари найдужче стерегли, щоб оточений ворог не пробився до лодій.

Аскольд знову і знову піднімав братницю, поминаючи полеглих, пускав по колу, дружинники жадібно прикладались до медів, голосно і весело згадували своїх задругів, аби показати, що вони радіють за тих, кого забрав до Вирію Білобог; проте сп'яніння не приходило, а роззирнувшись, не один пригнічено замовкав: що ж буде завтра. А великий князь відмовчувався.

Нарешті, Воєслав, передаючи братницю Турові, зашепотів:

– Болгари, видиш еси, як обістали?

– Що ті болгарі? Мечі маємо! Проб'ємось до лодій!

– Тільки дружину загубимо, – скривився Дір.

– А що ж чинитимем? – запитав його Воєслав.

– Великий князь вирішуватиме.

Воєводи повернулись до Аскольда, проте запитати ні один, ні другий не зважився.

– Почнемо переговори, – промовив Аскольд. – Завтра.

– Болгарський князь вимагав, – похмуро озвався Дір, – щоб ти наперед видав йому которників, брате.

Тепер усі повернулись до Умара. Сампис застиг з чарою в руці. Обличчя в тому непевному світлі, що падало від багаття, годі було розгледіти. На мить запала гнітюча тиша.

– Ми з самписом Умаром клялись в дружбі, – нарешті, поволі твердо проказав князь Аскольд. – Клялись у тому нашими богами: сампис Умар – Тангрою, я – Святовитом!

Затим підняв чару з медом, здоровлячи болгарина, хлюпнув до вогню і випив одним духом. Умар й собі плеснув меду, щось промовив рідною мовою – твердо і урочисто, і теж випив.

Між роськими дружинниками прокотилась хвиля гомону. Воєслав з Туром мовчки переглянулись, а Дір стеном плечем.

– Завтра радитимось, – голосно промовив великий князь. – Сьогодні – поминальна учта!

Вранці до схід сонця волхв смерті разом з помічниками зібрали вичахлий попіл, зсипали в поховальні горшки, закопали їх і насипали над ними курган. Рославів прах князь Аскольд звелів поховати разом з усіма, збоявшись, що в чужій землі окреме поховання можуть розрити і погадумитись.

Сонце уже давно звелось було над морем, а князь ніяк не міг відступитись від свіжонасипаного кургану. Назавжди залишиться його єдиний син в чужій землі. «Як тепер вертати до Києва? Чи – не вертати? Розпочинати знову битву? І теж залишитись отут – біля сина?»

Аскольд оглянувся. Дружина наготовлена до битви. Тур про щось із запалом сперечається з Воєславом, Дір заклав руки за спину і обводить поглядом так само наготовлене військо.

Князь зітхнув і поплівся до табору. Коли підійшов ближче, Дір показав на болгар.

– Багато!

– Що речеш еси?

– Болгар вельми багато.

– Мусимо пробитись до лодій.

– Болгари здогадуються про се. Майже всі комонники внизу.

Князь Аскольд приклав руку до чола, щоб не сліпило вранішнє сонце, і зрештою мовив:

– Одне поприще.

– Не перелетиш.

– А може б, княже?.. – невпевнено озвався Воєслав.

– Що, воєводо?

– Може б, все ж, якось розпочати переговори?

Розгніваний Аскольд не встиг відповісти. Несподівано вперед рішуче виступив сампис Умар.

– Дозволь, володарю, говорити!

– Речи!

– Я і п'ять моїх воїв, які залишились, вирішили відправитись до Тангри.

– До Тангри?

– Так, володарю! Тангра покликав мене.

Князь Аскольд розгубився, поглянув на воєвод, на брата. Дір з повагою кивнув до самписа.

– Ви вільні чинити, як знаєте, – теж з повагою промовив князь Аскольд.

– Ми уже все приготували, – показав Умар на чималу купу сухого хмизу з дерев'яним настилом зверху; поруч стояли останні п'ятеро болгар, наготовлених як до битви. – Володарю, тепер ти вільний від своєї клятви! – А коли князь хапнувся, щоб заперечити, сампис жестом зупинив його. – Ми маємо єдине прохання до тебе: розвіяти потім наш прах.

– Обіцяю тобі, Умаре!

Болгарин нахилив голову, дякуючи, приклав руку до грудей, повернувся і поволі попрямував до приготовленого кострища.

Роси шанобливо розступались і давали дорогу.

Сампис наблизився до болгар, щось мовив до них, вони закивали, потім по черзі піднялись на поміст, повиймали мечі і, ставши тісно в коло, заспівали якусь пісню, повторюючи чи не через кожне слово: «Тангра!» Мабуть, бачили їх здалеку і хрещені болгари, бо над рівниною запанувала тиша, тільки линула прощальна болгарська пісня.

Нарешті голоси замовкли, болгарі-язичники обнялись, прощаючись, і почали один за одним кидатись на мечі. Залишився єдиний Умар. Він поскладав одновірців поруч, викресав вогню, запалив смолоскип; потім, обходячи настилом, підпалив у кількох місцях гілляччя, почекав, заким вогнище здійнялось уже великими язиками полум'я догори, відкинув непотрібний смолоскип, став посередині настилу. Хоча полум'я зривалось чимраз вище і застувало, було видно, як сампис Умар витягнув меч, приклав вістрям

до живота, взявся обіруч за руків'я і рвучко потягнув до себе; коліна підломились, і він упав горілиць – а далі буйний вогонь сховав усе.

Коли роси трохи оговтались, Аскольд тихо запитав Діра:

– Підеш еси знову до болгарського князя?

– Піду, брате, – хрипко відповів Дір і, віддавши зброю джурі, відразу ж подався до болгарського табору.

Сьогодні князь Борис виглядав значно спокійнішим. З належною повагою вислухав привітання, потім показав на кострище:

– То – болгари?

– Так, княже. Сампис Умар і решта воїв воліли відправитись до Тангри.

– Мужні вої, – зітхнув князь Борис.

– Мужні, – повторив Дір, а коли князь Борис повернувся, промовив: – У таборі росів не залишилось жодного болгарина.

Князь Борис неуважно кивнув, мабуть, думаючи про своє.

– Великий князь пропонує розпочати переговори.

Нарешті, князь Борис збагнув, що мовить роський посол, нахмурився і коротко сказав:

– Я розмовлятиму тільки з самим роським володарем. Чекатиму його он там! – Він показав на рівнину, деь посередині між пагорбом і табором росів. – Ми розмовлятимем віч-на-віч!

– Я перекажу твої слова, – з гідністю вклонився Дір.

Коли він повернувся назад, першим нетерпляче вихопився Тур:

– Що мовив болгарин?

Дір навіть не поглянув на воєводу, тільки спогорда скривився, поминув його і передав Аскольдові:

– Болгарський князь пропонує тобі, брате, зустрітись з ним віч-на-віч.

– Княже! – вигукнув Тур. – Не погоджуйся!

– Болгарський князь чекатиме он там! – показав Дір.

Мабуть, певний, що роський князь не відмовиться, а можливо, й бажаючи показати свою згоду на переговори, князь Борис пішо попрямував до визначеного місця; його особиста охорона залишилась позаду, гарцюючи перед вишикуваними рядами.

– Ти не підеш до нього, княже! – загородив Аскольдові дорогу Тур. – Заманює болгарин!

– Я думаю, – стомлено посміхнувся князь Аскольд, – болгари теж прагнуть миру. Князь Борис – мудрий правитель! Навіщо йому нас воювати, Туре? Якщо ми всі тут поляжемо, в наступне літо прийде нова дружина – меститись. Вдвоє більша. Чи вдсятеро. Так заповідають наші боги. Разом з маджарами. А в Болгарії новий Умар з'явиться. Ні, Туре! Болгарському князеві союзник потрібен – проти маджар. Втямив еси? І годі, воєводу!

Підкликавши джуру, князь віддав шолома, і, притримуючи довгого меча, поволи попрямував назустріч князеві Борисові.

Над рівниною запала мовчанка. Вранішній вітер з моря тріпотів прапорцями на довгих сулицях над рядами росів та подеколи долинали іржання коней серед болгарських рядів.

– Славен будь, болгарський княже! – першим привітався Аскольд, піднявши високо руку.

Болгарин привітав князя Аскольда теж по-слов'янськи.

Довгу хвилю вони мовчки пильно оглядали один одного. Роський князь виглядав значно ширшим у плечах, і тримався з більшою погордою, хоча якраз йому зараз те не вельми й личило. Аскольд зауважив, що болгарський князь – молодший від нього – уже посивів, сивина проходила навіть у бороді та вусах. Йому, щоправда, не сподобалось, що борода в болгарина коротко підстрижена – яко в гречина. На відміну від нього, Аскольд мав лише довгі руді вуса, а підборіддя було старанно поголене.

– Защо си дошль за земля ми? – похмуро запитав Борис.

Від того запитання – такого простого і природного – Аскольд на мить розгубився. А й справді, чому він прийшов на болгарську землю? Піддався намові болгарського вождя? Чи позаздрив болгарському князеві, що той тримає мир з греками? Чи взяла досада, що греки вважають болгар вищими, ніж росів?

– Чув єсмь, болгары уклали союз з греками, – невпевнено пробурмотів князь Аскольд.

Борис здогадався, що відповідати роському володареві нічого.

– Аз желям всички мир с руси!

– І я бажаю миру.

Князь Борис спідлоба глянув на Аскольда, либонь, не дуже вірячи в щирість його слів.

Роси і болгари здалеку пильно спостерігали за розмовою своїх володарів. Бачили, як болгарський князь у чомусь палко докоряв, а роський князь то мулявся перед ним, невпевнено переступаючи з ноги на ногу, і роси вже мацали, де там у них висять мечі, то нараз гордовито випростувався перед болгарином і вже щось гаряче відповідав тому, відтак знову опускав голову.

– Що він слухає його? – спалахував Тур, пориваючись з наготовленим мечем, але стриманіший Воєслав ловив за руку:

– Князь велів чекати тут!

Князь Дір залишався незворушним, прикипівши очима до брата і болгарина, тільки на обличчі мов тіні перебігали.

Зрештою, обидва князі дещо вгомонились, і уже розмовляли без того вимахування руками та тупцювання, поважно покиваючи головами, очевидно, згоджуючись один з одним. Вої з обох боків полегшено зітхнули, хоча бойових рядів не ламали.

Сонце підбилося височенько і від спеки в дружинників піт котився з-під шоломів, аж поки князі стали прощатися. Вони взаємно ввічливо і з гідністю вклонились і повагом попрямували кожний до свого війська.

– Що мовив болгарин, княже? – не втерпів Воєслав.

Аскольд підвів голову і стомлено поглянув на воєводу.

– Викуп? – насуплено запитав Тур.

– Подарунки. Як звикло: обмінюємось подарунками.

– І все?
– Якраз! Мусимо зректись союзу з маджарами.
– А нащо нам той союз здався? – полегшено зітхнув Воєслав.
Князь розгнівано блимнув:
– Ми мусимо загравати з маджарами. І з хозарами. І з печенігами. І ще хтозна з ким. З ким ми не в союзі, того негайно переманять проти нас. Чи натрюдять.

Воєслав мовчки засопів, а князь звелів джурі:
– Поклич воеводу Данка! Болгари пропустять до лодій. – А коли джура помчав схилом, Аскольд додав: – Будемо радитись.

Болгари, справді, безперешкодно пропустили джуру до лодій, згодом – і назад, разом з Данком. Комонники, що оточували росів на рівнині, відійшли назад, гуртуючись довкола пагорба, де з учорашнього вечора білів княжий намет. Лишень та частина війська, що перепиняла відхід росам, залишалась на місці, навіть не злазячи з коней.

Данко так квапився, що аж ухекався під гору. Він уважно спостерігав за всім, але не знав, чим завершилися переговори.

– Болгарський князь вимагає, щоб ми зрелися союзу з маджарами, – повторив Аскольд, потім глухо додав: – А ще болгарин вимагає, щоб я прийняв нову віру.

– Грецьку? – вражено вигукнув Тур.
– Чому – грецьку? – стенив плечима князь Аскольд. – Зараз у Болгарії немає жодного грецького волхва.

– Як се? – витріщився Воєслав. – Адже ж вони недавно хрестились!
– Їх хрестили греки. Але зараз вони тримаються Риму.

Знову здивовано запереглядалися між собою воеводи, забувши навіть про вимогу зрелитися союзу з маджарами.

– А хіба в них однакова віра? – невпевнено запитав Тур.
– В кого? – не втямив князь Аскольд.
– В Риму і в греків. Мовили, вони ворогують між собою.
– Мабуть, однакова.
– Однакова, – поважно підтвердив всезнайкуватий Данко.
– А чому болгарський князь наполягає на хрещенні, брате? – запитав Дір, підозрюючи, що той уже дав згоду.

– Мовив єсмь: мусимо зрелитися маджар. А щоб наше слово було надійним, князь Борис вимагає, щоб я хрестився – як і він колись.

– Нізащо! – рубонув рукою повітря воевода Тур.
– А то чому? – негайно став проти нього Воєслав, здогадавшись, що великий князь щось намислив, і треба не прогадати.

– А тому! Грецький бог – поганий! Я раджу...
– Князь може вибрати богів і без твоїх порад!
– Годі! – Аскольд жестом звелів припинити суперечку, потім стомлено мовив до Воєслава: – Коли приймає нову віру простолюдин, се – одне, а коли змінює богів князь, то се уже щось зовсім інше, воеводо!

– Ага! Видиш еси! – торжествуючи, вигукнув Тур. – Князеві богів віче

вибирає.

Аскольд пильно поглянув на нього, відтак відвів очі. «Князь богів вибирає не для себе. Для держави. Яко володар. Може, для більшої влади?»

– Мусимо радитись. Без мого хрещення болгарин не прийме клятви: порвати союз з маджарами.

– З маджарами ворогувати не можна, – спохмурнів Дір. – Зі Степом мусимо тримати мир.

– З болгарами – теж, брате!

– Що болгари? Від Києва далеко. А маджари – за Россю.

– Якщо укладемо союз з болгарами, – розважно вставив Данко, – маджари озиратимуться назад. Не наважаться ходити на нас.

– І заради того – прийняти грецьку віру? – обурився Тур.

– Християнську! – невдоволено поправив його князь Аскольд. – Не від греків віру, воєводи! Се – зовсім інше!

– Брате, – з викликом запитав Дір, – намислив хреститись?

Аскольд довго мовчав, зібравши до купи брови.

– Я хочу щасливо повернути дружину до Києва, брате. А ще хочу, щоб росів не вважали розбійниками.

– Після нашого походу на Царгород!... – почав Тур.

– Після нашого походу на Царгород розбійниками нас і вважають! – обірвав Аскольд. – Розбійниками! Татями!

– Позаздрив єси болгарам, княже?

– Мислю про державу, воєводи! Про державу роську! Щоб росів мали не лише за розбійників, щоб ми були рівнею і Болгарії і грекам.

– Хіба для сего маємо зрікатися своїх богів, брате? – зверхньо посміхнувся Дір.

– Мусимо вибирати дужчих богів!

– Хіба бог, який дав себе розп'ясти, дужчий за Даждьбога?

– Чи за Перуна? – зневажливо докинув Тур.

– Скрізь речуть, – втрутився Данко, – роські боги – ідоли!

– То ти уже встиг погречитись? – хапнувся до нього Тур. – Ану, признавайся: носиш єси хреста в пазусі чи ні?

– Немаю хреста, – повів плечем Данко, потім твердо мовив до Аскольда: – Але, княже, якщо ти хрестися, я першим після тебе прийму нову віру. Християнський бог дужчий за наших богів.

– Неправда! – гаркнув Тур. – Не вір йому, княже! Його греки купили за золото.

– Се мене греки купили? – рвонув кольчугу Данко і, тикаючи на рубці, прохрипів: – А се видів єси? Отсим, може, купили?

– А нащо тобі грецька віра?

– А на те, що не хочу запертись в лісах і цуратись людей. Недаремно греки прийшли до Христа. Вони теж колись молились ідолам. Тільки давно відмовились. На все – свій час! Час ідолів минає, Туре!

– Але ми греків трясемо, а не вони нас! Що їхній бог проти роського меча?

– Світ не на мечях тримається, Туре. На вірі!

– На силі!

– Тоді тури були б найдужчими! – посміхнувся Данко. – Звірі були тоді дужчими за нас, Туре!

– Чоловік дужчий, бо меча уміє тримати! Хто ліпше меча тримає, той дужчий! Може, попробуємо?

– Хочеш єси, розповім, що трапилось з росами, які напали на християнське капище?

– А що? – запитав спантеличений Тур.

– Чув єси, мабуть, про росів, що ходили на Амастриду?

– За море? Чув єсмь. Давно було. Отець розповідав.

– І мені отець розповідав. Тоді до Витичева прибула велика дружина варягів. Підмовили росів і подались за море. Еге?

– Мій отець розповідав: відправилось багато, вернуло мало. І без здобичі.

– Зате майже всі – хрещені! – підняв догори пальця Данко.

– Через те великий князь не прийняв їх знову до російкої дружини, – пригадав і Аскольд розповідь діда. – Хоча дружинники клялись, що з ними трапилось диво.

– Від одного з дружинників, уже старого, сам чув єсмь, – обвів усіх поглядом Данко, – що то за диво трапилось.

Аскольд нетерпляче кивнув, мовляв, щоб воєвода розповідав.

– Мовив дружинник, похід був вдалим. Золота набрали по тисячі диргемів. Хотіли ще обчистити гробницю їхнього волхва – Георгія чи як там його звали. Сподівались, там великі багатства, бо греки дуже шанували того волхва, а кого вони шанують, тому жертвують багато золота і срібла.

– Але капища бувають і закляті, – прошепелів Воєслав.

– Коли роси розбили гробницю, на них несподівано напав незрозумілий страх. Вся сила пропала: так і заціпеніли на місці.

– Вигадки! – сплюнув Тур.

– Помовч, воєводо! – гримнув Аскольд. – Те ж трапилось і в Сурожі, з князем Бравлином. Пам'ятаєш єси Бравлина?

Тур здвигнув плечима, а Данко продовжив:

– Опам'ятавшись, російкий воєвода звелів котромусь з варягів, що не зайшли до капища, привести полоненого грека, і запитав, що се сталося?

– І що грек?

– Грек відповів: «То є сила Бога, який у все вдихнув життя, який творить, що сам забажає, і якому ніхто не може перечити: ні цар, ні князь, ніхто інший – кого б ти тільки не назвав, ні навіть увесь народ, тому що через Нього царі царюють, а володарі володіють землею.» Воєвода здивувався: «А хіба ми не приносимо щоденно жертви богам?» Полонений грек заперечив: «Але, муже! То не суть істинні боги – оті, яким ви творите молитви, і не такі жертви приємні Богові. Адже ні в чому немає потреби Той, хто має владу над усіма. Отож, не маючи потреби ні в чому, Бог приймає тільки благородні вчинки, які здійснюються з чистими помислами.» Ось, воєводи, – Данко обвів переможним поглядом довкола, неначе се він переконував того воєводу в Амастріді, – яка потуга у грецького Бога!

– Що ж далі трапилось? – не втерпів Воєслав.
– Воєвода звелів відпустити полонених греків, повернув награбовані коштовності, і тільки тоді роси змогли зійти з місця. А воєвода, пізнавши таку силу християнського Бога, прийняв хрещення.

– Тьху! – знову сердито сплюнув Тур, схопившись уже не за меч, а за оберегу на грудях. – Вигадки! Втратили здобич – і вигадали про потугу грецького бога!

Проте інші промовчали, лише засопіли дужче, навіть князь Дір; ніхто не наважувався підтримати Тура: адже боги – се боги, і, хто його там знає, чиї боги насправді дужчі. Що б там не мовили, а греки – найдужчі в світі. Що з того, що роси пошарпали їх, мов вовки ведмеда? Якщо б зійшлася вся сила грецька і вся сила роська, то невідомо, хто кого б здолав і чиї боги виявились би дужчими. Досі ж ніхто так і не зумів збороти греків. Та й віри греки не прийняли нічиєї, а всі, хто нападали на них, зрештою, виявлялись переможені і приймали їхню віру. Не спроста ж все це.

– А з Бравлином і його дружиною ще гірше трапилось у Сурожі, – озвався князь Аскольд, коли мовчання затягнулось. – Навіть голови назад повивертало.

– І доти не відпускало, – додав Данко, – поки не повернули золото. І Бравлин теж прийняв хрещення.

Знову надовго запанувало мовчання. Кожний мулявся, відводячи убік очі, навіть буйний Тур знітився.

Довкола стривожено гули дружинники. Мабуть, джура, заким бігав кликати Данка, встиг розгомосити, що князь повинен хреститись – так, мовляв, вимагають болгар. Звістка обурила, але, позираючи в бік болгар, що тісно обложили табір і перепинили шлях до лодій, примовкали і найбільш гарячі голови.

– Княже, – наважився воєвода Данко, – моя думка така: мусиш еси прийняти хрещення!

– Погречитись? – скрикнув Тур. – Великий князь – і погречитись!

– Князя хреститимуть волхви з Риму, – заперечив Данко. – нову віру князь прийматиме від болгар.

Воєслав спідлоба зиркав на князя, намагаючись не прогадати; Тур насупився ще дужче, Дір відвернувся. Князь Аскольд, зсунувши брови докупі, обвів усіх поглядом.

– Мислю, настав час і нам прийняти Христа, – мовив твердо. – З нами повинні, нарешті, розмовляти не яко з татями, а яко з людьми державними, людьми держави роської!

– Отсе добре речеш еси, княже! – просяяв Данко.

– Добре речеш еси, княже! – одночасно вигукнув і Воєслав.

– Перекажемо болгаринам: я прийму хрещення!

– І я, княже, прийму! – зраділо промовив Данко.

– І я, княже! – невдоволено засопів Воєслав, зачеплений, що Данко таки випередив його.

Тур промовчав, а Дір рвучко повернувся до брата. Проте, пробігши поглядом далі – на тісне кільце болгарських комонників, спохмурнів і теж

не мовив й слова, лише нижче нахилив голову.

– Я нікого не силуватиму! – чітко, наголошуючи на кожному слові, промовив князь Аскольд. – Кожний з дружини вільний вибирати, яким богам хоче поклонятись.

– Еге, якраз! – скривився Тур. – Якщо великий князь змінює богів, то що се за дружина, яка сповідує іншого бога?

Проте Аскольд не став дослухатись.

– Переказати всім дружинникам: великий князь приймає хрещення; хто хоче потягнути руку за князем, хай зголоситься!

Першим до своєї тисячі, не мовивши й слова, з гордовито піднесеною головою, попрямував князь Дір.

Посланців до болгар – тепер уже на чолі з Данком – великий князь відправив майже під вечір.

Коли вони повернулись, сонце зайшло. Над виднокраєм спалахнули зірничі. Роси тримались значно безпечніше, розпалювали багаття, смажили м'ясо, від лодій поприносили бочки з медом.

– З чим вертаєш, Данку? – зустрів нетерплячий князь. – Коли має відбутись те хрещення?

– Болгарський князь волів би негайно.

– І я так мислю. Нехай приходить їхній волхв, хрестить, почепить на шию свій оберіг – та й по всьому!

– Е, ні, княже! Хрестити великого князя повинен високий волхв. Як се по-їхньому? Ага, згадав: єпископ.

– Сам надумав єси такого?

– Сам, княже! Не гоже нам, щоб роського князя хрестив будь-хто-якийсь там дрібненький волхв абощо. Он, князя Бравлина в Сурожі хрестив єпископ Філарет. А ти ж – великий князь всієї роської землі!

– Мудро намислив єси, воєводо! – погодився Аскольд і подумки покарав себе, що навіть не здогадався про се.

– Я твердо стояв на тому. Заявив болгарам, що на інше роський князь не пристане.

– Князь Борис погодився?

– Мусів. Лише просив почекаати, щоб прибув єпископ.

Подякувавши воєводі за розсудливість, князь відпустив його, а сам до самісінького ранку просидів у роздумах. Найдужче турбувало, чи не підбурить Дір дружину проти хрещення.

Наступного ранку роський табір клекотів. Охочих хреститись зголосилось чимало, проте невдоволених виявилось більше. Щоправда, невдоволення ніхто не виказував. Тільки кривились. Мовчав і Дір. Воєвода Тур бурчав, але за меч не хапався. Дехто нарочито низував плечима, дехто показував на болгар і пошепки переказував, що, мовляв, великий князь погодився, аби тільки обдурити болгарського князя, а потім, звичайно, зречеться грецького бога. Аби лише в море вийти!

А ще виявилось, серед росів – чимало християн. Князь Аскольд навіть здивувався. Хрещеними були, крім варягів, що колись служили у грецько-

му війську, дружинники з тиверців, волохів, в яких давно проповідували християнські волхви.

Через чотири дні болгарський князь, нарешті, прислав послів: прибули обидва єпископи, і завтра можна почати обряд хрещення.

Уперше князь Аскольд відчув, що хвилюється. Дір з Туром, звичайно ж, відмовились приймати чужу віру, а Воєслав, щоб догодити князеві, здавалось, залюбки зречеться усіх богів. Єдиний Данко щиро підтримував.

Вночі наснився Рослав. Стояв серед розквітлого луку і голосно на когось гукав, склавши до купи долоні біля рота. Кого гукав – Аскольд не розчув. «Чи не мене? До Вирію?» – шибонула вранці думка, коли пригадував той сон. «Ні! Не мене. Морана не крала б тоді його слів. Може, ту відьмачку? Світозару? Вона ж, мабуть, ще не пішла за ним. Не відає ще нічого.»

З тим гнітючим настроєм князь Аскольд і вирушив у супроводі Данка, Воєслава та ще кількох сотників, до великого намету, розп'ятого посеред рівнини між двома таборами.

– Княже! – нараз зашепотів Данко. – Забули про ім'я!

– Ім'я?

– Еге ж! Твоє християнське ім'я. При хрещенні приймають нове ім'я. Християнське. Так що вибирай!

– Байдуже!

– Ім'я, звичайно, приймають на честь хрещеного отця.

– Отця? Мав єсмь отця!

– При хрещенні нарікають отця во Христі.

– Хто хреститиме, той хай і буде отцем!

– Не годиться так, княже!

– Чому?

– Одне, коли хреститься простолюдин або хай навіть воєвода, як отсе я, але коли приймає Христову віру великий князь, не гоже, щоб хто-завгодно був хрещеним отцем.

– Може, нехай болгарський князь?

– Що ти, княже! Так визнаєш єси вищість болгарина. Ліпше, щоб ви з болгарським князем вважались братами.

– Мудро речеш! Але хто ж тоді?

– Коли хреститься князь, хрещеним отцем личить брати царя або патріарха. Он, у болгарського князя отцем був грецький цар. На його честь князь Борис й ім'я взяв: Михайло.

– О-о! Високородний отець!

– Ми теж повинні не принизитись, княже!

– Але ж сі волхви, – Аскольд кивнув на намет, – прибули з Риму. Може, вимагати, нехай хрещеним отцем буде їхній головний волхв – отой, що в Римі? Як ти його називав?

– Папа.

– Ось-ось, папа. Нехай отцем російського князя буде папа!

Данко схвально закивав: очевидно, теж так мислив.

І згодом, коли єпископ Формоза через товмача запитав, кого б хотів

роський володар хрещеним отцем, Аскольд заявив:

– Папу!

Обидва єпископи розгубились. Розбійник, який напав на християнську державу, вимагає, щоб його хрещеним отцем вважався сам папа! Річ нечувана!

Князь Аскольд терпляче, з незворушним спокоєм, чекав, поки вони щось бурмотіли по-своєму, вимахуючи руками. Та потім один з них – той, що підкорявся іншому як старшому, невпевнено повів плечима і відвернувся. Тоді другий, зітхнувши, перехрестився і щось коротко мовив, а товмач мерщій переклав:

– Нехай буде так!

– А як звати папу? – запитав князь упівголосу товмача.

– Микола.

Старший з єпископів щось залопотів до товмача, і той переклав, що святий отець просить приготуватись.

– А що? – не втямив Аскольд.

– Велить роздягнутись.

– І купатиме? – запитав князь; Данко розповідав, що так хрестять греки.

– Ні, – зашепотів товмач. – У Римі по-іншому.

Єпископ тільки полив зі срібної чаші на голову князеві, щось промовляючи лагідно-урочистим голосом, кілька священиків у чорних сутанах так само урочисто заспівали.

Князь Аскольд озирнувся до товмача, кивком прохаючи, щоб переклав латинські слова.

– Святий отець мовив: «Хрещу тебе во ім'я Отця і Сина і Святого Духа!»

Аскольда цікавило, що так ліпо співають волхви у чорному, проте не наважився зараз звертатись до товмача.

Єпископ підняв руку над князем, щось урочисто проказав, вмочив пальці в маленьку чашу поруч і помазав навхрест на чолі. Відтак знову виголосив якісь слова, з чого Аскольд втямив лише ім'я: «Ніколас», і здогадався, що то його нарікають віднині новим – уже християнським – іменем. Звучало воно трохи по-іншому, ніж мовив товмач. «По-латинському ж!»

– Отець мовить: знаменую тебе знаком хреста, – зашепотів товмач, бачачи, як нетерпеливиться роському князеві, – і укріплюю миром спасіння во ім'я...

Єпископ суворо поглянув на товмача, і той запнувся.

Нарешті, Формоза легенько ляснув пальцями князя по щоці й промовив: «Амен!» Аскольд здогадався, що обряд завершено. Проте єпископ жестом затримав його, і почепив на шию невеликого срібного хрестика на шворці. Князь взяв холоднувату металеву оберегу нового бога, розтулив долоню, хвилю дивився на хрестик і зітхнув. «Не в такий час волів би приймати нову віру.»

Після князя першим хрестився воєвода Данко, хоча Воєслав пхався наперед. Але Аскольд рішуче відсторонив його:

– Ти князеві хочеш догодити, а Данко в нового бога вірить!

Ображений Воєслав неохоче відступив і спідлоба люто зиркнув на

Данка. Князь перехопив погляд, стало прикро. «Новий бог закликає любити ближнього, а сі уже ненавидять один одного!» Він зітхнув глянучи на єпископів, чи зауважили й вони ті погляди воєвод. Можливо, й зауважили, але вигляду не подали. Мабуть, на своєму пастирському віку не таке бачили.

Коли, нарешті, хрестились усі охочі, єпископ виголосив довгу і мелодійну промову, з якої Аскольд так нічого і не второпав, хоча товмач і намагався швидко перекладати. Збагнув лише, що римський волхв бажає йому хрестити весь російський народ.

– Перекажи святому отцеві, – звелів князь товмачеві, – що я обіцяю збудувати у Києві капище на честь хрещеного отця.

– Храм, – поправив товмач.

– Нехай буде по-твоєму: храм. Храм Миколи.

Коли товмач переклав, єпископ радісно закивав, щось мовив латинською мовою, здійнявши руки, відтак, уже звертаючись до російського князя, пообіцяв прислати до Києва священиків.

З гідністю вклонившись, князь Аскольд подякував. «Але мені потрібні волхви, які проповідуватимуть нашою мовою.»

Увечері болгарський князь влаштував бенкет на честь новонаверненого християнина, свого брата во Христі.

Обидва князі сиділи поруч за столом, обидва виказували один одному повагу, клялись, хрестячись, у дружбі. Але на душі в Аскольда було тоскно. Хоча бачив, що болгарський князь щиро прагне миру між росами і болгарами. У кожному обличчі ввижався син. Аскольд раз-по-раз проводив рукою, щоб прогнати видіння.

Мабуть, князь Борис здогадувався про настрій гостя, і кивав співчутливо. І запевняв, що російський князь мудро вчинив, хрестившись. Він теж колись вагався, і теж приймав хрещення в скрутний час. Але так мусить бути. Так мусять чинити володарі – якщо дбають про державу. Поміж війнами, клопотами, невдачами люди мусять шукати чогось вищого. Старі боги тільки лякали людину, підстерігаючи на кожному кроці і мстяться за негоду.

Нова віра вчить, що людина має прагнути до вищого. Христос пішов на хрест заради людей. Щось побачив Син Божий в людях вищого, якщо пішов за них на таку смерть. Люди повинні пізнати сю істину. Першим се повинен пізнати володар. Знайти стежку до нового, і піти першим. Народ його держави піде за ним. Але володар повинен бути терплячим. Багато ще полюбляють темряву, бояться нового вчення. Як отсе болгари – скільки ще блукає в темряві. Так буде і в російській державі. Треба терпляче вести їх. Не гнати батоном, а самому йти першим тією стежкою.

Князь Аскольд кивав згідно і зітхав: знав, які труднощі чекають після повернення до Києва. Потім запитав болгарського князя, чи задоволений він римськими волхвами.

– Задоволений. Хоча... – завагався князь Борис.

– Що? – враз насторожився Аскольд.

– Не хочуть проповідувати нашою мовою.

– А хіба немає волхвів, які б навчали слов'янською мовою?
– Є. Костянтин і Методій, брати з Солуні. Вони й букви придумали, щоб писати слов'янською мовою.

– Вони греки?
– Слов'яни. Обидва високовчені. Костянтин навчався у Царгороді. Його навіть прозвали найбільшим мудрецем у грецькій державі.

– А другий – колишній посадник. Тобто – стратиг. Методій, – згадав князь грецького волхва, що приходив під Царгородом разом з послом до росського табору.

– Так, Методій колись управляв темою.
– Де ж вони тепер? Можна їх побачити? Запросити до себе?
– Запізнився, княже! – зітхнув Борис. – Я теж хотів їх запросити в Болгарію, але басилевс відправив братів у Моравію.

Прощаючись після бенкету, майже на світанку, князь Аскольд ще раз урочисто поклявся – тепер уже Христом – порвати союз з маджарами і берегти міцний мир з болгарами.

Наступного дня роси лагодились у зворотню дорогу. Болгари звільнили узбережжя, частина комонників навіть покинула рівнину і попрямувала назад до болгарської столиці, але чимале військо все ж залишалось, розташувавшись під лісом.

Аскольд востаннє зустрівся з болгарським князем. Вони обмінялися подарунками. Князь Аскольд звелів викласти для болгарина дорогі хутра, які везли як дарунки для невісти, а Борис подарував росському князеві чимало золотих і срібних хрестів. Наостанок обидва князі, згідно християнського закону, поцілувалися, по черзі приклалися губами до хреста, якого тримав єпископ Формоза, і урочисто присягли берегти мир.

Потім великий князь з Данком довго стояли перед курганом, насипаним над прахом загиблих росів. Щось зіпило Аскольдові горло, і він аж задихнувся. Рвонув сорочку на грудях:

– Прости мені, Рославе! Не вберегли тебе наші боги.
Озираючись, Аскольд побачив, що дружина уже на лодіях.
– Ходімо, Данку! Вертаймо до Києва. Хоча й без здобичі, зате з новим богом.

Данко нахмурився, здогадавшись, що десь там в душі князь, можливо, уже й кається.

– Ти – великий князь!
Аскольд не відповів, смутно кивнув і поволі рушив на берег. Згодом з лодій, махнувши, щоб напинали паруси, довго ще дивився на болгарський берег, аж поки узбережжя не злилось в одну вузьеньку смужку.

Слово четверте.

Бүрә

В літо 874–є

1

Коли підвечір з лісу, нарешті, виринули стіни і високі вежі городища, осяяні яскравим весняним сонцем, воєвода Данко мимоволі потягнув повіддя і кінь зупинився. Потім повернувся до нечисленного супроводу і голосно мовив: – Київ!

Дружинники радісно загомоніли, теж спиняючи коней, дехто приклав руку до чола, видивляючись, і повторював: «Київ!»

Данко зітхнув полегшено: його посольська місія завершувалась. Повертався з далекої Моравії – зі столиці Велеграду, куди пізньої осені післав його великий князь. Місія мала передати вітання київського володаря князеві Моравії Святополкові, який зайняв княжий стіл після Ростислава. Мали розвідати, наскільки упевнено тримає владу новий моравський князь, за ким тягне руку, з ким у союзі, чи не підбурюють його проти росів німецькі королі; та й, взагалі, розвідатись, яких змін можна очікувати в стосунках з Моравією при зміні володаря – як те звикло чиниться у таких випадках.

Данко отримав ще й особисте доручення великого князя, можливо, навіть значно важливіше: доручення до архієпископа Методія. З попередніх посольств і від купців було відомо, що брати Костянтин і Методій таки успішно переконали римського папу – щоправда, уже не Миколу I, який помер восени 867 року, не дочекавшись братів у своїй столиці, а його наступника Андріана II – в доцільності слов'янської літургії і проповіді. Папа навіть забажав особисто послухати їхнє богослужіння, і в кількох церквах Риму звучала слов'янська мова. Згодом задоволений папа урочисто висвятив слов'янські книги, визнавши тим боговгодною справу Костянтина і Методія.

«Невже папа так уподобав слов'янську мову?» – недовіркою запитав був князь Аскольд у Данка. «Папа прагне будь-що відвоювати в константинопольського патріарха слов'янські землі,» – пояснив воєвода. «Але все ж визнав слов'янську мову!» – «Визнав, княже! Хоча братам се коштувало великих зусиль. Два роки воювали. А Костянтина навіть не стало!».

Згодом, в кінці 869 року, на просьбу князів Ростислава, Коцела і Святополка, римський папа висвятив Методія архієпископом Паннонії і всіх слов'янських земель. Підкорялись слов'янський церковний владика мусів, звичайно, римській церкві.

«А чи не попросити архієпископа Методія, щоб він прийняв роських християн під свою зверхність?» – звернувся якимось до Данка князь Аскольд. «До свого діоцезу, – поправив Данко. – Звичайно, княже, варто попросити. Щоб саме через нього поширювалось у твоїй державі нове вчення. Нехай пришле своїх учнів. Розповідають, літ десять тому брати заснували у Велеграді школу і навчають проповідників для слов'ян.» Так і вирішили.

¹ Костянтин помер у Римі 14.02.869 року у віці 42 роки; за п'ятдесят днів перед смертю він прийняв схиму і ім'я Кирило; похований у церкві Святого Климента

Данко знову оглянувся на звеселілих дружинників. Втоми на обличчях мов і не було.

Дорога до моравської столиці виявилась вельми небезпечною. Відколи князь Аскольд розірвав союз з вождем Алмошем, маджари чимраз зухваліше зазіхають на роські володіння. Заставам ледве вдається стримувати натиск степовиків. Їхні орди, мов лавина, накочуються щоліта на роські землі, перепиняючи шляхи до греків або й, навіть, на захід.

Безпечно поминути степи над Данастером Аскольдовій місії допоміг тиверський князь – княгинин брат. Його вої супроводжували Данка і на зворотньому шляху, допровадивши до річки Богу, а далі назустріч прибули дружинники із застав.

І, ось, нарешті, за якесь поприще – Київ.

Над укріпленим частоколом – високі верхи теремів: найвищий – звичайно, великого князя, майже врівень з ним – Дірів, нижчі довкола – боярські. На верхах золотом висяють у сонячному промінні домові обереди – півні, голови незнаних звірів або ж просто гострі шпичаки, немов наверхі Перунових стріл.

Данкові защеміло на серці. Щоразу, коли повертається, рідне городище видається ще гарнішим. Надто, отак з'оддалеку, осяяне ласкавим сонцем. Он, між тими золотими верхами, шпиль і його терема. Збудований ще вітцем. Данко тільки верх перебудував; зробив значно вищим, а після царгородського походу перекрив золотом. Того літа греки дорого заплатили йому за кривду, ліпше було б їм заплатити купцеві Данкові за хутра і рабінь втридорога. А жона того літа, нарешті, подарувала сина – Ратибора, народжуючи перед тим двічі поспіль дочок. Нині ж, щоправда, в теремі чекає тільки жона. Дочки покинули батьківське гніздо, а Ратибор – на роських заставах у степах.

Данко ще раз оглянувся до свого почту. Двоє помічників з київських бояр, зупинивши коней, очікувально дивились на нього, а молодші дружинники, які супроводжували місію від застав, радісно гомоніли; либонь, тішилися, що випала нагода побувати у стольному граді.

– Руш-шай! – махнув Данко і пустив повіддя.

Коли Данкова дружина перетинала міст, опущений через широкий, щерть заповнений водою, рів сонце позаду торкнулось виднокраю. Від веж та стін падали довжелезні тіні, ховаючи городище в півсутінки. Молоді дружинники примовкли, зачаровано роззираючись на потужні укріплення, на високі тереми, вершечки яких сліпуче сяяли над уже затіненими дворищами.

– Князь у Києві? – запитав Данко десяцького біля воріт.

– У Києві.

– У теремі?

– У теремі.

Воевода потягнув повіддя, завертаючи коня до княжого терема, що височів на протилежному кінці городища, над самісіньким узвозом; власний терем залишався по ліву руч.

Сторожа біля княжого дворища підтвердила, що великий князь вдома і з нетерпінням чекає на повернення місії. Данко ще озирнувся, пошукав серед численних верхів шпиль свого терема, зітхнув, потім відпустив бояр-

помічників, відіслав дружинників до гридниці, а сам під'їхав до високого ганку, спішився і, віддавши коня слугі, став підійматись догори по сходах.

Домаражич упізнав його, шанобливо вклонився, вітаючи.

– Де великий князь?

– Молиться. У княгининих покоях, – старий домаражич побожно перехрестився; до повернення князя з Болгарії він не поминав нагоди поклястися Святовитом.

Данко насуплено затупцював. Турбувати князя чи почекати? Там, у княгининій світлиці, на покуті висіла ікона Богоматері з малим Ісусом на руках, і князь часто усамітнювався перед нею. Після повернення з невдалого болгарського походу, ніхто більше з росів не прийняв нового бога. Князь, правда, і не наполягав. «Кожний вільний сповідувати того бога, який йому до вподоби.» Тому найдужче зраділи християни, яких виявилось чимало в Києві. Зате багато дружинників, що згодилися хреститись у Болгарії, повернувшись до Києва і побачивши милі серцю капища і зображення роських богів, позрікалися нової віри і знову чинили треби і Дажьбогові, і Перунові – може, ще й ревніше, ніж перед походом. Навчати їх нової віри не було кому, а на князя після смерті єдиного сина накочувались хвили байдужості. Сам він християнства не зрікся: старі боги не вберегли сина.

– Давно молиться?

Домаражич не встиг відповісти: за спиною в дверях з'явилась кремезна Аскольдова постать.

– Ти, воєводо?

– Я, княже. Вітаю тебе!

Князь Аскольд відштовхнув набік домаражича і невдоволено кинув:

– Велів єсмь: негайно доповідати!

– Молився еси, княже!

– Мав би здогадатись, кого чекаю! – невдоволено відмахнувся князь і повернувся до воєводи. – Вітаю тебе, Іоанне!

Потім, згідно нового християнського звичаю, тричі поцілував Данка–Іоанна і припросив до Золотої світлиці.

У просторій палаті нічого не змінилось. Княжий стіл з високою різьбленою спинкою, увінчаною й досі круглим Хорсовим щитом, лави попід стіни, на стінах – зброя. Жодного натяку, що великий князь перемінив віру.

Аскольд не сів на княжий стіл, а стомлено опустився на лаву, довгим важким поглядом обвів світлицю, найдовше зупинившись на місці, поруч з княжим кріслом, де на радах звичайно сидів Дір, нахмурився, перевів погляд на великокняжий стіл, відтак, немов опам'ятавшись, повернув голову до воєводи.

– Вернув еси?

– Вернув, княже.

– Ага–а, – Аскольд оглянув Данка з голови до ніг.

– З Велеграду?

– Так, княже. З Велеграду. Від князя Святополка.

– З чим приходиш еси?

– З різними вістями, княже, – ухильно відповів Данко.

У світлиці панували сутінки, і воєводиного обличчя князь не міг гаразд розгледіти.

– Сідай, воєводо! – показав Аскольд на лаву. – Стомився?

– Стомився, княже, – зніяковів Данко. – Дорога вельми далека. І небезпечна. Квапились до Києва – відали, чекаєш еси.

Аскольд закивав. Воєвода присів скрачку, але втома давалась взнаки, і він не втерпів: відкинувся назад, обіпершись до стіни, і з насолодою витягнув далеко вперед затерплі ноги.

– Приймав тебе Святополк?

– Приймав, княже. З належними почестями.

– Передає еси моє вітання?

– Передає єсмь. Яко новому володареві Моравії. Передає і твоє бажання жити з новим князем у мирі. Святополк дякував.

– Розповідає еси йому, що роси прийняли хрещення?

– Розповідав, княже. Розповів єсмь, що нині київський князь сповідує Христа – як і моравський князь.

– Що Святополк?

– Висловив свою радість. Вітав тебе яко свого брата по вірі. Подарунки тобі передає: ікони та церковне начиння.

– Методія видів еси?

– Видів. Як велів еси. Тільки пізніше, майже під весну.

– А що, не приймав тебе?

– Не було архієпископа у Велеграді.

– Але ж болгарські сли мовили, папа давно висвятив його. Мовили, що він одразу відправився до Моравії. Два літа тому.

– Тоді архієпископ Методій справді повернувся до Моравії. Правда, не до Святополка, а до Коцела – у Балатонград.

– Туди ж і велів єсмь відправитись тобі.

– Восени архієпископа Методія у Моравії не було. Там заварилось таке, що й розповідати незручно.

– Що ж? – насторожився князь.

– Те, що папа висвятив Методія і наставив владикою над усіма слов'янами. Се не сподобалась німецьким єпископам. Вони теж проповідують у слов'янських землях.

– Хіба вони не заодно – німецькі волхви і Методій? Однієї ж віри!

– Віри – однієї, але німці проповідують латиною, а Методій – слов'янською мовою.

– Німцям так не до вподоби слов'янська мова? – несподівано скипів Аскольд.

– Сам відаєш еси: не мова важить єпископам.

– І що вони вчинили проти Методія? Він – не з лякливих. Сам видів єсмь під Царгородом. Ще намовляв мене прийняти Христа. Пророкував: роси теж приймуть колись нову віру. Мудрий чоловік. І мужній. Такого не зламаєш.

– Німці справжню війну затіяли проти нього.

– Війну? Проти свого одновірця?

– Німецькі єпископи покликали його в Регенсбург на собор. До Карломана, Людовикового сина. І там, під Карломановим покровительством, накинулись на Методія.

– Методій вистояв?

– Судили його. Судили церковним судом.

– Хіба християнські волхви мають право судити? – невдоволено запитав Аскольд. – Для сего є князь. Або король.

Данко мовчки здвигнув плечима.

– В чому звинуватили Методія?

– Мовляв, проповідує в чужому діоцезі.

– Методій не відступився?

– Звісно ж! Папа призначив його архієпископом всіх слов'ян. Методій пригрозив, що поскаржиться до Риму.

– Волхви злякались?

– Якраз! Мали за спиною Карломана. Схопили Методія і запроторили десь до тюрми, щоб ніхто й не знав, де саме.

– І папа дозволив таке?

– Німецькі єпископи не вельми й підкоряються йому.

– Мовили ж, папа – верховний владика усіх християн. Запевняли, всі волхви йому підкоряються.

– Не всі папи однакові, княже. Колишній папа, Микола, ото був справжній владика! Ніхто не наважувався бодай словом протестувати проти його волі. Йому не лише єпископи підкорялись, а й королі. Розповідали мені, що папа Микола отруїв німецького імператора Людовика II.

– Людовик що – посварився з папою?

– Не тільки посварився. Військо привів до Риму – проти папи. Папа покликав на поміч Бога. І тоді в Римі запали такі тумани, що й кроку годі було ступити. А Людовик несподівано розхворівся. Через дві чи три сідмиці його й не стало.

– Може, так помер? – хрипко запитав Аскольд.

– Мовили, він почорнів увесь. І волосся пооблазило. Отруїв. Е-е, княже! Папа Микола умів тримати володарів у покорі. Його б німецькі єпископи не ослухались.

Князь невдоволено заговтузився на лаві.

– Його наступник виявився слабший?

– Андріан? Хе, княже! Андріан – не Микола! Старий, нерішучий. Се – не владика. Боявся кого–небудь зачепити. Не Микола, речу! Ото й знахабніли єпископи.

– Він і нині править у Римі?

– Немає вже і його. Нині – новий папа, Іоанн. Іоанн восьмий. Сей виявився більш рішучий, ніж Андріан.

– Заступився за Методія?

– Заступився таки. Та й учні Методієві встигли вивідати, куди сховали їхнього владика. В монастирському порубі тримали архієпископа, в монастирі в Елвангені.

– Так боялись його?

– Розповідали, папа відправив одного листа Карломанові: негайно звільнити Методія, іншого – єпископам. І мусіли відпустити. Спершу, правда, відпирались, мовляв, нічого не відаємо. Тоді папа пригрозив, що відлучить винуватих від церкви. Се велика кара у християн, княже! І заборонив відправляти службу, поки не звільнять Паннонського архієпископа.

– Ого, веремія! – не втримався Аскольд.

– Видно, княже, і християнські єпископи ворогують між собою, як наші волхви. Хоча й проповідують любов до ближнього, – зітхнув Данко. – Владики!

Аскольд рвучко повернувся. Напевно, його обличчя було розгніваним, проте сутінки ховали. Данко здогадався, що не догодив князеві, але виправдовуватись не став. «Коли нову віру проповідують володарі, вони мало цікавляться, що саме та віра проповідує. Їм аби заставити до послуху. І освятити свою владу.»

– То помирилися, нарешті, німці з Методієм?

– Торік пізно восени Методій повернувся до Балатонграда, але єпископи пригрозили Коцелові: якщо Методій далі проповідуватиме у їхньому діоцезі, Карломан вижене його мечем.

– Вони що забули: то володіння Коцела, а не Карломана?

На це воевода чемненно промовчав, потім розважно продовжив:

– Коцел попросив архієпископа перебратись до Велеграду. Мовив, що брати саме там розпочинали свою проповідь. То нехай там, мовляв, і буде столиця Методієвого діоцезу.

– Методій підкорився?

– Підкорився. У Велеграді й зустрів єсмь його. Сеї зими. І передав, княже, твої слова.

– А в Коцела – німці?

– Німці, княже.

– Проповідують латиною?

– Звичайно, латиною.

– А Методій?

– Архієпископ Методій і його учні далі проповідують слов'янською мовою. Хоча, мабуть, недовго проповідуватимуть.

– Знову німецькі волхви ворохобляться?

– Не має архієпископ Методій надійної підтримки. Що Святополк? Отримав княжий стіл з ласки німців. Боїться Карломана, боїться папи, єпископів, боїться кожного, хто тільки має охоту прикрикнути на нього. Не захистить Святополк архієпископа.

– Методій і сам зуміє постояти за себе.

– Постарівся Методій, княже. Стільки поневірянь! Тюрма, знущання. Учні розповідали, його роздягненого виставляли на лютomu морозі, обливали водою. Ще й батогом сікли.

– Хто?

– Та хто ж? Його брати во Христі, – похмуро відповів Данко. – Ось, тобі, княже, і Божа заповідь: возлюби!

– Не суди про віру по владиках! – гримнув Аскольд.

– Проповідники, княже!

– Коли чоловік здобуває владу, – зітхнув князь, – бодай – найменшу, він забуває, яким був без тієї влади. Пиха людська, Данку! Ніби сам того не відаєш?

– Сподівався, нова віра не така!

– Нова віра! Люди залишаються такими ж. Так само мусять якось жити, жити укупі з іншими людьми, слухатись князя. Годі про те, Данку! Речи, про що розмовляв еси з Методієм.

– Що ректи, княже? Великий то чоловік. Пам'ятає зустріч з тобою. Втішений, що ти прийняв Христа. І що хрестились роси.

Аскольд сумно посміхнувся: скільки тих росів хрестилось?

– Ще книги показував архієпископ. Написані новими письменами. Не грецькими, не римськими. Новими. Їх придумав Костянтин. І слов'янською мовою написані. Подібною до нашої. Читав мені – і я все втямив. Все, княже!

– Грецька віра – і нашою мовою? – А проповіді?

– І проповіді слухав єсмь: і архієпископа, і його учнів. У Велеграді чимало учнів Костянтина і Методія: Наум, Горазд, Климент. Нині уже вони навчають дітей грамоти.

– Передає еси мою просьбу? Щоб прислав до Києва проповідників. Хай би пояснили росам нову віру.

– Передає, княже. Архієпископ хвалив за твої наміри, але скаржився, що надто мало учнів підготували. Не досить навіть для Моравії. А ще ж болгарський князь звертався з проханням прислати слов'янських проповідників.

– Але ж князь Борис покликав римських волхвів!

– Римські проповідники не знають слов'янської мови. До того ж, в Болгарії знову греки. Після собору уже чотири літа болгарська церква належить до Царгороду. Звідти присилають їм тепер архієпископа.

– Хіба Борис не міг попросити наставити главою його церкви когось з Методієвих учнів?

– Не питали болгарського князя. Висвятили у Царгороді кого хотіли болгарським архієпископом і прислали. Грека висвятили. Ні слова не знає по-слов'янськи. І знати не хоче.

– У мене в Києві нову віру проповідуватимуть тільки нашою мовою! – спалахнув князь.

– Е-е, княже, де візьмеш еси таких проповідників?

– Не пропонував еси Методієві перебратись до Києва? У Києві він був би в безпеці. Сюди німці не поткнуться.

– Ні, княже, не пропонував. Не наважився. Архієпископ Методій не покине Моравію.

– Папа віддав йому всі слов'янські землі. Міг би й перенести свою столицю до Києва.

– Не може покинути Моравію. Без нього пропаде їхня праця. Святополк одразу все віддасть німцям.

Князь голосно засопів, довго мовчав, обіпершись спиною.

Воевода крадькома поглядав на нього, не наважуючись продовжити. Хоча й розповідати уже ні про що.

– То що ж діятимемо, воєводо? Нову віру прийняли, а що з того? Що маємо чинити далі?

– Вірити в Бога, – невпевнено відповів Данко.

– Не для того великий князь приймає нову віру, щоб тільки самому сповідувати нового бога. Великий князь передовсім мусить дбати про державу! – Аскольд підвівся з лави.

Данко негайно підхопився й собі.

– Княже, у Києві чимало проповідників нової віри.

– Скільки їх? Та й проповідує кожен по-своєму. Тільки безладдя чинять у державі і дражнять роських волхвів.

– Волхви вельми невдоволені, що ти, княже, прийняв Христа, – згодився Данко. – І що заступаєшся за християн.

– Не тільки волхви невдоволені. А воєводи? Хто з воєвод хрестився? Ти та Воєслав. А Тур, Житомир, Будимир, Волод? А Дір? Навіть мовити про нову віру не хочуть!

– Не тямлять ще, княже. І волхви троюдять проти тебе. Воєвод троюдять, а твого брата – найперше.

– Не смакує їм нова віра! – став перед Данком князь. – Стара віра яка? Сотня богів – і сотня князів. Кожна земля свого бога сповідує, кожна земля і свого князя має. А то й не одного. Навіть у Києві – два князі.

– Ти – великий князь!

– Поки віче віддало меча мені. Завтра захоче – і забере. А коли прийняти грецького бога – єдиного Бога, то й князь мусить бути єдиним для всіх. Чи не так, воєводо? Чому мовчиш еси? Хіба ти того не лякаєшся? Люди не просто приймають нового бога, вони по-новому на світ починають дивитися.

– Прийняв есмь Христа, – стенив плечима воєвода.

– Прийняв еси, – враз охолов князь Аскольд і, крутнувшись, заходив по світлиці.

У сутінках він здавався ще більшим, але й похмурішим; коли опинявся навпроти віконечка, здавався великою темною тінню.

В прочинені двері просунулась голова роба, мабуть, щоб запитати про світло, але князь жестом звелів забиратись геть.

– Може, відправимо слів до греків? – зупинився Аскольд.

– Всі звертаються або до греків, або до Риму.

– А ми до кого?

– Рим далеко, княже.

– А може, се й добре?

– Греки теж досить далеко, щоб втручатись у твої справи.

– Се правда: греків нам нема чого лякатись.

Після довгенької мовчанки Данко нерішуче переступив з ноги на ногу. Князь Аскольд стрепенувся, поглянув на нього, здогадався, що зовсім стомлений після дороги.

– Відпочинь, воєводо! Відпочинь після Моравії. А там...

– До Царгорода звелиш рушати? – зітхнув Данко.

– До Царгорода. Тобі ж не вперше туди. Відпочивай, а потім порадимось,

з чим звертатись до грецького волхва. Мусимо дбати, щоб наша держава не виглядала гіршою від болгарської чи від моравської. А тепер – йди, відпочивай!

– Слухаю, княже, – кивнув Данко і мерщій позадкував.

– Почекай ще! – несподівано хапнувся князь, підійшов ближче. – На княжій раді мовитимеш лише про Святополка. Чув єси: лише Святополка! Про Методія – ні слова.

– Коли рада? – стомлено запитав Данко.

– Завтра. Ні, ліпше, післязавтра. Або – ні, через сідмицю. Я покличу тебе. Данко вклонився, затим поспішно попрямував до дверей.

Князь провів його поглядом. «Хто з воєвод ще залишився відданим мені?» Він нахмурився, намагаючись прогнати непрохану думку, але даремно. З тим і подався до трапезної.

2

Першим чорні клубки диму на тлі синього весняного неба побачив дружинник на сторожовій вежі.

– Ворог у степу!

Князь Дір глянув догори – на вежу, звідки гукав дружинник, показуючи за Рось, враз збагнув небезпеку і метнувся по стрімкій драбині на стіну. За якусь хвилю, захеканий, уже стояв нагорі і приклав руку дашком до чола.

Далеко на виднокраї здіймались угору кілька чорних димових стовпів: горіли смоляні бочки на сторожових вежах.

– Дають знак, – озвався дружинник, тупцюючи біля князя.

– Виджу єсмь!

– Звелиш, княже, передавати далі?

Мабуть, Дір не розчув, пильно видивляючись. Невже степовики пішли на роські землі? Так напровесні? Роз'їзди росів, які він посилав за Рось далеко в степи, не зауважили нічого підозрілого. Сніги тільки зійшли, і орди кочували на полудень за Інгулом. З досвіду знав, степовиків можна сподіватись значно пізніше, коли попідсихають дороги і зазеленіє перша трава.

– Передавати знак далі? – настійно перепитав дружинник.

– Передавай! Негайно!

Дружинник вклонився і бігцем кинувся назад. Незабаром на вежі спалахнув вогонь, чорно-черлені язики полум'я бухнули вгору, жадібно облизуюючи бочки зі смолою, і клубки диму захитались над вежею: застава застерігала про небезпеку зі Степу.

У дворищі зібрались дружинники: і ті, що несли сторожову службу на заставі, і ті, що прибули разом з Діром. Сотник Радогаст, з Турової тисячі, який очолював сторожу на заставі, теж піднявся на стіну і задивився на тривожні димові стовпи.

Не повертаючи голови, князь Дір глухо процідив:

– Пішов Степ.

– Пішов таки, княже!

– Сподівався єсмь.

Ще наприкінці зими Дір покинув Київ, залишивши збайдужілого брата, і подався поближче до Степу. Заким розтанули сніги, тримав дружину у Витичеві, відтак, узявши сотню, відправився перевіряти застави на Росі.

– Маджари? – повернувся до князя сотник Радогаст.

– Почекаємо гінця.

Гонець прибув вранці. Упізнавши Діра, кинувся до нього:

– Княже! Печеніги!

Серед дружинників, що ще зі світанку зібрались у дворищі, прокотився гомін. Печеніги лишень віднедавна з'явились у полуденних степах. Переказували вивідачі, вони прорвались десь з–поза Ітилю, звідки колись прийшли і маджари. Хозари пробували зупинити їх, але даремно: печеніги легко здолали хозарське військо, потужною хвилею покотили в степи над Доном, сягнули Дніпра, відтіснивши на захід маджар. Вождь маджар Лебедаш не наважився звертатись за допомогою до росів, і маджари щоліта все далі відходили вслід за сонцем.

Між росами ж і печенігами досі серйозних сутичок не траплялось. Дружинники, що ходили на розвідини, звичайно, не раз натикались на нових кочівників, інколи брались за мечі і щедро лилась кров, проте походом ні роси на печенігів, ні печеніги на росів не ходили. Тепер печеніги наважались потурбувати кордони роських володінь.

– Дочекались ще одного ворога! – сплюнув Радогаст.

– Дочекались, – підтримав Мутимир, сотник з Дірової дружини, присадкуватий, із сивим чубом. – Відчули слабину.

Князь Дір крутнувся до нього, нахмурився, але посивілий сотник погляду не відвів; навпаки, повторив з викликом:

– Відчули, речу, степовики слабину. Великий князь міг би...

– Великий князь і без тебе відає, що діяти! Негайно слати гінця до Києва! І до Витичева. І до Житомира в Іскоростень.

Дір рішуче махнув рукою, але дружинники не вгамонялись.

– Забув великий князь про оборону роських земель! – підвищив голос Мутимир.

– Може, великий князь забув меч тримати в руках? – докинув хтось.

– Тільки новому богові молитись!

– Сховав великий князь меч, – не втримався і Радогаст, – і, ось, маємо: печеніги наважились напасти на наші землі!

Дір перевів погляд на нього.

– Хіба, княже, неправду речу?

– Може, й правду.

– Забув великий князь, навіщо ми йому меч давали!

Гомін негайно подужчав. Хтось навіть зухвало вигукнув:

– Якщо йому княжий меч заважкий?..

– Годі! – рішуче обірвав Дір. – Чого галасуєте? Не віче! Он, ворог йде на наші землі!

Роси знічено позамовкали. Справді: не віче. Зараз мають беззастережно підкорятись князеві або воєводі.

– Радогасте! Пошли трьох дружинників до Києва! Перекажуть великому князеві про печенігів. Нехай квапляться з допомогою.

– Слухаю, княже! – схилив голову сотник.

Дір підкликав Мутимира і звелів післати гінців до витичівського воєводи Волода та іскоростенського – Житомира. Відтак зібрав всіх воїв на заставі.

– Мусимо затримати печенігів. Поки не прибуде підмога. З Витичева. А може, – скривившись, додав князь, – і з Києва.

– Надто мало дружинників маємо, – озвався Радогаст.

– Мустимо затримати! – відрубав князь Дір.

На третій день, десь підобід, на протилежному березі Росі з'явився великий гурт комонних печенігів. Дір звелів негайно приготуватись, проте ворог несподівано зупинився і переправляється через ріку не став. Комонники наближались до берега, вимахували руками, щось кричали, дехто навіть забрідав у воду, інші вигарцьовували вздовж берега, та все ж далі не квапились.

Роси підпалили бочки зі смолою на інших вежах, і тепер догори здіймалось кілька чорних димових стовпів. Згодом потягнулись у весняне небо стовпи на сусідній заставі, відтак ще далі, і незабаром аж ген до видно-краю чорніло димами.

Мабуть, печеніги добре знали, що значать ті дими, бо відразу зчинили галас, і невдовзі скупчились табором.

– Чекатимуть підкріплення, – мовив до сотників Дір.

– Еге ж, – погодився Радогаст. – Не вертають: видно, не розвідувати прибули. Передова дружина.

– Хоча б наша підмога встигла, – занепокоївся Мутимир.

– З Витичева не забаряться, – похмуро кинув князь.

– А з Києва? – скривився Радогаст.

На ніч Дір звелів розпалити уздовж берега якомога більше вогнищ і старанно пильнувати, чи не стануть переправляться де-небудь через Рось печеніги.

Проте вночі кочівники так і не наважились що-небудь затівати. Лише вранці, коли сонце піднялось над лісом, ворожий табір завирував. Залунали звуки сурем, іржання коней, гортанні крики. Печеніги сідали на коней, носились з гиканням, дехто спускався до води, погрозово гукав, вимахуючи шаблею.

Згодом на високому березі з'явився на яблукатому коні дебелий верхівець у блискучому шоломі, в яскравому одязі – мабуть, печенізький вождь. Його обістало чимало комонників, вождь показував шаблею на протилежний берег і щось палко промовляв до них. Вислухавши, комонники розсипались і, горляючи, стали збирати своїх воїв поближче до води.

– Зараз буде весело, – посміхнувся Дір.

– Гадаєш, княже, підуть на переправу? – запитав Мутимир.

– Спробують. Хочуть розвідати, чи багато нас. Негайно твою сотню і Велімирову – до мене! Решта – напохваті.

– Оголимо берег, – невпевнено заперечив Мутимир.

– Мусимо відбити перший напад. Щоб не здогадались, що нас вельми мало.

- А якщо підуть в кількох місцях?
- Що ж! На те роси й стоять на заставах.

Нарешті з протилежного берега довго і протяжно засурмили в роги, і печеніги посунули до води, спускаючись схилом. Йшли купно, вибираючи, де ріка виглядала найтихішою.

Дір звелів не тратити даремне стріл. Тільки коли коні вибрели з води, і печеніги поволі, озираючись навсібіч, стривожені підозрілою тишею, рушили догори по схилу, князь дав знак. Пронизливо заспівали у тиші сотні стріл, і відразу ж одчайдушно залементували печеніги, злякано заіржали коні.

- Роси! – злетів на коня Дір і вихопив меч. – Слава-а-а!

У відповідь роси ревноли бойовий клич і погнали, мов лавина, донизу за князем.

Захоплені зненацька кочівники закруtilись на місці: ворог мчав на них і спереду, і з боків – уздовж берега, заступаючи шлях до відступу. Заким печеніги завертали коней, нахлинула роська лавина, здійнявся крик, забряжчала зброя. Дружинники рубались шалено, самі заюшені кров'ю, стискаючи щосили стремена, аби тільки тіснити й тіснити непроханих гостей.

Хоча й оборонялись печеніги завзято, проте жоден не зумів повернутись до берега Росі: полягли всі, тільки налякані коні порозбігались.

У печенізькому таборі на протилежному березі зчинився страшний галас. Вождь вимахував шаблею, показуючи на ріку, нові юрми поперли до води, але без попереднього запалу, неохоче забрідали у воду, більше галасували, метушились; вождь ще дужче лютував, метушня від того зчинялась ще бурхливіша, та потроху таки чимало печенігів уже брались на глибше.

На Дірове веління залунала сурма: комонникам відходити до прикриття. Натомість піші дружинники сипнули стрілами по воді. Над рікою знову залунали передсмертні зойки; плавці, лякаючись завертати назад, пускались за течією. А ті, хто залишався ще на мілкому, вихоплювались з води і носились уздовж берега, незважаючи на погрози свого вождя.

І, зрештою, у печенізькому таборі засурмили відходити.

- Може, не наважаться знову? – мовив Мутимир до князя.

- Хтозна.

– А може, повернуть назад? – висловив здогад Радогаст. – Вони нападають тільки несподівано. А як не вийде...

– Навряд, – не погодився Дір, але мовив це таким голосом, що обидва сотники втратили охоту продовжувати розмову.

Того дня знову переправлялись на роський берег печеніги не наважились. Галас у таборі потроху вщух, з пагорба зник вождь у блискучому шоломі, вздовж берега інколи ще проносились два-три комонники, щось погрозово гукаючи, але забрідати до води – не забрідали. Проте й відходити наміру не мали.

Князь Дір з тривогою видивлявся по той бік ріки. Без сумніву, десь уже зовсім недалеко підходить і головне військо.

Лихі передчуття не обманули. Наступного дня роси побачили незчисленні орди, що сунули з полудня. Здавалось, їм немає кінця–краю.

Післяобід берег Росі – і вище, і нижче за течією, скільки сягало око, – був усіяний ворожими комонниками.

Коли сонце завершило надзахід і Дір похмуро застиг на стіні, зважуючи, що ж чинити, примчав гонець із сусідньої застави. Гонець ледве тримався в сідлі, сорочка – заюшена кров'ю, а лице виглядало безжизним. Він насили сповз з коня.

– Печеніги переправились через Рось, княже. Мало в нас воїв. Полягли всі. Сотник мене послав до тебе. Зі звісткою.

На знак Діра дружинники підхопили гінця і відвели набік. Серед росів запало глухе мовчання.

Дір понуро обвів своє нечисленне військо, скривився. «Чекати на поміч? Степовики ж обійдуть.» Зціпивши зуби, князь з надією поглянув на північ. «Даждбоже! На тебе уповаю!»

– Княже! – несподівано пролунав голос вартівника зі стіни. – Княже, військо наближається!

– Де? – стрепенувся Дір. «Невже печеніги?»

– Із заходу йдуть. Нашим берегом.

Князь далі не слухав, мерщій поліз драбиною догори, хапаючись одразу через два щаблі.

Справді, із заходу вздовж Росі здійсмалась курява, і в ній – гнало чимдуж кінне військо. Коли до застави залишалось кілька сотень кроків, роси упізнали іскоростенського воєводу Житомира і здійняли радісний крик.

Напевно, ще здалеку запримітивши ворога по той бік Росі, Житомир вів свою дружину навмисно на видноті – якомога ближче до ріки. Печеніги здогадались, що росам прибула підмога, і серед них зчинився галас.

Князь Дір вітав воєводу серед широкого дворища застави.

– Вчасно прибув еси, Житомире!

– Малу дружину привів есмь. Квапились вельми.

– Добре й на тому, – Дір обвів Житомирове військо: якихось три чи три з половиною сотень воїв; потім махнув рукою за ріку. – Печенігів видів еси?

– Постоїмо, княже! – спокійно відповів воєвода.

Дір посміхнувся. Хоча Житомир налічував уже майже чотири десятки, хоча й виглядав розважним та змужнілим і, здавалось, колишня молодеча запальність давно мала б пропасти, все ж воєвода залишався таким же зухвалим і відчайдушно-хоробним росичем – неначе літа не брали над ним гору. Ото лишень, що став кремезнішим, та лице чужий меч покарбував шрами.

– Великому князеві послали звістку? – запитав Житомир.

– Послали. Звісно ж. Давно уже.

– Бариться?

– Напевно, збирає дружину.

– А може, молиться новому богові? Просить допомоги?

– Воєводо!

– Ніби сам того не відаєш, княже! – спалахнув Житомир. – Відколи великий князь погречився...

- Ворога видів еси?
- Видів єсмь.
- Уже прорвали наші застави. Обійдуть нас.
- Стоятимем насмерть, княже!

Дір довго дивився на розпашілого Житомира, посміхнувся і рішуче голосно, щоб почули дружинники, мовив:

- Якщо печеніги почнуть переправлятися, будемо відходити.
- Княже! – Житомир аж за меча хапнувся.
- Будемо відходити – назустріч великому князеві.
- Сподіваєшся, княже?
- Я знаю брата!

Житомир знітився і розвів руками. А князь Дір, звелівши прибулим відпочити, знову поліз на стіну.

Переправляться печеніги почали на світанку. Над рікою стелився густий туман, ховаючи протилежний берег, хлопотіла вода, проте по тисячі звуків князь відчув: печеніги заходять до води. Голосніше застрекотіли сороки, почулось тихе іржання, притамовані голоси.

- Пішли, – пошепки мовив Дір. – Відходимо!

На його веління на заставі залишилось кілька дружинників, і, коли печеніги вибрались на берег, підпалили заставу.

- Князь з дружиною був поприщ за п'ять, коли хтось вигукнув:
- Горить застава!

Стомлені коні самі сповільнили біг, роси заозирались. Далеко позаду низько воліклись пасма туману, а над ними потягнулись дими: на сей раз не чорно-смоляні, а сизувато-білі.

- Переправились, – глухо процідив Дір.
- Добре, що ми встигли відійти, – пробурмотів Радогаст.
- Гадаєш еси, уже в безпеці? – пильніш придивився Дір і нараз потемнів на лиці. – Печеніги! Он, попереду!

Там Рось завертала на північ, так що роси рухались уздовж ріки – на кілька поприщ від неї. Звідті навперейми, виринаючи з туману безперервним потоком, мчали печенізькі комонники.

- Повернути на захід! – звелів Дір. – До лісу!

Луною веління повторили сотники, і роська дружина понеслась широчезним лугом до лісу, що ледь мрів на видноколі.

Побачивши, що ворог завертає, печеніги загалайкали і наддали ходу. З туману з'являлись нові і нові комонники, аж стугоніла під ними земля.

- Скільки їх? – похмуро прошепотів Дір.
- Встигнемо, княже! – запевнив Житомир; його очі уже палали. – До лісу вони не поткнуться!

Коли гнати лугом залишалось ще поприщ три–чотири, а коні почали хропти, аж піна летіла, Дір зауважив, що уже й позаду з'явились печеніги: без сумніву, встигли переправитись біля палаючої застави. Князь хотів гукнути, щоб дружинники пришпорили коней, та раптом здійнявся галас:

- Військо!..

Дір звівся у сідлі. Попереду, з-під лісу, назустріч котилась хмара куряви, потім почали виринати і комонники. У вранішньому сонці яскраво блищали шоломи і червлені щити.

– Роси! Роси-и-и! – нестямившись, загорлав Дір.

– Великий князь! – здогадався хтось.

– Слава-а! – пролунав дужий Житомирів голос; він першим зупинив коня, до крові порвавши тому морду вудилами.

Князь Дір і собі щосили натягнув повіддя, кінь захрипів, пробіг ще з півсотні кроків і зупинився.

То таки справді був великий князь з відбірною Туровою дружиною і з тисячами Данка та Воєслава. Будимира, як завжди, залишив у Києві, а воєводу Волода, якого встиг перейняти, завернув до Витичева, бо прибув ще один гонець і переказав, що частина печенігів прямує туди.

Дірове військо уже зупинялось і завертало коней.

– Роси! – закричав Дір, вихопивши меч. – На ворога!

І першим погнав назад. За ним, надсадно горлаючи, повів свою нечисленну дружину Житомир.

– Слава-а! – тисочоголосо покотилось над лугом, і лавина росів пігнула на ворога, чимраз розтягуючись направо і наліво.

На мить князь Дір злякався, що печеніги, побачивши роське військо, завернуть назад – щоб уникнути битви, і щосили стиснув здухвини коневі. Печеніги не стали завертати, либонь, впевнені у своїй значній перевазі. З диким гиком, теж розтягуючи лінію, мчали лугом назустріч, а там, з далечини, з туману, виринали нові ряди, і, здавалось, не буде їм кінця.

Нарешті дві хмари куряви зіткнулись, заволікаючи увесь луг аж до виднокраю, заступаючи яскраве сонце в голубому весняному небі; заглохло усе живе в цілому світі – окрім здичавілого іржання коней, людського ревіска та дзенькоту зброї. Січа була шаленою, ніхто нікого не вирізняв, трохи не наосліп гатив мечам чи пхав перед собою сулицею; роси горлали своє «Слава!», щоб не потрапляти один на одного, а печеніги надсадно хрипіли щось своє.

Потявши двох комонників – кількома дужими ударами, так що комонники полетіли чи не навпіл розрубаними, Дір перевів подих і роззирнувся. З розгону він пробився далеко між ворожі ряди, попереду, серед тісного гурту побачив дебелистого комонника у золотому шоломі. «Вождь!» – здогадався Дір і рвонув повіддя.

Краєм ока запримітив, що до печенізького вождя з другого боку пробиваються й інші роси. По дорогому гостроверхому шоломові з яскравим прапорцем і кремезній статури впізнав Тура.

Відбірна Турова дружина рубалась завзято, немов прокладала просіку в густому чагарнику. Печенізький вождь голосно заволав, пронизливо засурмила сурма, і проти Тура густо поперли ворожі комонники. І уже роси полетіли з коней.

– На поміч Турові! – показав мечем Дір, не оглядаючись назад і навіть не відаючи, чи є хто – небудь за ним.

Печеніги розгубились. Вождь заметався, показуючи уже і на Діра, відтак махнув рукою, коротко озвалась сурма, і частина комонників повернула проти князя, загороджуючи шлях до Тура. У відповідь розляглося гучне «Слава!»

Та несподівано над бойовищем пронеслось мов зойк:

– Тур! Тур!..

Звівши очі, Дір з жахом відзначив: Тура ніде не видно, тільки – кудлаті шапки кочівників. Потім над тими шапками високо злетів спис із настромленою сивою головою.

– Тур! – Дірові потемніло в очах. – Роси! Помстимося!

Далі князь уже не вирізняв окремих людей – лишень ворухке море кучматих шапок, щосили гатив по них мечем і, шаленіючи, горлав: «Слава!» І враз побачив прямо перед собою вождя у золотому шоломі, з перекошеним від люті лицем. Печеніг здивив коня, заніс шаблю, але вдарити не встиг. Дір випередив і потяв шию коневі. Кінь шарпнувся і, захрипівши, повалився набік.

На підмогу вождеві кинулось кілька печенігів, проте уже підоспіли й роські дружинники, відтіснили ворога, а дехто притямом зіскочив з коня і метнувся до вождя.

– Живим! – закричав Дір. – Живим брати!

Над печенізькими рядами прокотився лемент, либонь, передавали, що не стало вождя. А коли роси ще потужніше загукали свій бойовий клич, печеніги почали завертати коней.

Житомир встиг обійти ворога справа, і вже звідти теж залунало грізне «Слава!»; а тим часом підоспів і великий князь. Частина печенігів, що не зуміли завчасу відійти, опинились в оточенні. Вони завзято боронились, хоча декотрі не витримували, зіскакували з коней, кидали на землю шаблі і зводили руки. Проте розпалені битвою роси немов і не зауважували того, на ходу хвацько, за одним махом, стинали ворожі голови, присвячуючи їх у жертву кривавій богині Славі.

Рештки степовиків у поспіху відступали до ріки. Але то не була безладна втеча, а відхід досвідченого війська, яке, хоч і втратило вождя, не розгубилось і знає бойовий лад. Вони тісніш згорнули ряди і, пустивши повіддя коням, почали відстрілюватись, пускаючи раз-за-разом хмари стріл.

Дір не став гнати далі, спішився, підступив до переможеного печеніжина. Дружинники підхопили вождя під руки, забрали зброю, хтось навіть потягнувся за дорогим шоломом.

– Не чіпай! – зупинив князь Дір. – Видиш еси: грецький? Маємо запитати, хто се його подарував печенігові.

Печенізький вождь уже опанував себе. Пручнувшись, розкидав дружинників і гордо випростався. З-під густих брів чорним вогнем блищали очі, лице – запилюжене, на правій щоці – вузький кривавий слід від меча. Коли дружинники підхопились і кинулись, щоб зв'язати, печеніг погордливо скривившись, щось обурено кинув їм гортанною мовою.

Посміхнувшись, князь Дір зупинив дружинників.

– Кого полонив, брате? – пролунало за спиною.

– Князя їхнього, мабуть, – обернувся Дір до Аскольда.

Великий князь ледве стримував розпаленого коня.

– Князя – речеш єси? Добра здобич!

– Скільки, он, росів загинуло, брате! І Тур!

– Видів єсмь. Необережний вельми.

– Тур, брате?

– А що? – нахмурився Аскольд.

– Ворог дужий.

– Погнали уже. А вождя полонив єси. Що вчиниш з ним?

– Відправимо разом з Туром до Вирію. У жертву Даждьбогові.

Дір побачив, як спалахнуло братове лице: новий бог забороняє людські жертви. І Дір навмисно голосно повторив:

– У жертву Даждьбогові! Як велить старий покон.

Роси довкола голосними вигуками підтримали Діра, і Аскольд не наважився заперечити. Він махнув рукою, щоб відвели полоненого вождя, звелів надійно пильнувати і, перечекавши, поки вщухне гамір, нагадав:

– Битва ще ж не завершена!

Дір закивав, повернувся до свого коня, схопився за луку і вмить опинився у сідлі.

– Мусимо наздогнати печенігів. Не дати переправитись.

Не встиг Аскольд що–небудь мовити, як брат уже щодуху погнав знесилоного коня навздогін за ворогом.

Сутичка біля Росі була запеклою. Та хоч як не напосідались роси, частина печенігів зуміла перебратись на протилежний берег. Тих, що прикривали переправу, розгнівані дружинники вирубували впень.

Князь Дір з Житомиром прорвались до берега, навіть забрели у воду, як пролунала сурма. Житомир вдав, що не чує і підганяв коня на глибоке, показуючи мечем на протилежний берег, але Дір натягнув повіддя, спиняючи коня, і невдоволено оглянувся. На високому березі стояв великий князь, уже спішившись, поруч сурмач закликав припинити битву.

– Завертай, Житомире! – зі злістю загукав Дір.

– Доженемо печенігів на тому боці! Не дамо піти в Степ.

– Чуєш єси? Великий князь велить вертати.

Повагавшись, воєвода сіпнув повіддя, завертаючи коневі голову, зострожив його і, лаючись з досади, що печеніги підуть невідомщені, пігнав змучену тварину догори по схилу.

– Княже! – загукав ще здалеку, показуючи мечем за Рось, де останні печенізькі комонники вихоплювались на сухе. – Княже! Ворог утече! Вели нехайно переправляться!

– Відаєш єси, скільки їх там?

– Он, видиш!

– Що виджу? Тих, що утекли з–перед нас? А скільки переправилось в інших місцях?

Житомир невдоволено засопів. Тамуючи роздратування, прикипів до протилежного берега.

Тим часом підоспів Дір і теж з досадою мовив:

- Могли б ущент розгромити степовиків!
- І тебе запитати, брате, відаєш еси, скільки їх прийшло?
- Запитаємо у їхнього вождя!

Проте великий князь, нахмурившись, звелів розбивати табір. Тільки коли повернулись Данко з Воєславом, гідні припровадили печенізького вождя до княжого намету.

Печенізької мови ніхто не знав, проте, виявилось, полоняник знає мову маджар, яку розуміли чимало росів, кому доводилось бувати в Степу.

- Печеніг еси? – запитав Аскольд.
- Я з роду Харовоїв, – гордо випнув груди вождь. – Мій народ непере-
можний.

- Пощо прийшов еси на нашу землю?
- Мій народ підкорив увесь Степ.
- А маджари? – насмішкувато примружився великий князь.
- Коліно Гіли прогнало маджар до ріки, яку ви називаєте Інгул. А
коліно Явдіертима пішло ще далі за сонцем.

- А хто ж залишився по той бік Дніпра?
- По той бік Великої ріки залишилися коліна Кварціпур, Сирукалпеї,
Воротаалмат і Вулацоспон, – узявся перелічувати вождь. – Вони воюють з
хозарами.

- А восьме коліно? – нахмурився князь Аскольд. – З ким воює восьме
коліно – Гіазіхопон?

- Брови в печеніга вмиль злетіли догори.
- Звідки володар знає про мій народ?
- Дір з воеводами, окрім всезнайкуватого Данка, теж здивовано повер-
нулись до князя. Аскольд зверхньо посміхнувся:

- Поганим був би я володарем росів, якби не відав есмь, що діється на
кордонах моїх володінь.

Печеніг знітився, підозріло оглянувся довкола, та оговтався швидко, зневажливо посміхнувся і гордовито підвів голову.

- Восьме коліно, Гіазіхопон – як ти правильно мовив, володарю, воює з
греками.

- З греками?
- Там! – вождь показав на південь, і князь здогадався, що той має на
увазі грецькі городи на півострові.

- А твоє коліно теж воювало проти греків? – несподівано запитав Дір,
похмуро втупившись печенігові в вічі.

- А чому орос запитує? – повернувся вождь.
- Звідки сей шолом у тебе?
- У битві здобув.
- Брешеш еси! – потемнів Дір. – Ти не воював проти греків!
- А може, греки подарували тобі сего дорогого шолома? – з посмішкою
запитав великий князь.

- Може, й подарували! – зверхньо повів плечем печеніг.
- Хіба коліно Харовоїв тримає дружбу з греками?

– Греки запобігають ласки у славних войовників з роду Харовоїв. І на доказ прислали дорогі подарунки.

– А може, тебе греки купили? – погрозово запитав Аскольда, – Як купують за золото усіх степовиків на наших кордонах!

Печенізький вождь тільки гордовитіше звів голову.

– Пощо прийшов еси на наші землі? – скипів Аскольд.

– Паші шукати для наших коней.

– Маєте паші вдосталь за роськими кордонами!

– Для мого народу немає кордонів. Ми – господарі Степу! Мій народ пасе коней там, де знаходить добру пашу.

Обурений Житомир, вихопивши меч, підскачив до печеніга:

– Ти, видко, роського меча ще не пробував?

– Ти хоробрий, оросе, – холодно, з гідністю, відповів вождь, – бо у мене немає меча в руках. У битві не посмів би.

– Княже! Звели дати йому меча!

– Воєвода! – застеріг великий князь, умить збагнувши, до чого хилить печеніг.

– Княже! Вели дати йому меча! Бо так потну!

– Печеніг і підбиває на те, – з досадою гаркнув Аскольд.

– Дозволь двобій! Згідно звичаю.

– Гаразд! Тільки спробуй програти!

– Клянусь Дажьбогом!

На знак великого князя джура приніс меча і, вклонившись, з належною пошаною подав печенігові. Той спершу виважив зброю в руці, пальцем по-пробував лезо, щось задоволено пробурмотів, кілька разів замахнувся мечем, аж свиснуло в повітрі, і тільки тоді кивнув, мовляв, готовий до поєдинку.

Роси розступились, утворивши широке коло перед наметом. Житомир з печенігом розійшлися і наготовились. Ще попробували ногами землю. Грунт у дворіщі зруйнованої застави був добре утрамбований, і обидва супротивники задоволено посміхнулись.

Із затаєною тривогою Аскольд поглянув на Житомира, але зі здивуванням відзначив, що воєвода уже зосередився, від запальності хіба-що плями на лиці залишилися. «Не той уже Житомир! Не легковажить!» Зітхнувши полегшено, князь дав знак.

– Присвячую сего ворога Дажьбогові – як помсту за Тура! – здійняв меча Житомир.

«Помагай йому, Святовите!» Відтак, схаменувшись, князь Аскольд прошепотів: «Заступися, Вседержителю!» Перехреститись перед братом і воєводами він не наважився.

Житомир з печенігом, з мечами напихваті, поволі обійшли по колу, не відводячи очей один від одного. Виглядали однолітками, отже – були досвідченими воями. Щитів не брали, на головах – шоломи: у печенізького вождя – золочений грецький, в Житомира – гостроверхий роський, з воєводним прапорцем; та ще мали кольчуги до колін з тоненьких кілець. Поза колом зібралось чимало дружинників. Залунали і вигуки на підтримку

Житомирові, а дехто взявся глузувати з печеніга, проте невдоволений великий князь звелів позамовкати. Долю поєдинку повинні вирішувати боги. І – вправність супротивників.

Та все ж, коли печеніг, не витримавши напруги, навалюно посунув на росича, мабуть, звикнувши брати все з наскоку, і Житомир, здавалось, заскочений зненацька, позадкував, Аскольд сам не втерпів:

– Та пильнуйся ж!

Воевода посміхнувся. Колись, давно уже, злегковаживши у такому ж герці, отримав на лиці відзнаку на все життя. Тепер був обережним: встигав відбивати удари, хоча й ворожий меч миготів, немов знавіснілий, перед очима. Проте бачив: печеніг надто гарячкує.

Зрештою, ота покvapність і занапастила печенізького вoждя. Можливо, десь серед битви, зустрівшись віч-на-віч, він був би розсудливішим. Коли він вкотре натиснув на Житомира, воевода спритно ухилився, печеніг на мить втратив рівновагу, ступнув необачно крок уперед – і Житомирів меч, зісковзнувши по залізних кільцях кольчуги догори, глибоко розпанахав йому шию. З рани бухнула кров, вoждь захрипів, вирячив очі, поволі, немов неохоче, почав осідати, щось скрикнув, кров поцідилась і з рота, і далі, ціпко тримаючи меча, упав горілиць.

Житомир постояв над ним, віддихуючись, з наготовленою зброєю, неначе сподіваючись, що ворог може підвестись, потім, нарешті, опустив меча, нахилився, закрив очі подоланому супротивнику і стягнув шолома. Печенігова голова спереду була гладенько поголена, а довге чорно-смоляне волосся позаду – заплетене у багато тоненьких кісок.

– Все, княже! – повернувся Житомир. – Дозволь покласти його до ніг Турові: нехай слугує йому у Вирію!

Великий князь кивнув і насуплено звелів:

– Прибрати!

Два дружинники, мовчки метнувшись, схопили за ноги печеніга і поволокли геть, залишаючи брудний кривавий слід.

Житомир засилив меча і гордовито обвів присутніх.

– Нерозумно вчинив єси! – кинув Дір. – Не випитали печеніга про греків.

– А що випитувати? – повів плечем Житомир і повернувся до Аскольда. – Греки натроюдили печенігів проти нас, княже!

– Може, й греки, – неохоче погодився великий князь.

– І я так мислю, брате, – голосно промовив Дір. – Печенігів натроюдили греки.

– Може, й греки – речу ж.

– А чому, брате? – дивлячись у вічі, запитав Дір.

– Чому? Про що питаєш єси, брате?

– Питаю єсмь, брате, чому й досі не потверджено миру з греками? У Царгороді змінився володар. Згідно звичаю, мусіли б потвердити мир. Хіба не так речу, брате?

– Сам відаєш єси: володар змінився не в нас – у греків. Греки й повинні прислати до Києва своїх слів.

- Уже сім літ минуло, а грецьких слів немає!
- Немає, брате.
- Може, греки не хочуть поновлювати мир з нами?
- Не відаю того. Війною нам греки не загрожують – се відаю єсмь.
- Греки підбивають...
- Не втямлю: що хочеш єси, брате?
- Похід на Царгород!

Аскольд здригнувся, здивовано поглянув на Діра, перевів погляд на воєвод. Данко здивовано закліпав, Житомирове лице аж розцвіло, а Воєслав навмисно відвів погляд.

- Похід на Царгород?
- Так, брате! Мусимо знову явити грекам нашу потугу.
- Навіщо, брате?
- Уже боїшся ратитись з греками?
- Навіщо даремне проливати кров?
- Боїшся грецького бога?
- Я віру приймав не від греків! Відаєш єси – і зумисне речеш?
- Пощо ж боїшся греків?
- Ісус заповідав любити ближнього.
- І отсього печеніга?

Великий князь розгубився. Відчував, на ньому прикипіли очі воєвод, відчував, як насмішкувато скривився брат, і не наважувався глянути їм у вічі.

– Якщо ворог прийшов на нашу землю, – мовив похмуро, втупившись поверх голів, – маємо захищатись.

- Мечем?
- Звісно, мечем.
- Отже, – підвищив голос Дір, – захищатись мечем можна? Грецький бог дозволяє?

- Захищатись? Дозволяє. Мабуть, дозволяє.
- А нападати на чужі землі?
- Чого ти, брате, домагаєшся?
- Хотів єсмь запитати: чому йти на Царгород грецький бог не дозволяє, а грекам воювати чужі землі дозволяє? Для греків той бог поступливіший чи що?

– Княже! – глянув Дірові в вічі Данко. – То – не вина Христа! Можна придумати якого-завгодно бога – і вбивати людей, вбивати ближнього. Воюють не боги, воюють володарі, княже! Сам відаєш єси. А богами лиш прикриваються як щитами. Роси прикриваються Даждьбогом чи Перуном, греки – Христом.

- Не питаю єсмь ради у воєводи! – скипів Дір.
- Про що сперечаємось, брате? – стомлено запитав Аскольд. – Про що? Прийшов ворог – і ми прогнали його! Дякуймо Богові! Дякуймо всім богам.
- Завтра буде знову! І післязавтра. Степовики перестали боятись Києва, брате! Роські володіння скубуть, кому хочеться!

- Походу прагнеш?

– Походу!

– Походу, княже! – підтримав Житомир.

Заблищали очі й у Воєслава, хоча зустрічатись поглядом з великим князем він уникав. Серед росів наростав гомін.

– Веди, княже, на Царгород! – вигукнув Житомир, і його слова, мов відлуння, прокотилось над табором.

– Грецького золота закортіло? – узявся в боки Аскольд.

– Слави здобути! – зухвало відповів Житомир. – Слави – і росам, і Києву! Щоб Степ боявся!

– Мусимо мир потвердити з греками, – промовив Дір, незмигтно дивлячись у вічі. – Мусиш, брате!

– Погрожуєш еси, брате?

– Застерігаю! Яко великого князя!

«А якщо відмовлю?» Князь Аскольд відвернувся, повів плечима. Здалось, неначе війнуло студеною хвилею. «Холодно як! Від ріки? Сонце ж, оно!» Аскольд звів голову, приклав до чола руку, ховаючись від яскравої весняної голубизни. Несподівано до свідомості, прорвавши людський гамір, пробилась голосна жайворонкова пісня. Аскольд почав шукати пташину очима. Оно, сіренька цяточка. Втопилась серед синього безмежжя і насолоджується життям. «Весна!» Аскольд заплющив очі. «Застерігаю! Яко великого князя!» Знову вдарив до свідомості гамір. Розплющивши очі, князь пробіг поглядом по людських обличчях довкола. Усі здавались далеко-далеко. Тільки, ось, воєвода Данко підступив ближче. І щось мовить упівголосу.

– ...не поведеш ти, поведе князь Дір!

Князь Аскольд ще дослухався напружено. Ні, гомін чимраз наростав, і жайворонка не чути.

– Будемо радитись, воєводи! – промовив стомлено.

– Дружина волить у похід! – спалахнув Дір.

– Ще я великим князем у Києві, брате!

– Не забувай, княже, роський закон! – відважно висунувся наперед Житомир, поклавши руку на яблуко меча. – Про похід вирішує віче – не великий князь!

– Не сподівайся, брате, – похмуро застеріг Дір, – що володарюватимеш яко цар у греків! Ми грецького бога не прийняли!

– І ніколи не приймемо! – рішуче махнув рукою Житомир.

Князь Аскольд знову на мить заплющив очі. «Не чути жайворонка!» Потім підвів важкі повіки. Воєвода Воєслав тупцював, понуривши голову, Данко незворушно заклав руки за спину і на обличчі застигла сумовита посмішка. «Не поведеш ти, княже...Коли володар тримає велику дружину, він мусить воювати.»

– Будемо радитись! – промовив владно. – У Витичеві! Нині ж маємо потурбуватись про полеглих росів, – і, стиснувши губи, рішуче попрямував до приготовлених кострищ.

– Гарзд, брате! – видихнув Дір. – Почекаємо до Витичева!

Буря вщухла майже на світанку, і Василь, басилевс Ромейської імперії, нарешті провалився у тривожний сон. Але ненадовго. Не збігло й години, а він уже прокинувся в холодному поту. Знову – похмурі кошмари. Василь стомлено витер спітніле чоло. Ось, уже сім літ він імператором, а спокійного сну немає й досі. Надто – в буряну ніч.

Ранок за вікнами Великого Палацу ще тільки народжується, крізь шибидіє сіра мгла, а сну немає. Перед очима – знову колишній басилевс, Василь Михайло Третій.

Василь уже й звелів переобладнати під царську спальню-кенургії інші покої, щоб лишень не ночувати там, де колись не раз вкладав – як відданий охоронець – спати п'янського Михайла. Що з того? Михайло знаходить свого названого сина і в новому кенургії, прочиняє двері, заглядає досередини, на обличчі з'являється посмішка – така ж, якою колись, прочумавшись після нічних оргій, вітав свого улюбленця; відтак Михайло нечутно заходить до кенургії, сідає поруч на ложі і докірливо пошепки питає: «Навіщо ти це вчинив, мій кесарю?»

Василь злякано оглянувся, чи не почула того Євдокія. Ні, басіліса спить. Потихеньку відсунувшись од неї, опустив ноги в прохолодні висотупці. Підводиться не наважився: здалось, Євдокія ворухнулася; залишився на краю ложа.

В кенургії тихо. Двері, звісно ж, щільно зачинено. За ними – надійна охорона. «Надійна?» Якби охорона у басилевсів була надійною, не спав би він нині на царському ложі у Великому Палаці. Хоча й надійну охорону можна усунути. Мечем. Шлях на вершечок імперії – саме: імперії! – ніколи не буває чесним.

Басилевс прислухався: чи завиває й далі за вікнами буря. Ні, тільки вчувається. Буря, що зненацька знялась увечері, вляглася. Василь полегшено зітхнув. Отже, це – не сон. Він – басилевс, володар наймогутнішої імперії.

Василь потер чоло. Коли з'явилась ота шалена думка: посісти трон Ромейської імперії? Не тоді ж, звичайно, коли служив конюхом чи змагався у цирку, а лише згодом, як уже царський трон опинився близько, що досить було простягнути руку. Здалеку трон виглядав священним; зблизька, замацаний брудними руками і засиджений гузнами, рясно заляпаний кров'ю, – втратив велич. Зблизька все виглядає по-іншому: і трон, і басилевс, і царська родина.

П'яні оргії у Великому Палаці, нічні шинки, продажні жінки, палацові інтриги – усе спізнав. Не збоку спостерігав, а став співучасником. Щоб догодити високородному розпусникові, довелося навіть покинути колишню дружину і одружитися на басилевсовій коханці. У Василя затріпотіли ніздрі, пальці міцно стиснулись в кулаки. «Ще й сестру зажадав!»

За спиною зашелестіло шовкове простирadlo, і Василь завмер, обережно оглянувся. Басіліса Євдокія повернулася на інший бік, і знову все стихло. Басилеві очі привикли до сіруватої прозорої темряви, і він довго

дивився на жонине оголене плече, гарну шию, розсипане волосся. Колись це тіло пестив Михайло.

Василь важко видихнув. А може, це вона все й затіяла? Щоб повернутись знову до спальні Великого Палацу – на цей раз басилісою. Покинуті коханки не прощають образ. Досвідчена у палацових інтригах, Євдокія, либонь, збагнула, що з таким честолюбним і дужим чоловіком можна досягти найнедосяжнішого.

Зіцпивши зуби, Василь відвернувся. Він і досі добре пам'ятає ту ніч, коли вони обоє усвідомили: їм суджено – чи Богом, чи басилевсом – вікувати разом. Уже народився Костянтин, народився і другий син, Лев, а Євдокія, мабуть, потай все ще сподівалась на чудо. Тієї ночі, як і звикло, Василь припізнівся: власноруч відносив п'яного басилевса до кенургію і довго не міг його приспати. Євдокія уже лежала – тихо-тихо. Навіть не ворухнулась, коли муж ліг поруч. Василь знав, що вона не спить, і після довгої мовчанки, запитав:

– Що тебе мучить, Євдокіє?

Вона відповіла коротко:

– Чи не достойніший ти спати на царському ложі?

На це Василь не відповів. Але й не стулив повік до світанку. З досвіду знав, жінки часто використовують чоловіків, щоб досягти своїх забаганок. На жаль, часто тим і занапащають їх. Проте саме у жінок можуть з'являться такі безумні мрії. Не спала, звичайно, і Євдокія.

Вранці, повстававши, обоє уникали зустрічатись очима. Спостерігаючи, як Євдокія надто догідливо умовляє про щось вередливого малюка, Василь невдоволено скривився: упадає, мов перед басилевсом. І раптом шпигонуло: а чи не Михайлові це діти? У Константинополі лихі язики всяке плещуть, а він ніколи не наважувався запитувати жону, куди вона інколи зникає. «Надумала посадити їх на царський трон? З моєю допомогою?»

Василь пильно обдивився обличчя обох синів. Ні, на басилевса не схожі. «Плітки!» Євдокія перехопила його прискіпливий погляд. Коли зустрілись очима, примружилась і підбрала гарні губи. Очей не відводила і не давала відвести йому.

– А стане у тебе терпіння, Євдокіє?

– Стане!

Більше з цього приводу не було мовлено жодного слова.

На прийомі в Хрисотрикіні того дня, стоячи за золотим тронем, Василь наважився торкнутись його, і відразу ж відсахнувся, перехопивши погляд Варди. Давно знав, Варда тільки очікує зручної нагоди, щоб перекласти царську діадему на власну голову – голову дійсного володаря Імперії. «Я повинен попередити його!»

Згодом Варда запідозрив небезпеку, і між ними спалахнула ворожнеча. Василь випрохав посаду начальника маглавитів – для надійнішої охорони басилевса. Варда зажадав титулу кесаря. Василь застеріг про загрозу з боку рідного вуйка. Варда наполіг на своєму. Розгублений Михайло коронував вуйка кесаревим вінцем і, водночас, попросив захисту від кесаря в улюбленця Василя. А коли Варда змінив поведінку, ставши трохи не візцем для кон-

стантинопольських мужів, базилевсові підозри переросли у панічний страх. Василь пообіцяв надійну охорону, тільки попросив вивести з Константинополя віддані Варді війська.

У цій війні з Вардою Василь, на своє велике здивування, знайшов чимало співників. Виявилось, могутнього кесаря ненавидить навіть зять Симбатій.

«Якби не Симбатій!» Василь злякано оглянувся: чи не мовив він того уголос. У Великому Палаці стіни мають вуха. Потім схаменувся, хитнув головою і посміхнувся. Чого лякатись? Давно немає ні могутнього Варди, ні його зятя.

У кенургію значно посвітліло. Уже можна розгледіти й різьбу на колонах, що підтримують стелю. Зелений тесалійський мармур, з якого витесані усі шістнадцять колон, м'яко відсвічує в блідавому світлі. Саме такою він колись вимріяв свою царську ложницю: з колонами із зеленого мармуру. І на стелі – мозаїка з його зображенням, що летить угорі.

«А чи приходив Варда до Михайла? Отак, щоночі?»

На нього ж, Василя, після вбивства Варди Михайло дивився очима, сповненими жаху. Хоча й не перечив нічому. Коронував на кесаря, призначив співправителем. Але одночасно примирився з матір'ю, запевнивши її, що колишні непорозуміння – через Варду. Припинились і гульбища. Михайло став уникати нового кесаря. Відвернулась і константинопольська знать: Варда уже не загрожував. Дехто відверто глузував, підносячи до носа хусточку.

Відчувши небезпеку, Василь жадавав, щоб базилевс усиновив його. Дали довелось діяти рішуче. Такої ж буряної ночі.

«Як лишень моторошно завивав вітер!» Василь аж витягнувся, дослухаючись. Та за вікнами – тиша. Натомість, за дверима почувся шелест ніг. По ходьбі упізнав головного папія¹ Григорія. Євнух Григорій був сином давнього товариша, Филимона, з яким познайомились ще з першого року, коли базилевс Михайло уподобав циркового силача Василя і взяв особистим охоронцем. Удвох з Филимоном вони не раз вранці заносили на власних руках знесиленого базилевса до кенургію і вкладали спати. Для них Михайло давно не був божественною особою. Після тієї буряної ночі, коли все те й трапилось, Василь не вгався: на посаду головного папія призначив Филимоного сина. Він здавався найнадійнішим. А папій мусить бути найнадійнішим: в його руках – ключі від усіх дверей Великого Палацу. За прикладом колишніх базилевсів Василь навіть надав Григорієві титул патрікія, та все ж, за давньою звичкою, пильнував за ним. І найнадійнішим можуть інколи приходити до голови небезпечні задуми.

Біля дверей кенургію Григорієві кроки на мить завмерли, потім зашелестіли далі.

«Завершилась заутрення. Перша година².» Мабуть, папій уже відчиняє двері зі слонової кістки до Лавзіаку – прийомної зали, прохідної до Христотрикліну, далі разом з єтеріархом³ прямує до дверей Христотрикліну. Йти довго, майже сотню кроків. Ось, напевно, двері й відімкнено.

¹ чиновник, що відав царськими палатами у Великому Палаці

² відповідає сьомій годині ранку

³ начальник імператорської гвардії, що складалась переважно з чужоземців

Басилевс поволі підвівся, потягнувся, ще оглянувся на сплячу Євдокію, і подався до дверей. Нечутно плеснув у долоні, і двері негайно відчинились. Спробували б етеріоти загаятись!

Поминувши здерев'янілі постаті охоронців, Василь неквапом попрямував до Лавзіаку, намагаючись не спіткнутись, поминув двері до Хрисотрикліну, лише краєчком ока насторожено спостерігши, як замерли етеріоти. У Хрисотрикліні не зупинявся: не личить басилевсові роззявляти рота на розкіш палат.

Папій з етеріархом відімкнули східні двері, оздоблені сріблом, зі срібними великими клямками, що вели на іліак¹, власноручно відчинили їх і, вклонившись, прикипіли пообіч.

Опинившись надворі, Василь глибоко вдихнув свіже повітря, просякнуте після нічної бурі морськими запахами. Прохолода заспокоїла, і він обіперся на поручні балюстради.

Йому подобалось зустрічати ранки тут, на іліаку. Бо потім починається напружений і клопітний день.

За мурами до виднокраю синіло море, зливаючись вдалині з небом. На небі жодної хмарини, немов і не скаженіла звечора над Пропонтидою і Босфором буря. Море знову лагідне, тільки неспокійні прибережні хвилі плюскотять об мурі гавані.

Хоча ні: он, у саду Месокипію, що розкинувся ліворуч і тягнеться вздовж Босфору на схід, до Золотого Рогу, поламає гілля, а клумби виглядають, наче хтось потоптався по них.

Тоді теж рокотала буря – тієї фатальної ночі². Басилевс Михайло гостював у матері, в її власному Антиміївському палаці – по той бік Босфору. На честь басилевса вона влаштувала великий бенкет. Це стривожило: басиліса щось затівала. На диво, не демонструвала презирства до колишнього конюха; навпаки, з належною поштивістю вітала його як названого сина басилевса і співправителя. Тільки повсякчас прибирала з–перед очей Михайла.

Пізно вночі Михайло, нарешті, з'явився у залі, став надміру пити, і швидко сп'янів. І, либонь, забувшись, почав вимагати, щоб його улюбленець відніс, як і колись, до спальні.

Кесар Василь холодно відмовився. Михайло здивовано витріщився і помахав пальцем: «Ти став неслухняним, мій сину!» Василь підкорився. Узявши міцно під руку басилевса, допровадив до покоїв, а коли увіходили досередини, дав знак етеріотам.

Коли етеріот штрикнув ззаду мечем, Михайло скрикнув, повернув голову і безсило прошепотів: «Навіщо ти це вчинив, мій кесарю?» Затим очі потуманіли, і він поволі осів на підлогу.

Проте оглядатись Василь не мав часу. «Негайно в місто! Мусимо захопити Великий Палац!»

А далі усе відбувалось у мовчанні, жодного слова не було мовлено: ні тоді, коли потай покидали Антиміївський палац, ні тоді, коли стрімголов мчали до

¹ просторий портик чи балкон

² басилевса Михайла III було вбито 23 вересня 867 року

пристані, де уже чекали з наготовленим човном надійні маглавити, ані тоді, коли пливли розбурханим Босфором і щоразу, як тільки вутлий човен опинявся на вершечку хвилі, а попереду виринала безодня, Василеві здавалось, що це – остання мить у його житті, і сам Бог карає за вчинене. Ні слова не злетіло ні в кого й тоді, коли човен, нарешті, вдарився в кам'яні мури Буколенону.

Далі, захакавшись, гнали чимдуж догори сходами, аж груди розривало; гнали навпотемки різними провулочками і переходами, поки не опинились біля масивних бронзових дверей Халки – головних дверей Великого Палацу, які виходили на форум Августеон. Тут забарились: навіть встигли віддихатись, а Василеві вкотре за довгу і страшну ніч обірвалось на серці: «Невже марно?» Уже згодом довідався, що головний папій нізащо не хотів відчиняти двері. Затявся, що ключі в нього – від базилевса, і тільки згідно його указу він відчинить двері – навіть, перед співправителем і сином. Тоді розгніваний етеріарх Артавазд силоміць вирвав ключі, а папія проткнув мечем.

Та й далі усе відбувалось у зачарованому мовчанні: і вранці, і наступного дня, і згодом. Ніхто й словом не обмовився. У моторошній мовчанці високородна знать спостерігала у Святій Софії, як коронується новий базилевс. Тремтіли руки в патріарха Фотія, коли накладав узурпаторові на голову священну корону ромейів, але лунали під високим склепінням слова благословення. Відтак, зичливо усміхаючись, всі наввипередки вітали нового володаря могутньої імперії – володаря, який прибрав ту владу до рук, ні в кого не питаючись згоди. Щоправда, хіба часто запитують у підданих, чи згодні вони на перемену володаря? Владу в імперії не дарують, владу в імперії треба здобувати. І здобувають, звичайно, при зачарованому мовчанні народу, даруючи йому втіху: вважати себе наймогутнішим народом у світі.

Згодом коронувалась нова базиліса. Тільки не в Софіївському соборі, а в Августей – просторій розкішній залі палацу Дафни, де, згідно церемоніалу, і відбувались такі урочисті події. Звичайно, всі впізнавали колишню коханку колишнього базилевса Євдокію, але які дорогоцінні подарунки підносили і з якою запобігливістю просили прийняти їх на знак відданості. І хоч би хто-небудь сплюнув услід чи заволав до Бога! Хіба-що – позаочі. Загадкове мовчання народу.

«Бо слово цареве – то влада. І хто скаже: що чиниш?» – чомусь пригадав Василь слова патріарха. «Так сказав Еклезіаст.» Він посміхнувся, відганяючи спогади. Ніч проминула, починається день – новий день його володарювання.

Базилевс поглянув униз, де струменіли фонтани. Колись тут, перед початком кінних змагань на Іподромі, збирались прасини, і їх димархи вітали імператора. При згадці про ристалища Василь скривився. Його б воля, заборонив би їх зовсім, щоб не нагадували про ті роки, коли змушений був брати в них участь і втішати стотисячну юрбу. Проте існує, очевидно, межа і базилевсової волі. Не наважився на заборону. Константинопольці не уявляли столичного життя без цього видовища. Але, щоб хоча б чимсь дошкулити уболівальникам за своє колишнє приниження, звелів і прасинам, і венетам збиратись для привітань разом, в іншому місці, а тут збудував храм Нової Базиліки.

Тепер з південного боку Великого Палацу – три храми: новозбудований храм, храм Пречистої Богородиці Фара і храм Дмитрія. Ось – усі три перед очима, милують зір золоченими банями. Старі храми дбайливо відремонтовано. За час Михайлового правління тут все було занедбано, а позолота на банях і дверях пооблашувалась, як в зубожілого селяка. Заново відбудовано і Фар – сигнальну станцію. Знову там цілодобово вартують етеріоти. Басилевс щомиті мусить знати, що діється на просторах його держави. Імперія не обмежується покоями Великого Палацу чи міськими шинками.

Василь кинув погляд на башту Фара, грізно – по-царськи – нахмурився, зауваживши, що етеріоти вгледіли його на іліаку і завмерли в поклонах: у кожного з них зіркі очі. Що ж, службу несуть старанно. Басилевс задоволено посміхнувся. Та відразу схаменувся, і ще грізніше нахмурих брови. Варта повинна знати: мимо басилевсової уваги не проходить і найменша недбалість. І не тільки варта. Вся Імперія відчула, що до влади прийшов зовсім інший володар, ніж розбещений Михайло. Турбуючись про державу, взяв на себе важкі обов'язки імператора Василь. «Заради врятування держави ромеїв!» Не узурпував владу – а рятував державу. В державі повинен панувати лад і відданість, кожен повинен справно виконувати свою справу. Навіть – басилевс. Он, Михайло доценту розтринькав царську скарбницю, яку з такими зусиллями намагались поповнити Теофіл, відтак Михайлів опікун – логотет Теоктист. Нині скарбниця знову наповнена – всього за сім років, відколи на троні новий басилевс. За ці сім років усі змогли переконатись: новий басилевс уміє господарювати, хоча й не накладав ніяких додаткових податків і не завойовував нових багатств. Тільки із селянською скупістю лічив кожну номисму, пильнував за чиновниками і суворо карав злодіїв.

Над виднокраєм, нарешті, з'явився червоний краєчок сонця. Війнуло прохолодою, Василь тісніш загорнувся у просторий шовковий халат. «Старію? – подумав з досадою. – Чи втома?»

Наскільки виснажливою була боротьба за царський трон, де немає права бодай на єдину помилку, але володарювання виявилось ще виснажливішим. Те, що вчинив він, може захотіти повторити хто-небудь й інший. Довкола за кожним кроком басилевса пильнують тисячі очей, найменший промах – і смерть.

Внизу на сходах з'явилися люди: напевно, змінювалась варта. І, мабуть, знаючи звичку басилевса зустрічати схід на іліаку, ввічливо повертались і низько схиляли голови.

Василь стрепенувся, гордовито випрямився. Ніхто не повинен бачити, що в нього на душі; для всіх він – басилевс, владний і рішучий. Підданим бай-дуже, що ночами йому докоряє Михайло або ж приходить Варда, від єдиного погляду якого навіть він, Василь, торопіє і не знає, куди сховати очі, а прокинувшись у холодному поту, довго не може опанувати себе. Не оглядаючись, басилевс плеснув у долоні, і вмить позаду звідкілясь вишелеснув євнух.

– Вбрання для гімнастичних вправ!

– Слухаю, деспоте!

Потім у відведеній залі відбулась довга і нудна церемонія перевдягання. Як колишній провінціал Василь надавав усіляким церемоніям великого зна-

чення. Це, звичайно, драгувало, інколи сто потів сходило, коли доводилось перевдягатись чи не через кожну годину, і він з насолодою плюнув би на ті приписи і палацові обряди. Та щораз у нього ставало глузду стримати себе і розважити: мусить бути базилевсом у всьому, тут немає винятків. Того вимагав і від Євдокії, і від дітей. З Євдокією простіше, вона й сама прагла виглядати не зугірш попередньої базиліси, на яку надивилась у Великому Палаці. Сини ще не усвідомлювали значення царствених манер, надто – молодший вередливий Лев. Часом Василь не витримував і, зачинившись від сторонніх очей, перекидав через коліно впертого сина і лупцював по гузниці.

Обидва сини навчались у Магनावрі і, на велике задоволення, виявились здібними учнями. Легше наука давалась Левові, Костянтин більше схильний до військової справи. Та найдужче Базилеві та Євдокії залежало, щоб виховати у них шляхетні манери, бо на прийомах у кожному погляді ввижалась насмішка. І обпікала образа.

Великої образи новому базилевсові завдала і відмова німецького короля Людовика видати за Костянтина свою дочку, хоча Василь уже й коронував сина як співправителя. Зневажив німець, мабуть, сподівався, що македонський вискок не втримає корону ромеїв.

Щоразу, при згадці про невдале сватання, у Василя стискаються кулаки, а обличчя сіріє від гніву. «Ще пошкодує!» Ромейські базилевси таку честь виявляють не часто. Адаже ж, згідно звичаю, в імперії заборонялось базилевсові укладати шлюби з іноземними володарями: усі вони вважаються підданими ромейського імператора.

– Готово, деспоте! – вклонився слуга.

Жестом відпустивши його, базилевс у супроводі двох етеріотів відправився в Циканістрій, де звичайно імператори вправляються у верховій їзді. В Месокійському саду, через який провадила рівенька, посипана білим піском доріжка, Василь зупинився, замилувавшись розквітаними клумбами. За ніч буря пошарпала їх, надто – кущі роз, довкола земля біліла від пелюсток, але зараз від цих дбайливо доглянутих клумб йшов неповторний запах. Все тут дбайливо доглянуто: і дерева, і кущі, і квіти, і доріжки для прогулянок царствених осіб, і фонтани. Все для базилевса! Скільки це снилось? Оцей Палац, оцей сад, куди, напевно, і не кожну бджолу пускають!

Слуга позаду обережненько кахикнув, Василь стрепенувся, щоб виглядати величніше, спогорда вдихнув божественні запахи і неквапом попрямував далі.

В Циканістрії інший слуга уже тримав наготовленого коня. Улюблена тварина впізнала свого володаря, замахала головою. Обійшовши коня, Василь таки не втримався і потай від слуги ніжно поплескав по довгій гарній шії. Кінь радісно заіржав. Проте сісти базилевс не встиг. Несподівано виринув етеріот:

– Деспоте! – розпростерся він ниць на піску.

– Говори! – стривожено махнув рукою Василь: даремне турбувати ніхто б не наважився.

– Гонець, деспоте!

Василь на мить туго заплющив очі. На обличчя впала втома. Але в наступну хвилину уже опанував себе і коротко звелів:

– Клич!

– Ось, деспоте!

Зайнятий конем, Василь і не побачив, як через сад з боку Великого Палацу примчав гемілохит, увесь запилюжений, надсадно хекаючи. Коли базилевс повернувся, він теж простягся на доріжці, поруч з етеріархом. По кольору одягу Василь упізнав гопліта з тагми стратига Теодосія. Його тагма розташовувалась за Галатою і мала стерегти підступи до Константинополя.

– Тебе стратиг Теодосій послав?

– Так, пресвітлий деспоте!

– З чим?

– Увечері на морі з'явилися чужі хеландії.

– Хто?

– Вночі не змогли розвідати. Знялася буря.

– Багато?

– Сотні дві хеландій. Буря розбила їх. Викинула на берег.

– Ага! – похмуро протягнув базилевс.

– Їхні хеландії менші від наших, деспоте. Стратиг обіцяв прислати гінця, як тільки розвідає про ворога.

– Ти вільний! – відмахнувся базилевс, потім підкликав слуг, щоб забрати коня, і кинув до етеріотів: – На Іподром!

«Якраз встигнемо на ранішній огляд!» Василь стрімко подався до Великого Палацу, щоб перевдягнутись: не в одязі ж для верхової їзди з'явитись перед гвардійцями.

Згодом, зіщипивши зуби, терпляче спостерігав, як забарні веститори церемонно знімали просторий одяг без зайвих оздоб, призначений для гімнастики, а затим почали нап'ялювати більш урочисте вбрання. Заледве дочекавшись, поки слуги надягнули пурпурний скарамангій і відступились, базилевс з туго стиснутими губами розмашитими кроками подався через переходи і галереї на Іподром. Етеріоти ледве встигали вчасно відчиняти двері. Біля останніх на мить загаялись.

– Ну! – спересердя гримнув Василь: так би і гехнув кулаком межи очі неповоротким етеріотам.

Від страху ті мерщій шарпонули важкі ковані половинки брами, добре знаючи силу базилевсового кулака.

Василь стримався: що личило начальникові маглавитів чи цирковому борцеві, те не личить цареві. Дочекався, заким браму розчинили навстіж, і поважно ступив на Іподром.

Гвардійські загони, етерія і маглавити уже вишикувались по цей бік ряду статуй для ранкового огляду. Найближчий етеріах, що першим побачив базилевса, дав знак, і вся гвардія дружно привітала свого володаря.

Двоє етеріотів підвели коня, і базилевс спритно скочив у сідло і прибрав належну поважну позу.

Негайно примчав начальник маглавитів – відданий Артавазд. Посаду він отримав за безцінну допомогу тієї буряної ночі. Зауваживши тривогу на обличчі в базилевса, запитав:

– Щось трапилось, деспоте?

– Ворог!

Далі запитувати Артавазд не став.

– Гвардію – у бойову готовність! Етеріархів – сюди!

Через хвилину два десятки етеріархів оточили базилевса.

– Цариці міст загрожує ворог! – не дивлячись ні на кого, почав голосно Васиць. – Буря застала їх висадитись за Галатою. За ними пильнує стратиг Теодосій. Негайно послати за епархом! І за друнгарієм вігли і доместиком схол! До мене в Хрисотриклін. Повідомити всіх логотетів і стратигів!

Артавазд слухняно кивав головою, даючи знак то одному, то іншому етеріархові, і, вклонившись до базилевса, миттю завертали коней і гнали чимдуж з Іподрому.

Коли Васиць замовк, Артавазд несміливо нагадав:

– Синкліт?

Базилевс скривився. Він терпіти не міг гоноровиту знать, яка на засіданнях синкліту дбає не про державу, а про власну пиху. І носами крутять. Хоча хусточками уже не затуляються.

– Навіщо? – звів брови Васиць.

– Як звелиш, пресвітлий деспоте.

– Все! – Васиць потягнув повіддя, щоб повернутись до Великого Палацу; наостанок звелів Артаваздові: – Пошли гінця до Теодосія! Бариться зі звістками.

– Слухаю, пресвітлий деспоте! – Артавазд церемонно вклонився до базилевсової спини.

4

Перелічивши лодії, князь Аскольда не повірив, і взявся лічити знову. Проте виходило одне й те ж: після буряної ночі до берега пристало ледве половина лодій, та й ті – пошарпані, зі знівченими носами, так що навряд чи на якійсь можна відправитись у плавання. Щоб хоч сьак-так полагодити, роси повітягували їх на берег. «Втрачено все!» Аскольда не озирався. Спину свердили п'ять пар очей – Дірові та чотирьох воевод: Данка, Воеслава, Житомира і Радогаста, якого наставив замість загиблого Тура.

Не до душі був цей похід. Може, й спротивився б. Але Данко вчасно шепнув: «Не поведеш ти, княже...»

На дружинному вічі під Витичевом роси гукнули: «На Царгород!» Згідно звичаю, воля віча – вища волі великого князя. Хоча, коли Аскольда вийшов на узвищення, над майданом запала тиша, що й стрибожичі позавмирили на деревах.» Йдемо на греків!»

Однак довіри в дружини тим не здобув. Звичайно, роси дружно гукнули: «Слава князеві!» Проте виглядало так, що не великий князь бере

дружину в похід, а дружина згоджується взяти його з собою. Ба, виходило, роси ще й до віча знали про похід, бо до табору під Витичевим зібралось значно більше війська, ніж чотирнадцять літ тому назад, коли Аскольд вперше водив дружину на Царгород.

Вирушили у місяці травному. Більша частина пливла на лодіях, а чимала кінна дружина правилась уздовж високого правого берега Дніпра. Біля порогів було неспокійно. Щодень на видноколі бовваніли чужі комонники; до берега вони не наближались, проте невідступно прямували вниз за течією. Росам доводилось повсякчас тримати зброю напохваті. Воеводи і сотники стали дратівливими. У поспіху втратили на порогах кілька лодій. Найбільша загроза чигала на переправі біля останнього з порогів – Струвуна, де звичайно підстерігали здобич степовики. Якраз тут переправлялись купці, які тримали шлях на Херсонес. Через небезпеку переправу прозивали Вовче Горло.

На сей раз переправу поминули щасливо. А небавом зникли і комонники на видноколі. «Се – добрий знак!» – зраділи роси. Проте Аскольд стривожився і скликав раду. «Що скажете, воеводи?» – «Злякались степовики!» – пирхнув Житомир. Воєслав і Радогаст теж зверхньо запосміхались, тільки князь Дір та воевода Данко спохмурніли. «Як мислиш, брате?» – запитав Аскольд. «Може, й справді злякались? Хоча!.. Степ кишить кочівниками.» – «А ти, Данку, що ректимеш?» – «Чи не підуть вони на Київ? Здогадались, мабуть, що ми подались за море.»

Після довгих суперечок великий князь звелів кінній дружині вертати до Витичева і зміцнити залоги. З воевод повертатись ніхто не захотів. Наполягати Аскольд не став, бо й так дружина невдоволено гула: комонники – що не підуть на Царгород, решта – що військо наполовину зменшилось. Найзапальніші вимагали, щоб князь Дір сказав своє слово. Дір зневажливо скривився: «Щоб через Царгород ми Києва не втратили!»

– А тепер: і Царгород не здобули, і до Києва навряд чи повернемось! – процідив Аскольд, відтак оглянувся.

Воеводи потупили очі, а Дір кинув у вічі:

– Відвернулись боги!

Аскольд тільки важко засопів.

– Не вчинив єси належних треб, княже! – з неприхованою погрозою озвався Радогаст. – Ще на Хортиці!

Великий князь і йому не відповів, відгородившись плечима.

За прадавнім звичаєм на Хортиці приносили жертви – на знак вдячності, що щасливо перейшли пороги. Під розлогим дубом, де стояв жертвник Перунові, різали чорних півнів, потім топили немовлят: щоб умилювати водяного бога Руса.

Сього разу великий князь відмовився вклонятись ідолам. Серед дружинників зчинилась веремія. Обурились навіть ті, хто колись хрестився у Болгарії; на боці Аскольда стояв тільки Данко та старі варяги. Дехто, обурений, уже й за меча хапався.

Зрештою, воевода Радогаст запропонував, щоб треби вчинив князь Дір. Повагавшись, Аскольд згодився. Після жертвоприношень з Радогас-

тової тисячі залунали зухвалі крики, щоб князь Дір і похід очолив. Та Дір рішуче відмовився. «У Витичеві віче ватажком обрало великого князя!»

Здавалось, боги були задоволені щедрими подарунками. Погода сприяла росам, Стрибог посилав попутній вітер. Лишень після острова, якого греки, за Данковими словами, називають островом Евтерія¹, на узбережжі знову з'явилися комонники і супроводжували роські лодії аж до гирла Дунаю.

Під вітрилами роси досягли і Босфору, ні разу не взявшись за весла. Князь Аскольд уже потай шкодував, що жертви на Хортиці приніс не він. За весла сіли тільки учора вранці. Аскольд звелів згорнути вітрила, щоб не виказувати себе. Про всяке теж звелів триматися якомога далі від берега. Веління віддавав твердо і рішуче, роси безвідмовно корились йому, забувши про всі незгоди, тільки нетерпляче пильнували за берегом, коли ж, нарешті, з'являться на виднокраї вимріяні золоті бані багатих царгородських капищ.

У вузькій протоці, що вела до Мarmorового моря, береги виглядали похмурими і дикими: круті скали, сірі та голі, лише де-не-де тьмяво-зелені. Проте чим далі, тим привабливішим ставав краєвид, тим рясніше зеленіли схили пагорбів; згодом пішли і гаї, з'явилися і людські оселі, а хто зіркіший, пошепки хвалився, що бачить золоті верхи грецькі капища. Роси відразу звеселіли і дружніше налягли на весла.

Вечір застав зовсім близько від Пропонтиди. Коли над морем запали перші сутінки, роси нап'яли вітрила. З півдня потягнув вітер і стрімко погнав лодії прямісінько на Царгород. Дружинники зраділи. «Боги посилають удачу!» – хвалькувато заявив Житомир. «Не зуроч, Житомире!» – застеріг Данко.

Відтак несподівано вітер подужчав. Стривожений Данко запропонував негайно завертати до берега, проте росам уже ввижались царгородські мури. Коли рвучкі пориви стали обривати вітрила, великий князь схаменувся і послуухався воєводи.

Затим надлетів шквал. Щогли на лодіях ламались, мов пруття в дужих руках. За якусь хвилю лодії розметало так, що навряд чи на якійсь з них почували, як княжий сурмач закликав правити до берега. Але й без сурми роси знали, що діяти.

Проте причалити, як виявилось, було ще небезпечніше, ніж зіткати на розбуханих хвилях. На очах у зрозпаченого великого князя лодії розбивалися об прибережне каміння. Аскольд війчайдушно лаяв незграбність дружинників, кликав на поміч то Христа, то Святовита, то Перуна, обіцяючи останнім двом людські жертви. Даремне! Буря тільки дужчала, і світ, здавалось, западав в моторошну клекочучу темінь.

«Втрачено все,» – повторив Аскольд, на сей раз подумки. Он, увесь берег усіяний свіжими трісками з роських лодій. І розгнівані воєводи – за плечима. Та уздовж берега метушаться дружинники, витягуючи на сухе уцілілі лодії.

Але раптом щось трапилось, бо роси враз, мов на звук бойової сурми, повипростувались і застигли, пообертавшись убік від моря. Князь повернув голову.

¹ острів Березань

Пагорби довкола, досі зелені, несподівано перемінились: аж ув очах заряхтіло.

– Греки! – пробилось до свідомості.

Якусь мить Аскольд заворожено спостерігав, як зростає число грецьких воїв, як переливаються сонячними зблисками зброя – і ніяк не міг збагнути: наяву се чи ввижається.

Воеводи за спиною загули. Князь Аскольд повернувся, обвів їх поглядом, наморщив чоло.

– Греки, брате! – показав Дір.

«Греки? Звичайно ж – греки. Не забарились.» В наступну хвилю Аскольдове лице спалахнуло.

– Сурмача!

Спотикаючись, сурмач негайно з'явився перед князем.

– Сурми: до лодій! – Потім враз зупинив: – Стій! Не встигнемо до лодій. Сурми: у бойовий стрій!

На узбережжі закипіло. Воеводи стрімголов кинулись до своїх тисяч. Небавом довга лінія у кілька рядів найжачилась сулицями проти грецького війська, що скочувалось з пагорба.

Либонь, те, як блискавично вишикувались роси, зупинило навальний наступ греків. Хоча з-поза пагорба все ще виринали й виринали нові вої, передні, вочевидь, завагались.

– Княже! – гукнув до Аскольда Радогаст. – Вдаримо, поки греки не отямились!

По рядах прокотився схвальний гомін. Князь побачив, що найближчі потягнулись до мечів, і несподівано розлютився:

– Вдаримо? А ти відаєш, скільки того війська? Маєш куди відступати – на випадок чого?

На хвилю Радогаст застиг здивовано, з роззявленим ротом, але хутко оговтався:

– Глянь, княже! Греки злякались!

– Зупинились, воєводо! Відаєш еси, чого вони зупинились?

– Злякались!

– Годі, воєводо! З кожної сотні – по десятку воїв до лодій! Стягувати до води! – А коли, не ламаючи рядів, до води побігли дружинники, князь голосно додав: – Спробуємо відійти. Заким греки справді не оговтались.

– А Царгород? – розгублено запитав Радогаст.

– Царгород? Тобі так Царгород кортить подивитись, воєводо?

– Кортить!

– Оно, дивись! – махнув князь Аскольд на захід, де удалині мріли потужні укріплення.

Воєвода щось забурмотів, либонь, збагнувши, нарешті, що золота з багатих царгородських капищ не бачити, обернувся і, зриваючи зість, визвірився на сотників:

– Велено: дружинників до лодій!

Перші лодії уже опинились на воді. Те відразу побачили греки, і там за-

лунав звук сурми. Ще хвиля – і вони тісними рядами посунули вперед.

– Сурми! – гукнув князь. – Приготуватись до битви!

Оглянувшись, він з досадою скривився: зіпхнути на воду вдалось якось два–три десятки лодій.

– Княже! Греки зупинились! – повернув до тямі голос Радогаста.

Аскольд рвучко повернувся. Справді, передні грецькі ряди знову очікувально застигли.

– Клянусь!.. Хай йому тямиться!

– Вдаримо на них, княже!

Великий князь не відповів. Похмуро обвів грецькі ряди, насторожено пробіг поглядом виднокрай, глянув на море. Ні, крім сього війська навпроти, більше ворога немає. Заким немає. А сі хитрують, очікують на допомогу.

– Воєвод – до мене!

Поки сурмач передавав княже веління і поки підоспіли воєводи, Аскольд, напружився і із затаєною тривогою дослухався, як серед дружини нарастає гомін.

– Не умилиствовали богів! – уже гукав хтось відверто.

– Великий князь не вчинив треб!

Відтак несподівано хтось інший голосно запитав:

– А може, то грецький бог став проти нас?

Гамір на мить ущух, але згодом спалахнув ще дужче. По рядах покотилось: «Грецький бог! Грецький бог став проти нас!»

Дехто зневажливо кривився, інші злякано оглядали виднокрай, ще інші, не ховаючись, квапно шукали обереги на шії.

– Грецький бог і бурю наслав! – раптом здогадався котрийсь з дружинників.

– То їхній бог вчинив! Їхній бог!

Аскольд і собі мерзлякувато повів плечима. А й справді: з нічого ж знялась та страшна буря. Море підвечір було тихе, спокійне – і на тобі! Тільки з волі богів таке трапляється.

Про силу грецького бога щось буркнув навіть Радогаст, коли воєводи зібрались біля великого князя.

– Нас бережуть роські кумири! – рішуче відрубав Дір.

Проте його ніхто не підтримав. Нехрещені Радогаст з Житомиром невпевнено засопіли.

– Грецький бог таки дужчий, – перекода похмуро мовив Аскольд, мимохіть навіть розігнався перехреститись, та, спостерігши стільки поглядів на собі, стримався.

– Ану, спробуємо, княже! – спалахнув Житомир. – Вдаримо на греків – і нехай боги покажуть, хто дужчий!

Довгу хвилю Аскольд у задумі дивився на воєводу, аж той невпевнено переступив з ноги на ногу, потім повернувся і запитально поглянув на Діра.

– Веди, брате, на греків! – твердо промовив Дір. – Поміряємось на мечач!

Не відповівши йому, Аскольд повернувся до дружини і витягнув меч.

– Роси! Вдаримо на греків!

Не вщухло ще грізне «Слава!», як великий князь уже показав воєводам, куди повинні ставити свої тисячі; відтак, коли ті чимдуж погнали уздовж рядів, звелів сурмити. І роси поволі рушили на греків. Сам Аскольд залишився, щоб пильнувати за битвою і за обрієм та морем, чи не з'явиться підмога ворогові.

Поки роси, погрозово горлаючи, добігли до ворожих рядів, греки встигли перешикуватись і зміцнити ряди, куди направлявся удар. Відбірна Радогастова дружина мов на стіну наткнулась, не в змозі відкинути греків ні на крок.

Здійнялось людське ревище, пересилаючи шум прибою, залунали надсадні заклики сотників, лунко задзвеніло залізо.

Данко зі своєю тисячею зумів заскочити греків збоку, і ті, нарешті, почали потроху подаватись. В Аскольда засвербіли руки – кинутись з мечем у саму гушавину. «Мляво натискають! Мляво!» Проте мусів пильно стерегти за виднокраєм.

Десь за годину роська дружина таки відтіснила майже на поприще грецьке військо, хоча все ж обійти їх Данкові ніяк не вдавалось. Аскольд з досади лаяв воєводу, обіцяв забрати меча. «Хай вертає до свого купецтва!» Та, коли від Данка примчав гонець, переказуючи просьбу дати хоча б сотню воїв, князь схаменувся. Не звертаючи уваги на гінця, звелів сурмачеві:

– Негайно сурми: назад! – а коли сурмач здивовано витріщився, схопив його за плече і так трусонув, що дружинник аж загикав. – Сурми, речу! Назад! Завертаємо дружину!

Мабуть, і гридні, що тісним колом оточували свого володаря, не повірили і здивовано запереглядалися.

– Заманюють нас! – скривився князь. – Греки хитрі!

Сурмач мерщій приклав рога до губів.

Аскольд бачив, яке враження справило його веління. На якусь хвилю наче поторопіли. Хоча розгублення не було. Голос сурми не вгавав, зрештою, роська дружина почала відходити – немов хвиля відкочувалась зі схилу до узбережжя. Здивовані греки не наважились посунути вслід, щось запідозривши.

Останнім і, без сумніву, найнеохочіше, відійшов Данко. Опинившись знову біля лодій, він обурений прибіг до Аскольда.

– Княже! Греки уже ж були майже оточені! Видів єси?

Аскольд не встиг відповісти. Хтось закричав:

– Лодії! Лодії на морі!

Майже водночас усі шарпнулись до моря. З-за мису на заході, де бовваніли у мареві стіни Царгороду, поволі грізно випливали великі грецькі хеландії.

Аскольдові перехопило подих. «Аж тепер не виплутатись!»

– Княже! Лодії! – над самісіньким вухом скрикнув Радогаст.

– А ти гадаєш, я сліпий? Сліпий єсмь?

– Що ж тепер?

– А пощо сюди прийшов єси? – трохи не до очей розгнівано прокричав князь Аскольд.

Від несподіванки Радогаст ступнув на крок назад і промимрив:

– Царгород...

– Царгород здобувати прийшов єси? Здобувай! Оно, той грецький го-

род! Гадав еси, щоразу так буде, як тоді?

– Оголосили ж похід!

– Х-ха! На Царгород закортіло! З таким військом? Не відали хіба, що замало супроти Царгороду?

– Ти – великий князь! – обурився Радогаст.

– А ти пам'ятав про се на тому вічі? – схопив князь воєводу за кольчугу; Радогаст відчайдушно шарпнувся, але Аскольд тримав чіпко. – Кого послушали на вічі? Кого?

– Брате! – враз опинився поруч Дір і здійняв застережно руку. – Брате! Нехай не здолає тебе Пек поганий! Вгамуйся!

– Що мені твій Пек? – повернувся Аскольд, проте Радогаста все ж відпустив. – Мене Бог береже!

– Грецький? – скипів Радогаст. – Грецький, княже?

Він хапнувся за мечем, але Данко вчасно схопив за руку.

– Проти кого меча витягуєш?

– Не витягнув есмь... – зіщипвши зуби, відповів Радогаст і поволі опустив тремтячі руки.

– Ти, он, поглянь! – показав Данко на море – Поглянь! Видиш еси? Що – захистили нас роські боги?

Хеландії великим півколом оточили місце, де так невдало висадилися роси. Далі не рухались, чогось очікуючи.

– Відвернулись боги від нас, – засопів Радогаст.

– Якщо відвернулись боги, – похмуро пролунав Дірів голос, – то в мене ще меч залишається!

– Окрім меча, брате, – повернувся до нього Аскольд, – треба ще й голову на плечах мати! – Відтак, не чекаючи, що той відповість, звелів: – Приготуй свою тисячу! Боронитимеш еси від отсих! – показав Аскольд на загрозово непорушні хеландії. – Гадаю, зараз матимеш змогу повправлятися на мечах, якщо вже такий охочий еси до сего!

На княже веління частина дружини розташувалась колом, прикрившись щитами, а інші знову повитягували лодії на берег і поперевертали.

Сонце піднялось майже над головою і добряче припікало. Повдягвані в кольчуги, вої знемагали від спеки. Піт котився градом, проте жоден не наважувався навіть шолома зняти.

Довгі ряди грецького війська на суші і так само довгий шнур хеландій на морі загрозово застигли, очікуючи тільки знаку.

Нарешті, з боку Царгорода до грецького війська примчала невелика група комонників. Назустріч їм виїхав на білому коні вершник у шоломі, з китицею білого пір'я. Вони довго розмовляли, згодом вершник повернув білого коня до узбережжя. Він щось загукав, грецькі ряди розступились, даючи дорогу. Десь за сотню кроків до росів вершник зупинився і підняв руку без меча.

– Греки пропонують переговори! – зраділо вигукнув Воєслав.

– Чи не завчасу тишишся? – роздратовано обірвав князь Дір. – Не відомо, що той гречин ректиме.

Аскольд звелів дружинникам розступитись і поволі попрямував

назустріч грецькому вершникові, теж піднявши руку.

Дір і воєводи й собі виступили наперед, хоча все ж відстали.

– Хайре, архонте!¹ – привітався грек.

З досади, що той мовить грецькою мовою, князь Аскольд скривився і відповів по-роськи.

– Вітаю тебе! – Потім запитав: – А по-нашому не тямиш?

– Знаю по-слов'янськи.

– Стратиг Теодосій? – князь раптом упізнав грека.

– Так. А звідки ти мене знаєш, архонте?

– Зустрічались же колись.

– Де? – здивувався стратиг.

– А тут таки, під стінами Царгорода. Тоді ти слом був.

– В час басилевса Михайла?

– Або я там знаю ваших царів. Ми тоді ліпшу удачу мали.

– Ви – роси? – здогадався Теодосій.

– Роси!

– Ти – князь Аскольд?

– Упізнав еси?

– Змівся ти дуже, княже!

– Літа не стоять, – зітхнув Аскольд, але потім нахмурився і владно запитав: – З чим приходиш?

Від такого несподіваного повороту стратиг Теодосій витріщив очі. Та потім, посміхнувшись, мовив спокійно, хоча твердо:

– Басилевс пропонує переговори. Хоче запитати: хто ти і з чим приходиш на грецьку землю? Чи згоджуєшся на переговори?

– Згоджуюсь. – «Де б не згоджувався!»

Обидва посміхнулись.

– Тоді визнач послів, і басилевс розмовлятиме з ними.

– Гаразд, визначу.

– Я особисто проведу їх до Великого Палацу, – прихильніше мовив стратиг Теодосій.

– Дякую тобі!

Потім Аскольд повернувся до воєвод.

– Данку! Підеш еси до грецького царя в гості. Тебе ж там уже мають за свого давнього знайомого. До пари візьмеш... – князь запнувся, обводячи воєвод. – Мабуть, Радогаста візьмеш?

– А чому не мене? – несподівано спалахнув Дір.

Якусь мить обидва князі дивились один одному в вічі.

– А щоб тебе не взяли заложником, брате, – посміхнувся Аскольд. «Щоб не повернув еси переговори по-своєму.»

Відтак звелів Данкові з Радогастом квапитись. Ті мерщій познімали кольчуги і подягали дорогі корзна, тільки мечі, з якими роси ніколи не розлучались, залишили при собі. На знак Теодосія греки підвели обом коней.

Попрощавшись, усі троє чимдуж погнали до Царгорода.

¹ радій, княже (грецьке привітання)

Василеві здавалось, веститори навмисно повільно перевдягають його у парадні шати. Дратувало все: і їхня забарність, і пиха, і викохані руді боро-ди, якими демонстрували, що вони – не євнухи. Доводилось терпіти: така вже церемонія для василевса. Подумки Василь поклявся, що при першій нагоді позабирає у нинішніх веститорів фібули, які колись власноруч вручив. Може, наступні будуть здогадливіші і не марнуватимуть час.

Нарешті, веститори накинули на плечі розкішний скарамангій, поправили кожну найдрібнішу складочку і, кланяючись, позабирались з–перед очей. Натомість з прибічної конхи повагом вплив препозит з короною в руках. «І цього доведеться терпіти,» – з неприязню поглянув Василь на безбородє лице.

Препозит мусів зіп'ястись навшпиньки, щоб дотягнутись до голови високого василевса. Василь заплющив очі, щоб не бачити брезклого обличчя. Євнух старанно прилаштував корону, церемонно зігнувся вдвоє і відшелестів назад.

З-під повік василевс простежив, як він зник за золототканою завісою, полегшено зітхнув і повагом попрямував до Хрисотрикліну. Два прислужники-кувікулярії мерщій розчинили обидві половини срібних дверей. У залі пролунав голос препозита, і присутні впали ницьма на мармурову підлогу.

Переступивши поріг, Василь на мить зупинився, окинув простору залу. Й досі не годен відмовити собі цього задоволення: ось, найвища знать Константинополя – біля його ніг! Потім рушив до великої ікони Спасителя у східній консі. Зупинившись перед іконою, старанно перехрестився і почав молитися упівголосу, показуючи смиренність перед Царем царів.

Ікона була викладена чудовою мозаїкою на склепінні конхи. Спаситель возсідав на престолі високо угорі, і доводилось задирати голову з важкою золотою короною, аж шия німіла.

Завершивши молитву, василевс попрямував до трону – золоченого масивного крісла, з високою спинкою, вкритою царським пурпуровим шовком. О, він знає кожну найдрібнішу вирізьблену лінію на тій спинці! Отам, справа, стільки років простовбичив.

Василь зиркнув під ноги: злякався, що зашпотається. Який тоді регіт здійметься у Хрисотрикліні. Та ні, даремний перестрах: хто бодай посміхнеться? Он, лежать – розпластані на підлозі, кожен витирає високим чолом мармур. По цих спинах, мабуть, і до неба можна дістатись. Був би цар і мав би таку примху, а охочих підкласти спину вдосталь – тільки б кинути їм номісму-дві або нап'яти на плечі якомога пурпурнішого плаща.

Усівшись зручно, василевс кивнув препозитові, і той дав знак вставати. Крекчучи, чиновники попідводились і чинно розбрелись під стіни. Хрисотриклін мав вісім арок, на яких опиралось склепіння з шістнадцятьма напівкруглими вікнами, через які щедро лилось сонячне проміння.

Заким препозит виголошував вітання, Василь потай обводив поглядом присутніх. Залишились найнадійніші. З колишніх придворних частину страчено, частина втекла, декого спроваджено в провінції. Лише кілька чоловік

з древніх благородних родів, байдужих до політичних перемін, залишилися у Константинополі. З провінцій до столиці повернулось чимало знатних патрицій, яких відправив на заслання могутній Варда.

Найближче стояв, обіпершись на золоченого костура, патріарх Ігнатій. Теж повернувся до Константинополя, завдячуючи новому базилевсові. Хоча Василь не мав нічого проти Фотія, навпаки – шанував за велику енергію у церковних справах, та все ж умовив того покинути патріарший престол: необхідно було помиритись з римським папою. Визнання папою нового володаря Ромейської держави мусіло запобігти можливим заворушенням, а поки Фотій очолював константинопольську церкву, про примирення з Римом даремно й мріяти. Фотій не опирався, і, прилюдно відрікшись від патріаршого престолу, попросив дозволу відправитись у монастир. Урочисте поновлення Ігнатія у високому сані відбулось через три роки, коли зібрався в Константинополі восьмий вселенський собор. Щоправда, вселенським його навряд чи можна назвати, бо ж прибуло зaledве сто єпископів. І тоді вперше Василь пошкодував, що усунув енергійного Фотія, який мав значно більшу підтримку, хоча його не раз піддавав анатемі римський першосвященник. Проте змінювати що–небудь базилевс не наважився, і Фотій далі залишався у почесному засланні, в Скепському монастирі, а в Константинополі на патріаршому престолі возсідав перестарілий Ігнатій, що дивився на світ уже напівзаплющеними очима і, либонь, думав тільки про те, щоб, не приведи, Боже, не посваритись з ким–небудь. У нього не було навіть сил торжествувати з приводу перемоги над Фотієм.

«І нині як пригодився б Фотій!» Василь покосував на Ігнатія і потай скривився. Здавалось, якби оце зараз хтось ненароком відчинив протилежні двері, то протягом здмухнуло б сивого старця з патріаршим костуром. «Хіба йому очолювати константинопольську церкву? Папа знову зазіхає до наших справ. Гаразд, що нині в Римі Іоанн. Не те, що папа Микола!»

– Деспоте! – звернувся препозит. – Стратиг Теодосій...

– Введи!

Після довгої церемонії привітання, від якої бодай слово не наважились відступити ні стратиг, ні всевладний базилевс, Теодосій повідомив, що прибув зі звісткою про напад ворога.

– Хто вони – довідався?

– Роси, ясновельможний деспоте. З-над Бористена. Чотирнадцять літ тому вони уже приходили до столиці.

– Пригадую, – наморщивши чоло, кивнув базилевс.

У залі зашелестіло. Не тільки ім'я того варварського народу пам'ятали, а й жахливий тиждень облоги і несподіваний порятунок. Патріарх Фотій в проповіді і в окружному посланні хвалився, що саме він врятував місто – з допомогою священних риз Богоматері. Згодом те послання Василеві зачитував син Лев. Сам базилевс не знав грамоти, зате мав на диво чіпку пам'ять. «Коли ризи Богоматері всі до єдиного носили разом зі мною і старанно чинили смиренні молитви, тоді, по невикazanому людинолюбію і по материнському клопотанню Божество прихилилось до нас, і гнів Його

вгамувався, помилував Пан творіння Своє. Понесли ризу довкола цих стін, і ворог відвернув своє лице, і насип їхній розсипався – немов на поданий знак. Як лишень непорочну ризу було обнесено вздовж стін, злякались варвари і зняли облогу міста, і ми позбулись загрози полону і сподобались нежданного порятунку.»

Клір у Софії співав осанну Фотієві, а Константинополь воздавав хвалу Богоматері. Що простолод? Вони удвох з Вардою знали, скількох кентинаріїв золота коштував той порятунок, і як довго ще потому тільки миші гуляли в порожній царській скарбниці. І, напевно, лишень вони обидва думали про помсту. Навіть базилевс Михайло, віддаючи хвалу чудесному врятуванню столиці, забув про неї, що уже навіть папа Микола обурився і докоряв: «Ті, що повбивали чимало християн, попалили церкви святих і передмістя Константинополя, пішли невідомщені.»

– Нині знову прийшли до столиці?

– Буря розбила їхній флот, деспоте.

– Буря? – здригнувся Василь. «Бог сам покарав їх! Не дочекавшись нашої помсти.»

– Звелиш ввести їхніх послів, ясновельможний? Вони уже чекають у приймальні, деспоте. Як ти звелів.

– Ми не знали, хто вони. Ти нагадав. У своєму зухвальстві ці варвари знову наважились потурбувати наші кордони.

У відповідь зала загула ще дужче. Мабуть, єдиний стратиг Теодосій незворушно чекав, що звелить базилевс.

– Ти хочеш щось сказати? – похмуро запитав Василь.

– Так, деспоте. Я обіцяв, ти приймеш їх. Вони готові почати переговори.

– Переговори? – гарне біде обличчя у Василя аж потемніло від гніву. – Ці варвари заслуговуюють найжорстокішої помсти!

– Якщо твоя ясновельможність не почне з ними переговори і не запропонує їм миру, вони прийдуть сюди знову.

– Вони не скоро зберуть нове військо.

– Деспоте, цей народ безбрежний, як море.

Базилевс надовго задумався. Напевно, стратиг має слухність. Чи не ліпше зробити цих варварів союзниками? Намовити проти сарацинів? На Хозарію тепер надія мала. Василь ще раз пильно поглянув на стратига.

– Веди своїх росів до Хрисотрикліну! Що ж, приймемо їх як поважних гостей. Імперії потрібні союзники.

Теодосій мовчки вклонився. А препозит, що досі непорушно стовбичив пообіч стратига, відразу заметушився. Сотворивши скільки потрібно було поклонів, подріботів у камару і щось неголосно прошамкотів.

Негайно завіса, яка розділяла Хрисотриклін на дві частини, майнула угору, і роські послы, Данко і Радогаст, несподівано опинились майже перед тронем грецького царя.

Це справило на воевод чимале враження: здавалось, вони перенесли кудись у піднебесся. Перед ними велично возсідав на високому троні – у пурпуровому одязі, в пурпурових сандаліях, із золотим вінцем

на голові – басилевс могутньої Ромейської держави, а над ним – зображений на склепінні – ще величніше возсідав на троні Ісус Пантократор.

Радогаст аж остовпів від такої небувалої величі, потім хибнувся назад і злякано озирнувся до Данка. Той теж завмер від зачудування, проте оговтався значно швидше, здогадавшись, що все вчинено зумисне: «Приголомшити яко варварів!»

Звівши голову до зображення на стелі, Данко тричі перехрестився, ступив ближче і з гідністю вклонився до басилевса:

– Великий князь росів вітає володаря ромеїв!

Товмач переклав, але Василь якусь хвилю вражено мовчав. Невже варвар наклав на себе Боже знамення?

Данко здогадався про причину і підморгнув до Радогаста.

Та Василеве лице знову стало царственным, він привітав послів, побажавши їм і їхньому володареві щасливих літ. Звичайно, далі годилося запитати, що привело їх під стіни Константинополя, але басилевс вирішив поки що не чіпати цієї draжливої теми.

– Я бачу, серед росів є християни?

– Так, володарю.

– Багато?

– Багато! – не моргнувши оком, прибрехнув Данко, аж Радогаст здивовано закліпав. – І великий князь Аскольд теж сповідує істинного Бога.

– Що? – підскачили брови у басилевса: він оглянувся до патріарха, але Ігнатій мирно куняв, обіпершись на костур. «Ет, якби був Фотій!»

– Великий князь Аскольд теж сповідує істинного Бога, – охоче повторив Данко.

– Від кого він прийняв хрещення?

– Князь Аскольд прийняв нове вчення від римських єпископів.

– Від Риму? – трохи не закашлявся Василь, потім зі злістю зиркнув на недолугого Ігнатія; тамуючи обурення, запитав: – А де ж хрестили роського архонта римські єпископи?

– В Болгарії, – залюбки пояснив Данко, штовхнувши під бік Радогаста, щоб перестав витріщатись на дорогоцінні прикраси. – Сім років тому.

У залі прокотилась хвиля здивування. Басилевс спідлоба обвів присутніх, і та хвиля вмиль згасла.

Патріарх Ігнатій, нарешті, мабуть, збагнув, про що мова, закліпав сльозливими очима і щось кволо мовив до товмача.

– Святий владика питає, – залопотів товмач до Данка, – чи справді варварський архонт християнин?

– Правда, – Данко прискіпливо зміряв поглядом перестарілого патріарха. – Наш князь хрестився від римських єпископів у Болгарії і носить християнське ім'я Миколи – на честь хрещеного отця, папи римського.

– Випередив таки! – не втримав Василь і ляснув по бильцях, відтак схаменувся і рішуче зупинив товмача.

Від його пильної уваги не уникла посмішка чужинця. Він засопів і зир-

кнув на Ігнатія. «Відправився б він до ворон'!» Подумки пообіцяв собі, що при першій же нагоді поверне Фотія. «Лис Імперії!» Якраз така людина й потрібна йому на патріаршому престолі.

– А єпископ у вас є? – зашамкотів патріарх Ігнатій.

Данко замулявся. Відверто брехати не наважувався, а визнавати, що єпископа у Києві немає, теж якось не годилось.

– Чужих волхвів у нас немає! – вихопився Радогаст, ображений Данковим обманом. – Роси вірять у своїх богів!

Спересердя Данко аж крекнув, блимнув на Радогаста.

– То, виходить, – змруживши очі, запитав басилевс, – серед росів ще чимало ходять у темряві?

Данко розумів грецьку мову, і, поки товмач перекладав, пильно глянув на басилевса. «Хрестити хоче?» Потім мерщій, щоб випередити Радогаста, відповів:

– На жаль, володарю, ще не всі роси пізнали Бога.

– Прикро, – співчутливо закивав Василь, вслід захитався і патріарх Ігнатій, шамкаючи сухенькими губами. – Дуже прикро.

– Ми самі шкодуємо, володарю, – смиренно схилив голову Данко. – Папа Микола обіцяв прислати проповідників, щоб пояснили нове вчення і хрестили усіх, хто волить прийняти істинну віру. Але папа Микола помер, а новий папа не встиг прислати нікого. У папи стільки клопотів.

– Константинопольська церква завжди готова допомогти кожному, хто прагне вийти з темряви, – озвався, нарешті, патріарх.

– Ми будемо дуже вдячні, святей владико!

– Що верзеш еси? – прошипів Радогаст.

– Мовчи! Через се вони й забули питатися, чого ми з'оружені прийшли під їхні стіни.

– А чи згодиться, – несподівано запитав басилевс, – твій архонт прийняти від нас єпископа?

– Володарю! Князь Аскольд не мовив мені про се, – ухильно відповів воєвода. – Я повинен запитати його.

Басилевс закивав згідно. Потім почав розпитувати про росів, про Київ; запитав, чи далеко від них знаходиться країна гіперборців, на що обидва воєводи тільки закліпали очима.

Розмову з басилевсом провадив Данко, на якого пишноти Хрисотрикіну та урочистості справляли значно менше враження. Радогаст же не міг відірвати очей від такої кількості золота, крутив головою, прицмакував, і Данко непомітно штурхицькав його ліктем, щоб не так уже захланно обмацував поглядом царські палати.

– А скільки вас – росів?

– Багато, володарю! Досить, щоб півсвіту завоювати! – весело відповів Данко, і Радогастове лице теж розпливалось.

Коли товмач переклав, Василь посміхнувся і розуміюче закивав. У залі теж запосміхались на хвостощі варвара: щось не чутно, щоб вони завоювали

¹ грецька лайка; відповідає українському: послати до дідька

якийсь город. Так, піратські наскоки.

– Що ж, повертайся до свого архонта і передавай йому наші найкращі побажання!

– Ми прийшли, володарю, – воєвода Данко гордовито випростався, – потвердити з тобою давній договір миру й любові між нашими державами.

Басилевс нахмурився. Яке зухвальство! Досить кивнути пальцем – і жодного варвара не залишиться на грецькій землі, жодної трісочки з їхніх кораблів.

– Ми, здається, миру не порушували, – процідив басилевс.

– Згідно звичаю, договір потрібно підтвердити, якщо в одній з держав змінюється володар.

Поки товмач, запинаючись, лопотів Данкові слова грецькою мовою, воєвода мірсявся очима з басилевсом. За спиною немов студена хвиля війнула. Незворушне і бліде басилевсове обличчя лякало, очі звузились, а губи вперто стиснулись. «Не вернемося?» Очей Данко не відводив, тільки з досадою відчував, що його чоло рясно вкривається краплинами поту.

Нарешті, коли товмач замовк, басилевс кивнув, забарабанив пальцями, вже примирливіше запитав:

– Чому ж ви не прислали послів до Константинополя?

– У Києві ж володар не змінився!

Басилевсові пальці знову забарабанили по бильцях.

– Що ж, – промовив Василь рівнішим голосом, – тепер ми можемо потвердити мир з архонтом росів.

– Ми сподіваємось на се, володарю! – вклонився Данко.

– Ми пошлемо з тобою наших послів. Вони розмовлятимуть про мир з твоїм архонтом.

– Князь Аскольд з радістю прийме твоїх послів, володарю, – Данко схилив голову і пошепки звелів уклонитись і Радогастові.

– Я сподіваюсь на розважність твого архонта. Хоча він вчинив нерозумно, привівши стільки війська в нашу землю.

– Військо супроводжувало послів, володарю, – зухвало глянув у вічі Данко; побачивши, як потемніло цареве лице, запевнив:

– Роси не хочуть воювати з ромеями, воліють бути союзниками.

Басилевс підозріло окинув поглядом по черзі обох воєвод, на губах промайнула посмішка.

– Ви могли б повернути свої мечі проти наших спільних ворогів. Проти сарацинів. Або проти кочівників.

– Про се розмовлятимуть твої сли, володарю, з князем.

Але ця думка, мабуть, сподобалась усім, бо обличчя і в басилевса, і в Данка відразу проясніли. Та й Радогаст радісно закивав: звичайно ж, спільних ворогів удосталь.

– Ми сьогодні ж визначимо своїх послів до роського архонта, – пообіцяв басилевс, і дав знак завершувати прийом.

Обидва воєводи з гідністю вклонились і уже повернулись були, щоб покинути залу, як басилевс несподівано зупинив їх.

– Ми б хотіли послати до роського табору єпископа. Він пояснить нове

вчення тим, хто ще страждає у темряві.

– Ми будемо вдячні тобі, володарю, – швидко відповів Данко, злякавшись, що Радогаст заперечуватиме, але той промовчав.

Басилевс повернувся до патріарха Ігнатія.

– Кого ми пішлемо, святий владико?

– Я вважаю... – повагом прошамкотів Ігнатій і звів догори очі, перебираючи в пам'яті знайомі імена. – Може, Порфирія?

– Він помер минулого року, – шепнув хтось поруч, і патріарх перехрестився, бурмочучи: «Царство йому небесне!»

– Може, єпископа Михайла? – голосно втрутився басилевс.

– Якого Михайла? – наморщив чоло патріарх.

– З Тессалоніки. Він якраз недавно прибув до столиці. Знає мову варварів.

– Я згоден. Пошлемо єпископа Михайла, – Ігнатій закивав головою, щоб ще й так показати свою згоду з басилевсом.

Прийом було завершено. Воєводи вклонились і позадкували до виходу в західній консі. Данко з гідністю високо тримав голову, а Радогаст, що й досі не міг одвести захопленого погляду від величних картин, трохи не споткнувся. Розгніваний Данко сердито гримнув на нього:

– Отрок еси чи сол роський?

Коли вони зникли за завісою, яка опустилась знову так само несподівано, Василь звелів покликати стратига Теодосія.

– Покажеш варварам константинопольські церкви. Мусимо умовити їх, щоб прийняли від нас єпископа. І щоб решта варварів хрестились.

– Слухаю, деспоте!

– Завтра повезеш їм подарунки. Тепер – йди!

Коли стратиг покинув Хрисотриклін, басилевс звелів синклітикам готувати щедрі подарунки для роського архонта. Відтак стомлено дав знак препозитові, що сьогоднішній прийом завершено.

6

Поверталися до роського табору Данко з Радогастом наступного дня. Пливли морем, на великій грецькій хеландії, з належним для високих послів почетом. Супроводжували їх, крім стратига Теодосія, кілька константинопольських вельмож. Грецькі послы тримались насторожено. З-посеред них вирізнявся єпископ Михайло – досить жвавий, низенький на зріст, з лисою головою, сивою бородою. В руках він тримав Євангеліє в дорогій оправі, кованої сріблом, з двома шнурками і китицями.

Хеландія відчалала від Буколеону. Теодосій пояснив, що тут приймають і звідси відправляють найповажніших гостей.

Вражений Радогаст тільки хитав головою, побачене у Царгороді приголомшувало: і Великий Палац, і церкви, і грандіозний Іподром зі статуями і колонами. А диво з див – храм Святої Софії! Радогаст бурмотів: «На землі не буває такої ліпоти!» Стратиг Теодосій пояснив: «Тут мешкає Дух Божий!»

Зустрічали хеландію з грецьким посольством великий князь у супроводі Діра та Воєслава з Житомиром. Всі виглядали насупленими. За ними трохи оддалік юрилися нетерплячі дружинники, вельми збуджені, зі зброєю. На пагорбах бовваніло грецьке військо, на воді похитувались кілька десятків хеландій.

Нарешті, посольський корабель причалив і прибулі зійшли на берег. Наперед виступив стратиг Теодосій.

– Княже! Басилевс посилає до тебе високого посла – синклітика Романа.

– Христосолюбивий басилевс ромеїв, – урочисто почав поважний грек з розкішною бородою, – шле вітання архонтові росів!

Великий князь з належною пошаною церемонно привітав послів і припросив до намету.

Долівку в наметі слуги вистелили дорогими заморськими килимами, на стінах порозвішували східні шовки з вибитими різнобарвними орнаментами, посередині прилаштували княже крісло з різьбленими бильцями і високою спинкою, а для гостей понаставляли лавиці, застелені хутрами із соболів та лисиць.

Синклітик Роман довго не наважувався сісти на сріблясто-чорні хутра, прицмокуючи губами та пригладжуючи пещену бороду. Запримітивши, як стежить за ним роський архонт, схаменувся і голосно плеснув у долоні.

– Подарунки для доброго архонта!

Негайно смагляві раби почали вносити до намету золоті чаші, кубки, срібні тарелі з чудернацькими візерунками, персні і ковтки з червоними рубінами, голубими сапфірами, зеленими смарагдами; потім виклали купу сувоїв паволок – тонких, мов павутина, розцвічених багатоколірних шовків та ще різної-різної всячини, що аж очі розбігалися.

Тепер уже прицмакували роси. І Воєслав з Житомиром, які завжди вихвалялись, що їм тільки оружжя важить, і навіть насуплений Дір не могли відвести погляду. Мабуть, єдиний Данко, який колись і не такі чаші та шовки перемацав, насмішкувато зирив то на зачарованих воевод, то на греків.

– Ці подарунки цар ромеїв шле архонтові росів! – урочисто виголосив синклітик Роман. – На знак приязні і миру!

Подякувавши грекові, великий князь недбало махнув до слуг, щоб прибрали таку привабливу купу з-перед очей воевод, потім припросив послів сісти. На обличчі в синклітика Романа промайнуло невдоволення: напевно, сподівався, що роси, маючи перед очима таке багатство, будуть значно поступливішими. Вмостившись на лаві, звелів Теодосієві перекладати і почав перелічувати умови греків для укладення миру.

Князь Аскольд слухав уважно, примружившись і обіпершись ліктями на бильця крісла. Що ж, сьогодні греки розмовляють зовсім не так, як минулого разу, коли він обложив Царгород. Тоді все було по-іншому. Нині боги відвернулись від росів. «Боги?» Князь схаменувся, глянув на воевод. Теж нахмурені. Якби не буря! Цього разу під Царгород прибуло значніше військо.

Басилевс ласкаво пропонував торгувати росам у Цариці міст на старих умовах, тобто, забираючи десяту частку, натомість грецьким купцям просив

зменшити мито у Києві, бо, мовляв, дорога туди дуже небезпечна і купці надто ризикують. Ще пропонував домовитись про військову допомогу – на випадок несподіваної загрози від сарацинів абошо. Се було зовсім новим, Аскольда відразу насторожився.

– У всій Ойкумені відомо, – повторив синклітик Роман і подарував посмішку воєводам, – що роси – хоробрі вої!

Воєводи наввипередки закивали, а князь Аскольд запитально поглянув на грека, до чого він хилить.

– Басилевс просить роського архонта дозволити, щоб його вої могли найматись до ромейського війська. – Потім, повернувшись до воєвод, голосно продовжив: – Басилевс обіцяє платити по сто літрів золота на кожну тисячу воїв щорічно!

– Про се будемо окремо розмовляти!

– Але ж, княже!.. – підхопився Радогаст.

– Мовив есмь: будемо окремо розмовляти!

Воєвода оглянувся на Діра, але, побачивши, що той невдоволено здвигнув плечима, знітився і неохоче сів на лаву.

Синклітик Роман, тамуючи посмішку, закивав, мовляв, розуміє роського таксіарха¹, який хотів би послужити за грецьке золото, та, справді, спочатку все повинен вирішувати архонт.

– А ще басилевс з великою радістю довідався, що ти, архонте, сповідуєш Боже вчення. Проте водночас дуже засмучений, бо ще не всі твої піддані пізнали істинного Бога. Басилевс хотів би допомогти тобі і посилає до тебе єпископа Михайла.

– Вельми втішений есмь царевою ласкою, – скоромовкою подякував князь. Єпископ підвівся з лави, шанобливо вклонився.

– Для мене було б великою втіхою повернути до лона константинопольської церкви роських войовників.

Князь здивовано глянув: єпископ знає слов'янську мову?

– Я проповідував слово Боже серед слов'ян у Македонії.

Аскольдові се сподобалось, і він прихильно кивнув.

Вже давно звечоріло було, як, нарешті, переговори завершилися. Обидві сторони зійшлися на тому, що відновлять колишню приязнь між християнами і росами, а на знак згоди – обмінюються подарунками. Греки запропонували всім охочим хреститись – завтра ж, отут, в роському таборі. Ще єпископ Михайло дав згоду відправитись до Києва, за що великий князь пообіцяв прислати на службу грецькому цареві дружину на тисячу воїв. Почувши про княжу обіцянку, Радогаст, що упівголоса розповідав Житомирові про царгородські дива, мерщій підскочив з лави і запевнив, що хоч зараз згоден перейти до грецького війська.

– Про се радитимемось у Києві! – владно зупинив Аскольд.

Потім попросив посла передати вітання басилевсові. Синклітик Роман закивав, задоволено погладжуючи бороду.

Князь плеснув у долоні, і вмиль з'явився слуга.

¹ таксіарх (або друнг) командував таксіархією – загоном піхоти на тисячу воїв

– Приготувати подарунки для грецького царя!

Слуга низько вклонився і позаджував, а князь грізно додав:

– Щоб купа була вищою, ніж греки отут наскладали!

– Слухаю, княже! – відповів слуга і метнувся з намету.

Подарунки було наготовлено задалегідь, і, поки князь ще раз переказував зичення базилевсові та його родині, до намету посунули слуги з оберемками дорогоцінних хутер, з довгими низками золотистого янтарю, перлів – великих, мов голубине яйце, з кадіями меду, воску, з кошами моржового зуба.

Очі у грецьких послів забігали, перемацуючи очима та прикидаючи, скільки можна поцупити для себе, адже базилевс не збідніє, якщо кілька лисучо-чорних хутер пропаде дорогою.

– Дозволь мені, архонте, – звернувся єпископ Михайло, – залишитись у твоєму таборі. Я хотів би звернутись зі словом Істини до твоїх хоробрих воїв.

– Твоя воля, – стомлено відповів Аскольд.

Проводжати грецьких послів великий князь не став, попрощавшись в наметі. На його веління воєвода Радогаст супроводжував греків до берега, щоб хеландія щасливо покинула табір.

Затим Аскольд відпустив і решту воєвод, попросивши Данка подбати про безпеку єпископа, щоб дружинники, підбурені волхвами, не покривдили проповідника, а сам довго ще сидів у кріслі, видивляючись невидючими очима у темні ночі.

Табір вирував. Долинали голоси, десь вчувався і спів: роси справляли тризну по загиблих. Аскольд зітхнув: такої невдачі не доводилось ще зазнавати. Чи таки справді відвернулись від росів старі боги, а новий Бог ще не взяв їх під опіку, чи, може, Христос все ж більше дбає про греків?

Князь підвівся з крісла, сутулячись, вийшов з намету.

Повсюди в таборі падали багаття, біля них темніли постаті. Туди далі, по виднокраю, теж вогнища – греків, що пильнують зусібіч росів. Жовтими цятками світилися вогні на хеландіях. «Туго обістали!» А ген-ген на заході мерехтіла на небі заграва. Там уже була грецька столиця.

«Який же той Царгород?» Князь посміхнувся: ніколи йому не побачити. Данко розповідав, ліпий вельми город. Воєвода Радогаст від захоплення не може оговтатись і ладен служити грецькому цареві, щоб тільки милуватись тими дивами.

«А грецький цар?» Цікаво б побачитись з ним. Та навряд. Адже ж володарі ніколи не зустрічаються просто так – задля порозмовляти один з одним, як звичайнісінькі люди. Від зустрічі володарів завжди чогось чекають: війни, миру, укладів, переговорів – щоб комусь там було краще, комусь гірше, щоб торгувати якомога вигідніш чи віддати якісь землі – свої чи чужі, щоб домовлятись про зміну богів. «Хто ким править?» – зітхнув Аскольд. Хто править: володар своїми підданими, чи ж, навпаки, піддані – нехай лише якась купка з них – править володарем?

Від моря тягнув свіжий вітер. Князь мерзлякувато зіщулився. Треба вертати! У нього стільки справ у Києві. Він повинен зробити свою державу такою ж знаменитою, як Болгарія. Болгарський князь мудріший за нього, має міцну

владу. Зумів хрестити свій народ. Потрібно хрестити росів – хрестити державу. Без сього греки ніколи не рахуватимуться з росами. Дір мовить, роси шанують своїх богів. Шанують, кладуть треби. Навіть людей у жертву приносять. Хіба справді – з шани? Чи просто бояться гніву богів? Бояться Перуна, бояться не догодити Ярилові чи Купалі, бояться Морани? Он, палають вогнища, дружинники справляють тризну: щоб і у Вирію до полеглих були прихильні боги. Греки речуть, ходимо в темряві.

Холодні зорі байдуже мерехтіли в чужому небі, монотонно хлюпотіли по прибережному камінню хвилі, а над далеким Царгородом палахкотіла біда заграва.

Заклавши руки за спину, князь поволі рушив уздовж берега, обминаючи багаття. До гурту не хотілось.

Біля одного вогнища все ж мимоволі зупинився. Довкола зібралось чи не найбільше дружинників, хоча ні гамору, ні співів не чути, лише долинав із середини тихий голос. Аскольд дослухався. Мова наче й знайома, проте в дружині ніхто так не розмовляє. «Єпископ!» – здогадався князь. Цікаво, про що ж він розповідає? Як переконує, що його Бог дужчий?

Коли Аскольд підступив ближче, дружинники ввічливо розступились. Посередині широкого кола стояв грецький єпископ, тримав у руках велику книгу в срібному окладі і щось натхненно розповідав. Без сумніву, з нього був добрий оповідач, бо слухали роси уважно.

–...згодом цар Навуходоносор звелів зробити золотого ідола, заввишки шістдесят ліктів, поставив на полі Деїрі в області Бабілонській, і звелів усім вклонитись золотому бовванові. І впали ницьма народи і племена, і вклонились золотому ідолові як богів. Тільки іудейські отроки Ананія, Мисаїл та Азарія залишились стояти, бо не хотіли вклонятись поганському божеству. Розгніваний Навуходоносор грізно запитав їх: «Чи не з умислом ви не служите моїм богам і не вклоняєтесь золотому ідолові, якого я поставив? Якщо не поклонитесь, вкинуть вас у розпалену піч, і який бог тоді врятує вас?»

Тут єпископ Михайло замовк і переможно обвів присутніх. Обличчя у росів аж повиягувались, лише де-не-де хтось зверхньо посміхався. Що-права, не тому, що не вірив грекові, а через те, що вважав роських богів дужчими. Що іудейський бог міг врятувати своїх віруючих, не дивина: адже ж хіба мало допомагають росам їхні, роські, боги?

Князь Аскольд теж завмер. Він надто мало знав про нового Бога, хоча й поклоняється Йому вже сім літ. Виходило так: ото і всього, що поміняв на шії берегиню на золотий хрестик і не чинив треб кумирам, а молився разом з княгинею до ікони в її покоях. Інколи княгиня розповідала про отців нової віри, але розповіді були вельми плутані й малозрозумілі.

– І мовили Ананія, Мисаїл та Азарія, – нарешті, продовжив єпископ, коли затих шепіт і було чути, як весело потріскує сухе гілляччя в багатті. – «Немає нам потреби відповідати тобі. Наш Бог має силу врятувати нас від вогню. І, отже, руку твою, царю, від нас одведе!» Розлючений Навуходоносор звелів укинути отроків у піч. Проте вогонь навіть не торкнувся тих, хто

сповідає істинного Бога. Цар побачив серед полум'я, крім трьох неушкоджених отроків, ще й четвертого – подібного синові Божому. Вражений Навуходоносор сказав: «Блажен Бог Ананії, Мисаїла та Азарії, який післав свого ангела і врятував рабів своїх, які уповали на нього і не підкорились царському велінню, і віддали свої тіла вогню, щоб тільки не служити і не вклонятись іншому богові, крім Бога свого!»

Єпископ замовк, і довкола запала тиша. Дружинники кивали, згоджуючись, що оцей чужий бог – теж досить могутній.

– Гей, гречине! – порвав тишу голос Діра. – Якщо й ми не побачимо що-небудь подібне, що рік єси про трьох отроків, то не повіримо і не станемо далі слухати твої облесні слова!

– Не гоже випробовувати Бога! – повернувся єпископ і застережно звів пальця. – Хоча, якщо ви від щирого серця прагнете приступити до Бога, просіть, що хочете! Бог обов'язково сповнить по вірі вашій, а я ж єсмь смиренний і маленький.

– Ха-ха! – гучно зареготав князь Дір. – Чуєте, роси? – Але дружинники відводили очі, бо хто знає силу богів. – Ану, нехай гречин кине до вогню свою книгу – оту, що тримає в руках! І подивимось тоді, яку силу має його бог!

– Не гоже випробовувати Бога! – підвищив голос єпископ. – Язичники уже не раз випробовували Його, і щоразу на них падав гнів Божий!

– Вигадки! – пирхнув Дір, та відтак все ж знітився, зауваживши, що роси не підтримують його: кому охота насміхатись над чужими богами, та ще й такими могутніми.

– Бабілонський цар Балтасар теж захотів випробувати потугу нашого Бога! – пригрозив пальцем священик.

Роси загули, дехто зацитькав: кому не цікаво, хай не заважає. Сплюнувши сердито і стиснувши в кулаці берегиню, Дір рішуче подався геть від гурту. Але вслід не пішов ніхто.

– Пророк Даниїл розповідає, – продовжив єпископ, – що якось на бенкеті Балтасар вирішив поглумитись над Божими святинями, і звелів принести золотий і срібний посуд, пограбований його батьком, царем Навуходоносором, з Єрусалимського храму. І раптом з'явилась рука, і начертала на стіні три слова: мене, теке, перес.

Як досвідчений проповідник, єпископ зробив паузу, а роси завмерли, не наважуючись і поворухнутись.

– А що значили ті слова? – не втримався великий князь.

Не повертаючись, єпископ високо підняв свою книгу. Срібний оклад таємниче відсвічував у світлі від багаття.

– Ось тут все записано. До палацу покликали Даниїла, і він сказав цареві: ти хвалив богів золотих і срібних, мідних і кам'яних, що не бачать, не чують і нічого не тямлять. А Бога, в руці якого і дихання твоє, і всі стежки твої, ти не пошанував. За те й послано від Нього ту руку, що написала три слова. А означають вони ось що: облічено, зважено і розділено царство твоє.» І тієї ж таки ночі пророцтво Даниїлове збулося! Балтасара було вбито, а бабілонський престол захопив цар Дарій!

Князь Аскольд відчув, як неприємний холод війнув за плечима. Хіба з моря повіяло? Ні. «Пророцтво збулося!» Потай побіг поглядом по обличчях. Дружинники застигли, очі порозширювались. Дехто киває головою. Щось зверху шепоче Житомир на вухо Радогастові, але той відмахується невдоволено.

Князь перевів погляд на єпископа і подумки похвалив його. Що ж, либонь, саме таких докладних і вражаючих розповідей і бракувало, щоб навертати росів до нової віри. Надто, про могутність нового Бога. Адже ж звичай дозволяє обирати богів, яких кожен вважає за потрібне. Росам передовсім ходить, щоб бог був дужим – найдужчим з богів. Хто не запобігатиме перед ним?

Уже давно споночіло, позатихали співи на тризні, дехто навіть переминав затерплі ноги і розглядався, щоб потихеньку висунутись з гурту, хоча єпископ Михайло ладен був проповідувати до ранку. Князь дав знак Данкові – завершувати, бо лігня ніч коротка. Воевода, влучивши хвилю, коли єпископ замовк, підступив ближче і ввічливо запропонував:

– Святий владико, дозвольте, я проведу вас до намету.

Єпископ Михайло благально поглянув на Данка, той очима показав на великого князя і розвів руками. Священик схилив голову, потім ще раз підняв книгу і виголосив:

– Закликаю всіх, хто ще ходить у темряві, приєднатися до істинного вчення! Цим ви врятуєте свою безсмертну душу.

Дружинники довкола голосно загомоніли: хто там схально, а хто просто так. Задоволений грек поблагословив присутніх і, нарешті, неохоче пішов за Данком.

Наступного дня до табору знову прибули грецькі послы, з ним – чимало священиків з іконами, панікадилами, начинням для хрещення, і невеликий церковний хор.

Великий князь оголосив: усім, хто хоче прийняти нову віру, зібратися біля княжого намету. І незабаром чи не вся дружина посходилась. Втішений єпископ натхненно вітав хоробрих росів, спраглих істинного вчення, але князь був певний, що більшість поприходила заради цікавості, та розчаровувати грецького єпископа не хотілось. Мабуть, владика й сам згодом збagnув про те, бо роси тримались оддалік, про щось сперечались – звичайно, неголосно, показуючи на ікони з намальованим грізним ликом грецького бога, зачаровано слухали хор, що виспівував незрозумілих, але таких мелодійних пісень, з повагою спостерігали за священиками в дорогих блискучих шатах. Хтось когось підмовляв разом приймати оберегу ще й від такого могутнього бога, хтось недовірливо заперечував, запевняючи – хоч без особливого переконання, що роські кумири дужчі.

– Х-хе, дужчі! – несподівано озвався якийсь молодий дружинник. – Он, грецький Бог врятував трьох отроків, яких вкинули в розжарену піч! Чули? Вогонь навіть не торкнувся до них!

– І всі повірили грекові? – запитав хтось зі старших дружинників, з кількома виразними шрами на щоці.

– Не всі, – погодився молодший дружинник. – А князь Дір навіть вимагав, щоб той волхв сотворив диво! Отут, перед нами. Бо, сказав князь Дір, не вірить йому і не стане далі слухати.

– І що грецький волхв?

– Волхв відповів: хоча й не можна випробовувати Бога, проте, якщо ви від щирого серця вирішили приступити до Нього, просіть, що хочете. Бог обов'язково сповнить по вірі вашій.

– І що князь Дір попросив?

– Попросив укинути до вогню свою священну книгу.

– Отсе добре мовив князь! Клянусь Даждбогом!

Довкола загомоніли. Молодий дружинник дочекався, поки гомін ушух, і з неприхованим торжеством промовив:

– Тоді грецький волхв вигукнув: «Прослави ім'я Твоє святе, Ісусе Христе, Боже наш, і нині – перед очима народу сього!» А потому вкинув свою книгу в полум'я!

– І що – не згоріла книга?

– Не згоріла!

Дружинник зі шрамами покрутив головою, мимохіть потягнувся за оберегою на шиї. Але відтак схаменувся, сховав руку аж за спину і сплюнув:

– Вигадаєш еси таке!

– Вигадає! – голосно підхопив хтось поруч.

– Хто не вірить, – повернувся молодий дружинник, – хай сам піде й подивиться! Он, там грек! І книга в нього в руках!

– Я видів сего дня ту книгу, – виступив наперед інший дружинник. – Книга ціла-ціліська, навіть шнурки не обгоріли.

– А ти сам видів, як волхв укидав її до вогню? – сіпнувся до нього старий дружинник.

– Ні. Сам не видів есмь. Але мені розповідав Мутимир, а йому – воєвода Радогаст. А Радогаст сам видів.

– Радогаст? Воєвода Радогаст?

– Еге! Радогаст не вигадуватиме. Не вигадуватиме ж?

– Радогастові я вірю.

Хтось невдоволений почав вимагати, щоб запитати самого воєводу, але на нього зачитькали.

Єпископ завершив проповідь і закликав охочих хреститись.

Великий князь трохи не вигукнув від здивування: першим зголосився воєвода Радогаст.

Несподівано позаду зчинилась метушня. Озираючись, Аскольд побачив, як з криками пробиваються крізь натовп кілька волхвів. Князь спохмурнів і рішуче заступив їм дорогу.

– Кожний вільний вибирати бога собі до вподоби!

Волхви ще дужче залементували, потрясаючи кулаками. На знак Данка дружинники оточили їх і ввічливо відтіснили.

– Заставляєш еси росів, – зненацька узявся звідкілясь князь Дір, – зраджувати своїх богів?

– Кожний єсть вільний!
– Не вільний! Тебе боятися, брате! Яко великого князя!
– Що хочеш еси, брате?
– Хай і волхви речуть своє слово!
– А хто їм боронить? Хай, оно, ідуть до грецького війська! Видиш еси, скільки греків довкола? Хай навертають їх до своїх богів!

Дір нахмурився, але промовчав. Аскольд стомлено запитав:

– Скажи, брате, хоч одного грека зуміли навернути до роських богів наші волхви?

Дір рвучко повернувся і, заклавши руки за спину, подався геть. З гурту висунувся воєвода Житомир і, не підводячи очей на великого князя, заквапився за Діром. Відтак ще чимало дружинників – хто, муляючись, а хто сміливіше, випинаючи груди, – теж відділились від гурту.

– Нічого! – посміхнувся їм услід Данко. – Зате, поглянь, княже, скільки охочих хреститись!

– Щоб догодити великому князеві, – скривився Аскольд; потім поривисто повернувся і глянув воєводі в вічі. – А якщо перемініться князь?

– Що речеш еси, княже!

– А нічого не речу! Тільки помислив єсмь уголос.

Єпископ Михайло був прикро розчарований, побачивши, що стільки росів не виявили бажання зректися поганства.

– Святий владико, ви зможете навернути їх у Києві!

– Сподіваюсь, архонте, що вони прозріють.

– Се і від вас залежатиме, святий владико!

– Ми сіятимемо зерна нової віри у твоїй державі.

– Ви матимете велику ниву.

– Потрібно чимало вчителів.

– Ми попросимо грецького царя.

– І храми Божі ти повинен возвести у своїй столиці.

– Обіцяв єсмь храм на честь мого покровителя Миколи.

Єпископ Михайло невдоволено засопів. «Не подобається, що прийняв єсмь Христа від Риму. Хай!» Князь боявся, що єпископ наплягати, аби хрестити його знову, бо, мовляв, хрещення від Риму не істинне. Болгарський князь розповідав, саме так вчинили римські єпископи. Але, мабуть, часи змінились, і нині Константинополь з Римом не ворогують.

Післяобід всіх охочих було хрещено. Грецький посол, синклітик Роман, сказав, що роси можуть повертатись до своєї країни, і переказав напутні слова від базилиса. Князь Аскольд подякував і переглянувся з Данком: бачиш, пропонують забиратись якнайшвидше. Потім хотів попрощатись з послами, але синклітик заявив, що супроводжуватиме разом з грецьким флотом хоробрих росів аж до Понту – на випадок загрози від піратів абощо. Воєводи невдоволено загули, проте великий князь вчасно випередив і голосно подякував за таку велику честь для росів.

Відтак звелів воєводам готувати дружину до відплиття.

Довгою видалась дорога назад до Києва. Стрибог, мов навмисно посилав тільки зустрічний вітер, і росам довелося безперестанно гребти веслами. Уже й волхви чинили треби, втопили кількох чорних півнів, але розгніваний бог не вмилоствлювався. Волхви погрожували, що се роські боги відвернулись через зраду. Дехто з наляканих дружинників зривав хреста – грецьку оберегу, і викидав перед волхвами в море. А на проповіді, які щоденно влаштовував єпископ Михайло, збиралося чимраз менше охочих.

На Хортиці, коли волхви приготувались приносити жертви під священним дубом, на майдані довкола жертovníка зібралась майже вся дружина. Єпископ кинувся, щоб перешкодити бісівським требам, та дружинники досить безцеремонно відтрутили грека, а дехто ще й пригрозив, що вони принесуть єпископа у жертву Дані, якщо він не відступиться. Наляканий єпископ звернувся за допомогою до великого князя, але той зніяковіло розвів руками.

– Такий звичай, святий отче! Дуже давній звичай.

Князь і сам потай учинив би треби Дані й Стрибогові, стривожений неприхильністю роських богів.

– Але твої стратіоти відрікаються від Бога!

– Тут володарюють роські боги.

Тим князь ще дужче образив єпископа, який так тішився, що йому пощастило повернути до істинної віри стільки варварів під стінами Константинополя. Через те він і зважився відправитись з ними на край Ойкумени.

– Бог володарює скрізь! Бог – єдиний і всюдисущий!

– Я вірю вам, святий отче, – глухо відповів Аскольд. – Але воям ще важко збагнути такі високі істини.

– Вони ж зрекались колишніх ідолів!

– Вони вважали, що здобувають собі прихильність ще одного бога.

І сподівались, він допоможе щасливо повернутись до Києва.

– Хіба вони не щиро приймали хрещення?

– Чому ж? Щиро. Мислю єсмь, що щиро, святий владико. Ви так ліпо рекалі їм про потугу грецького Бога.

– Вся моя праця пропала марно! Пропала!

– Святий отче! – нахмурився Аскольд і мовив з притиском: – Ви сподівались, за один вечір переконаєте росів зректися того, в що вони вірили все життя? В що вірили їхні отці і діди?

Єпископ Михайло зніяковів. Роський архонт слушно мовить. Не кожне зерно падає на благодатний ґрунт. Для багатих жнив потрібно ще багато праці.

– Я сподіваюсь на твою підтримку, архонте!

– У Києві, святий отче. Маємо наперед щасливо повернутись.

На лівому березі Дніпра біля порогів з'явилися численні загони степовиків. До ріки вони не наближались, але щодень рухались на північ, супроводжуючи роські лодії.

Стрибог, видно, й далі гнівався, і посилав зустрічний вітер. Роси що-

ранку приносили жертви. Даремно. Мусіли йти на веслах проти течії. Після довгої дороги виснажились украй. Зростало роздратування, і князь Аскольд боявся чим-небудь зачіпати дружинників. Попросив єпископа утриматись від проповідей. «Надолужите у Києві.»

На порогах волікли лодії майже дві сімциці.

– Добре, що хоч не переповнені грецьким золотом!

– Еге ж! Понадривались би. А так – упорожні!

Мовилось те голосно, та князь Аскольд вдавав, що не чує. Тільки супився і квапив дружинників, з тривогою позираючи на численних комонників, що бовваніли на видноколі.

Роси тим часом якось непомітно розділились на два табори: одна частина запобігливо кидалась виконувати кожне веління великого князя, інша ж несподівано поглухла до княжих велінь і озиралась до другого князя. Проте Дір наче й не завважував.

У Витичеві дружинників з поверненням вітали воєвода Волод і кінна дружина, що стерегла роські рубежі в Степу.

Увечері, на бенкеті, коли було уже випито чимало, і коли міцні меди роз'ятрили зачаєні образи, за столами зчинилась колотнеча. Хтось кричав, що похід виявився невдалим, бо великий князь зрадив роських богів, хтось почав вимагати, щоб Аскольд зняв з шиї чужу оберегу – адже не личить кланятись чужим богам за сими столами, а найзухваліші стали гукати, аби скликати дружинне віче і забрати великокняжого меча і віддати тому, хто справді гідний такої високої честі. Князь Дір сидів мовчазно, глузливо посміхаючись на той шарварок, і сьорбав мед з великої, різьбленої роським орнаментом, чаші. Так само байдужисько цідив поруч мед і князь Аскольд. Дехто уже й на ноги схопився, хтось загукав: «Дірові меч!» Тоді зірвався з лави воєвода Радогаст і, вихопивши довгого меча, ляснув плазом по столу, аж порозлігались тарелі та дзбани.

– Зітну голову кожному!

Навпроти з-за столу скочив на ноги Житомир.

– Ти!.. Теж богів зрадив еси!

– Поліна дерев'яні – твої боги! – гаркнув Радогаст.

– Поліна? Поліна – речеш? – сягнув за мечем і Житомир.

Але витягнути не встиг. Вмить князь Дір схопив за руку і потягнув до низу. Від несподіванки Житомир сів на лаву.

– Розгаласувались яко отроки! Нині нам котори якраз і бракувало! – похмуро мовив князь Дір.

Наступного дня, коли засурмили збиратись до лодій, Дір, ховаючи очі перед братом, заявив, що залишається у Витичеві.

– Збиратиму дружину на Джурджани. Умовлялись же з царем.

Воєвода Житомир, ховаючи очі – як і Дір, попросив великого князя відпустити його, мовляв, піде навпрошки на Іскоростень. Радогаст теж відпросився, почувши про похід на Джурджани. Князь Аскольд з радістю пристав і на се. І до Києва повертався тільки з нерозлучними Данком та Воєславом.

Через кілька днів, нарешті, з-за повороту виринули стрімкі київські

кручі, роси дружніш налягли на весла, і лодії немов полетіли над водою. Князь Аскольд прикипів очима: он, там, над кручами, уже розмальованими у золоті барви щедрим Овсеном, – високі заборола, верхи теремів, а внизу на Подолі – численні капища, торгові ряди, пристань.

Поруч з князем застиг єпископ Михайло, з острахом позираючи на високі урвища ліворуч, густо вкриті лісами. З протилежного низького берега до самісінької води теж підступали ліси. І на островах – густі зарослі. Дика пуща. Єпископ зіщулювся.

Ще здалеку роси побачили на пристані величезний натовп.

– Зустрічають, – порушив мовчання Аскольд.

– Завжди зустрічають дружину з походів, – мовив Данко.

Дружинники, вільні від весел, теж поскупчувались біля бортів. З кожним помахом весел віддасть скорочувалась, і чимраз виразнішими ставали постаті на пристані.

– У чорному зустрічають, – прошепотів князь. «Може, повернути лодії?» Йому вчувся плач.

– Вість випередила нас, – засопів Данко.

– У чорному... Се вперше, відколи єсмь великим князем. Навіть, коли вертали з Болгарії.

– Е-е, княже! Тоді дружину зберегли.

Князь не відповів. У пришиклій тиші тільки хлюпотіла вода під веслами. Потім з берега долинуло голосіння, і весла почали бити по воді в безлад.

Коли княжа лодія вдарилась об настил пристані, плач став голоснішим. Натовп заворушився. Воевода Будимир завбачливо вишикував дружинників, і вони стримували розбурхану юрбу.

З пристані перекинули дошки. На мить Аскольд навіть завагався. Але відступати нікуди. За спиною зчинився невдоволений гомін. «Нетерплячі!» Не підводячи очей, князь ступив на дошку. І знову на хвилю зупинився. Дошка неприємно дрижала під ногами. «Ще зламається! Клянусь Святовитом!» Аскольд мимохіть хапнувся до шиї, та, ще й не намацавши хрестика, схаменувся.

– Хай тобі!

– Що речеш, княже? – не второпав за спиною Данко.

– А ніщо! – відмахнувся Аскольд і рішуче ступив далі.

Першим його привітав Будимир. Вклонившись, похмуро проказував належні слова, а очима шукав когось на лодіях. «Діра?»

– Відають про невдачу? – обірвав Аскольд.

– Відають, княже, – ще дужче спохмурнів воевода.

Опісля вітали великого князя старійшини Києва, бояри, купці. З належною повагою виголошували вітання, а в очах інше: що трапилось під стінами Царгороду? «Хто ж запитає?» Побачивши, як муляється Будимир, Аскольд мовив голосно:

– Князь Дір зі своєю тисячею залишився у Витичеві. І Радогаст. Пильнують за Степом. Неспокійно нині в Степу.

Над пристанню прокотився гомін, натовп заворушився дужче. Тим ча-

сом до берега приставала решта лодій, дружинники в'язали їх до палей, інші уже мерщій кидали дошки.

– Де ж військо згубив еси, княже? – пролунав деренчливий голос.

«Видослав?» Старий волхв висунувся з натовпу і погрозово звів руки. «Скільки ж літ йому? Невмирущий дід!»

Видославові слова неначе хвилею прокотилися над юрбою, і, куди вони сягали, западала тиша.

– Буря розкидала лодії. Під самісінькими стінами Царгорода.

І княжі слова хвилею прокотилися над принишкою пристанню. Волхв перечекав, поки вщухло, і знову підвищив голос:

– Зрадив еси роських богів! І відвернулись від дружини!

Зчинився лемент, аж у вухах лящало. Хто що там кричав, до кого звертався – не збагнути. Зціпивши зуби, князь дивився у вічі волхвові.

– Роські боги суть ідоли дерев'яні! – несподівано сміливо ступив до Видослава єпископ. – Сліпці! Дереву поклоняєтесь!

Старезний волхв поглянув на незнайомця; либонь, здогадався, хто він, зверхньо окинув його, і повернувся до князя:

– Отсе здобув еси у грецькій столиці?

Аскольд пошукав очима Будимира і звелів:

– До терема!

Будимир якусь мить насуплено не рухався, але, побачивши, як поповзли брови у великого князя, підкорився. Важко видихнувши, кинув комусь там:

– Коня для великого князя!

Потім дав знак gridням, і почали відтісняти натовп.

Видослав щось закричав, але княжі варяги безцеремонно відтрутили його набік. Згодом волхвові слова потонули в галасі, що сколихнув пристань: з лодій зісходили дружинники, і натовп з вереском попер уперед.

Коней підвели ще й воєводам та єпископові, і в супроводі варягів процесія, нарешті, рушила до узвозу. За спиною залишався лемент, плач, прокльони – але князь не озирався і дужче стискував здухвини коневі.

Коли вибрались узвозом, перетнули міст і опинились всередині укріплених стін, воєвода Данко несміливо озвався:

– Княже, дозволь!

– До власного терема квапишся?

– Мислив єсмь, княже, уже не потрібен тобі сего дня.

Поруч так само винувато ховав очі Воєслав.

– Йдіть! Вільні есте! – махнув Аскольд, потім повернувся до Будимира, наморщив чоло. Ага, мусить же ж розпитати його, що діється в Києві. – А ти ректимеш про справи!

Княгиня зустрічала Аскольда на порозі терема, спустившись з високого ганку. Її підтримували під руки двоє дівчат, бо постаріла після синовії загибелі княгиня ледве рухалась.

Аскольд зрадив її кволій усмішці, низько вклонився.

– Повернувся еси щасливо! – княгиня перехрестила мужа.

– Сам вернув єсмь. А половину дружини втратив.

– З тобою – Бог, княже!

– Святого отця, ось, привіз із Царгорода.

Єпископ висунувся наперед, перехрестив княгиню. Та спробувала нагну-
тись, щоб поцілувати руку святому отцеві. Служниці не второпали, підхопили
княгиню міцніш, либонь, злякавшись, що вона може упасти.

– Благословіть, святий владико! – прошепотіла княгиня зі сльозами на
очах. – Дочекалась єсмь.

Єпископ осінив її, простягнув руку для поцілунку.

Князь Аскольд пошукав очима домаражича, показав на грека.

– Відведеш еси до покоїв! Дбатимеш як про князя.

Згодом, піднімаючись по сходах і ніяково позираючи, як майже воло-
чать дівчата безпомічну княгиню, Аскольд мовив:

– І церкву пообіцяв єсмь збудувати в Києві.

– Добре, княже! – прошелестіла княгиня.

«Але вона уже не годна ходити до церкви.» Князь швидко продовжив:

– Давно намислив єсмь. Але з Риму не прислали вчителів. І будівничих
не прислали. Тільки обіцяли.

– Сам рік еси, у Римі помінявся владика.

– Грецький цар обіцяв допомогу. Святого отця, ось, послав з нами.
Розуміє нашу мову.

На обличчі в княгині народилась квола усмішка.

– Се добре, що розуміє. Дуже добре, княже.

– Попрошу ще вчителів. Хай пояснять нову віру. І будівничих. Збудуємо
церкву. Як у Царграді. Данко розповідав: ліпі грецькі капища. Уздрять роси – і
увірують. Радогаст уздрів – і хрестився. Першим хрестився під Царгородом.

Стомлена княгиня, задихаючись, тільки закивала. Нагорі Аскольд
почекав на неї, ще раз уклонився і подався до Золотої світлиці, кинувши
Будимирові, щоб йшов за ним. Якби воєвода здогадався відпроситись, з
радістю відпустив би його. Але Будимир, не підводячи голови, посунув
вслід за князем.

З вузьких віконець Золотої світлиці виднілись заборола. Синє небо над
ними потьмяніло. Гілля на деревах хилиталось: либонь, звівся вітер. Від
того летіло додолу пожовкле листя.

У світлиці – порожнеча. Стіни, прикрашені зброєю; лавиці під стінами,
масивне крісло з високою різьбленою спинкою і різьбленими бильцями.
Київський стіл. Стіл великого князя.

За спиною засопів Будимир, і князь Аскольд рішуче попрямував до
крісла, усівся і показав воєводі на лаву.

– Речи!

У Києві – спокій, почав розповідати Будимир. Київська дружина пильнує.
За літо ніхто не наважився переступити кордони роських володінь. Зі Степу,
звичайно, завжди небезпека. Хозари припишкли, хоча Сівєра й далі платить
їм данину. Тривожніше у полунощних землях. Звісно ж – від варягів.

Князь Аскольд повагом кивав головою, втупившись у вікно. З–поза час-
токолу поповзли догори хмари. З дерев рясніше полетіло листя. «Про варягів

мовить?» Знову – варяги. Через роські володіння ведуть великі торгові шляхи. І найкоротша дорога для походів на Царгород. Волинські варяги споконвіку зазіхають на київські землі. Довелось будувати укріплення: одне – на Західній Двіні, в Полотеску, друге – на Дніпрі, на переволоках, у Гніздові; ще одне – далеко в полунощних землях, у словенських володіннях. Полунощні словени теж обурились проти волинян і прогнали за море. Потім прикликали Рюрика з братами, теж варягів, але не з Волина. А минулого літа пішли уже проти Рюрика. Котору зчинив Вадим. Мовили, внук Гостомислів.

– Рюрик переміг Вадима, – продовжував безбарвним голосом воєвода, не підводячи очей. – Хто тягнув руку за Вадимом, повтікали з Новгороду. Багато втекло до Києва. До тебе, княже.

Аскольд кивнув. Вітер за вікнами, мабуть, подужчав. Хмари посунули густіш. У світлиці потемніло.

– Рекли: Вадим убитий. Рюрик один запанував над усіма полунощними землями.

– То й що? – нарешті, коли Будимир на мить замовк, перевів на нього погляд великий князь.

– Новгородці кличуть проти Рюрика.

Аскольд скривився. Не вперше кличуть. Побачивши, що князь не збирається відповідати, а знову втупився у вікно, воєвода глухо повторив:

– Проти Рюрика кличуть тебе новгородці, княже!

– Давно мовив їм: проти Рюрика не піду!

– Рекли новгородці: Рюрик хвалився, що Київ забере у тебе.

– Хай спробує!

– Забрав уже Полотеск. Город твій на Західній Двіні уже забрав Рюрик.

– Полотеск, речеш єси?

– Рюрик посадив там свого нарочитого мужа.

Великий князь наморщив чоло, правицею поволи потер скроню. «Посадив свого нарочитого мужа. Не гоже...»

– Пошлемо дружину. Узавтра. Нині вільний єси, воєводо.

Будимир поглянув на князя, підвівся і замулявся. Мабуть, мав ще новини, здогадався Аскольд і мерщій повторив:

– Вільний єси!

Коли ушухли важкі Будимирові кроки, Аскольд знову перевів погляд до вузьенького вікна. І просидів непорушно до сутінок.

Хмари на небі чимраз темнішали, потому почав накрапати дрібненький дощик. Яскраві барви потьмяніли зовсім. Стало тоскно. «Осінь...» Князь зітхнув. Чоловік гадає: все – ще попереду. Ба, настає хвиля, і несподівано усвідомлюєш: все уже минулося. «І залишився сам-один.»

Вітер, напевне, вщух, бо гілляччя на деревах не хиталось. Подеколи зривалось листя і падало великими жовтими краплинами.

«І сина немає. Жодного спадкоємця.»

У Золотій світлиці стемніло. Дворищем завивав вітер, десь від брами долинало перегукування вартових. «Пильнують! Великий князь єс്മ. Навіщо?» Аскольд труснув головою. Роззирнувся. Така простора світлиця. Пів-Києва

вміститься. «Стемніло вже?» Князь плеснув у долоні. Вмить прочинились двері і на світлому тлі з'явилась догідливо зігнута постать.

– Вогню!

Княже веління повторилось відлунням, і негайно до світлиці вступили кілька робів. Вони мовчки повтикали смолоскипи-світільники і безшелесно зникли. Зачинились і двері.

Темінь сховалась по закутках, тьмяво спалахнуло золото щитів на стінах, заблищали вичовгані лавиці, а вікна немов хтось позатулював знадвору чорним платом.

– Княже!

Аскольд ворухнувся. У прочинених дверях – застигла постать.

– Княгиня веліла запитатися про трапезу.

Якусь хвилю князь дивився на слугу, намагаючись збагнути, що той мовив. «Трапезу?» – здогадався нарешті.

Колись, щоразу після повернення з походу, сюди у Золоту світлицю вносили столи, застеляли їх білими убрусами, заставляли медами та винами: великий князь влаштовував бенкет – бенкет для воєвод та київських бояр. Он, там, на покуті сиділо з десяток гусярів і голосними співами прославляли походи російської дружини та її князя. Ось, тут, на чільному місці сидів він сам – великий князь, високо підносив братницю з медом, дякував російським богам за прихильність і складав подяку своєму військові.

– Перекажеш еси, княгині: прийду!

Слуга миттю зник за дверима. Аскольд поволі підвівся. Відсилив меча у золотих піхвах. «Великокняжий!» Поволікся до стіни, позаду крісла, де стриміли два кілочки. Підступивши ближче, напіввитягнув меча з піхов. Воронене лезо заблищало у мерехтливому світлі. Важкий меч. Чи, може, рука стомилась. «У Рославову б руку!» Аскольд зіціп зуби і заплющив очі від болю. «Нема Рослава!» Стомлено підвів повіки. Лезо переливалось тьмявими блисками. Важкий меч, що й казати. «Може, віддати його? А що? Зібрати віче – і віддати!» Аскольд навіть посміхнувся. Віддати великокняжого меча – і ніяких клопотів. Меча віддадуть, звісно, Дірові. То й нехай!

Аскольд поривчасто повернувся і оглянув світлицю. Тоді, завтра отут, у сій залі, на лавах сидітимуть бояри, старійшини, воєводи – триматимуть раду. І він, Аскольд, сидітиме між ними на лаві. Звичайно, не в кутку, а трохи ближче, на почесному місці. А на отьому столі сидітиме Дір – з сим мечем.

– Ні!..

Схаменувшись, князь Аскольд зиркнув на двері, чи не почув, бува, хто-небудь. Відтак рішуче запхнув меча до піхов, аж клацнуло, причепив назад до пояса і, споважнівши – немовби Золота світлиця була переповнена, твердо попрямував до дверей.

Слово п'яте.

УЧИТЕЛЬ

– Кіріє, прокидайтеся! Уже ранок.

Георгій, син стратиґа Теодосія, ворухнувся, розплющив повіки, проте, засліплений яскравим промінням, невдоволено зажмурився. Негайно зашелестіли по мармуровій підлозі босі ноги, через мить вікно було запнуто, і кроки зашелестіли назад.

Юнак розплющив очі, упізнав поруч ложа вродливу невірльницю.

– Хайре, мій володарю!

Георгій солодко, до хрускоту, потягнувся. Відтак пружно підхопився і сів на постелі. Невірльниця наставила в глечиках свіжих квітів, і в спальні пахнув приємний запах. Глибоко вдихнувши, Георгій поманив дівчину. Вона підійшла ближче, нахилила голову. Пишне русаве волосся, переливаючись, потекло через плече. Юнак занурив в нього пальці, став перебирати. Затим торкнувся оголених рук. Ніжна і гладенька шкіра вилискувала і була ледь прохолодною після вранішньої купелі.

– Гарна ти сьогодні!

– Для вас, мій володарю! – звела дівчина глибокі сині слов'янські очі і ворухнула тоненьким станом, немов сколихнувшись від подуву вітру; на шії задзвеніло намисто, подароване їй у цих покоях за нічні любові.

Георгій простягнув руку і пальцями окреслив лінію персів.

– Покличу ще!

– Пері харес'!

За днини невірльниця розмовляла тільки грецькою мовою. Зате вночі, коли Георгій пестив її, дівчина забувалась і щось шепотіла рідною мовою. Звичайно, Георгій не розумів слів, але їх мелодія бентежила. Такою ж мовою інколи розмовляв батько, якщо в них бували гості зі слов'янських земель. Вранці юнак просив дівчину що-небудь сказати на тій мові, але вона заперечно хитала головою, а в очах западав смуток.

Георгій попестив щоку невірльниці, та потім уже рішуче відкинув шовкове покривало і подався до басейну серед дворища.

Поки настав час аристон², Георгій встиг виконати гімнастичні вправи і вкупатись у басейні. Цю щоденну звичку прищепив суворий батько – людина військова. Сонце сягнуло полудня, коли нарешті слуга переказав за прошення матері до аристарію³.

Перевдягнувшись, Георгій останнім зайшов до аристарію. Стіл – зі слонової кості, з точеними ніжками, що виглядали з-під білосніжної скатертини, – було уже накрито. За столом, навпроти одне одного – батько і мати; попід стіни – невірльниці, усі напрочуд однаковісінькі, молоді і вродливі

¹ дуже тішуся (грецьк.)

² сніданок (грецьк.); у багатьох бізантійських сім'ях снідали досить пізно.

³ їдальня (грецьк.)

світлокоші слов'янки. І навіть вдягнені однаково. Одна лише з-посеред них виглядала значно старшою, і розпоряджалася в аристарію.

– Хайре! – поштиво вклонився Георгій.

Поруч смаглявої матері, грекині, батько-слов'янин здався ще світлішим. У синіх очах зачалася зажура. При найменшій нагоді мати знаходила спосіб нагадати про своє власне грецьке походження, під час розмови в неї на губах з'являлась презирлива посмішка. Відвертіше проявляти зневагу не наважувалась: син князя-варвара Теодосій був багатим і мав надто високу посаду в Імперії.

Змішані шлюби в Бізантії ніхто не засуджував; навпаки, вони заохочувались, бо саме так утверджується в імперіях новий – імперський – етнос. Проте знатні грецькі роди вперто пишались древніми генеалогіями, виводячи свої роди трохи не від грецьких богів чи, принаймні, від знаменитих героїв.

Хоча Георгій давно збagnув складну павутину стосунків між батьками, він не наважувався порушувати ту дивну гру, яку грали вони троє – гру в турботливих і дружніх між собою батьків та чемного сина.

– Хайре, Георгію! – відповів батько, жестом припросив сина за стіл, відтак підвівся. – Подякуємо Богів!

Мати теж підвелася – граціозно і нечутно, і побожно перехрестилась до великої ікони в масивній золотій рамі.

Шанобливо перехрестився і Георгій, зашепотів слова молитви. Коли знову повсідалися за стіл, мати кивнула до розпорядниці, і служниці вмити безшелесно заснували по аристарію.

Посередині столу стояв глечик з розкішними трояндами. На яскравих червоних пелюстках блищали крапельки води.

– Гарні? – запитала мати Георгія.

– Гарні.

– У тебе чудовий смак, Ірино! – похвалив і Теодосій.

– Троянди допомагають хворим очам, – зауважила мати; віднедавна в Константинополі серед жінок з'явилась мода проявляти особливу турботу про красу очей.

До столу підступила чашниця, по черзі налила вина. На стінках амфори з високою і тонкою шийкою блищали крапельки вологи. За чашницею з'явилась друга служниця, тримаючи амфору з чистою водою, – щоб розбавити, за грецьким звичаєм, вино.

Теодосій кивком відіслав служницю далі: він пив вино нерозбавленим. Ірина зверхньо скривилась і процідила:

– Скіфська звичка!

Як і щоразу, Теодосій спалахнув, потім зиркнув запитально на сина. Очевидно, Георгій почув, на обличчі виступили плями. А коли служниця нахилила амфору з водою, прикрив келиха.

– Не треба розбавляти!

Служниця відсахнулась, вода хлюпнула на руку і на стіл. Георгій спробував непомітно струхнути крапельки з руки, потім узяв келиха і високо підніс його.

Ірина все ж стрималась. Та враз її погляд упав на мокру пляму на білосніжній скатертині. Вона потемніла і плеснула в долоні. Негайно виринув євнух, догідливо схилив голову.

– Оцю, – показала Ірина, – висікти за незграбність!

Євнух слухняно закивав. Служниця мовчазно поставила амфору на стіл, покійно вклонилась і зашелестіла за євнухом.

Влучивши мить, Теодосій зустрівся поглядом із сином і докірливо похитав головою.

Снідали мовчки. Ірина не терпіла за столом ніяких розмов. Лишень коли служниця внесли прохолодні напої і великі грона винограду, вона, як завжди, озвалась першою:

– Сьогодні на Іподромі будуть басилевс з базилісою.

Теодосій поморщився. Післяобід вони усі троє мали відправитись на Іподром, на великі змагання колісниць. Георгій хотів було відмовитись, проте мати наполягла на своєму.

– Якщо випаде слушна нагода, – посміхнулась Ірина до сина, – дід Костянтин, можливо, представить тебе басилевсові.

– Навіщо? – збентежився Георгій.

– Нехай побачить тебе. Дід уже розмовляв з ним. Розповів, що ти – найкращий учень з цього випуску Магнаври. Пора подбати про твою кар'єру – щоб була гідною для тебе.

Георгій зняковіло повів плечем, потім пробурмотів:

– Мовив Соломон: у серці людини багато гадок, але виповниться задум Божий.

– Звичайно, сину! Але нехай басилевс має на увазі.

– Тим більш, – глузливо озвався Теодосій, – що басилевс нині заграє з константинопольською знаттю.

– Що в тому поганого? – вередливо підбрала губи Ірина. – Він шанує стародавні роди, які є опорою Імперії.

– Родовиті уже визнають конюха за свого?

– Басилевс Василь походить з роду вірменських царів Аршакідів.

– А через них – з роду самого Артаксеркса! Цю побрехеньку вигадав Фотій – вдячний, що Василь повернув його із заслання, після смерті Ігнатія, і знову наставив патріархом.

– Злі язики намовляють проти Фотія.

– Але про це вся столиця знає! – засміявся Георгій.

– Що б там не мовили, – підвищила голос Ірина, а Василь – басилевс! Володар Ромейської імперії. Ось, тринадцять років!

– Це правда, – зникла посмішка в Теодосія – За царський трон він тримається чітко. З цим всі мусять змиритись.

– І синів коронував. Далекоглядний. Щоправда, Костянтин загинув торік.

– Василь має ще двох синів. Тепер, мабуть, Лева готує для трону. Лев – співправитель. Уже десять років. А про освіту як дбає! Фотія повернув із заслання, щоб виховував його дітей.

Ірина поморщилась: патріарх виховує дітей конюха.

– Що ж, – продовжив Теодосій, – нарешті, Імперія отримала справжнього володаря. Не розпусника чи п'яницю. Дбайливого господаря. І про спадкоємця дає. Щоб був освіченим. Мовлять, син конюха виявив неабиякі здібності.

Ірина тільки пирхнула, натомість обізвався Георгій:

– Лев – найкращий учень в Магнавірі. Його уже тепер називають Філософом.

– Ти знайомий з ним? – повернулась до сина Ірина.

– Так, трохи. Лев теж часто буває в бібліотеці у Святій Софії. Якось ми розмовляли про грецьку філософію.

– І що?

Георгій здивовано поглянув на матір.

– Ну, як він розмовляв з тобою? Що казав?

– Як розмовляв? Прихильно. Лев – цікавий співрозмовник.

– А що мовив про тебе?

– Про мене? Відзначив мої глибокі знання Плотина, Прокла, неоплатоніків. А хіба що?

Ірина аж проясніла на лиці, але не встигла похвалити сина. Теодосій випередив:

– Я гадаю, тобі треба пильнуватись перед Левом, Георгію!

– Чому? Лев – філософ, і, без сумніву, шанує кожного, хто схильний до науки.

– Лев колись стане базилевсом. Базилевсом! І захоче бути єдиним світочем науки в Імперії. І прибере з-перед очей усіх, хто може виявитись хоч трохи розумнішим за нього.

– Для чого? – розгубився Георгій.

– Щоб не кидали тіні на нього.

– Але хто може кинути на нього тінь? Він же – найвище! Та й кому він може позаздрити? Навпаки! – Георгій навіть посміхнувся. – Він підтримуватиме таланти в підвладній державі: адже ж він, як ніхто інший, розумітиме їхню справжню вартість! Якраз на них мудрий володар і опирається.

– Коли філософ стає володарем, він забуває про мудрість.

– Але, ось, Соломон був філософом і мудрим правителем.

– Соломон успадкував владу. Царську владу! Мудрість ніколи не шанується тим правителем, який прийшов з черні і захопив владу силоміць. Він ніколи не забуде свого плебейства. Такому володареві не досить корони і пурпурових сандалій. Він і дня не в змозі прожити, щоб піддані не прославляли його як наймудрішого з-посеред наймудріших – яснішим від самого сонця. І прагне панувати лише в образі бога, чи, як нині, в образі намісника Христа.

– Годі! – рішуче обірвала Ірина. – Годі про політику! Подумай ліпше, сину, про одяг для сьогоднішнього виходу.

На цьому аристон було завершено. Ірина заквапилась нагору, до гінекею, щоб старанно приготуватись до поїздки на Іподром. За нею по-сунув цілий гурт служниць.

Теодосій з посмішкою провів її поглядом, кивнув синові і відправився до бібліотеки. Часу мав ще вдосталь, і хотів почитати кого-небудь з улюблених філософів. Це було єдине, що примирювало з життям в столиці. Коли траплялось супроводжувати Ірину, він виконував цю повинність з неприхованим небажанням і щоразу страшенно нудився на бенкетах і видовищах. Проте змінити що-небудь не мав змоги – такі закони вищого світу.

Заким Ірина знову вийшла зі своїх покоїв, збігло чимало часу. Георгій навіть засопів невдоволено, докоряючи, а Теодосій тільки незворушно спокійно кивнув.

Ірина не вважала за потрібне квапитись. Це простолюду змушений топтитись на Іподромі ще з учорашнього вечора, щоб потрапити на трибуни і захопити зручні місця; знатні ж мають іменні крісла, які ще й оберігаються надійними слугами.

Не вважала Ірина і за потрібне з'являться на прийомі, які влаштовував перед ристалищами базилевс для представників партій. Колись димархи зелених і димархи голубих мали окремі фіали¹: венети-голубі – фіалу Хрисотрикліну, прасини-зелені – фіалу трикліну Юстиніана. Звичайно, базилевс з'являвся спочатку перед венетами, відтак – перед прасинами. Василь звелів димархам обох партій збиратись разом – у фіалі Триконха. Тепер, під час короткого прийому, коли базилевс на кілька хвилин з'являвся на іліаку Сигми – розкішного балкону тронної зали, накритого зверху золоченим дахом, опертим на п'ятнадцять колон із зеленого тесалійського мармуру, – внизу, довкола фонтану зі срібними краями, падали ницьма у вітанні вперемішку: венети і простолюдини – зелені. Голубі відчували себе ображеними – тим більш, що на місці їхньої фіали Василь звелів спорудити баню, а на місці фіали прасинів – храм Нової Басиліки. «Манери конюха!» – заявила Ірина і перестала брати участь в тих прийомах.

Карета давно чекала. Слуги допомогли піднятись, зачинили дверцята. Теодосій дав знак візничому, і коні рушили.

Їхати довелось довго, найлюднішими вулицями і форумами. Віконниці будинків і вітрини ергастерій² були щільно позачинювані, щоб невдоволена чернь не влаштувала погрому.

Форум Костянтина перед Іподромом, а також Халку і Мілій уже переповняли ескувітори. Мимо них вирував людський потік. Здавалось, вся столиця прагне протиснутись на Іподром, але трибуни не могли прийняти всіх бажаючих. Щасливці давно позаймали призначені для простолюду місця на північній трибуні, а тих, кому не поталанило, ледве стримували кремезні ескувітори. Звідусіль линули просьби, прокльони, страхітливі погрози, проте охоронці не відступали ні на крок, а коли хто-небудь настійніший пхався наперед, застосовували зброю. Поранених і вбитих відносили набік і кидали напризволяще.

¹ майданчики з фонтанами під балконами Великого Палацу

² ремісничі майстерні, що часто були водночас і крамницями

Карети з вельможами ескуїтори пропускали безвідмовно, і захищали від натовпу, бо часто винахідливіші вдавались до хитрощів, прокрадалися мимо карети, вдаючи слуг, і таки, зрештою, опинялись на заповітному Іподромі.

Теодосія супроводжували власні охоронці. Вони швидко проклали шлях до входу, а четверо дужих стратіотів провели стратига з сім'єю на Іподром і залишилися за кріслами.

Теодосій похмуро обвів поглядом стовпотворіння на трибунах, скривився, щось мовив, проте слова потонули в галасі. Іринине обличчя, навпаки, уже палало збудженням. Вона оглядалась, когось упізнавала, одних вітала граціозним жестом, іншим тільки кивала, але теж вишукано і з чарівною посмішкою.

Нараз людське юрмовисько зашуміло ще дужче: герольди оголосили про появу басилевса. Сто тисяч пар очей умить прикипіли до кафисми. Трибуни аж ревли, згоряючи від нетерпіння, аби отримати першу втіху сьогоднішнього видовища: побачити на власні очі богорівного чоловіка в царській багрянці.

А коли у відкритій ложі кафисми з'явилась, нарешті, висока і кремезна Василева постать, увесь Іподром зірвався на ноги і, надриваючи голос, почав скандувати хвалу.

Теодосій був змушений теж підвестись, та ще й удавати втішеного: повсюди нишпорили царські послухи, чи немає кого-небудь невдоволеного. Поруч кричала осанну Ірина. Потай покосувавши очима на неї, Теодосій з подивом відзначив, що її очі насмішкувато примружились. Проте збоку навряд чи хто-небудь засумнівався в її відданості: кожна роль вона грала досконало.

– Навіщо стільки похвал? – загукав до вуха Георгій.

– Коли держава процвітає, хвалять лад у державі, – нахилився Теодосій. – А коли держава загниває, хвалять володаря.

Нагорі у ложі велично возсідав басилевс Василь, у багряноту колоквії, із зображенням розп'ятого Ісуса, з царським вінцем на голові, і з насолодою вбирав цей галас. То була найвища нагорода за довгий і важкий шлях на вершечок цієї піраміди, що звалася Ромейською імперією. Він легенько ворухнув рукою – так, задля потіхи, і ошчасливлений тим натовп негайно заревів ще дужче.

З такого ж золоченого крісла поруч милувалась щасливою юрбою basilisa Євдокія. Вона виглядала, мабуть, ще царственніше, бо надавала цьому значно більшого значення.

По обидва боки від царських крісел завмерли спатарії-охоронці з мечами і важкими бойовими сокирами, з похмурими, немов закам'янілими обличчями. «Нормани», – упізнав Георгій. Він поморщився. Людське ревище оглушувало, а оці двоє людей, отам – нагорі, у золотих коронах, виглядали несправжніми.

– Вони грають царів! – не втерпів юнак.

– Чернь!

Георгій поглянув на батька: кого він має на увазі. Теодосій, син слов'янського князя, повторив, нахмурившись:

– Влада в імперії давно належить черні. Давно втратила царське походження.

Мабуть, Теодосій мовив надто голосно, бо озирнулась Ірина, і її брови застережно злетіли дотори.

Тим часом почались проголошення здравниць базилевсові від імені міських димів¹.

Венети і прасини дружно підтримували димархів, повторюючи кожну фразу чітко визначене число разів – згідно царського припису. Шістдесят разів урочисто і натхненно лунало над Іподромом: «Хай милує тебе Бог, імператоре!», п'ятдесят разів: «Завжди твої раби, імператоре!», сорок разів: «Імперія з тобою, базилевсе!», і ще й ще – і чимраз з більшим запевненням у відданості.

Було від чого очманіти, не те, щоб охрипнути. Проте натовп самовіддано скандував осанну, бо ж такі їхній володар – наймогутніший володар в цілій Ойкумені, бо саме завдяки йому вони, ромеї, – наймогутніший народ під сонцем. Не абищо!

Коли привітання завершилися, базилевс благословив помахом руки димархів, галас почав ущухати. Георгій посміхнувся до батька і потицяв пальцями до вух, мовляв, зовсім оглух.

– Це лише початок. Зараз розпочнеться найголовніше.

Трибуни знову загаласували. На арену виїхала перша колісниця, запряжена четвіркою білих коней. Базилевс особисто привітав візничого в голубому плащі, напівпіднявши руку, і негайно уболівальники з партії венетів озвались голосними криками. Та все ж їх було значно менше, і їхні вітання затопила могутня хвиля улюлюкання майже ста тисяч прасинів.

Під кафисмою, де розташувались венети, чимало посхоплювались з місць і вимахували голубими прапорцями. Навіть Ірина підвелась, вітаючи улюбленого базилевсового візничого. Теодосій приплющив очі, а Георгій з посмішкою стежив за сусідами.

З брами з'явилась друга колісниця, запряжена сірими кінями, з візничим у зеленому плащі, і теж почала почесне коло.

Як тільки прасини на протилежних трибунах заревли, вітаючи колісницю, а венети здійняли приголомшливий свист, Георгій задля розваги заплескав у долоні.

– Георгію! – оглянулась Ірина. – Ми, звичайно, уболіваємо за царську колісницю!

– А мені більше до вподоби друга! Оті сірі коні!

– Георгію!..

З сусідніх місць почали оглядатись, і, мабуть, вважаючи все за жарт, поблажливо посміхались. Майже біля самісінької кафисми сидів і дід, куропапат Костянтин, у перетканому золотом хітоні з пурпуровими берегами. Він теж повернувся і з добродушною – дідівською! – посмішкою насварив онука.

– І Докіани, он, запримітили! – прошипіла Ірина, не повертаючи голови і вишукано всміхаючись до когось.

¹ об'єднання, на які поділялось населення Константинополя

На лаву нижче і на чотири місця вправо розташувалась сім'я Романа Докіана. Його двадцятип'ятирічний син, катепан Іоанн, не роззирався, прикипівши поглядом до арени, зате обидві дочки пообертались і дозволили догори брови. Старша з них, уже заміжня, нахилилась до молодшої, Анастасії, і щось зашепотіла до вуха. Та, нараз зашарівшись, відвела очі.

Георгій зняковів. Він знав, що подобається Анастасії, а мати навіть натякала й про можливі заручини: мовляв, дід Костянтин і Роман Докіан давно мріють породичатись. Юнак навіть звик до цієї думки, і часто мимоволі уже ставив красуню Анастасію поруч себе.

Коли дівчина знову підвела очі і поглянула в його бік, Георгій ввічливо вклонився, вітаючись. Материнське око Ірини відразу спостерегло те, і вона задоволено посміхнулась.

Колісники зробили, під несамовитий рев стотисячної юрби, перше почесне коло, зупинились на висхідній лінії – навпроти кафисми, і чекали на знак басилевса. Візничі застигли в напруженні. Стояли на колісницях, широко порозставлявши ноги і міцно підібравши віжки. Мабуть, востаннє подумки перебирали, чи не забуто чого-небудь, бо потім не матимуть часу ні ногу безпечніше переставити, ні віжку підтягнути, ні одяг поправити: потім будуть лише жахливі перегони.

Для колісниць – посипана свіжим піском доріжка, трохи менше двох стадій, попри довгий ряд статуй – посередині Іподрому, і попри високі і тверді-камінні трибуни, що відділяли цих двох чоловіків у плащах різного кольору і вісьмох коней, теж різної масті, від ста тисяч розпалених уболівальників.

Голосно засурмили герольди, басилевс поволі звів руку, Іподром затамував подих, віжки напнулись, мов струни. І, ось, ромейський володар махнув рукою.

І тієї ж миті візничі пустили віжки, а навчені коні чимдуж рвонули з місця, щоб потім першим почати завертати на протилежному кінці Іподрому, де стояла статуя Теодосія Великого, і не зачепити ненароком мармурового поворотного стовпа.

Але вихопитись наперед не вдавалось. Обидві передні пари коней – і білих, і сірих – гнали так, що збоку усі чотири витягнутих і мокрих морди зливались в одну лінію.

Перше коло, друге, третє колісники мчали поруч, немовби туго зв'язані докупі. На трибунах прасинів після хвилі затишшя знову закипало. Уже лив свист – чимраз густіший і дужчий, улюлюкання, хтось підбадьорював візника в зеленому плащі, дехто глузував над іншим, який відрізнявся від першого лише кольором плаща.

Серед венетів панувало мовчання: обачно вичікували. Попереду двадцять кіл: всього – сімдесят дві стадії.

Небавом над ареною тільки височіла мармурова голова Теодосія Великого та два високі стовпи: стовп голубих навпроти південних трибун, і стовп зелених – навпроти північних. Решта – гранітний і мармуровий обеліски, Зміїна колона посередині, численні брами – давно зникло серед густої куряви. Проте

уболівальники бачили коней і крізь куряву, і навіть вирізняли колір плащів.

Георгій теж прикипів до того заворожуючого видовиська. Потай пильнучи за сином, Теодосій чимраз хмурнішав.

– Випереджає! – вигукнув Георгій, додивившись таки, що колісниця із сірими кіньми на невольому мить першою проскочила за мармуровим стовпом. – Випереджає-є!

Сто тисяч прасинів теж побачили крізь хмару куряви, що сірі коні на якусь стопу випередили білих. Надалі буде легше. Тепер на кожному повороті візничий у зеленому плащі може братись якомога ближче до стовпа, а супротивник мусить пригальмовувати. Ще коло, ще два, ще п'ять – і, ось, білі коні уже ледве сягають мордами хвостів передніх сірих коней.

Що зчинилось серед прасинів! Здавалось, від лементу і тупотіння ніг обвалиться Іподром.

Над трибуною венетів повисла тиша. Басилевс понуро посунав до гори брови, забарабанив пальцями по бильцях. Але це анітрохи не допомогло візничому в голубому плащі. В наступному, передостанньому, колі він знову мусів пригальмувати, щоб передня колісниця не затиснула білих коней до стовпа.

– Випереджає! – підхопився Георгій!

– Георгію! – смикнула за плащ Ірина.

– Попереду! Наша колісниця попереду!

– Наша – програє! – Ірина озирнулася і розвела руками, мовляв, син не розгледів, яка ж колісниця попереду.

На мить Георгій розгубився, і собі оглянувся навколо. Які похмурі обличчя! А син Романа Докіана, катепан Іоанн, щось нагально кричить з перекинутим від гніву лицем.

– Георгію! – знову шарпнула Ірина сина, і він слухняно сів.

– Я мовив уже: мені подобаються сірі коні!

Візничий у голубому плащі відчайдушно смикав віжками і несамовито горлав на коней: за невдачу доведеться платити життям. Проте сірі коні попереду мов летіли. Майже увесь Іподром підхопився на ноги і наставляючи потужним ревищем вітав свого улюбленця, в якого уже ніхто не в змозі відібрати перемогу.

З розгону колісниці проскочили лінію і, поки герольди сурмили про завершення змагання першої пари, пішли ще на одне коло, на цей раз гальмуючи. Візничі правили уже однією рукою, другу високо піднімали догори, дякуючи уболівальникам за підтримку. А сто тисяч прасинів скандували своє вітання.

Георгій теж не втерпів і, горлаючи, замахав рукою.

Раптом перед самісінькими очима, аж юнак відсахнувся, виринуло червоне від люті обличчя катепана Іоанна.

– Тобі що: оці смердуючі прасини миліші?

Заким Георгій збагнув, що той говорить, підхопився батько і заступив молодого Докіана.

– Миліші прасини, питаю? – через плече закричав Іоанн.

– Уболіваю за кого хочу! – потемнів Георгій.

– Підлий син варвара!

– Що-о-о? – розгубився Георгій: так його ніхто не ображав.

Ірина пополотніла, а Теодосій рвучко повернувся до катепана і грудьми відтрутив його на крок назад.

– Це ти і твій рід – підлі! Докіани не раз уже зраджували Імперію. А в жилах мого сина тече благородна кров слов'янських князів!

– Скіфський пес! – вихопив меча Іоанн.

Досвідчений стратиг вчасно відхилився. Розлючений Іоанн замахнувся знову, і знову Теодосій уникнув удару.

– Шмаркач! Навіть мечем володіти не навчився!

З бічних проходів до них уже пробирались кілька ескувіторів з гемілохитом. І Теодосій, і катепан побачили їх. Гемілохит показав пальцем на стратига. Іоанн злорадно процідив:

– Тобі не уникнути смерті, підлий варваре!

Коли він замахнувся втретє, Теодосій спритно перехопив катепанове зап'ястя, міцно стиснув, правою рукою відібрав меча і проштрикнув Іоаннові груди.

– А-а! – відчаєно разом скрикнули Докіани та Ірина.

Георгій сторопів. Відтак, коли Іоанн упав під ноги, поглянув на батька і глухо запитав:

– Що ж тепер?

– Що звелить базилевс.

Георгій побачив, що батькові руки тремтять. Тим часом ескувітори опинились поруч.

– Меча! – звелів гемілохит.

Без жодного слова Теодосій віддав і свого меча, і закривавленого Іоаннового. Затим повернувся до Георгія і мовив:

– Якщо зі мною що-небудь трапиться, знайди архієпископа Методія. Він якраз прибув до Константинополя. Попросиш поради. Скажеш, що ти – син Добромира, внук князя Ідарисія.

– Добре, – розгублено кивнув Георгій.

Відтак Теодосій звернувся до гемілохита:

– Ходімо!

Четверо стратигів з його охорони хапнулись і собі, але стратиг владним жестом звелів залишитись.

Того всього, що скоїлось отут за якусь хвилину, зауважили тільки найближчі; якраз в цей час візничий-переможець під захоплене ревіння стотисячної юрби піднімався мармуровими сходами до кафедр, щоб базилевс увінчав його голову золотим вінком.

Коли ескувітори з Теодосієм зникли, Ірина, нарешті, оговталась. На блідому обличчі проступили темні плями. Нахиливши голову і навіть не озирнувшись на сина, коротко звеліла:

– Додому!

І першою заквапилась до найближчого виходу.

Всю дорогу Ірина мовчала, тільки кинула єдине слово: «Додому!» стратіотам на Іподромі та візничому біля карети.

Георгій лихоманило. Довелось стиснути пальці в кулаки. Прийшов він до тям лише вдома, коли разом з матір'ю піднялись до вітальні і знеможено впали в зручні самшитові крісла.

Відкинувши голову, Ірина заплющила очі і судорожно вчепилась у бильця. Потім, відчувши синів погляд, підвела повіки.

– Я передчувала це! Я знала, що так колись і трапиться!

Вона підхопилась з крісла і заходила по просторій вітальні. Георгій, мов заворожений, водив очима за нею, мимоволі мружачись від яскравого сонця у вікні.

– Він наважився здійняти руку на ромея! – рвучко зупинилась Ірина перед сином. – На ромея!

– А ми – хіба не ромеї?

– Він – варвар! – вигукнула Ірина, але, зустрівшись очима, схаменувалась і говорила глухо: – Він – слов'янин.

– Хіба слов'яни, – спалахнув Георгій, – не такі ж ромеї?

– Вони – не греки!

– Але батько – слов'янин!

Ірині коштувало чималих зусиль, щоб стриматись. Довго щось зважувала, заховавшись за довгими доглянутими віями; витримавши потрібну хвилю, звела їх, відтак, дивлячись у вічі і немов видавляючи кожне слово, промовила:

– Ти повинен його забути!

Георгій не відвів погляду.

– Тому, що батько – слов'янин?

– Тому! – на Ірининім лиці не здригнулась жодна рисочка.

– В Імперії не важить походження.

– Для тих, хто забув його. І вважає себе просто – ромеєм.

– А батько залишався слов'янином? Варваром, отже?

– Він тицяв цим у вічі. Родовитим грекам тицяв.

– Виходить, не всі ромеї – однакові?

– Що ти хочеш сказати, Георгію?

– Хто ж я в Імперії?

– Ти – мій син! Грек, звичайно. Зі старого грецького роду.

– Батько – теж зі знаменитого роду. Княжич! Високовчена людина. Має високу посаду в Імперії. Його шанують...

– Та хто його шанує? – зірвалась Ірина. – Хто може шанувати його? У всіх для нього завжди наготовлене одне: варвар!

– Неправда! – підхопився Георгій на ноги.

– Та збagni ж, нарешті: ти живеш у державі! Не на Олімпі, не в Едемі – в державі! В імперії – зіплений з різних етносів! Можливо, десь і не важить

етнос; можливо, деє етноси і рівноправні. Але – не в імперії! В імперії між етносами – вічна заздрість! Імперія – це насамперед заздрість! Найменша перевага тут набуває величезного значення.

– Яка перевага?

– Хоча б походження!

– Це надумана перевага.

– Ні! – Ірина погордливо звела голову. – Це саме ми, греки, відновили велич Ромейської імперії! Світової держави! А слов'яни підкорені і приєднані до нашої держави. Вони – не рівня справжнім ромеям! Варвари!

– Але ж мій батько – слов'янин!

– Хочеш, щоб і тебе вважали варваром?

Георгій здивовано поглянув на матір, потім, мабуть, збагнув, що вона сказала, і, враз випрямившись, з посмішкою запитав:

– Хто? Хто вважатиме мене варваром?

– Перед тобою зачиняються всі двері в Імперії!

– Грецькі? А варварські?

На мить Ірина розгубилась. Відтак стала звично розтирати скроні. Коли зустрілась поглядом з сином, майнуло: «Його очі! Варварські!»

– Георгію, – тихо мовила вона, – те, що трапилось на Іподромі, надто серйозно. Він на очах у василевса убив ромея. Тобто, я мала на увазі, сина патрікія Романа Докіана.

– Іоанн образив мене, а потім і батька.

– Іоанн – вбитий! Докіани цього не подарують! – Тут Ірина, згадавши про дочку Романа, Анастасію, і про уже майже домовлені заручини, аж заплащила очі з розпачу. – Пропало все!

– Що пропало?

– Заручини! Твої заручини з Анастасією. А я так сподівалась породичатись з Докіанами!

Георгій почервонів і повернувся, щоб сісти в крісло.

– Докіани теж бажали цього. Дід Костянтин мав розмову з Романом. Домовились: цієї осені – заручини.

Зніяковілий Георгій замулявся дужче, потім підвів голову:

– Чому ж тоді Іоанн кинувся з мечем?

– Іоанн трохи запальний. А ти, Георгію, поводився зухвало.

– Так, це моя вина, – потупив очі юнак.

– Навіщо було кричати вітання прасинові! Я ж пояснила тобі: ми уболіваємо за голубих. На Іподромі цим не жартують!

– Я негайно відправляюсь до василевса!

– До василевса? – витріщилась Ірина. – Що ти надумав?

– Я поясню василевсові: батько не винен!

– Василевс не прийме тебе.

– Чому не прийме? – недовіжливо поглянув Георгій на матір.

– Та хоча б тому, що відпочиватиме після змагань.

– Що ж нам діяти?

Мати не відповіла відразу. Сплівши туго пальці і тримаючи руки на гру-

дах, знову почала ходити по вітальні, крадькома пильнуючи за сином. Водночас намагалась заспокоїтись і сама.

– Що ж нам діяти тепер? – настійніше повторив Георгій.

Ірина зупинилась, задумливо втупила погляд у вікно, манірно вигнула догори брови.

– Я вважаю, ми повинні терпляче чекати.

– Ні! Докіани випередять, обмовлять батька. Треба розповісти басилевсові правду. Я сам винуватий.

І Георгій хапнувся, щоб негайно бігти до Великого Палацу. Ірина ледве встигла заступити йому шлях.

– Почекай! Може, хай краще поклопочеться дід Костянтин?

Спочатку Георгій з недовірою поглянув на матір, та потім його обличчя проясніло.

– Справді, так було б значно краще!

– Найкраще! – Ірина аж сама зраділа. – Сьогодні ж я відправляюсь до нього і попрошу замовити слово перед басилевсом.

– Негайно їдемо до діда Костянтина!

– Ні–ні! Я сама порозмовляю з ним. Увечері. Сама!

Знаючи характер матері, Георгій мовчки кивнув.

– Якраз і час дипнону¹, – заметушилась Ірина. – Потім я трішки відпочину – я теж перехвилювалась! – і відразу ж відправляюсь до діда Костянтина. Отже, гаразд?

Не чекаючи згоди, вона голосно плеснула в долоні, а коли з'явилась старша з прислуги, звеліла накривати стіл. Відтак, кивнувши синові, подалась до покою перевдягатись.

Під час дипнону Ірина виглядала, звичайно, стурбованою. Із заклопотаним виглядом повідомила, що уже написала дідові листа з попередженням про візит і відіслала посильного.

– Я сподіваюсь, дід Костянтин владнає цю справу. Може, вуйко Андронік теж допоможе.

Георгій потай скривився. Саме рідному братові, протоспатарієві Андроніку, мати найчастіш скаржилась на батька. І саме вуйко Андронік обізвав батька варваром, коли він не дозволив втручатись до справ у Тесалії. Звичайно, сказано те було позаочі, і Георгій випадково почув, проходячи через вітальню.

Кивком голови юнак звелів налити вина, а коли друга служниця підступила, щоб розбавити, невдоволено жестом зупинив її. Розгублена служниця оглянулась до господині. Ірина кивнула: мовляв, нехай буде, як хоче син.

Георгій випив вино, обвів поглядом невірниць, що снували в аристарії. «Вони ж усі – слов'янки! Як і мій батько! Як і я!»

Невірниці були високі, з тонким станом – відчувався добрий смак того, хто підбирав їх. Ходили вони легко і граціозно, тільки легенько шурхотіли сукні. Шкіра на оголених руках і на шиї – біла-біла, руса-

¹ обід (грецьк.)

ве волосся гладенько розчісане на два боки, заплетене у дві товсті коси і викладене вінком.

«Очі – як у батька: сині!» Георгій хотів зловити їх погляд, проте невідьниці нахилили голови.

Ірина першою підвелась з–за столу.

– Відпочинь, Георгію! Тобі треба заспокоїтись. А ввечері я розповім, про що довідався дід Костянтин.

Але заспокоєння не приходило. Георгій пробував читати улюбленого Сенеку, та через кілька рядків втрачав думку, знову повертався, і знову через речення не міг збагнути, в чому переконує філософ. Зрештою, відклав книжку і подався надвір, у великий і розкішний сад, що межував з будинком.

За дахами ховалось червоне осіннє сонце, від Босфору тягнуло прохолодою. Георгій тісніш загорнувся в плащ, присів на камінь на галявинці. Довкола майоріли квіти, верхів'я дерев уже взялись багрянцем, на доріжках, акуратно посипаних перемитим піском, де-не-де золотими клаптями блищало перше опале листя. На доріжці навпроти з'явився садівник, з корзиною в руках. «Збирає листя. Осінь. Батько, мабуть, у темниці.» Коли садівник наблизився, Георгій невдоволено махнув, і той, вклонившись, мерщій задріботів геть.

Згодом з-поза дерев почали закрадатись сутінки, у повітрі зовсім постуденіло. «Скільки часу збігло?» Георгій підвівся і швидко попрямував до будинку.

Матері ще не було. Юнак неохоче подався нагору, до свого покою. Двері залишив незачиненими.

Нарешті, уже пізенько, коли над високими будинками, за форумом Бика, з'явився повний місяць, заливаючи зеленкуватим світлом принишкле місто, мати повернулась.

Георгій стрімголов кинувся по сходах. Проте запитати не наважився, лишень очікувально застиг посеред вітальні.

Мати поминула його, звеліла невідьниці зняти з плечей широкого, перетканого золотом і орнаментованого звивистим темним візерунком плаща, і тоді вже, коли вони із сином залишилися удвох, мовила з виразною втомою в голосі:

– Він ув'язнений. Басилевс не приймав нікого. Був розлучений: сьогодні програли всі три царські колісниці.

– Вранці я сам поїду до Великого Палацу!

– Папій тебе не пустить.

– Ми ж не можемо, ось так, чекати! Завтра вранці...

– Завтра вранці дід Костянтин, як звикло, буде на вранішньому прийомі. Спробує звернутись до басилевса. Він обіцяв. А нам велів чекати на нього вдома.

– Чекати! – Георгій затовк кулаком об кулак.

– Ми будемо чекати звісток удома. А тепер я хочу спати. Я надто втомилась сьогодні. Стільки хвилювань!

Підібравши поділ довгої сукні і стомлено ступаючи, вона почала підніматись угору по сходах.

Син довго дивився їй вслід і слухав, як рівномірно вистукують черевики: їх ритм жодного разу не збився. Згодом залунав материн владний голос. Мабуть, не встигли вчасно відчинити перед нею двері, здогадався Георгій. Нарешті все стихло. За вікном споквола шумів вітер. Георгій провів рукою по обличчю, роззирнувся, важко видихнув і поплентався до свого покою.

Невільниця мерщій кинулась застеляти ложе. Вправно розіклала свіжі хрумкі простирадла, перекладені на день духмяним зіллям. По кімнаті розійшовся приємний запах.

Георгій застиг непорушно, втупившись в стіну.

– Кіріє, у вас якісь неприємності?

Юнак здригнувся, глянув на невільницю.

– Тобі здалося.

– У вас такі сумні очі, кіріє.

– Ти побачила?

– Побачила. Я все бачу.

– Сядь біля мене! – звелів Георгій, присівши на ложе.

Невільниця вклонилась і, безшелесно ковзнувши по підлозі, слухняно присіла скраєчку.

– Розкажи мені про себе!

– Що розказати, кіріє? – злякано звела очі невільниця.

– Не лякайся мене! – Георгій узяв дівчину за руку. – Скажи, як звуть тебе?

– Господиня кличе: Скіфка.

– А як тебе звали у твоїй землі?

Дівчина опустила голову, зіщулилась. Але не відповідала.

– Адже ж було в тебе слов'янське ім'я!

– Було... – дівчина підвела голову і на очах заблищали сльози. – Здається, було. А може, й ні? Я уже не знаю, кіріє.

– А як тебе звали батьки?

– Навіщо це вам, кіріє?

– Я хочу почути, які в слов'ян імена. Як звати тебе?

– Миловидою.

– Миловида. Гарно звучить. Що ж воно означає по-грецькому?

– Мила, приємна на вигляд.

– Приємна на вигляд? – усміхнувся Георгій. – А звідки ти, Миловидо?

– Здалеку, кіріє. Ми жили за Дунаєм. За Істром, по-грецьки.

– Хто ж були твої батьки?

– Батько був воеводою. Він загинув у битві. Коли на нас напали ромеї. Мати теж загинула. Вона боронила мене, і ромей убив її.

– Ти залишилась сама?

– Сама, – дівчина зіщулилась ще дужче. – Сама-самісінька! Брати теж загинули. Я мала двох братів. Усі загинули: і батько, і мати, і брати. Ніхто мене не викупить. Ніхто!

Георгій невдоволено насупився і надовго замовк. Дівчина уже навіть

намірилась підвестись, щоб піти, але юнак зупинив її, притримавши за плече.

– Розкажи мені про слов'ян, Миловидо! Про свій етнос.

Дівчина злякано скинула головою.

– Що розказати, кіріє?

– Які ви – слов'яни? Розкажи мені!

– Люди у нас гарні. Чоловіки дуже сміливі. І дуже горді.

– Я знаю, слов'яни уміють воювати. А ще?

– Кіріє, я не вмію розповідати. Це було так давно. Уже десять років я в неволі. Тоді я була зовсім маленькою. Тільки сім років. Я пам'ятаю велику галлявину в лісі. Там був наш терем. Там було велике капище. Велике, до неба, і так гарно розмальоване. У капищі жив бог. Але потім прийшли ромеї – і все згоріло: і терем, і капище.

– Хіба серед вас не було християн? Ви були язичниками?

– Не знаю, кіріє. Я ж була маленькою. Пам'ятаю тільки, у капищі жив бог. Могутній бог. Удвічі вищий за батька. Щодень ми носили йому вінки з яскравих лісових квітів.

– А людські жертви? Ви приносили богам людські жертви?

– Я не бачила. Я тільки пам'ятаю чудову долину, гори довкола, густий ліс, силу-силенну квітів. І батька пам'ятаю. Батько був дужим воєм. Піднімав мене однією рукою. Високо-високо. Я вицала від захоплення і страху. У нього завжди був суворий вигляд. Але батько любив мене – я знаю.

– І мій батько такий, – промовив Георгій і, відкинувшись на лікті, втупився на миготливі язички свічок у лампаді.

– З ним що-небудь трапилось?

Юнак вмить повернувся до дівчини і нахмурився.

– Сьогодні батько не дозволив образити себе.

– Ваш батько дуже горда людина.

– Він – слов'янин, – з притиском промовив Георгій.

– Я знаю про це, кіріє. Слов'янський княжич.

– Сьогодні мене обізвали варваром. А потім – батька.

Миловидині очі потемніли, ніби поглибшали, кутики губ затремтіли. Дівчина стиснула їх і відвернулась.

– Ти зраділа? Нарешті твоїх панів теж обізвали цим паскудним словом? – шарпнув Георгій дівчину за плече.

– Ні! Ні, кіріє, – похитала головою Миловида.

– Чуєш же: батька обізвали варваром!

– Я давно це вже чула.

– Від кого? Ти вигадуєш! Від кого ти могла чути?

– Заспокойтесь, кіріє! Люди часто легко гніваються і згарячу можуть сказати що-завгодно.

– Мати правильно казала, у всіх наготовлене: «Варвар!»

Миловида опустила голову. Георгій поглянув на її тремтять і жалісно зведені до купи плечі, і скривився. В душі спалахнуло обурення: ну, чому ж він – син варвара? Хіба він рівня оцій жалюгідній невільниці? Юнак аж

зуби зіціпив, щоб не закричати від пекучої образи. Нехай він у сто разів буде мудріший від кожного з учнів Магнави, нехай у тисячу разів – але найупослідненіший і найнікчемніший з чистокровних греків може кинути йому в обличчя: «Варвар!»

– Я піду, кіріє? – тихо озвалась Миловида.

– Йди! – відвернувся Георгій.

У ньому закипало роздратування: здавалось, невільниця навмисно не квапиться, надто забарно волочить ноги по підлозі. Не втримавшись, він озирнувся. Невільниця уже опинилась біля дверей. Простора спальня враз стала пустою.

– Почекай, Миловидо!

– Що, кіріє? – повернулась дівчина і покірно звела очі.

«Невже і я отак колись упокорюсь?» – здригнувся Георгій, руки дрібно затремтіли, і він мерщій туго стиснув кулаки.

– Ви кликали мене, кіріє?

– Ні. Йди собі!

– На добраніч, кіріє!

Георгій терпляче дочекався, поки невільниця щільно причинила двері, і кинувся лицем на подушку. Відтак рвучко перевернувся горілиць і заворожено втупився в стелю.

Високо над ним, на темно-синьому тлі, у мерехтливому світі лампад, летіли хмари. Вдень вони були біло-голубими, з ледь темнішими нижніми краями, а поверху – порожевілі. Ізограф намалював, ніби хмари летіли у височинь – куди повинна прагнути людська душа. Все інше залишалось унизу, світ широко розступався, і тільки безконечне небо зводилось угорі. Навіть вночі, при тьмяному освітленні, те враження простору і вічності не пропадало.

І стеля, і стіни розмальовано за батьковим велінням. Повертаючись щоразу з Тесалії, він приходив сюди, найчастіш – перед сном, сідав он там у глибоке крісло і розпитував про навчання, а сам підводив голову, мабуть, милуючись зображенням на стелі, і стомлено усміхався. «На що він сподівався?» Георгій стиснув губи. Невже батько мав надію, що він колись поїде з ним до Тесалії? Навряд. Мати навідріз заборонила й згадувати про це. І батько не зачіпав цієї дразливої теми.

В одному батько був настійним: виховував сина загартованим воєм. Любив повторювати, що святий Георгій – його патрон – володів мечем анітрохи не гірше, ніж хрестом.

Георгій повернув голову набік, де під стіною, поруч ложа, стояло глибоке і зручне крісло. Різьблення тьмяво поблискувало. Учора в кріслі сидів батько. «Викладач Теодегій хвалив тебе, Георгію. Найкращий учень.» – «Він пропонував посаду асикрита в Патріаршії.» – «Теодегій – один з кращих учнів патріарха Фотія. Ти погодився, Георгію?» – «Ще ні. Не знаю, чи погоджуватись. В Імперії стільки фальші. І патріарх... На лекціях він закликав пізнавати Істину. І філософи писали про Істину. Але в житті все по-іншому. Як у цьому брудному світі сповідувати Істину?» – «Ось, тобі і вся мудрість, сину, – спокійно відповів батько. – Зуміти у цьому недосконалому

світі зберегти себе і своє Боже покликання. Як людина во плоті, ти мусиш належати до світу людей, мусиш мати свою людську долю. Проте ніколи не забувай: в людини є ще й душа!»

Сьогодні батька немає. І як зсамотнів світ.

Накочувалась втома. Думки плутались. У вухах дзвенів сьогоднішній галас на Іподромі, потім – тваринний рев Іоанна Докіана: «Варвар! Варвар!» Георгій здригався, хитав головою, відтак очі знову заплющувались, і він поринав у забуття.

Згодом намарилося, що за ним женуться великі темні страховиська, з довжелезними язиками, а позад них встає клубками чорнюща хмара і звідти гуркоче грім. Нараз той гуркіт переріс у несамовитий регіт, а з хмари витріщилися тисячі здичавілих очей.

Спросоння Георгій підхопився, витер рясний піт на чолі, почав злякано оглядатися, не в змозі второпати, що з ним. Але втома знову прихилила до подушки.

Тільки десь під ранок, як у спальні засіріло, кошмарні видіння зникли. І несподівано з'явився батько. У похідному запилюженому плащі, з мечем при боці. Шолома батько тримав у руці, і його русяве волосся ледь ворухилось. «Мабуть, вітер?» Георгій хотів кинутись назустріч батькові, але ноги не слухались. Виглядав батько трохи стомленим, проте дивився на сина суворо. Не мовив нічого, тільки кивнув головою, запрошуючи за собою. Попереду простяглась безконечна долина, низько стелився прозорий туман, і крізь нього до видноколу тьмяніла плямами вода, помережана зеленими купинами з низенькими кущиками осоки. Батько рішуче попрямував навпростець через долину. «Там – болото! – відчайдушно закричав Георгій. – Потонемо там!» Але батько оглянувся, докірливо похитав головою. Потім жестом показав удалеч. За болотом сходило сонце. І нараз Георгій побачив, що ген на обрії болото закінчується, і чіткою лінією визначається твердий берег. Батько повернувся і знову подався через те болото. У сонячному промінні туман прозорішав, і було видно: батько ступає поверху води, мов по сухому. І чимраз віддаляється. «Я йду!» – закричав навздогін Георгій.

– Що з вами, кіріє?

Юнак розплющив очі і відразу ж зажмурився від сонця.

– Ви так моторошно кричали, – упізнав Миловидин голос.

– Хіба уже ранок?

– Ви довго спали, кіріє. Я не наважилась вас будити.

Георгій глянув на сонце, вмить пригадав учорашній день.

– Нікого не було?

– Допіру прибув ваш дід Костянтин. Чекає у вітальні.

Георгій мерщій накинув халат і метнувся зі спальні. Але на сходах враз зупинився, немов спотикнувшись: з вітальні долинав голос діда Костянтина:

– ...Басилевс був обурений: життя підданих належить тільки Імперії! Уночі його вивели на південну стіну. Потім тіло кинули в мішку в море. Як звикло.

Севастофор від базилиса прибув, як звичайно, з самісінького ранку. Патріарх Фотій уже чекав на нього, уважно вислухав запрошення взяти участь у сьогоднішніх прийомах та урочистостях у Великому Палаці, простягнув руку для поцілунку і відпустив його. Ще хвилию стояв непорушно. Знову клопоти на увесь день.

Що ж, базилис Василь – справжній господар, якраз такий, якого бракувало могутній світовій державі. За тринадцять років Ромульська імперія відродилась. Новий базилис налагодив мир з неспокійною Болгарією, зміцнив кордони на Сході, розгромив Хризостом і здобув Тефріку – столицю невідомих павликіан, відвернув загрозу з боку грізних росів, відновив лад і в самій Імперії. Після перемоги над єретиками щедро винагородив військо, майже повністю змінив склад синкліту, а для столичного плебсу зменшив ціни на хліб. Колишній конюх влаштувався на вершечку Ромульської імперії надовго.

На щастя, Василь збагнув і його, Фотієву, справжню вартість. Хоча спочатку і примусив зректися патріаршого сану, і відправив на заслання. Вже значно пізніше, виправдовуючись, пояснив, що змушений був вчинити так. Не тому, звісно, що Фотій – прибічник Варди. Варду Василь не засуджував: вуйко колишнього базилиса умів керувати імперією. Але Варда був суперником, а отже, хтось мусів загинути. Фотія Василю довелося прибрати з посади, щоб примирити церкву з Римом. Згодом, збагнувши, що для могутньої імперії потрібен не перестарілий і ображений на всіх патріарх-скопєць, Василь згадав про нього.

Проте, хтозна, чи згадав би, якби не віддані друзі. Це вони вмільо створювали міф про його, Фотієву, мудрість, і щоразу, коли патріарх Ігнатій запобігливо поступався римському папі, натякали, що, мовляв, Фотій зумів би подбати про престиж і незалежність константинопольської церкви. Зрештою, базилис почав звертатись до почесного заслання за порадами, і не лише в церковних справах. Знаючи, з яким божественним трепетом безграмотний Василь шанує високовчених людей, друзі прозоро натякнули, що найкращу освіту дітям базилиса може дати, без сумніву, єдина людина – Фотій, колишній викладач Магнаври, найученіша людина Імперії. Прихильники Ігнатія сполошилися, та коли патріарх, під'южуваний ними, якось таки прошамкотів до базилиса: «Кажуть, Фотій знову в столиці», Василь з належною пошаною незворушно заявив: «Ми доручили філософові Фотієві, як досвідченому викладачеві, виховання спадкоємців Ромульського трону.» Після цього уже ніхто не сумнівався, що базилис поверне патріаршу катедру саме Фотієві.

– Святий владико!

Фотій вишуканим жестом провів по чолі. Уже три роки він знову – патріарх. Отримати посаду від того, хто перед цим позбавив її – навряд чи хто-небудь зміг би передбачити таке.

– Одяг! І приготувати карету.

Потім Фотій стривожено глянув на клепсидру на столі, чи не загаявся, була? Ні, встигне. З жалем кинув погляд на розкладені рукописи. Учора повернувся стомлений, далеко за північ, і не написав жодного рядка. Не працювалось. У голові засіла думка. Тривожна. Учора базилевс, прощаючись, мовив своїм незворушним і безбарвним голосом: «Ми хотіли б порадитись про долю наших дітей.»

«Що намислив конюх?» Схаменувшись, Фотій зиркнув на слугу: чи не відгадав його думок? Слуг патріархові, як і все в Імперії, підібрав сам базилевс. Обличчя в слуги таке ж незворушне, як і в базилевса.

– Карета готова, святий влади́ко.

До Великого Палацу Фотій прибув вчасно. У розкішному вестибюлі Халки його зустрів папій Григорій і етеріарх з чималим сонмом вартових, які потім супроводжували патріарха через галереї аж до Триконху, тронної зали, де мала відбутися сьогоднішня урочиста церемонія. Напівзигнувшись, папій шанобливо тримався за крок позаду. Фотій морщився. Гидував Григорієм. Тепер, бач, як запобігає, а з якою зверхністю випроваджував з Великого Палацу, коли Василь запропонував покинути патріаршу катедру.

Крізь вікна видно статую Марії Дафни, привезену з Риму ще Костянтином Великим. Від неї і палац, звичайно, називали: палац Дафни. Тут знаходився Августій – зала, в якій коронуються базиліси; Триклін дев'ятнадцяти акувитів, де базилевс часто влаштовує урочисті аристони і дипнони; і Триконх, призначений для особливих церемоній.

У залі – зовсім малолюдно, тільки найближчі базилевсові родичі та радники. Фотій благословив присутніх і, гордо тримаючи голову, чинно попрямував до свого місця, по праву руч від базилевсового крісла.

Заким він перетнув залу, з'явився папій і оголосив про вихід базилевса. Всі, крім патріарха, впали ниць. Фотій перекинув камінець на чотках. Колись при появі базилевса падав ниць і патріарх. Відтепер, дякуючи його, Фотієвій, наполегливості, особа базилевса й особа патріарха – рівнозначимі. В Ісагозі¹, в сьомому розділі записано: «Позаяк держава, як і людина, складається з різних частин, то найважливіші і найнеобхідніші члени – базилевс і патріарх.» Обов'язок базилевса – оберігати і примножувати земні блага підданих, обов'язок патріарха – вести народ до істинної віри. Базилевсові належить влада над матеріальним світом, патріархові – над духовним.

Фотій поглянув крізь приплющені повіки на розпластані на мармурі людські спини в різнобарвному одязі, клацнув камінцем. Чи мав хто – небудь з константинопольських патріархів таку владу в Імперії? Досі патріархи були служками у базилевсів. Тому й не визнавали їх у Римі. Перед папою запобігає франкський імператор, а в Константинополі церковний глава до тепер запобігав перед імператором.

Коли в залі, нарешті, з'явився базилевс, разом з базилісою Євдокією та старшим сином Левом, патріарх прибрав ще урочистішого вигляду. Ба-

¹ Ісагога – збірник законів Візантії, при укладанні якого головна роль належала Фотієві; збірник був суттєво перероблений і доповнений Левом VI Мудрим, сином Василя I Македонянина

силевс повинен завжди пам'ятати: «Патріарх – живий і одухотворений образ Христа, і всіма своїми вчинками і словами виражає Істину.» Скільки зусиль коштував цей постулат Ісагоги! Ледве вдалось переконати його ясновельможність. Фотій тільки на мить уявляв, що він – патріцій знатного роду – падає ниць перед учорашнім конюхом, і світ тьмарився в очах.

Спочатку basilевс привітався з патріархом. Фотій чинно голосно благословив царську сім'ю, відтак усі разом помолились до ікони на стіні, позаду трону. Василь та Євдокія слухняно повторювали слова вслід за патріархом, а Лев чимраз хмурнішав і бурмотів щось невизначне. Василь похмуро зиркнув на сина, і Лев, зіщулюючись, старанно захрестився.

Зіщулюючись Лев сидів потім і на троні. Поруч з дужим, гармонійно збудованим батьком, виглядав жалюгідно. На обличчі темніли синці. Мабуть, знову скуштував стусанів. Лев не вдався слухняним, часто дратував батьків, і розлючений Василь, забувши про царську поважність, гамселів сина кулаками, або ж, якщо Лев падав на коліна, копав його – мов останній селяк. Фотій не раз бачив таке на власні очі, виховуючи basilевсових дітей.

Basileвс з basilісою виглядали, як здалось прискіпливому Фотієві, невдоволеними. Обоє насупились, повтуплюючи очі в стелю. Нарешті, Василь кивнув, і присутні, намагаючись не крєкати, попіводились. Почались звичні славословлення. Василь слухав з незворушним лицем.

Обличчя в basilевса змінилось, тільки коли наперед ступив і низько вклонився Теодор Сантаварин, Євхантинський архієпископ, який мав славу мага і чаклуна. До Константинополя він прибув з Єгипту, ще в часи Михайла; разом з Сіракузьким архієпископом Григорієм Азбестою допомагав Фотієві відняти в Ігнатія патріаршу катедру, але згодом чимсь не догодив владному Варді, і його насильно постригли в монахи, в Студійському монастирі. Проте невдовзі, при підтримці патріарха Фотія, меткий єгиптянин уже отримав посаду ігумена – у тому ж таки монастирі. Новий basilевс обірвав те стрімке сходження і відправив Сантаварина на заслання. Та, коли Фотій знову обійняв патріаршу катедру після смерті Ігнатія, Сантаварина повернули із заслання, висвятили в єпископи і прийняли у Великому Палаці.

Василь прихильно кивнув, і на обличчі в архієпископа з'явилась задоволена посмішка. Лев, що сидів – як законний співправитель – поруч з basilевсом, спохмурнів і підібрав губи. У Константинополі пошепки переказували: єгипетський маг здобув особливу прихильність і довіру basilевса тим, що викликав тінь улюбленого старшого сина Костянтина. Ревнивий Лев навіть якось поскаржився патріархові, що церква повинна б засудити чаклуна, але Фотій заперечив, мовляв, це – звичайнісінькі плітки простолюду. І, лєстячи, додав: «Не личить мудрим вірити вигадкам черні!»

Спостерігаючи, як підпадає basilевс під вплив цього низенького чоловіка з плєскаєтєм носом і булькатими очима, почав тривожитись і Фотій. Вочевидь, basilевс стає чимраз недовірливішим і недоступнішим. Фотій кинув тайкома погляд на Василя. «Лева – співправителем. Що надумав для Олександра і Стефана? Олександр – розпусник. Невже – Стефан? Дитина. Тільки десять років.»

– Ми вирішили, – обізвався глухуватим і безбарвним голосом базилевс, – влаштувати сьогодні вибір нареченої для нашого сина, Лева, співправителя Ромейської держави.

Не без злорадства Фотій відзначив, що Василь все ж хвилюється. Либонь, боїться пропустити бодай слово з церемоніального дійства. Ніяк не звикнеться. Залишився селюком. Даремне він, патріарх, у глибокій державній таємниці складав генеалогічне дерево нового базилевса, виводячи родовід аж від Артаксеркса – через вірменських царів. «Царська династія! А манери.» Фотій мимохіть гидливо скривився. «Вироджується держава. Ось, простолюди бере владу до рук.»

Після Василевих слів Триконхомом прокотився шелест схвалення. Лев зіщулювався ще дужче, немовби змалів у великому кріслі, а обоє – і базилевс, і базиліса Євдокія – намагалися не дивитись на нього. «А може, не зуміли таки переконати його?» – раптом з'явився Фотій.

– Ясновельможний деспоте, – зігнувся папій, – дозволь явити перед твої очі найкращих дівчат Імперії – щоб твій син міг вибрати найдостойнішу.

Василь повернувся до Євдокії. За традицією саме базиліси проводять попередній вибір майбутніх наречених. Колись імператриця Ірина, вирішивши одружити сина, базилевса Костянтина VI, розіслала гінців, щоб розшукати і привезти до Великого Палацу найвродливіших красунь ромейської держави; визначила навіть вік, зріст, розмір голови, довжину стопи.

– Ми відібрали трьох найкращих, – голосно мовила Євдокія.

Вчора було дванадцять претенденток. Дев'ятьох прискіплива базиліса забракувала.

Лев засовався у своєму великому кріслі. Можливо, хотів і щось мовити, та Василь випередив і звелів папієві:

– Введи!

Коли трьох дівчат, однаковісінькі на зріст, з тоненьким граціозним станом, високою шиєю, скромно потупивши очі, пропливли по мармуровій підлозі, у Триконху злинула хвиля захоплення. У Бізантії високо шанували вроду. Красу жінці дає Бог: це – знак Божої прихильності, одна з найголовніших жіночих чеснот. І, звичайно, базиліса мусить бути найвродливішою. Невродливих дівчат знатні відправляли в монастир, навіть з імператорської сім'ї.

Дівчата легкою ходою перетнули залу, зупинились серед Триконха, низько і вишукано вклонились по черзі усім трьом коронованим особам і заверли.

Ніздрі в Лева затріпотіли, проте поглянути на претендентку він не наважувався.

Крайньою справа була Теофано, дочка Костянтина й Анни з роду Мартинаків. Її вчора і визначили нареченою. Базиліса воліла б іншу – оту, що стоїть зліва. Як і всі з роду Декаполітів, Євдокія ненавиділа рід Мартинаків. Василь незворушно запитав учора: «А що порадить святий владика?» Фотій умить відгадав заповітну Василеву мрію: колишній конюх прагнув породичатись з найзнатнішими грецькими родами. «Для блага Імперії було б, звичайно, краще, якщо б наречена спадкоємця походила з древнього роду.» – «Святий владика має слушність.»

Патріарх Фотій поглянув на Теофано, чи знає вона про вчорашній присуд. Шістнадцятирічна дівчина скромно потупила очі, почувавшись ніяково. Фотій знав, що вона уникає світських розваг і шукає духовної насолоди. Він часто бачив Теофано з матір'ю у храмі Богоматері на Влахернах, де вони ревно молились і щедро роздавали милостиню численним калікам.

Найвродливішою, без сумніву, була ота, що посередині, – Зоя, дочка молодшого єтеріарха Стиліона Заутци, Васиєвого земляка і колишнього товариша. Врода Теофано – тиха і скромна, Зоїна врода – мов живий і спопеляючий вогонь. Досить зустрітись з її глибокими, бездонними чорними очима, як несила відвести погляду. Довершене, смагляво-лискуче тіло дихає звабою, на плечах – довге воронове волосся, на губах – посмішка.

«Впевнена. Мабуть, Лев пообіцяв.» У Великому Палаці натякали, що Лев потай зустрічається із Зоєю. Але, якщо сьогодні вона тут, навряд чи basilевс вірить чуткам.

Василь плеснув у долоні, і негайно серед зали виник слуга з таріллю в руках. На тарелі лежало золоте яблуко. Басилевс показав на Лева і мовив голосно: – Сину! Віддай яблуко тій, яка гідна стати твоєю нареченою!

Лев похапцем підвівся з крісла, зіступив з підвищення і схопив яблуко. Мабуть, воно було важким, бо він від несподіванки трохи не впустив його і злякано оглянувся на батька.

– Віддай найдостойніший!

Євдокія теж кивнула, проте виглядала невдоволеною, уникала повертати голову до basilевса і вередливо підбрала губи.

У Триконху запанувала тиша. Фотій навіть не наважився перекинути камінця на чотках.

Нахмурившись, Лев попрямував до дівчат. З кожним кроком ступав повільніше. Очі ховав, але, напевно, відчував позаду батьків погляд, і чимраз дужче втягував голову в плечі.

На якусь мить Фотій поспівчував юнакові. Дівчат троє, та вибиратиме він, звичайно, тільки з двох. Серце належить Зої – це їй сліпому видно, але з нею втратить корону – це теж безсумнівно. Фотій зітхнув. Колись у цій залі вибирав наречену і basilевс Теофіл. Його мати збрала красунь з усієї держави. Найвродливішою була Кассія¹. На жаль – і наймудрішою. Її врода не поминула Теофіла, він зупинився біля неї і ладен був простягнути яблуко, та все ж вирішив випробувати дівчину. «Адже ж правда, що Зло у світі – через жінку?» – «Але через жінку приходить у світ і Благо!» – відповіла мудра Кассія. Теофіл злякався і віддав яблуко іншій красуні – Теодорі.

«Але хіба Теодора не виявилась мудрою basilісою? – несподівано подумав Фотій. – Проте – тільки мудрою basilісою!»

Лев зупинився перед Зоєю. Дівчина гордо підвела голову. Залишалося простягнути руку з яблуком. Проте співправитель ромейів зволикав, навіть відводив руку чимдалі назад. Тоненькі смоляні Зоїні брови поповзли догори.

¹ знаменита грецька поетеса першої половини IX ст., дуже популярна в Константинополі, позаяк basilевс не наважився вибрати її нареченою

І враз Лев, здригнувшись, немовби від удару кулаком, ступив крок набік і рішуче простягнув золоте яблуко Теофано. Хвилю дівчина не рухалась, мабуть, і не усвідомлюючи, що сталося. Лев щось мовив їй, потім, нахмурившись, тицьнув яблуко, неначе воно обпікало руку. Теофано благально поглянула на basilевса. На Василевому обличчі з'явилась задоволена посмішка, він прихильно закивав. Дівчина простягнула руку за яблуком, але обоє – і Теофано, і Лев – повідводили очі.

У глибині зали хтось кашлянув, та відразу ж і захлинувся. Зоя здригнулась, в наступну хвилю зухвало випросталась і кинула зневажливий погляд на Лева. Знічений юнак позадкував і розвів порожніми руками.

«Ця не змириться, як Кассія,» – з тривогою відзначив Фотій. Коли Теофіл віддав яблуко Теодорі і патріарх Антоній у храмі святого Стефана обвінчав їх, горда Кассія зреклася світського життя і постриглась. Хоча поезії покинути не змогла.

Зухвалий Зоїн виклик зауважив і basilевс. Спохмурнівши, махнув до папія – вивести забракованих претенденток, і звелів синові підвести Теофано ближче. Не підводячи очей на дівчину, з туго стиснутими губами, Лев узяв обраницю за руку, і обоє наблизились до трону.

– Ми задоволені твоїм вибором, сину! Ми сподіваємось, твоя наречена буде гідною високого трону Ромейської держави.

Теофано ввічливо вклонилась. Басиліса теж прихильно кивнула, хоча із затаєною тривогою стежила за сином. Від неї не уникло, як зухвало піднесла голову Зоя, і як відступив Лев.

– Святий владико! – звернувся basilевс, – Благословіть нашого сина і його наречену!

Патріарх підступив до наречених. Лев мерщій потупив очі, а Теофано смиренно прошепотіла слова молитви. Повертаючись до свого крісла, Фотій зиркнув на basilевса. Василь виглядав задоволеним. «А що ж надував для молодших дітей?» Довгим пальцем Фотій намацав камінець на чотках і посунув догори.

На цьому папій оголосив церемонію завершеною. Присутні знову віддано порозпластувались на підлозі. Вихована Теофано теж хапнулась, проте Лев вчасно стримав її, і щось роздратовано промовив упівголосу.

Басилевс похмуро глянув на сина. Лев покірно повів дівчину із зали, вслід за батьками.

Те, що Василя явно втішила синова покірність, було видно і під час ранкового прийому в Хрисотрикліні. Басилевс, уже перевдягнувшись в пурпурний скарамангій із золотистою каймою, мав урочистий вигляд, обличчя пожавішало, не здавалось похмурим, на губах навіть угадувалась посмішка.

Басиліса Євдокія трималась значно стриманіше, а Лев, що віддавна мусів брати участь у вранішніх прийомах, виглядав, мов осінні хмари, хоча велично кивав на поклони, проте очі повсякчас бігали, уникаючи зустрічатись з будь-ким. Його нарочита байдужість пропала лишень тоді, коли до зали папій ввів послів: він любив розпитувати про їхні краї та їхні звичаї.

Сьогодні посольських місій було три. Спочатку гордовито-самовпевнений посол передав вітання від Людовика Німецького і вручив від нього листа. Згідно з церемоніалом, посол повинен був упасти ниць, та він лише злегка похилив голову. Підкреслена ввічливість насторожила Василя, він підозріло окинув високу постать посла.

Відтак з такою ж показною незалежністю перед басилевсом з'явився посланець від римського папи.

– Пресвітлий владика, намісник Петра, переказує своє благословення володареві Східної імперії. Святий владика ознайомився з матеріалами константинопольського собору і дуже здивований. Своє рішення святий владика висловив у листі.

Василеве лице знову стало непроникним.

– Ми ознайомимось з посланням римського владика.

Коли за папським легатом зачинились двері, папій попросив дозволу ввести ще одного посла – від роського архонта Аскольда.

– Після аристону! – підніс руку Василь і підвівся.

Папій дав знак, і присутні повалились на мармурову підлогу.

Під час аристону Василь насуплено звелів синові прочитати послання від Людовика. Патріарх враз насторожився.

Басилевс з сином розташувались за столом навпроти; Лев, напівлежачи, читав тихо, майже до вуха батькові. Фотій ловив тільки окремі слова. Лише наостанок Лев підвищив голос:

– «Ми зовсім не розуміємо, чому наш імператорський титул такий несподіваний для тебе; наш дід не присвоював цього титулу самочинно¹, як ти стверджуєш, а отримав його згідно Божої волі і за канонами Церкви – через миропомазання і рукопокладання папи. Тебе теж дивує, що ми називаємось імператорами римлян, а не імператорами франків. Якщо б ми не були римськими імператорами, то не були і франкськими. Адже ми від римлян отримали це звання і честь, в яких воно вперше і з'явилося і які передали нам, згідно Божого веління, владу управляти собою і своїм народом і захищати матір усіх Церков.»

Лев знову притишив голос. Василеві брови зібрались до купи, між ними запали дві глибокі зморшки. Коли листа було дочитано, запала насторожена тиша. Басилевс втупив похмурий погляд на патріарха.

– Що ми написали німецькому архонтові?

Фотій витримав погляд, акуратно витер серветкою руки, перехрестився і, пустивши зморшки на чоло, невинно запитав:

– Деспоте, а як підписав своє послання німецький архонт?

Василь закліпав, на лиці виступили плями: підсвідомо він боявся Фотієвої мудрості. Засопівши, повернувся до сина.

– «Римський імператор Людовик,» – прочитав Лев.

– Ось! – підніс палець патріарх. – «Римський імператор!» І попереднього листа теж так підписав. Варвари самочинно присвоїли собі божественний титул!

¹ Карл Великий, дід Людовика Німецького, коронований у 800 р. римським папою Левом III

Василь знову засопів, намагаючись збагнути, куди хилить Фотій, оглянувся до сина.

– Звичайно, святий владика має слухність, – озвався Лев. – Існує єдина Ромейська імперія і єдиний імператор ромеїв.

– Але ж папа коронував Карла! – повів плечем Василь.

– Ніхто не визнає цієї коронації!¹ – відповів Лев.

– Титул імператора за Карлом визнав уже Михайло². Карл був мудрим володарем.

– Але – володарем франків! – нахмурився Фотій. – Франків! Не ромеїв! Ромейська імперія – єдина.

– Карл пропонував об'єднатись, – спохмурнів Василь. – Пропонував породичатись з базилевсом.

Фотій уникнув зустрічатися поглядом. «Ба, за чим шкодує! Тому й хотів сина Костянтина одружити на дочці Людовика. Щоб син успадкував і корону базилевсів, і корону Лева – корону Сходу і корону Заходу. І відродив єдину Імперію!»

– Шлюб з варварами для базилевса ромеїв, – поважно промовив патріарх, – був би приниженням.

Василь хмикнув, його обличчя знову стало непроникним.

– Надалі ми доручимо закордонні справи нашому співправителю. – Побачивши, як стрепенувся Фотій, базилевс продовжив, повернувшись до сина: – Ми не можемо щоразу турбувати святого владика. У нього досить і церковних клопотів.

Фотій похилив голову. «А що доручить молодшим синам?»

– Ми сподіваємось, ті знання, які ви, святий владико, передали нашому синові, допоможуть йому в державних справах.

І знову Фотій з гідністю, легким поклоном, подякував за високу оцінку його праці. Лев відвів очі і простягнув руку за другим листом – посланням від римського папи.

Спочатку прочитав сам, потім став перекладати з латині. Патріарх Фотій вдавав, що зосереджено слухає. Здогадувався, що в листі. Дивувався лише, що лист так забарився.

Справді, папа Іоанн VIII писав про собор, що завершився в Константинополі цієї весни. Коли три роки тому, після смерті Ігнатія, повернули патріаршу катедру Фотієві, Василь застеріг, щоб він не відновлював давньої війни з Римом. «Нам хотілось би, щоб римський владика визнав нового патріарха.» Фотій запропонував скликати собор і написати особистого листа папі: нехай, мовляв, пришле на собор своїх легатів для усунення розколу між церквами і для заспокоєння пастви. Про смерть патріарха Ігнатія порадив не згадувати, тільки про

¹ після коронування Карла Великого в Бізантії стало офіційно обов'язковим додавати до титулу «базилевс» слова: «ромеїв», тобто, хоча Карл і став імператором, та все ж не римлян, а лише франків

² Михайло I визнав імператорський титул Карла Великого в 811 р., розраховуючи на допомогу проти знаменитого болгарського хана Крума, який перед цим розгромив бізантійське військо, полонив базилевса Никифора I і зробив з його черепа чашу для вина

собор і про усунення суперечок. Як і розраховував Фотій, папські легати були страшенно здивовані, коли довідалися у Константинополі, що патріарший жезл знову належить Фотієві, а Ігнатій відійшов до кращого світу ще до того, як надійшло запрошення до Риму. У відповідь на їхнє здивування базиливець – на пораду Фотія – заявив, що не згадував у листі про смерть Ігнатія і про возведення нового патріарха, бо вважав, що це внутрішні справи константинопольської церкви. Тоді легати запротестували, що вони не уповноважені розмовляти з Фотієм, анатемованим ще папою Миколою. Почалось виснажливе листування з папою – чого, власне, і домагався Фотій. На щастя, сам Іоанн почувався не надто впевнено, і, зрештою, змушений був визнати нового патріарха в Константинополі, проте прислав на собор ще одного легата – кардинала Петра.

Коли Лев дочитав листа, базиливець забарабанив пальцями по столу і втупив безбарвні очі у Фотія.

– Отже, папа звинувачує: на соборі його легатів обманули.

– Кардинал Петро і єпископи Павло та Євген були присутні на кожному засіданні. – Фотій посміхнувся; він особисто запрошував усіх трьох папських легатів займати місця поруч з ним. Мені здається, легати були задоволені виявленою повагою.

– Папа пише, легати не знають грецької мови, – обізвався Лев. – Тому стало можливим перекручення дійсного стану.

Патріарх мовчки повів плечем. Хіба він вибирав легатів?

– Римський владика звинувачує, – глухо промовив базиливець, – що константинопольський патріарх незаконно прибрав собі титул: «Вселенський патріарх.»

– Ми повинні дбати про престиж нашої церкви.

– Ми повинні дбати, передовсім, про мир між нашими церквами.

– І про рівність церков! – Фотій підняв догори пальця.

– Римський владика оголосив анатему.

– Папа незаконно втручається у справи непідвладної церкви.

– І що ми відповімо римському владіці?

– Константинопольська церква оголосить анатему папі.

Нахмурившись, базиливець довго не відводив погляду від патріарха. Потім підвівся з-за столу, і, не дивлячись у вічі, мовив незворушним голосом:

– Ми хотіли б причислити до дітей, Олександра і Стефана, до кліру. Ми просимо висвятити їх у сан диякона.

На мить Фотій сторопів. Руки з чотками застигли.

– Воля базилевця.

Василь полегшено зітхнув і швидко подався із зали.

А патріарх ще довго стояв, не в змозі оговтатись.

– Святий владико! – звернувся папій. – Базиливець запрошує на прийом роських послів. У Хрисотрикліні.

– Знаю, – обличчя у Фотія скам'яніло.

Випрямившись, він чинно попрямував із зали. Раптом здалось, хтось нишком позаду пирснув. Але ні: папій і два кувікулятори застигли з похиленими головами.

Коли патріарх з'явився в Хрисотрикліні, базилевс невдоволено зиркнув з-під насуплених брів і дав знак пап'єві. Басиліси і Лева у залі не було.

Роські послы, воєводи Данко і Радогаст, увійшли повагом, не роззираючись на розкоші. Обидва уже бували тут, бачили ці дива і знали, задля чого вони затіваються. Перехрестившись до великої мозаїчної ікони Спасителя угорі на стіні позаду царового трону, з гідністю вклонились до базилевса.

– Великий князь Аскольд, – почав Данко, – шле свої вітання володареві християнської держави!

Після взаємних привітань Данко попросив дозволу внести подарунки від київського володаря.

Невідомо, чи справили бажане враження дорогоцінні хутра та купи перлів, бо обличчя базилевса залишалось незворушним, хоча він і кивав прихильно. Василь пожвавішав тільки тоді, коли Данко, кивнувши на Радогаста, повідомив:

– А ще князь Аскольд, зважаючи на твою просьбу, володарю, посилає свого воєводу з дружиною.

– Скільки війська прислав роський архонт?

– З нами прибула тисяча дружинників. Скільки з них залишиться у твоїй столиці, залежатиме, як ми домовимось.

– Ми домовлялись з роським архонтом ще сім літ тому.

– Князь Аскольд свого слова дотримує, володарю. Як бачиш. На його веління воєвода Радогаст набрав добірну тисячу воїв і привів, щоб служити тобі.

Поки товмач перекладав, Василь, примружившись, оглядав роського воєводу. Потім кивнув:

– Про плату ми домовимось згодом.

Побачивши, що Данко невдоволено скривився, Радогаст, як тільки товмач переклав цареві слова, мерщій випалив:

– Твоя воля, господарю!

– Роський архонт теж обіцяв повести військо на сарацинів?

– Князь Аскольд дотримав своєї обіцянки, – відповів Данко. – Я сподівався, тобі відомо, володарю.

– Можливо, наші послы ще не повідомили нам.

– Позаминулого літа роська дружина ходила на Джурджанське море. Вдарили на твоїх ворогів, володарю. Як домовлялись. Воєвода Радогаст сам може розповісти докладніше: він теж ходив.

Почувши слово «Джурджани» і своє ім'я, Радогаст, випнувши груди і прибравши грізнішого вигляду, закивав:

– Еге ж! Ходили на Джурджани. Гарно пошарпали сарацинів.

Товмач не став перекладати Радогастове похвалення, хоча й базилевс повернув голову до воєводи.

– Роський архонт сам водив військо?

– Ні, володарю, – відповів Данко. – У похід на Джурджани роську дружину водив брат великого князя – князь Дір.

– Хіба архонт росів перестав воювати?

Данко замулявся. Не розповідати ж грецькому цареві, що великий

князь збайдужів до походів і що дружина невдоволена, і що позаторік весною у Витичеві дружинне віче трохи не забрало княжого меча в Аскольда, проте князь Аскольд випередив таки і заявив, що посилає Діра з його тисячею та ще Радогаста і тьмутараканського князя Візимира у похід на сарацинів, бо, мовляв, на тому наполягає грецький цар.

– Якраз тоді великий князь ходив у північні землі, – поважно пояснив Данко. – На Полотеск.

– Росам загрожує ворог з півночі?

– Києву ніхто не наважується загрожувати, володарю.

– У роського архонта велике військо?

– Велике, володарю!

– Чи готовий стратиг, – повернувся басилевс до Радогаста, – вірно служити нам?

– Так, володарю! – поспіхом запевнив воєвода. – Можеш посилати мою дружину, куди найважче.

Басилевс прихильно кивнув, потім наморщив чоло.

– Ми пішлемо хоробрих росів, разом з полководцем Імерієм, на Крит – воювати сарацинських піратів.

– Твоя воля, володарю!

– Запобігаєш царевій ласки? – невдоволено шепнув Данко.

– Але ж – Царгород! – не втримав захоплення Радогаст. – Не абищо!

Не втямивши, про що мова, басилевс насторожено звів брови.

– Володарю, – звернувся Данко, – князь Аскольд післав нас теж нагадати і про твої обіцянки!

– Ми виконуємо наші обіцянки. Ми післали єпископа до твоєї держави, післали нижчих чинів йому на допомогу – щоб хрестили роський народ. Чи не так, святий владико? – повернувся Василь до патріарха.

– Твоя ясновельможність, єпископа Михайла до росів послав Ігнатій, – скривився Фотій. – І тепер ми хотіли б спочатку перевірити, чи правильно він проповідує християнське вчення.

Очі у Василя звузились.

– Хіба патріарх проповідував щось не те?

– Патріарх Ігнатій тримався Риму. І проповідував, що Дух зісходить і від Сина. Єресь! Тому ми не посилали нікого, поки єпископ Михайло не повернеться і не розповість, яке вчення він проповідує. Щоб не сіяв ереси на новій ниві.

Данко дочекався, коли басилевс з патріархом замовкли, і, вклонившись, голосно мовив:

– Ясновельможний володарю! З великим сумом мусимо сповістити, що єпископ Михайло сього літа відійшов до кращого світу.

– Єпископ Михайло помер?

– Так, володарю. Тому князь Аскольд і післав нас до тебе.

Басилевс повернувся до патріарха. Той захрестився.

– Прикро! Прикро. Роська єпархія залишилась без пастиря. Мусимо негайно подбати про паству.

– За тим і послав нас великий князь, – вклонився до патріарха Данко. – Князь Аскольд просив прислати кількох єпископів. Одного єпископа уже мало для Києва.

– Звичайно, звичайно! – радісно закивав Фотій. – Нас дуже тішить, що множиться число навернених серед язичників.

– Князь Аскольд просить царя і святого владика теж прислати вчителів, щоб пояснили нове вчення нашому народові. І будівничих – будувати храми новому Богові.

– Ми уже посілали будівничих твоєму архонтові.

– Князь Аскольд вдячний тобі, володарю. Твої будівничі возвели першу церкву в Києві. Єпископ Михайло висвятив її минулого літа. Але великий князь хоче будувати нові храми. І не тільки в Києві. У князя Аскольда велика держава, володарю!

Басилевс закивав прихильно, Фотій теж похвалив:

– Нас тішить, що посіяне зерно дає такі гарні сходи. Твій володар – мудрий правитель, і веде свій народ до Божого світла.

– Великий князь сподівається на вашу допомогу.

– Ми обов'язково пришлемо єпископа, – запевнив басилевс.

– Я вважаю, – підхопив патріарх, ми можемо послати...

– Ми повинні порадитись, – несподівано обірвав басилевс і навіть застеречно звів руку.

– Але, твоя ясновельможність, роські послы хотіли б знати.

– Ми обіцяємо, – повернувся басилевс до Данка, – задовільнити прохання роського архонта. Ми пішлемо до твоєї столиці нового єпископа, вчителів і багато будівничих.

Обидва воеводи вклонились. Фотій потай пильно стежив за Василевим обличчям. «Вирішив прибрати до своїх рук і світську владу, і церковну? Якщо висвятити Стефана і Олександра...»

– На наступному прийомі, – виголосив нарешті басилевс, – ми скажемо, кого пошлемо до роського архонта. А зі стратигом, – кивнув Василь на Радогаста, – розмовлятиме domestik схол¹. Він повідомить тобі про плату. Ми сподіваємось, хорообрі роси будуть задоволені.

Здогадавшись, що царський прийом завершено, роські послы з гідністю відкланялись і поволі позадкували. Коли вони поминули половину зали, впала завіса і сховала їх.

Басилевс стомлено витягнув ноги і довго не рухався.

– Кого ми пішлемо єпископом? – глухо запитав Фотій.

– Ми повинні порадитись.

– Нам потрібно поквалитись, ясновельможний деспоте. Роська єпархія обезглавлена.

– Ми повинні порадитись, – Василеве обличчя стало непроникним; він поривчасто підвівся. – А сьогодні ви вільні, святий владико!

Швидким кроком Василь попрямував до срібних дверей, що кувікулярії ледве встигли вчасно їх відчинити. Фотій з прихованою посмішкою провів

¹ вищий воєначальник в Імперії

басилевса. «Що ж! Чи вперше починати боротьбу?» Фотій перекинув кілька камінців на чотках, вони голосно клацнули у тиші, що запанувала у Хрисотрикліні, відтак твердим упевненим кроком теж подався до дверей.

4

Майже щоночі Георгієві снівся батько. Найчастіш – немов допіру повернувся з походу, запилюжений, в шоломі, з мечем; заходив крадькома – щоб не розбудити сина, і навшпиньки прямував до крісла. Та щоразу, розплющивши очі і щасливо посміхаючись, Георгій здригався: у кріслі – нікого.

Георгій сідав на краю ложа, втуплював невидючі очі у вікно – і застигав отак до ранку. Коли сходило сонце, приходила Миловида, проте, не наважуючись турбувати, очікувально завмирала біля дверей. Зловивши її журливий погляд, юнак закипав гнівом: «Тішитесь! Теж – варвар!» Зціплюючи зуби, відчайдушним жестом проганяв її. Невільниця ховала очі і беззвучно зникала.

Інколи батько снівся в їхньому саду. Сад квітував, над Константинополем синіло весняне небо, десь угорі стрімко носились стрижі. Вони удвох з батьком сиділи на великих кам'яних брилах на улюбленій батьковій галявинці і слухали, затамувавши подих, як гудуть довкола розквітлих яблунь заклопотані бджоли. Згодом, винувато усміхнувшись, батько підводився. «Я мушу йти, сину.» Сад враз зникав, натомість з'являлось неосяжне болото з мутною поржавілою водою. І знову батько прямував через ту трясовину. Ступав поволі, розходились кола по воді, навсбіч летіли брудні бризки, але жодна крапельина бруду не падала на батька. Десь там, далеко за болотом, на самісінькому видноколі смужечкою виднілась земля. «Хіба можна туди дійти?» Георгій гукав навздогін батькові – і прокидався.

Жодного разу не снівся батько разом з матір'ю. А мати намагалась не турбувати сина. Мовчки з'являлась в аристарії – у жалобі, скорботно потупляючи очі і поопускавши донизу кутики губ, віталася тихим голосом, мовчазно сідала до столу, лише подеколи озиваючись одним-двома реченнями. Тільки напередодні сороковин запропонувала послухати відправу у Святій Софії.

– Правитиме сам патріарх, – додала, звівши очі.

– У Святій Софії? – Георгій пильно глянув у вічі, але мати витримала погляд. – Я згоден.

У душі він зрадив. Не раз, повертаючись додому з Магнаври, зупинявся перед величним храмом, що, немов чарівний корабель, плив над містом серед синього безмежжя. Здавалося, синя баня Софії не опирається на земне камінне підмурів'я, а тримається на невидимому ланцюгу. Недаремно ж імператор Юстиніан, будівничий Святої Софії, в день освячення храму вигукнув: «Слава Всевишньому, який сподобив мене на цю богоугодну справу! Я перевершив тебе, Соломоне!»

– Справді, Софія – найкраще місце, щоб пом'янути батька, – і Георгій вдячно схилив голову перед матір'ю.

Ірина мовчки кивнула, хоча на жалібно загнутих губах все ж промайнула посмішка.

Мовчала вона і наступного ранку. Обличчя сховала під темною вуаллю, і отак пильно стежила за сином.

У храмі, звісно ж, було велелюдно, і Георгій уже на сходах, коли довелося протискуватись через натовп, дещо спохмурнів. Мати легенько потиснула руку і подалась на горішню галерею, де дозволялося знаходитись під час богослужіння жінкам. Георгій на мить нерішуче зупинився, але натовп позаду напивав, і він став просуватись далі, аж поки не опинився під колоною у середньому нефі.

Крізь численні вікна угорі лилось яскраве сонячне проміння, голубе склепіння неначе зринало в повітря – легке і прозоре, мовби ефір. Ба, здавалось, що того склепіння й немає, а тільки – синє бездонне небо угорі, куди прагне зболена людська душа, намагаючись виплутатись з оков суєтного світу. Мозаїчні зображення вигравали найрізноманітнішими барвами. Сонячне проміння занурювалось у глибочинь прозорої смальти, від того стіни розсувались, і десь з безконечності відсвічували священним золотим сяйвом. Юнак ледь нахилив голову, і світ спалахував новими барвами, осяваючись то срібним блиском, то пурпуром, то небесною синькою. Десь тут поруч існував інший світ – безконечний і чистий, пронизаний золотим сонячним промінням. Зникало сум'яття з душі, немов розчинялось серед божественного ефіру, звідкілясь линув тихий церковний спів, линули лагідні слова. На очі навертались сльози – від усвідомлення власного буття, від усвідомлення причетності до Безконечності.

Георгій крадькома провів рукою по обличчю, щоб витерти сльози. Несподівано відчув на собі пильний погляд.

Задержавши голову, поглянув на галерею. Он, мати прикипіла поглядом до вівтаря. За матір'ю – незнайомі жінки, що теж, затамувавши подих, слухають патріарха. Нарешті – широко розплющені очі. Такі великі, наче – осьо, поруч. Вигнулись брови – насторожено і сумовито. «Анастасіє!»

Враз десь зісподу зринула темна хвиля – і очі померкли. Губи туго стиснулись, відтак – через мить – розтулились. Анастасія щось зашепотіла. І навіть звідси, знизу, було видно, як затріпотіли її ніздрі.

«Варвар! Варвар, Анастасіє?»

Склепіння над головою пішло колами, різнобарвне мозаїчне сяєво замерехтіло, засліпило. Георгій сплів пальці обох рук, стиснув їх до хрускоту. І знову, намагаючись виглядати спокійним, поглянув на дівчину.

Анастасія, вдягнута в темний одяг – тьмяву палу, накинуту поверх лілового даматика, туго перепнутого в талії, – з відкинутою чорною вуаллю, гордовито піднесла голову. Губи ворухнулись. Мабуть, мовила у голос, бо раптом Георгієва мати рвучко повернулася до неї, потім, перевіривши погляд на сина, здогадалась про все; її обличчя потемніло, довгі і тонкі пальці вчепились в балюстраду.

Знітившись, Георгій потупив очі. Відтак труснув головою і став прислухатися до натхненного голосу патріарха.

Сьогодні Фотій славословив «Царицю міст».

– Неначе з вишнього ефірного простору, царствений град відкриває джерела для православної віри, розливає чисті потоки благочестя до найвіддаленіших окраїн Ойкумени і, мов ріки, наповнює вірою душі, які здавна страждають від нечестивості...

Георгій обережно звівся навшпиньки. Фотій – у розкішному золототканому сакосі, у високій митрі, рясно всипаній дорогоцінним камінням, – здійняв догори руки, його випещена сива борода відстовбурчилась, і нахненний голос линув потужно, ніби вселенського патріарха слухав зараз увесь православний світ.

– Численні народи, з’огидившись поганством, навчились разом з нами прославляти Творця. Ось, уже до Христа на вернулись не лише болгари, а й народ, який переважає інших жорстокістю і завзятістю, – я мовлю про росів, – який, підкоривши довколишні племена, загордився і навіть підняв колись меч проти Ромейської держави. Нині роси перемінили нечестиве поганське суєвір’я на чисту і непорочну християнську віру і прагнуть дружби з нами, хоча ще зовсім недавно турбували нас як розбійники.

Коли патріарх перевів подих, у соборі прошелестів гомін.

– Народ цей прийняв від нас Христа і священників, і нині проявляє велику старанність у християнському богослужінні. Архонт росів просить приєднати тих, що увірували в Христа, до лона константинопольської церкви, від якої сходить на всі народи Боже Слово і Божа Благодать. До царственого града прибули послы від архонта росів, вони зараз тут, серед нас, у цьому найсвятішому для православ’я місці, і сьогодні разом з нами слухають службу Божу во ім’я спасіння варварських народів, які й досі не пізнали Божого Закону і блукають у темряві.

Зацікавлений Георгій обережно потягнувся вище, щоб хоч краєм ока побачити знаменитих росів. Та вирізнити кого-небудь серед пишно розцвіченого натовпу було годі.

– Он там, якраз перед патріархом! – пролунав шепіт, і хтось легенько торкнув за лікоть.

Георгій покосував набік очима. Поруч кремезний юнак, з високим гарним чолом і темними очима, показав кивком:

– У передньому ряду. Ти ж роських послів видивляєшся?

– Так! – Георгій ще раз звівся навшпиньки.

На почесному місці, призначеному для найповажніших гостей, побачив двох світловолосих мужів. Мимохіть посміхнувся: сподівався побачити невичинені шкури на плечах, а натомість – царського пурпурового кольору плащі.

– Не такими уявляв варварських послів?

– Ні, чому ж! Послы могутньої держави.

Відтак пильніше глянув на юнака. «Не грек!»

Незнайомець не відводив проникливих темно-горіхових очей і доброзичливо посміхався. На вигляд мав років шістнадцять–сімнадцять, але обличчя було серйозним.

– Здається, я десь бачив тебе, – невпевнено мовив Георгій.
– І не раз. У Магнаврі.
– Ти навчаєшся у Магнаврі?
– Уже третій рік. Завершую першу програму.
– У Софіївській книгозбірні ти теж часто буваєш? – запитав Георгій; з численних учнів Магнаври навряд чи хто-небудь упав у вічі, але відвідувачів бібліотеки не так багато.

– І я тебе там часто бачив.

Георгій кивнув. Тепер пригадав, що бачив цього юнака в товаристві балиєвського сина Лева.

– Ти – син болгарського архонта? Тебе звати Симеоном?

– Симеоном, – усміхнувся юнак. – А тебе я теж знаю. Ти – Георгій, син стратига Теодосія.

В Георгія затремтіли губи, і він стиснув їх міцніше. І відвернув очі, ніби дослухаючись, що говорить патріарх.

– Я про все знаю, – знову взяв за лікоть Симеон.

– Що ти знаєш? – сердито висмикнув руку Георгій. – Знаєш, що він був варваром?

Симеонове лице спохмурніло, очі звузились, мов щілини.

– Це погане слово «варвар» придумали зарозумілі люди. Для мудрої людини...

– Що для мудрої людини? – скривився Георгій. – Роззирнись!

– Облиш черні впиватися своєю отрутою. Той бруд не повинен прилипати до тебе – як не прилипав до твого батька!

– Ти говориш так, бо й сам – варвар!

– Я – княжич! – затріпотіли ніздрі в Симеона. – З благородного роду. І ти – княжич, Георгію. Давай насамперед про це пам'ятати! Про це! – серед черні!

Довкола невдоволено зашелестіли, і юнаки примовкли.

Тим часом патріарх Фотій завершив натхненну проповідь і уже співав хор.

Після відправи Георгій із Симеоном разом попрямували до виходу. Не квапились, щоб не штовхатись у тисняві. Серед натовпу впізнали російських послів по багатій одежі і світлому волоссі.

– Російський князь прислав їх, – мовив Симеон, – просити патріарха, щоб прислали вчителів: навчати істинної віри.

Георгій байдуже кивнув.

Надворі юнаки стали збоку. З собору почали виходити й жінки. Серед перших – сім'я Докіанів у жалобі. Обидві дочки з боків уважливо підтримували матір. Анастасія була з цього боку. Коли вони опинились поруч, дівчина повернула голову. Їхні погляди на мить зустрілись. Анастасіїні очі виглядали журливими. Губи затремтіли. Георгій не витримав і потупив очі, а коли знову підвів їх, сім'я Докіанів уже поминула їх з Симеоном.

– Георгію! – поклікала мати.

Отямившись, Георгій повернувся до матері. Задивившись вслід дівчині, і не помітив, як вона підійшла. А Ірина уже перевела погляд на незнайомого їй юнака поруч із сином.

– Це – Симеон. Навчається в Магнавірі.

Ірина прискіпливо оглянула юнака. Її досвідчене око відразу впізнало варвара, і Георгій побачив, як губи в матері почали звично збиратись у презирливу посмішку.

– Симеон – син болгарського архонта, – випередив Георгій.

Іринині очі примружились, на обличчі майнула непевність.

Симеон, мабуть, зачеплений тим прискіпливим поглядом, з гідністю підніс голову.

– А це, Симеоне, моя мати!

Юний болгарин вишукано вклонився. Ірина відгадала добре виховання, і її обличчя проясніло. Вона приязно усміхнулась і відповіла легеньким кивком. Георгій здогадався, що мати задоволена. Немов на підтвердження, вона несподівано запропонувала:

– Георгію, запроси свого знайомого в гості! Син знаменитого болгарського архонта може розповісти чимало цікавого.

«Ба, виявляється, і між варварами є значна різниця!» – оговтавшись, подумав Георгій.

Симеон з вдячністю прийняв запрошення, і, покинувши церковне дворище, вони утрюх сіли в карету.

Вдома, під час аристону, потай пильно спостерігаючи за вишуканими манерами сімнадцятирічного юнака-варвара; як він поводився, з яким тактом брав участь у розмові, як бездоганно володіє грецькою мовою, – приємно вражена Ірина вкотре хвалила свою далекоглядність, що запросила його в гості.

Вона була на диво люб'язною з гостем, не забуваючи, звичайно, надавати і голосові, і жестам прихованого смутку: без сумніву, варвар знає про долю Георгієвого батька.

Після аристону Ірина, вибачившись, що надто стомлена, подалась на свою половину і залишила юнаків удвох. Коли затихли її кроки, Георгій запропонував погуляти в саду.

– З радістю! – погодився Симеон.

Георгій повів гостя на улюблену галявинку, з великим каменем, звідки видно і статую Теодосія Великого, і бані Софіївського собору, і міські зубчаті мури.

– Ти так чудово володієш грецькою мовою, – не втримався Георгій, коли вони присіли на камені. – Невже ти зумів так досконало вивчити її за три роки начання?

– Ні, звичайно. Хоча й трьох років достатньо, була б наполегливість. Грецької мови мене навчали змалку. Тітка Теодора навчала. Вона колись, ще дитиною, потрапила в полон до ромеїв. Як дочку великого князя її взяли до Великого Палацу, хрестили. Виховувала її сама базиліса Теодора. Так, так, базиліса Теодора. Вона ж була хрещеною матір'ю моєї тітки, на її честь тітку і назвали Теодорою. Її болгарське ім'я – Кремена. Після укладення миру батько обміняв її на ромейського монаха Кутару. Тітка Теодора навчала мене і грецької мови, і грецьких звичаїв.

– Он, як! – здивовано закивав Георгій. – А тепер тебе послали до Константинополя, щоб перейняти і грецьку мудрість?

– Батько послав не тільки мене. Ми хочемо отримати такі ж знання, які мають ромеї. Цього року з Болгарії до Константинополя прибудуть нові учні. А згодом ми відкриємо свої школи.

Відтак на довгу хвилю запало мовчання. Лише було чути, як б'ються в муровані береги води Босфору.

– Ти будеш архонтом? – озвався Георгій. – Після батька.

Симеон рвучко підвів голову, пильно глянув на Георгія, його обличчя враз посуворішало, і він глухо відповів:

– Ні. Спадкоємцем в Болгарії вважається первородний син.

– У тебе є брати?

– Два старших – Расате і Гавриїл, і молодший – Яків. Найстарший – Расате.

– Значить, владу в Болгарії успадкує Расате?

Симеон мовчки кивнув, нарочито байдуже видивляючись кудись у небо над високими міськими мурами.

– А ти? – запитав Георгій.

– Я хочу осягнути всі знання, якими володіють греки. Болгарія прилучилась до істинного вчення. Але ми мусимо багато вчитися, мусимо стати такими освіченими, як і ромеї.

– В Болгарії багато слов'ян?

– Багато. Значно більше, ніж чистих болгар – з тих, кого двісті років тому привів з Італії хан Аспарух.

– І як ви до них ставитеся?

– Що ти маєш на увазі? – повернув голову Симеон.

– Болгари ж підкорили слов'ян. Переможці завжди зневажають підкорений народ. А підкорені ненавидять переможців.

– Болгари утворили державу – чого не змогли здійснити слов'яни. Хан Аспарух уклав союз зі слов'янськими князями. Звичайно, були такі, що зневажали слов'ян, берегли чистоту роду. Але з часів Аспаруха сталося багато перемін. Чимало болгар перемішалось зі слов'янами. Болгари брали слов'янок у жони, віддавали своїх дочок за слов'ян. Тих, хто береже чистоту роду, залишилось зовсім мало.

– Але все ж – слов'яни і болгари не рівні?

– Після того, як батько прийняв для держави нову віру, він зрівняв у правах і болгар, і слов'ян.

– І болгари погодилися?

– Не всі. На жаль, не всі. Чисті роди заперестували і повстали проти великого князя. П'ятдесят два роди зі ста.

– Твій батько переміг язичників?

– З Божою допомогою.

– І що ж – нині болгари не зневажають слов'ян?

– Не треба про це, Георгію! – лагідно зупинив Симеон. – Не треба ятри-ти рани. Сказав апостол Павло: во Христі немає ні іудея, ні елліна, а браття усі.

Якусь хвилю вони дивились у вічі, ніби намагаючись зазирнути один одному в душу, потім Георгій стомлено кивнув:

– Справді, не треба.

Вони позмовкали надовго і отак, сидючи на камені, милувались осіннім садом. З дерев пообсипалось майже все листя, і довкола попросторішало. А небо стало різкішим, надто підвечір, коли сонце нахилилось низько над виднокраєм.

– Можна попросити тебе розповісти мені про твого батька! – попросив Симеон.

Георгій здригнувся, наче злякавшись, що хтось потай підглядає за ним. Проте Симеонове лице виглядало щирим.

– Мій батько був стратигом Тесалії... – почав він.

Симеон слухав уважно, тільки підбадьорливо кивав, коли Георгій змовкав, пригадуючи щось, а потім, отямившись, винувато оглядався. Над містом почали западати сутінки, а вони все сиділи на камені: Георгій, нарешті, знайшов уважного слухача.

– А тепер батько сниться мені. Майже щоночі. І щораз майже однаково: кличе перейти через безмірне болото на далекий берег. А над тим берегом сходить сонце.

Симеон мовчки потиснув руку.

– Останнє, що мовив мені батько, – раптом згадав Георгій, – це – знайти архієпископа Методія. Він сам хотів побачити його. Не встиг.

– Твій батько був знайомий з архієпископом Методієм?

– Здається, так. Батько сказав, що архієпископ Методій прибув до Константинополя.

– Так, він зараз у місті.

– Ти його знаєш?

– Знаю. Я передав йому вітання від мого батька і запрошення очолити болгарську церкву.

– Болгарську церкву? Хіба болгарська церква незалежна?

– Так, – поважно закивав Симеон. – Вселенський собор, що завершився цієї весни, визнав незалежність нашої церкви.

– Собор, можливо, і визнав, але патріарх Фотій навряд чи випустить церковні справи в Болгарії зі своїх рук. І, без сумніву, не дозволить Методієві перебратись до Болгарії.

– Це правда. Фотій не дозволить. Методія висвятив в архієпископи папа Андріан II у Римі. І Фотій не вірить йому. Вважає прибічником папи. Через те навіть покликав його тепер до Константинополя, для звіту.

– Ти міг би представити мене архієпископові?

– Якщо ти так бажаєш, – завагався Симеон.

– Я хочу сповнити волю мого батька.

– Гарзда, – кивнув болгарський княжич. – А тепер ходімо!

Уже пізно ввечері Симеон попрощався з Георгієм і його матір'ю. Ірина запросила сина болгарського архонта відвідувати їх, заявивши, що двері їхнього дому завжди відчинені для друзів її сина.

Архієпископ Методій стояв на високому відкритому балконі монастиря Святих апостолів і, обіпершись ліктями на перила, спостерігав як в осінньому небі неспинно плинуть хмари. Вони з'являлись десь над Босфором, затим, перетнувши небо над Константинополем, танули за видноколом на заході. Либонь, отакими ж хмарами, що безперестанно мандрують і ніде не зупиняються, були і вони з братом Костянтином, перейшовши стільки земель.

Методій зітхнув. Брата немає – ось, уже дванадцятий рік. Залишився на вічний спочинок у Вічному місті. Передчуваючи завершення свого земного шляху, зажадав прийняти схиму. І більше не підвівся з постелі. Останнього дня покликав його, Методія. «Брате мій! Ми були з тобою як пара волів і тягли спільну борозну. Я завершую свої дні і впаду на ниві. Ти ж любиш гору¹, але не кидай заради гори вчення, бо з ним ти легше врятуєш душу. « – Не покину, брате!»

Хмари над Константинополем посунули густіше, краї потемніли, від моря повіяло студінню. Від того занила кульгава нога.

Архієпископ присів у крісло. Вертатися до келії не хотілось. Холоду не відчував. Тільки стомлене тіло ниє. Спокою б!

«Який спокій! – гірко посміхнувся. – Хіба що – уже вічний спочинок.» Але й одразу відмахнувся. Мусить продовжувати почату разом з братом справу. Брат правильно мовив: зі слов'янською азбукою і слов'янським письмом почалась і їхня Голгота.

Мудрий брат знав, що мовив. Кожен чесний чоловік у цьому світі має свою Голготу, має свій хрест. Вони з Костянтином наважились проповідувати слов'янською мовою. Коли відправляли місію до Моравії, патріарх Фотій змушений був погодитись з порушенням догми тримовності. Політика переважила. Але негайно сполошився папа Микола I. Покликав до Риму – давати пояснення: чому вони проповідують у чужому діоцезі, що саме проповідують, чому чужою мовою?

Щоразу при згадці про Рим Методій насуплювався і до болю стискував зуби. Там, у церкві Сан-Клименте, навкі залишився Костянтин-Кирило. Папські люди не дозволили відвезти тіло на батьківщину до Солуні, як заповідав брат. Ба, не дозволили навіть труну відкрити, щоб востаннє глянути на братове, упокоєне вічністю, лице і пустили у світ байку, мовляв, віко зрослося, аби не турбувати спокою усопшого.

Руки в Методія мимоволі стиснулися, аж посиніли старечі пальці. «Доклади рук. Отруїли Костянтина. І слідів боялись.»

Його ж, Методія, папа Андріан II висвятив архієпископом Паннонії. Проте це була примарна перемога.

У Регенсбурзі зібрався собор, і німецькі єпископи покликали на нього нового архієпископа. І влаштували суд, мовляв, він проповідує в чужому

¹ гору Олімп, де знаходився монастир Святого Поліхрона, до якого Михаїл Страхота постригся під іменем Методія.

діоцезі. Потім – тюрма в Ельвангені. Два з половиною роки знущались: і голодом морили, і мучили в холодних підземеллях, і тримали, прикутого до стовпа, на пекучому сонці, а взимку – на тріскучому морозі. Аж поки не втрутився папа Іоанн VIII, доти не відчинились двері тюрми.

Проте паннонський князь Коцел, боязливий і непевний свого становища, злякався німців, і спровадив його до Святополка в Моравію. Князь Святополк, хоча й прийняв у Белеграді, все ж з острахом поглядав на захід.

Тим часом у Константинополі патріаршу катедру знову обійняв Фотій – одвічний ворог Риму, і стосунки між східною і західною церквами відразу погіршилися. Знову спалахнули суперечки, кому належить Паннонська єпархія. А що Фотій не вгамовувався, розгніваний папа Іоанн заборонив слов'янську мову в літургії.

Він, Методій, не підкорився і далі правив слов'янською мовою: люди повинні знати, з якими словами їхній пастир звертається до Найвищого Судді. За непослух знову мусів відправлятися до Риму, цього разу – уже на суд папи. І знову збирались найдостойніші єпископи в соборі Святих апостолів Петра і Павла. Довелось клястися у відданості римській церкві і відрікатися від Константинополя, зате вдалось таки домогтися права й надалі використовувати слов'янську мову і в літургії, і для перекладу церковних книг. Вражений мужністю і сподвижництвом Паннонського архієпископа, папа навіть дозволив відправити слов'янською мовою службу в Соборі Петра і Павла.

Та не встиг він повернутись до Белеграду, як почав інтриги єпископ Нитри Віхінг, а потім ромейський базилевс передав до Святополка вимогу, щоб Паннонський архієпископ відзвітував про результати місії в Моравії. Що виклик йшов від патріарха Фотія, Методій не сумнівався.

Архієпископ стомлено стулив повіки. Було тихо, тільки в просторому дворіщі сновигали ченці в темному одязі.

– Святий владико! – несподівано пролунав вибачливий голос.

Методій розплющив очі і побачив перед собою двох юнаків.

– Святий владико! Пробачте, що турбуємо, – мовив, шанобливо вклонившись, молодший.

– Вітаю тебе, Симеоне! – упізнав архієпископ княжича.

– Благословіть, святий владико! – Симеон нахилився і поцілував руку старому священникові; потім показав на юнака поруч. – Це – Георгій! За нього я й просив, щоб ви прийняли його.

Георгій шанобливо схилив голову, теж підступив ближче, поцілував простягнену руку, відтак мовив:

– Мій батько Теодосій, стратиг Тесалії, син Ідарисія, велів кланятись вам, святий владико.

Подякувавши, архієпископ жестом припросив юнаків сісти.

– Пам'ятаю князя Ідарисія. Загинув у тій невдалій війні з Пресіяном. Мене ж тільки поранили в ногу. А твоєму батькові тоді, мабуть, було стільки, скільки оце тобі зараз.

– Батько якраз тоді закінчив Магनावру. І почав служити Імперії. І, ось, отримав нагороду за свою відданість.

– Мені Симеон розповідав, що трапилось. Будь мужнім, юначе! Твій батько був людиною, вартою найвищої поваги.

– Дякую вам, пресвітлий владико!

На хвилину запанувало мовчання. Юнаки не наважувались озиватись, тільки зачаровано дивились на сивоголового старця, з довгою бородою – теж сивіською, лишень очі виглядали жвагими; здавалось, роки не мали над ними влади.

Архієпископ лагідно всміхнувся. Потім почав розпитувати Георгія про навчання в Магнавірі.

– Що ж, юначе, дуже приємно, що ти кохаєшся в науках.

– Але мої знання не приносять втіхи. У світі стільки обману. В Імперії панує честолюбство і пиха. Басилевс – убивця, а патріарх Фотій – чи не наймудріший нині в державі муж – проголошує йому осанну! Що дали йому знання? Що дадуть знання мені? Побачити, що цей світ такий недосконалий? Пробачте, святий владико, що мовлю так, – знітився Георгій.

– Сказав Еклезіаст: «У великій мудрості і велика печаль; і хто примножує знання, той примножує і скорботу.» У цьому вся трагедія і вся велич людського пізнання. Знання, мій сину, не приносять ні втіхи, ні багатства. Вони дають лише просвітлення людській душі.

– А може, краще було б жити в цьому світі без знань? Може, знання лиш відгороджують людину від природнього життя?

– Ніхто не вибирає собі таланту! – посуворішав архієпископ Методій. – Це – Божий дарунок! А чоловік повинен виконувати волю Божу.

– Те ж мовив колись і батько.

– А що ж ти сам надумав, юначе?

– Я хочу постригтись. У монастирі святого Мамонта.

– Георгію! – підхопився Симеон. – Чи не занадто поспішно?

– Ні. Моя душа прагне спокою. У тиші монастирської келії я зможу продовжити вивчення історії і філософії.

– Але ж!.. – загарячкував болгарський княжич, проте архієпископ рішуче зупинив його.

– «І запаливши свічку, не ховають її, а ставлять на підсвічник, і світить вона увсьому домі.» Ці слова Ісуса давно колись нагадав братові Костянтинові патріарх Фотій. Брат Костянтин теж сховався, ображений, у монастирі. Бог дає світільник розуму, щоб світити людям.

– Я не хочу служити своїми знаннями Імперії! – гордовито підвів голову Георгій. – У цій державі немає справедливості.

Архієпископ Методій посміхнувся, довго дивився вдалечінь, поклавши висхлі руки на бильця крісла; відтак, не повертаючи голови, озвався тихо:

– Я не стану переконувати тебе в чому–небудь, юначе. Лишень нагадаю тобі слова Сенеки. «Ми повинні уявити собі дві держави: одну, яка охоплює і богів, і людей; і другу – до якої нас приписала випадковість. Є люди, які водночас служать і великій, і малій державі, а є такі, які служать тільки великій, але є й такі, які служать тільки малій.»

Георгій зняковів потупив очі. По правді, йому ніколи й не приходило

до голови, що десь на світі, крім Бізантії, можуть існувати люди, з якими він міг би знайти спільну мову і яким хотів би передати свої знання.

– Я не замислювався над цим.

– Життя ще не заставляло тебе замислюватись, мій сину.

– Я хотів би попросити вашої поради, святий владико.

Архієпископ Методій стомлено примружився. Довкола очей, синіх і блискучих, густими борозенками позбігалися зморшки.

– А що б сказав твій батько про твоє бажання?

– Батько дуже тішився моїми успіхами в навчанні. Казав, мої знання допоможуть і йому. Тільки – в чому?

– Колись ми з твоїм дідом, князем Ідарисієм, – Методій знову в задумі задивився в небо, – мріяли допомогти слов'янам. Мріяли дати їм писемність. Але наші руки звичніші до меча, а голови – до шоломів. Тоді князь Ідарисій домігся, щоб його сина – твого батька, юначе, – взяли до Магnavри. Щоб він отримав там найкращу освіту. А я більше покладав надії на Костянтина. Потім спалахнула війна з Пресіаном. Ідарисій загинув. Я постригся в монастир. Теж розгубився, як і ти, юначе. І розчарувався. Проте відтак все ж зважився і попросив допомоги у брата. Костянтин був єдиний, хто міг створити нову азбуку.

– Це – рівноапостольна справа! – з повагою промовив Георгій.

– Спасибі, юначе! – Обличчя в архієпископа проясніло.

– Це вам треба дякувати, святий владико! – озвався збуджений Симеон. – Ваші імена слов'яни пам'ятатимуть, поки будуть слов'янами!

– Хто знає, мій сину, – впала тінь на Методієве лице. – Хто знає. Поки що своє письмо мають не всі слов'яни. Тільки маленький острівець у Моравії. І той важко зберегти.

– Святий владико! – підхопився на ноги Симеон. – Ваша справа найкраще приживеться в Болгарії! Клянусь вам у цьому!

– Вірю тобі, сину славного князя. Твій батько, запрошуючи нас до себе в Болгарію, теж це обіцяв.

– Так було б найкраще для справи слов'янської писемності, – не вгавав Симеон. – У Болгарії уже створені школи, діти навчаються слов'янською мовою. Нам так бракує вчителів.

– Я просив патріарха відпустити до Болгарії двох моїх учнів – Марка і Костянтина.

– Патріарх дозволив?

– Дозволив, Симеоне. І базилевс не заперечує.

– А ви самі, святий владико? – Симеон благально глянув на архієпископа. – З вашим іменем слов'янська мова відразу витіснить у болгарській церкві грецьку мову. Болгарії потрібна своя писемність, щоб урятуватись від найстрашнішої небезпеки: погритись!

– Мені здається, – лагідно зупинив архієпископ схвильованого княжича, – Болгарія не погритись, поки в її володаря є такі сини, як ти. А я, мій сину, повинен йти туди, де ми з братом засіяли свою першу ниву.

– Ви могли б перенести центр свого діоцезу в Болгарію, – споважнів княжич. – Там він був би найкраще захищений.

– З тебе колись буде найдужчий і наймудріший князь Болгарії, – архієпископ Методій перехрестив Симеона.

– Але ж, святий владико! – знітився княжич і відвів очі.

– Знаю, що ти хочеш заперечити. На все воля Божа. Але я вірю, що Бог саме твоїми руками, Симеоне, утверджуватиме Своє Ім'я у твоїй державі!

Княжич почервонів, проте водночас гордо розправив кремезні плечі, ледве стримуючи дихання від хвилювання.

Георгій мимоволі позаздрив йому. Симеон має рід, має що захищати, має чим пишатись. Ніхто не наважиться кинути йому в вічі: «Варвар!», бо за плечима у нього – могутня Болгарія. Навпаки, в Константинополі болгарського княжича уже тепер запобігливо називають: «семігрекус» – напівгрек. Он, навіть його мати ставить Симеона на один щабель з родовитими бізантійцями, а це не абищо.

– Чому ти так спохмурнів, юначе? – лагідно запитав Георгія архієпископ. – Може, ми ненароком тебе чимсь образили?

– Ні! – сполохано глянув Георгій на святого отця. – Тільки сумніви точать душу.

– Кожна чесна людина – джерело сумнівів. Сумнівів і мук. Погана людина сумнівами не мучиться.

– А може, мені попроситись учителем у Болгарію?

– Я думаю, твій батько зрадів би такому рішенню. – Помовчавши, архієпископ, посміхнувся і додав: – І мені, по-правді, дуже хотілось почути такі слова, мій сину.

– Чи можу я, святий владико, просити вашої допомоги, щоб виклопотати дозвіл у патріарха і басилевса?

Георгієві здалось, що ота темна хмара, яка досі заступала все довкола, нарешті відпливла геть, і світ враз прояснів.

– Звичайно, мій сину! З великою радістю. Проте, все ж, давай запитасмо княжича, що він скаже.

Закивавши, Георгій мерщій повернувся до Симеона, наперед переконаний, що той зрадіє.

– Чи погодиться твій батько прийняти мене в Болгарію?

Княжич суворо підібрав губи і замулявся.

– Ти вагаєшся? – забриніла образа в Георгієвім голосі. – Сумніваєшся в мені? У моїх чесних намірах? Чи – в знаннях?

– Ні, Георгію! Що ти! Таких освічених учителів якраз і потрібно для нашої держави.

– Тоді що ж?

Симеон засапав, не наважуючись підвести голови. Георгій оглянувся до архієпископа, але й він зніяковіло відвернувся.

– Мова? – здогадався юнак. – Звичайно ж: мова! Я не знаю вашої мови. Це ти хотів сказати, Симеоне?

– Великий князь погодиться тільки тоді, – твердо мовив Симеон, – якщо ти викладатимеш болгаро-слов'янською мовою. І я проситиму його за тебе теж лише за цієї умови.

- Я хочу навчитись батькової мови.
- Справді? – зрадів княжич. – Я допоможу тобі!
- Мене тішить ваша дружба! – лагідно усміхнувся Методій.

Він поривисто підвівся з крісла. Обидва юнаки й собі схопилися вслід, проте архієпископ зупинив жестом.

- Почекайте! – і, накульгуючи, подався до келії.

Чекати не довелося довго. Почулись кроки, і архієпископ знову з'явився на балконі. Юнаки підвелись назустріч.

- Книга? – здивовано прошепотів Георгій.
- Візьми, сину мій! – простягнув Методій велику, оковану сріблом і зі срібними застібками, книгу. – Це – єдине багатство, яке ми разом з братом Костянтином можемо подарувати внукові князя Ідарисія.

Взявши подарунок, Георгій вклонився, дякуючи, і розгорнув книгу. На першій сторінці невідомими, але такими гарними, великими буквами були написані слова і намальовано хрест.

- Новий Заповіт слов'янською мовою! – захоплено прошепотів Симеон, зазирнувши через плече товаришеві.

Проте Георгій розгубився. Десь у глибині душі розумів, чому так радіє молодий болгарин, розумів і гордість архієпископа, та все ж збагнути вартість перекладів важко. Переклад – завжди вторинний. Для досягнення єдності між людьми і для розуміння Істини – істинного призначення людини у світі – найкраще б мати одну, спільну для всіх народів, мову.

- Я бачу, – архієпископ Методій поклав руку на плече Георгієві, – твою душу знову терзають сумніви?

- Так, святий владико.
- Ти сумніваєшся у доцільності різних мов?
- Мені здається, що позаяк Божо Істина – єдина, тому треба прагнути до найбільшої людської єдності. А при існуванні різних мов людям важче знайти розуміння між собою.

Симеон почервонів, гордо скинув головою, проте мудрий священник спокійним жестом попросив його вгамуватись. Потім мовив:

- Мова існує не тільки для того, щоб люди спілкувались між собою. Якби це було так, напевно чи хто-небудь захищав би свою мову. Мовою людина не тільки розмовляє і думає, мовою вона і відчуває. Який характер у народу, така в нього і мова. Завойованому народові можна заборонити розмовляти рідною мовою, можна примусити підкорених навіть думати по-чужому, але поки людей не примусять відчувати так, як відчувають і передають почуття словами завойовники, доти народ не переможений.

- Але ж ми прагнемо пізнати єдину Істину! Хіба не краще народам приєднатись до тих, що уже пізнали істинного Бога?

- Скажи мені, сину, чому Бог не створив усі квіти однаковими – нехай навіть найкращого забарвлення?

- Мабуть, такий одноманітний світ не виявив би багатства Божих творінь.
- А чи ж і не тому існує стільки мов? Щоб виявити багатство людського духу?

– Напевно, так. Мені важко збагнути...
– Що ми знаємо про Божий промисел? Якщо Бог створив стільки народів, стільки мов – значить такий Божий задум. І кожен народ, навіть найменший і найнезначиміший, має священне право проповідувати істинну віру рідною мовою. Якщо ж ми проповідуватимемо Слово Боже лише грецькою мовою, чи латиною, люди неминуче вважатимуть Бога лише грецьким чи римським, чи іудейським. Тоді до нової віри прагнутимуть лишень ті, хто шукає вигоди. А простий народ залишиться навіки в темряві.

Георгій мовчки перегорнув сторінки подарованої книги. Хтось з великою любов'ю і старанністю переписував Божі слова новою азбукою. Деякі букви схожі на великі грецькі, інші – трохи змінені, але й чимало зовсім незнайомих знаків.

– Ця книга написана кирилицею, – пояснив архієпископ. – Ми назвали її так на честь брата Костянтина–Кирила. Ця азбука призначена для Болгарії.

– А хіба є ще й інша?

– Так, є. Нею ми користуємося в Паннонії і Моравії. Костянтин придумав її, щоб папа не звинуватив нас, мовляв, навертаємо нові народи до константинопольської церкви.

Юнак з повагою поглянув на посивілого старця, потім перевів погляд на розгорнуту книгу. Це ж які знання потрібно мати, як потрібно володіти мовою, щоб відтворити буквами всі звуки.

– Тільки геній здатний на таку справу!

На очах в архієпископа Методія заблищали сльози від зворушення, і він заморгав часто-часто.

– Як шкода, що не чує твоїх слів брат Костянтин!

– Ваша праця надихне чимало послідовників, святий владико. Я вдячний вам за такий дорогий подарунок. І спробую теж додати свою частку до розпочатої вами справи.

– Мене тішать твої слова, мій сину! Через два дні мене обіцяв прийняти патріарх. Приходьте обидва, і ми спробуємо попросити за тебе, Георгію.

Юнаки вклонились і почали прощатись. Коли вони уже виходили з монастирської брами, озирнулись. Архієпископ Методій все ще стояв на балконі і дивився їм вслід.

– Я дуже вдячний тобі, Симеоне! – потиснув руку товаришеві Георгій. – Яка це тільки людина!

6

Звичайно ж, патріарх Фотій не прийняв їх ні через два дні, ні через десять. Щоразу патріарший асикрит чемно повідомляв, що в їхньої святості сьогодні дуже важливі справи і прийом переноситься на подальший термін. Нетерплячі Георгій із Симеоном уже й надію втрачали. Досвідчений Методій посміхався і заспокоював юнаків. За своє життя він добре вивчив нориви високих мужів. Вони завжди заклопотані якщо не найдержавнішими справами, то найсвятішими.

Першого ж вечора після зустрічі з архієпископом Георгій попросив свою невільницю:

– Милоvido! Ти можеш навчити мене слов'янської мови?

Подумавши, що господар хоче розмовляти з княжичем його мовою, дівчина похитала головою:

– Але, кіріє, слов'янських мов дуже багато. І всі різні.

– Як це – різні? Хіба у слов'ян не спільна мова?,

– Ні, кіріє. Звичайно, ні.

Георгій щиро здивувався. Що серед варварів є германці, слов'яни, маджари – він знав, але що ці народи не однорідні, й до голови не приходило. Хоча, звісно, ще й Геродот налічував десятки назв дрібніших племен.

– Серед слов'ян є серби, хорвати, чехи, моравани, – почала перелічувати Милоvida. – І всі розмовляють по-різному.

– У мене є книга, написана слов'янською мовою. Я хочу навчитись її читати.

– Слов'янських книг немає, кіріє.

– Є, Милоvido. Ось, бачиш! – розгорнув Георгій подарунок архієпископа. – Написана слов'янськими письменами. Бачиш, яке слов'янське письмо, які букви? Їх придумали великі мужі: Костянтин і Методій. Хіба ти не чула про них?

– Кіріє! Я ж – невільниця! Ось, уже десять років. – Не втримавшись, дівчина схлипувала, по щоках потекли сльози.

– Не треба, Милоvido! – захапався Георгій витирати їй сльози. – Не треба! Ти не будеш більше невільницею!

– Що ви сказали, кіріє?

– Ти не будеш невільницею, Милоvido!

Наступного дня Георгій попросив матір відпустити молоду невільницю. Ірина вагалась недовго. Від її пильного ока не уникло, що саме з цією невільницею її син став мужем. Тепер, відпустивши невільницю на свободу, можна виграти вдвоє: по-перше, дівчина усувалась, щоб потім нічим не нагадувати Георгієві про ті його перші почуття, і таким чином вони збережуться в його душі чистими і гарними; а по-друге, цим можна втішити сина і зміцнити свій вплив на нього.

Ірина відразу ж звеліла покликати невільницю.

– Ти – вільна. Можеш хоч сьогодні покинути наш дім.

Оте її «можеш» прозвучало як: «мусиш».

На дорогу Георгій потай від матері дав жменю золотих номисм. Проте Милоvida виглядала смутною і ховала очі. Цей смуток образив Георгія: він сподівався, дівчина буде вдячною.

– Ти віднині вільна, Милоvido! – нагадав він. – Вільна!

– Я вдячна вам, кіріє, звичайно... Дуже вдячна.

Не озираючись, дівчина побрела з їхнього дворища.

Звертатись до інших невільників Георгій не став, і єдиним учителем залишився Симеон, який володів, крім грецької та болгарської, ще й мовою слов'ян, які населяли Болгарію.

Спочатку Георгій із запалом узявся до вивчення мови, та незабаром, десь після третього чи четвертого перенесення аудієнції, його настрої почав підупадати, заповняла меланхолія, і він часто зачинявся у своїх покоях. Вибачившись перед Симеоном, він сів у глибоке крісло перед вікном, що виходило в сад з уже голими деревами, і годинами непорушно спостерігав, як сіро мрячить осінній дощ, як швидко спадають на місто сутінки. І дивна байдужість оволодівала ним – аж до отупіння: не хотілось нічого, тільки спокою і самотності.

Мати не набридала розпитуваннями. Світську розмову провадила обережно, ні про що не питаючи, ні в чому не наполягаючи. Інколи, правда, запитувала про болгарського княжича, якщо той не з'являвся два-три дні поспіль.

– Симеон штудіює Гомера. Вивчає подвиги Ахілла. Або читає життє-описи Олександра Великого. – «Марить його походами!»

– Симеон – дуже серйозний юнак, – прихвальновала Ірина.

Десь через місяць виснажливого чекання архієпископ Методій, в якого, зрештою, увірвався терпець, заявив асикритові – з належною ввічливістю, – що мусить вирушати до Велеграду – до своєї пастви, і Фотій негайно назначив день прийому. Причому, напередодні аудієнції вселенський патріарх на честь Паннонського архієпископа відправив службу у Святій Софії.

– Давно б так! – повторював Симеон, коли вони утрюх піднімались сходами до Патріаршії.

Догідливий слуга негайно відчинив двері кабінету, пропускаючи архієпископа і його молодих супутників.

Вселенський патріарх сидів у глибокому, розкішно оздобленому, кріслі, напроти коминка. Над дровами палахкотіли язички полум'я і кидали миготливі відблиски на стіни. На столику горіло кілька свічок у масивному золотому підсвічнику. На колінах у патріарха лежала розгорнута книга.

– Дозвольте, святий владико! – першим рішуче вступив до кабінету архієпископ Методій.

Вселенський патріарх повагом закрив книгу, зашелестівши сторінками в тиші, і з тією ж повагою кивнув.

Паннонський архієпископ шанобливо привітався і, вклякнувши на дужу ногу, поцілував руку патріархові.

Зауваживши юнаків, Фотій звів брови.

– Це, святий владико, син болгарського князя – Симеон, – показав Методій, підводячись.

– Я упізнав його.

Фотій пам'ятав сина болгарського архонта ще від першого прийому болгарського посольства, на чолі з братом архонта Доксом, який і привіз молодих болгар для навчання у Магнаврі. Згодом часто бачив допитливого учня в Софіївській бібліотеці – у товаристві базилевського сина Лева. А недавно син болгарського володаря був присутнім на прийомі у базилевса, коли послали з Болгарії просили вчителів для своєї церкви. І називали імена двох Методієвих учнів: Марка і Костянтина.

– Благословіть, ваша святість! – вкляк Симеон, і патріарх урочисто перехрестив юного болгарина.

– А це, святий владико, – Георгій, – показав архієпископ на іншого юнака. – Найкращий цьогорічний випускник Магнаври.

Фотій наморщив чоло. Ні, цього юнака раніше він не бачив.

– Дуже приємно бачити майбутніх учених мужів – окрасу Імперії, – промовив патріарх, благословляючи Георгія. Потім повернувся до Симеона: – Я завжди радий синові нашого відданого сусіда – рівноапостольного архонта Михайла, хрестителя Болгарії. А тебе, юначе, я, здається, не бачив досі ні разу?

– Це внук куропалата Костянтина, – випередив Методій.

Георгій спочатку спалахнув, ображено оглянувся до архієпископа, але той шанобливо схилив голову. Фотій прискіпливо оглянув юнака.

– Куропалат Костянтин – шанований у столиці муж, синклітик. З древнього роду.

– А внук, – підхопив архієпископ, – найкращий учень!

– Це велика втіха для мене, – патріарх Фотій сотворив на обличчі прихильну посмішку, – бачити обдаровану молодь. Наша велика держава потребує обдарованих мужів. Обдаровані мужі – то діаманти в короні держави! І найперша турбота держави, якщо вона прагне процвітати, – розшукувати ці діаманти і складати їм належну ціну.

– У Магнаві стільки розповідають, святий владико, – наважився Георгій, – про вашу увагу і підтримку молоді.

Схвилюваний Фотій вдячно кивнув і зітхнув:

– За прикладом Лева, ректора Магнаври, я зібрав чималу бібліотеку. Ось, бачите, скільки тут, у Патріаршії, книг! Це не всі. Ще більше – вдома. Ця бібліотека приваблювала найздібніших учнів. І твого брата Костянтина привабила, Методію. Щодень у мене збиралась молодь. Ми читали у голос і обговорювали твори і античних авторів, і сучасних. Які то були вечори!

Фотій заплуштив очі і відкинувся на спинку крісла. Колись про благословенні вечори він написав і папі: адже папа, попри все їхнє ворогування, був єдиною людиною, гідною, щоб розповісти йому про свої думки. «Коли я залишаюсь удома, я відчуваю найвищу насолоду, спостерігаючи за старанністю учнів – за тією наполегливістю, з якою вони задають запитання, як вони вдосконалюють мистецтво провадити розмову, завдяки якому і формується знання, як вони настійно роблять пошуки у найвищих питаннях математики і вивчають методи логіки, щоб відшукати істину; як вони звертаються до теології, яка провадить розум до благочестя... І ось такий хоровод був у мене вдома!..»¹ То уже потім, як патріарх, він намагався спрямовувати вивчення античної літератури так, щоб вона служила тільки для розвитку формально-логічного мислення, не впливаючи на людську душу, де повинна панувати церква. Так веліли церковні догми; він, патріарх, зважався думати ними.

Щоправда, у нього згодом таки з'явилась нагода повернутись до колишніх захоплень – до вивчення філософії та історії, коли новий базилевс Василь позбавив патріаршого сану. На цілих десять років. І за цих десять років він,

¹ з листа патріарха Фотія до папи Миколи I (861 р.)

колишній патріарх, не прочитав нічогосінько з церковної літератури. Розшукував у монастирях старовинні рукописи і з насолодою щодень порпався в них. І знову повернувся до античних мудреців, робив виписки. З того, зрештою, набралась чи не ціла бібліотека: «Міріобібліон.» Більше трьохсот книг.

Патріарх Фотій підвів повіки, опам'ятався, поглянув на присутніх, зітхнув. «А що в цьому світі? Пиха людська. А Дух самотній страждає в пустелі – серед людського товпища.»

– Ваша святість! – почав архієпископ Методій. – Ми наважились потурбувати вас з приводу вчителів для Болгарії.

Патріарх поважно кивнув, на обличчі з'явилась втома.

– Я слухаю тебе, Методію.

– На прийомі у василевса ми пропонували...

– Мова йшла про твоїх учнів: Марка і Костянтина?

– Так, найсвятіший владико. Саме їх я пропонував як найздібніших учителів для Болгарії.

– Що ж, я довіряю тобі. У Болгарію відправляться Марко і Костянтин. Василевс теж не проти.

Архієпископ поштиво вклонився. «За ці дні Фотієві люди все вивідали про них.»

– Дякую, ваша святість! – зрадів болгарський княжич.

– Вони можуть відправитись у Болгарію хоч сьогодні, – стомлено повія рукою патріарх.

– З вашого дозволу вони відправляться одночасно зі мною, – озвався архієпископ Методій. – Через три дні. Нам потрібно зібрати в дорогу наші речі, книги...

– Я попрошу тебе, – несподівано обірвав Фотій, звівши руку, – залишити всі слов'янські книги у Патріаршії.

Методієві очі блиснули. Та лише на мить. В наступну хвилю Паннонський архієпископ згідно кивнув.

– Але ж, святий владико! – підхопився болгарський княжич.

Лагідно посміхаючись, патріарх звелів Симеонові сісти.

– Ці книги потрібні нам – щоб навчати нових учнів для слов'янських народів.

Обидва здивовані юнаки оглянулись до архієпископа.

– Ми з великою радістю віддамо усі наші переклади до ваших рук, святий владико, – Методій схилив сиву голову. – І сподіваємось, наша праця принесе вам утіху.

– Дуже вдячний за твою великодушність, Методію! Я глибоко сумую, що не можу висловити таку ж подяку твоєму мудрому братові. – Царство йому Небесне! Ці книги завжди нагадуватимуть мені про вашу богонатхненну справу.

– Мій брат Костянтин вірив, що наша праця буде високо пошанована.

«Ким?» – Фотій кинув запитальний погляд на Методія, проте архієпископ з належною шаною схилив перед Вселенським патріархом голову.

– Ти ж знаєш, Методію, що я теж кохаюсь у літературі. При нагоді... –

на мить Фотій запнувся. – Якщо знову опинюсь на засланні, – він вимушено посміхнувся, – я спробую навчитись цієї мови, яку ви з Костянтином так обстоюєте.

– Кожна мова варта, щоб її обстоювали.

– Звичайно, звичайно! – Фотій стомлено запламував очі.

На хвилину в кабінеті запанувала тиша. Тільки чути, як завиває надворі осінній вітер і як обережно, немов лякаючись господаря, потріскують дрова у коминку.

Фотій поволі підвів повіки і задивився на язички полум'я.

Методій уважно стежив за обличчям патріарха і, може, вперше, поспівчував цій невгамовній талановитій людині. Дванадцять разів піддавав його анатемі римський папа, десятирічне заслання – і це тільки тому, що до влади прийшов новий базилевс. А тепер? Хіба почувається він упевнено? Як лишень почне заважати комусь з царської родини, негайно ж спровадять якнайдалі, не зважаючи ні на сан, ні на колишні заслуги перед імперією. В імперії ніхто не певний за себе – від найдрібнішого селянина-парика аж до базилевса і патріарха. Сьогодні Фотій – Вселенський патріарх, панує над мільйонами людських душ, а завтра, варто кивнути базилевсові пальцем, і він – найупосліджений вигнанець. Хіба в імперії може вільно розвиватись людський розум? Адже ж існує неможливий закон взаємозалежності між державою і її громадянами. Якщо в державі немає внутрішньої свободи, то навряд чи можна сподіватись на свободу людського духу. У такій державі немає місця людям з чесними непохитними переконаннями, і тільки боягузи та нікчеми складають рабське безвідповідальне суспільство. І тільки сліпеч може сподіватись, що в такій державі людський індивідуум може сховатись від світу і спокійно насолоджуватись власним духовним і чесним життям. Держава обов'язково дістанеться до його горла, і або змусить служити собі, або безжально задушить. І в такому замкненому суспільстві народжуються тільки полохливі та немічні члени, а сильні натури в ньому задихаються, нівечаться і неминуче псуються – неначе несуть на собі прокляття рабства і безчестя своєї держави.

І старий архієпископ гірко посміхнувся. Мабуть, зауваживши, патріарх стрепенувся і негайно споважнів.

– А ще ми хотіли, святий владико, – звернувся архієпископ Методій, – просити за Георгія.

Патріарх перевів погляд на юнака, запитально звів брови.

– Дозвольте, ваша святість, – вклонився Георгій, – і мені відправитись учителем до Болгарії!

Патріарх знову повернувся поглядом до Паннонського архієпископа. Той кивнув, мовляв, теж приєднується до просьби. «Ще один послідовник!» Фотій видобув чотки, довгими пальцями неквапно перебрав приємно лискучі камінці, перекинув один.

– А ти знаєш, юначе, їхню мову?

– На жаль, – поспішно випередив Георгія архієпископ, – внук куропалата Костянтина не володіє слов'янською мовою.

– Це так? – повернувся патріарх.

– Зате я володію, крім грецької, ще й латиною і древнєйудейською, – не відводячи погляду, відповів Георгій.

– Шкода, – клацнув ще один камінець, і патріарх перевів погляд на Методія. – Шкода, чи не правда?

– Звичайно, шкода, – погодився архієпископ. – Хоча я сподіваюсь, добре володіння трьома священними мовами допоможе справі проповіді Слова Божого в Болгарії.

Примруживши очі, Фотій намагався пригадати куропалата Костянтина. Здається, той уникав державних справ.

– Без знання мови тобі, юначе, важко буде порозумітись з болгарським архонтом, – ухильно відповів Фотій. – Ось, якби ти знав їхню мову!

Архієпископ Методій розвів руками, а обидва юнаки очікувально застигли. Фотій по черзі зміряв кожного з гостей. Можливо, за цим юнаком стоїть не лише родина куропалата Костянтина? Хто ж ще? То чи варто давати згоду? Так можна накликати гнів базилевса. Хоча, з іншого боку, варто б і перестрахуватися – на випадок нового скинення. «Цікаво, а чи прийняв би мене болгарський архонт? Болгарським патріархом?» Фотій навіть посміхнувся: такі дурниці лізуть до голови.

– А чому, мій сину, ти так прагнеш в Болгарію?

– Хочу нести Слово Боже новим народам, – випалив Георгій.

– Що ж, похвально. Мабуть, це твій дід так порадив?

– Ні, – запнувся Георгій. – Тобто, він ще не знає.

– Ага, – кивнув патріарх Фотій, посунувши догори камінець. «Без сумніву, це його намова.»

– Дід Костянтин учив мене приносити якнайбільшу користь Імперії. Болгарію я обрав випадково. Я довідався, що звідти прибули послы і просять учителів.

– І я, ваша святість, – озвався Симеон, – теж прошу в тому, від імені мого батька – князя Болгарії.

«І з сином болгарського архонта познайомився випадково?» Патріарх перекинув камінець. Обидва юнаки напружено чекають на його слово, тільки архієпископ Методій сидить, байдужий до розмови. Але ця байдужість і насторожує. «Чому саме з ним прийшов цей юнак? Чи не Методій підмовив? Зваблює кращих учнів.»

– Недавно прибули послы і від роського архонта, – нарешті, озвався патріарх Фотій. – І теж просять у константинопольської церкви вчителів.

– Але, найсвятіший владико! – здогадався Симеон, куди заноситься. – Георгій волів би в Болгарію! І батько мій просить!

– Розумію тебе, мій сину! – лагідно закивав Фотій. – Ти турбуєшся про свою державу і прагнеш запросити найкращих учителів. Це дуже похвально. Болгарський архонт може пишатися таким сином. Я ж мушу дбати не лише про Болгарію, а й про всі інші народи, які ще й досі не побачили світла Божого вчення. Мушу дбати про всю Ойкумену.

Георгій розгубився. Його Болгарія лякала, а щоб відправлятись на край Ойкумени, на Бористен!

– Якщо відправишся разом з місією до роського архонта, мій сину, ти принесеш велику користь і нашій державі, і нашій церкві, – промовив Фотій. «Якщо відмовиться, це – намова куропалата Костянтина.» – Сам базилев просив мене відшукати здібних учителів. Твоя згода була б дуже доречною.

– Я згідний, святий владико! – рішуче заявив Георгій.

Архієпископ і Симеон здивовано повернулися до нього.

– Ти мене дуже втішив! – Вселенський патріарх поважно закивав і підвівся з крісла.

На прощання він благословив юнаків, звелівши Георгієві навідатись до Патріаршії десь через тиждень, а з архієпископом попрощався більш церемонно. Адже, хтозна, чи доведеться ще їм коли-небудь зустрітись: і вік похилий – коли годиться думати уже про вічне життя, і світ цей надто непевний і щохвилі можна очікувати несподіванок.

Покинувши Патріаршію, обидва юнаки зголосились провести архієпископа до монастиря Святих апостолів, де він мешкав. Методій забавляв пройтися вулицями Константинополя.

– Єдиний Всевишній знає, чи буду я ще коли-небудь у цьому місті. Нехай попрощаюся з ним. І з вами, сини мої, теж. Не бери, Георгію, так до серця, що патріарх відмовив. Можливо, серед росів ти дужче потрібний.

– Шкода тільки, святий владико, – зітхнув засмучений Симеон, – що нам доведеться розлучитись.

– Кожен з нас повинен у своєму житті йти тією дорогою, яку визначив Небесний Суддя. Наш творець краще знає наші здібності. Хай вас не лякають труднощі, що випадуть на вашому шляху: не всі люди ще прозріли і чинять зло.

Георгій із Симеоном мовчки згідно закивали.

Після форуму Костянтина завернули до Золотого Рогу. Над містом уже западали сутінки, хмари опускались чимраз нижче, чіпляючись золотих хрестів на церквах.

Від Пропонтиди віяв пронизливий вітер, але старий архієпископ неначе й не відчував холоду. Вітер хапав за поли, тріпотів ними, а Методій рішуче крокував уперед, ледь накульгуючи, немовби кудись квапився.

Обидва юнаки намагались триматися позаду. Лише коли архієпископ Методій зупинився на набережній, підійшли ближче.

У сутінках і мряці протилежного берега не було видно. З підвальчиків уздовж набережної долинав гамір, добірна моряцька лайка і пісні – на різних мовах. Вуличками сновигали перехожі, закутавшись тісніш: хто в плащі, а хто й просто в лахміттях.

Постоявши довгу хвилю, архієпископ, зрештою, кивнув:

– Ходімо! Я хочу якнайшвидше потішити Марка і Костянтина доброю звісткою.

Провівши архієпископа до монастиря, Георгій попрощався з ним, а Симеон попросив дозволу в Методія теж зустрітись з учителями, які мають їхати до рідної Болгарії.

Наостанок юнаки домовились зустрітись у день від'їзду архієпископа з Константинополя.

Коли проводжали Паннонського архієпископа, день видався погожим, хоча й холодним. Небо над Константинополем виянилось, блищали на синьому тлі золоті бані численних соборів та дзвіниць. І старий учитель, з непокритою головою, наче й не відчував холоду, з розкішною бородою, здався ще величнішим.

Попрощатись зі знаменитим архієпископом до Золотих воріт зібрався чималий натовп. Від монастиря Піги долинав урочистий передзвін, попереду процесії співали кільканадцять монахів, а позаду стояв поштивий гул.

Георгій тримався оддалік, не наважуючись наблизитись, але архієпископ Методій упізнав його.

– Я бачу, мій сину, знову смуток у твоїх очах. Шкода покидати Константинополь? Не думай про це! Сказав Ісус: «Облиш мертвим піклуватися про похорони мертвих і йди за мною!» Йди за Божим покликанням – бо ж для цього й народжується людина.

– Я вже все зважив, святий владико. Благословіть!

Архієпископ оснів юнака Божим знаменням і попрощався. А Георгій довго спостерігав, як довга вервечка людей на чолі з Паннонським архієпископом віддаляється по дорозі.

Через тиждень Георгій відправився до Патріархії, як велів йому патріарх Фотій. Був певний, що прийом, звичайно, не раз і не двічі переноситиметься. Одначе помилився. Коли назвав своє ім'я, асикрит закивав:

– Святий владика сьогодні чекає на тебе, юначе.

Патріарх, як і минулого разу, сидів у кріслі навпроти коминка, в якому палахкотів вогонь, і насолоджувався теплом.

У кабінеті Георгій побачив ще одного гостя – світловолосого, в дорожньому корзні. «Роський посол?»

Після привітання та благословення, патріарх промовив:

– А це, сину мій, посол роського архонта – топарх Данко. Хотів бачити тебе. А це, – повів Фотій рукою на юнака, – Георгій, учитель, про якого прошив твій володар.

Юнак з пошаною вклонився до роса. А на обличчі в того вималювалось розчарування.

– Такий молодий? – не втримався Данко.

Він уявляв собі вчителя як людину поважну й мудру; як, принаймні, архієпископ Методій, чи, ось, патріарх Фотій. «Хіба не було нікого поважнішого для роської держави? Отрока посилають?» Розгублений Данко навіть кречнув.

Спостережливий Фотій заспокоїв роського посла:

– Георгій – найкращий випускник Магнаври. Його рекомендував Паннонський архієпископ. Сподіваюсь, ти знаєш архієпископа?

– Знаю, ваша святість, – закивав Данко.

– Я переконаний, роський архонт буде задоволений.

Після прийому Георгій з Данком вийшли разом. Роський посол все ще сипився, а ображений тим юнак гордовито мовчав.

– Це правда, що послати саме тебе порадив архієпископ Методій?

– Паннонський архієпископ благословив мене. Щоб я відправився вчителем у країну росів. Нести Боже Слово.

Данко мугикнув щось, потім зупинився і взявся в боки:

– А якою мовою ти проповідуватимеш? Грецькою?

– Про це я розмовлятиму з роським архонтом.

– Ну, та ти не сердься! – полагіднішав Данко. – Звичайно, князь Аскольд волів би, щоб нову віру проповідували роською мовою. Щоб зрозуміліше. Тямиш? Як ото Паннонський архієпископ.

– Архієпископ Методій проповідує мовою слов'ян. І книги перекладені цією мовою.

– Ти ж, мабуть, і слова нашою мовою не втямиш?

– Я знаю слов'янське письмо. Архієпископ Методій подарував мені свою книгу. Я читаю її.

– Ти умієш читати Методієві книги?

– Ну, ще погано, – зніяковів юнак. – Вчуся.

– Грек – і вчишся мови варварів? – прискалився воєвода.

– Мій батько не був греком. Був слов'янином. З балканських слов'ян.

Стратиг Теодосій.

– Що? – вигукнув Данко. – Стратиг Теодосій – твій батько?

– Ви знали його?

– Та звичайно ж! Стратиг Теодосій був послом щоразу, коли нам доводилось мати справу з царем. Хо-хо! Віддавна знаю. Літ уже двадцять. Як уперше приходили під царгородські стіни.

– Батько згадував про напад росів. Наче буря розбила ваш флот?

– Хе, то, коли ми вдруге ходили! Уже при нинішньому цареві. А вперше! Ще коли правив Михайло і його вуйко Варда. Нагнали страху ромеям! Ну, та ти не гнівайся! Справді, добре тоді нам повелося під стінами Царгорода. А може, й зле? – враз почухав потилицю Данко. – Хтозна! Після того походу князь Аскольд уже не міг утримати дружину від походів. Еге ж! Ну, та те – княжі клопоти! А стратиг Теодосій був тоді товмачем. І послом. Де нині він? Цього разу чомусь іншого товмача дали.

– Немає. Стратили. За велінням базилевса.

– Стратили? Як це? Та ж він служив неначе віддано? Вибач, що я... той, – Данко вкрай розгубився. – Розкажи мені про нього. Прекрасний був муж. Хоча й служив ромеям.

Георгій спочатку найжачився: не розповідати про все людині, з якою допіру познайомився. Та, поглянувши на відверте лице роського посла, зрозумів, що той щиро засмучений. Відтак заспокоївся і став розповідати.

Данко слухав уважно, не обмовившись і словом. А коли Георгій розвів руками і тихо мовив: «Все, мабуть,» росич не став співчувати словами, а міцно потиснув руку:

– Будь мужнім, Георгію! Як твій батько – стратиг Теодосій!

Потім Георгій почав розпитувати про Київ: який він та чи далека дорога до столиці росів.

– Київ який? Ліпий! Ей, ліпий. Що ректи про Київ? Київ треба повидіти. Як лиш настане весна, відправимось.

У наступні дні вони знову зустрічались. Георгій показав роському послові книгу, подаровану архієпископом Методієм, і вони разом почали вчитися її читати. Або ж відправлялись у місто, і Георгій водив Данка по численних церквах та монастирях. Згодом до них приєднався і Симеон. Воєвода відразу впізнав болгарського княжича.

– Я пам'ятаю тебе з отакого! – сміявся Данко, показуючи долонею нижче пояса. – У Преславі бачив. Коли до болгарського князя послом ходив. Твій батько дуже любив тебе. Казав: ти – дитя миру.

Посміхаючись, юний болгарин кивав, а Георгій мовив:

– Нині Симеон навчається у Магнаврі.

– Мудро вчинив болгарський князь. Мудро.

– А роський архонт? Хіба він не може прислати до Константинополя свого сина?

– Загинув наш княжич, Георгію. У війні з болгарами.

– Болгари напали на росів?

– Та, ні, – пошкріб потилицю Данко, косуючи на Симеона.

– Роси допомагали язичникам, – похмуро пояснив болгарський княжич, – коли ті повстали проти великого князя.

Усі троє потупили очі: згадка про той невдалий похід росів розставив їх по різні сторони – роса, болгарина і ромея.

– Ну, та воно минулося! – першим озвався воєвода Данко і махнув рукою. – Нині ми всі сповідуємо Єдиного Бога. І в нас нема причини воювати між собою. Еге?

Георгій, не все й втямивши до ладу, повів плечем, проте болгарський княжич чомусь насупився.

– Сподіваюсь, княжичу, ми ніколи не станемо один на одного з мечем у руці?

– І я сподіваюсь, – поважно відповів Симеон.

Відтоді вони часто зустрічались. Познайомились і з іншими росами з місії, що прибула до Константинополя. Інколи заставляли воєводу невдоволенням, його завжди усміхнене обличчя виглядало незвично похмурим. Він неохоче пояснював:

– Цар зволає з призначенням єпископа для Києва. І патріарх. А без єпископа я не можу вертати до Києва. Князь Аскольд послав мене за єпископом. І за вчителями та будівничими. Хитрують греки чи не дійдуть згоди між собою?

– Можливо, і не дійдуть, – згодився Георгій. – Патріарх Фотій вважає, що це – його справа, і не хоче, щоб втручався базилевс. Вселенський патріарх! А базилевс вважає, що це – державна справа.

– Мабуть, лякаються, щоб роська єпархія не стала незалежною? Як у Болгарії? Еге?

Тільки напровесні відбулось висвячення єпископа для російської єпархії – шістдесят першої в списку константинопольської церкви. Після довгих зволікань базилевс погодився таки з пропозицією патріарха: післати до росів єпископа Леона, відданого сподвижника Фотія, який стільки допоміг у боротьбі з Ігнатієм.

Висвячення Фотій обставив якнайурочистіше: і щоб справити враження на російських послів, і щоб показати, як Вселенський патріарх піклується про утвердження віри Христової серед новонавернених народів. На честь висвячення російського єпископа він особисто відправив літургію у Святих Софії.

Почувши ім'я єпископа Леона, Георгій скривився. Разом із Симеоном він спостерігав за висвяченням, стоячи у боковому нефі, бо попереду товпились значніші.

– Знаєш його? – запитав болгарський княжич.

– Ревний проповідник. Ставить вплив Константинополя понад усе. Написав трактат: «Про опрісноки.» Звинувачує папу в порушенні чистоти віри, у відступі від Нікейського символу.

– Не дозволить проповідувати слов'янською мовою?

– Що ти! Від догм не відступить ні на крок. Фотій знає, кого посилати до росів.

Довкола докірливо зачитували: якраз розпочалася проповідь. Юнаки принішкли.

Вселенський патріарх знову возвеличував Царград, з якого зісходить благодать на всі народи Ойкумени. Ось, нині висвячується єпископ для росів – тих самих росів, які двадцять років тому загрожували столиці ромеїв.

– Вони напали на царствений град як бич Божий! Щоб покарати за нечестивство столицю православ'я. Було на що поглянути тоді! Горді упорючилились, сластолюбці постились, у весельчаків та картярів сльози струмували по щоках, лихварі роздавали гроші убогим, жорстокі стали милосердними, п'яниці клялись не пити, розпусниці добровільно давали обіцянку цнотливості; взагалі, кожний клявся, що служитиме прикладом доброчесності й виконуватиме всі свої клятви з чистим серцем і неухильно.

Мабуть, задоволений такою проповіддю, воєвода Данко не став дослухатись Георгієвих натяків про єпископа Леона.

– Головне, Георгію, нарешті патріарх висвятив нам єпископа! Можна лаштуватися назад до Києва. Поглянь лишень, небо уже пахне весною! Ще місяць – і вертаємо.

– Але єпископ Леон навряд чи дозволить у Києві проповіді російською мовою. Недаремно саме його посилає патріарх.

Данко посміхнувся і поплескав юнака по плечу.

– У Києві буде так, як скаже князь Аскольд. Втямив? Та й це – княжі клопоти!

Через тиждень базилевс затвердив і склад місії до російського архонта. Але напередодні недовірливий Василь забав особисто побачити молодого вчителя Георгія.

Після завершення ранкової церемонії папій покликав юнака до Хрисотрикліну. Коли завіса зненацька злетіла догори і перед очима постала яскраво освітлена провесняним сонцем зала, з високим і масивним золотим тронем, Георгій на мить застиг від несподіванки, та відразу ж опанував себе і ступив уперед. Позаду засичав папій, і, схаменувшись, юнак упав ниць.

– Устань!

Георгій підвівся. Уперше бачив базилевса зблизька, і був вражений мужньою чоловічою красою. «Ось ця людина кивком пальця відправила на страту батька.» Георгій відчув, як холодне в животі. Зціпив зуби. «Хто скаже левові: з твоєї пащі смердить?»

– Святий владика сказав, – озвався базилевс глухуватим голосом, – що ти згідний відправитись до російського архонта.

– Так, найдостойніший.

– Нам розповідали про тебе. У Магнаврі хвалили твої здібності. І святий владика хвалив.

Зустрівшись поглядом з базилевсом, юнак з гідністю вклонився. Без сумніву, базилевс знає, хто його батько; тут не сховаєшся іменем діда Костянтина.

– Слова святого владика – велика честь для мене, деспоте, – холодно відповів Георгій. «Кивком пальця. Одним лише кивком пальця: на страту!»

– Я сподіваюсь, ти гідно служитимеш Імперії.

– Я намагатимусь виправдати довір'я, найдостойніший.

Василь стомлено приплющив повіки, довгу хвилю мовчав. Згодом, не дивлячись на Георгія, глухо мовив:

– Ти повинен поширювати вплив Імперії серед варварів. Повинен пильнувати, чи не затівають вони проти нас війни.

Георгій відчував, як палає обличчя, і стискував зуби.

– Ми повинні знати, – монотонно продовжив базилевс, – що діється в сусідніх державах і бути впевненими у власній безпеці. Ти повинен скрізь вивідувати наміри варварів. Переказуватимеш через наших послів.

– Слухаю, найдостойніший деспоте! – прошелестів Георгій.

Ще багато напучувань виголосив базилевс; Георгій покійно кивав головою і холодно повторював: «Слухаю, найдостойніший!»

– Чи не заперечують твоя мати і дід Костянтин?

– Вони ще не знають, ясновельможний, – не розгубився юнак, очікуючи цього питання. – Склад місії ще не затверджено.

– Про склад місії ми повідомимо завтра. Твоє ім'я там є.

– Дякую, найдостойніший! Я сьогодні ж розповім матері цю новину.

Базилевс пильно глянув на юнака, відтак стомлено махнув рукою, показуючи, що прийом завершено.

Георгій знову розпластався на мармуровій підлозі, а коли папій підвів його, завіса уже сховала базилевса.

А ввечері, коли юнак ще тільки обмірковував, яким чином повідомити матері про своє рішення, щоб не розхвилювати її занадто, зненацька прибув украй стривожений дід Костянтин.

Коли слуга відправився покликати Георгія, куропалат встиг розповісти Ірині, що сьогодні базилевс покликав його і оголосив: його внук відправляється в складі місії в країну скіфів – до російського архонта.

Прикро вражена Ірина спочатку розгубилась. Сплівши тугу пальці, вона поривчасто підвелась і заходила по вітальні. Потім зупинилась, потерла скроні. Що ж, можливо, далека поїздка синові не завадить: і розвіється поганий настрій, та й пора розпочинати державну кар'єру. Он, цілу зиму змарнували. Щоправда, тоді вона залишиться сама в Константинополі. Кутиками уст Ірина посміхнулася: самотність не бентежила.

– Що вдієш! – зітхнула вона і розвела руками перед батьком. – Нам доведеться потурбуватись, щоб про Георгія не забули у Великому Палаці і вчасно повернули від гіпербореїців.

– Звичайно! Звичайно.

Коли зайшов Георгій, насторожено поглянувши на матір і на діда, Ірина звернулася до нього із заклопотаним виглядом:

– Щойно дід Костянтин прибув зі звісткою, ніби тебе, сину, базилевс відправляє в країну росів.

Вона жестом припросила Георгія сісти, показуючи, якої великої ваги надає розмові, і сіла сама.

– Я тішуся, Георгію, що ти шукаєш власну дорогу в житті, – мовила вона натхненно, аж син здивовано поглянув на неї.

– Звісно, було б краще, – розважно вставив дід Костянтин, – відправитись ближче: у Болгарію чи Далмацію.

– Я й просився в Болгарію.

– Базилевс відмовив? – скинула бровами Ірина.

– Вирішував патріарх.

– А Симеон не міг замовити слово? – Ірина ображено підбрала губи. – Від імені архонта Болгарії?

– Ми разом ходили до патріарха. Але запізно; склад місії до Болгарії на той час уже затвердили.

– Шкода, – скривилась Ірина.

Куропалат теж закивав сивою головою. А Георгій мовчки стискував пальці.

– А може, – повернулася Ірина до батька, – попросити базилевса?

– Не потрібно! – зупинив її Георгій, намагаючись виглядати спокійним. – Нічого не потрібно змінювати!

Куропалат Костянтин полегшено зітхнув. Його анітрохи не вабила перспектива звертатись до конюха-базилевса з проською.

– Але, Георгію, – аж розхвилювалась Ірина. – Це ж так далеко – аж за Херсонесом! І небезпечно! Скіфи такі войовничі.

– Роси, – поправив Георгій. – Вони хрестились і уклали мир з ромеями. Архонт росів – союзник базилевса. Навіть прислав військо на допомогу проти крітських піратів.

– Скіфи – ненадійні союзники, Георгію! А Болгарія, ось, поруч. І болгарський архонт – батько твого друга. – Згадавши про болгарського княжича, Ірина знову невдоволено скривилась: з такою шаною приймала

цього варвара, а виявляється – даремно. – Може, нехай дід Костянтин все ж спробує попросити басилевса?

– Ні! – спалахнув Георгій. – Нізачо! Я не бажаю звертатись до вбивці! До вбивці мого батька!

– Георгію!

– Басилевс сьогодні сказав, – втрутився куропалат Костянтин, не повертаючи голови до внука, щоб не зустрічатись поглядом, – що він нічого не знав про смерть стратига Теодосія. Обіцяв покарати винуватців.

– Яке блюзнірство! – аж підхопився Георгій.

– Вгамуйся, Георгію! – лагідно звернулась Ірина. – Ти відправишся, куди хочеш. Ми не проти. – Потім повернулась до батька. – Ось так і виростають діти! – і вона мило зітхнула.

В наступні дні Георгій уникав зустрічатись з матір'ю. Після дипнону він квапливо заявляв, що в нього ще чимало справ, і відправлявся гуляти містом. Адже, хтозна, коли повернеться. На душі – дивне відчуття. Милувався золотими верхами численних церков, які уже по-весняному весело сяяли на тлі блакитного неба, подовгу зупинявся біля скульптур і колон на форумах, та водночас напливала байдужість до цих шедеврів мистецтва, виставлених напоказ. «Чужий? Чужий!»

Якось підвечір на набережній Золотого Рогу увагу привернула п'яна компанія: троє рудобородих дебелих моряків і молода вродлива дівчина. Моряки щось горланили – заохочуюче і сороміцьке, і пхались обняти дівчину, а вона вищала з утіхи. Можливо, Георгій гидливо поминув би компанію, та голос дівчини здався знайомим.

– Миловидо! – скрикнув юнак.

Дівчина впізнала його і розгубилась. Потім відштовхнула п'яних моряків, відвернулась і затулила обличчя руками.

– Ей, ти, сопляк! – безцеремонно відштовхнув Георгія один з моряків. – Забирайся геть!

Але юнак спритно порозкидав моряків, взяв дівчину за руку і повів за собою.

– Чому ти в місті? – запитав суворо.

– А куди ж мені йти? – звівши очі, розгнівано вигукнула Миловида. – Куди, кіріє?

– На свою батьківщину!

– А ви уявляєте собі, як мені шукати свій край? Як молода дівчина переїде Імперію, через стільки земель, через кордони?

– Може, допомогти тобі? Де твоя батьківщина?

– А хто там мене чекає? – заридала дівчина. – Ви ж усіх повбивали! Усіх!

– Я нікого не вбивав, Миловидо!

– Ви, ромеї, повбивали! Я сама–самісінька в цьому світі! Ви усіх забрали у мене. А тепер ще й викинули геть.

– Миловидо! Чому ж ти не розповіла тоді всього?

– А ви мене питали, кіріє? Питали? Ви ж так тішились, що звільнили мене. Втішались своєю великодушністю?

– Що ж ти робиш тепер у Константинополі?
– А що? Торгую собою! Ви здивовані, кіріє? А що я мала діяти? Вашої жмені монет стало ненадовго. А їсти так хочеться. Ви такого не знаєте, кіріє? За їжу треба платити. За все треба дорого платити.

– Мовчи!

– Чого ви злякались? Таке воно – справжнє життя, кіріє! Ви – філософ, а життя, виявляється, не зовсім таке, як вас навчали. Виявляється, ваш батько – варвар, і для вас – це трагедія. Ви бавились невільницею, і вас тішило її кохання. А зараз побачили, що вона – повія! Яке розчарування!

– Я був тобі вдячний, Миловидо.

– І з вдячності викинули геть?

– Вернися, Миловидо!

– Нізащо! – гордо підвела голову дівчина.

– Ти занапастила себе!

– Я – вільна!

– Це – не воля! Схаменися, Миловидо! Де твій край?

– Немає! Немає мого рідного краю. Мовила уже, там – попіл!

Георгій схопив дівчину за руку, але вона, сіпнувшись, звільнилась й миттю зникла в натовпі.

Щодня юнак шукав її, проте Миловида немов у воду впала. Він заходив до константинопольських таверн, роздивлявся людей, що купчилися там у півтемряві, розпитував, чи не знає хто-небудь про дівчину. На нього косували підозріло, а дехто зневажливо чвиркав крізь зуби і, криво посміхаючись, питався: – А нащо вона вам здалася?

Симеон зауважував, що товариш уперто видивляється когось серед натовпів, проте делікатно мовчав, а Георгієві не хотілось розповідати, що трапилось після звільнення Миловида.

І, нарешті, настав таки очікуваний день відплиття. Вранці, після дипнону, Георгій люб'язно попрощався з матір'ю і з дідом Костянтином. Ховаючи очі, попросив не проводити його. Потай Ірина та куролатат полегшено зітхнули.

– Як ти вважаєш за краще, сину! – кивнула мати.

Дід теж щось приморив, поважно киваючи сивою головою.

Гнітучий настрій у Георгія розвіявся тільки на пристані в Буколеоні. День видався погожим, яскраво вигравало у хвилях сонце. Босфор танув у синюватій млі. Біля пристані похитувались, милуючи зір червоними барвами, кільканадцять роських лодій, значно менших, ніж ромейські дромони. На лодіях і на пристані снувало чимало людей – теж у яскравому барвистому одязі. Звідти долинало веселе перегукування.

– Ти так квапишся, немов утікаєш?

– Симеон? – оглянувся Георгій і розвів руками. – Нетерпеливиться.

Бачачи, як Георгій аж навшпиньки спинається, видивляючись роські кораблі, Симеон навіть образився неувагою.

– Сьогодні мусимо розлучитись. Чуєш, Георгію?

Той не встиг відповісти. З натовпу виринув сяючий Данко.

– Нарешті, відпливаємо! – мовив роською мовою.

– Радієте? – зітхнувши, запитав Симеон.
– Еге! Ще б не радіти! До Києва вертаємо.

Данко був задоволений. Все, за чим посилав князь Аскольда у ромейську столицю, виконано. Вселенський патріарх висвятив нового єпископа для руської церкви, закуплено одяг для священників, ікони, церковне начиння, баськів відпустив будівничих.

Від Великого Палацу долинув церковний спів. Вниз по сходах до пристані рухалась урочиста процесія.

– Єпископ! – захопився Данко. – Прощайтесь – і будемо відправлятися. Прощавай, княжичу! – потиснув руку Симеонові. – Може, ще зустрінемося коли-небудь – у Царгороді чи в Болгарії. Сольська служба, знаєш яка?

І він мерщій подався назустріч єпископові. А обидва юнаки розгубились і мовчки дивились один на одного, аж поки від лодій знову не залунав окличний голос Данка.

– Ну, що ж, прощай, Георгію! – здобувся на слово Симеон. – Пам'ятай: і для мене, і для мого батька завжди буде великою радістю вітати тебе в Болгарії.

Георгій кивнув, йому перехопило горло, і він не міг вимовити й слова, тільки подав княжичеві руку. Той міцно потиснув.

– Хай благословить тебе Бог, Георгію, у далекій землі!

– І хай тебе благословить, Симеоне! Пам'ятаєш, архієпископ Методій пророкував: ти будеш архонтом болгар? І я в це вірю! З тебе буде знаменитий володар могутньої держави!

Болгарський княжич зніяковів, але потім гордовито випрямився. Затим провів Георгія до трапа, вони міцно обнялися, і Симеон один залишився на набережній Буколеону.

З руської лодії Георгій теж довго спостерігав, як поволі віддаляється постать болгарського княжича на пристані.

Слово шосте.

Маджари

В літо 881–є

1

Усе було незвичним для Георгія в цій подорожі. Спочатку роси, виїшовши до Евксинського Понту, тримались болгарського узбережжя: весняна погода непевна, може і буря надлетіти, і шквал. Плив юнак на передній лодії, разом з роським послом. Данко не відходив від грецького вчителя, безугаву розповідав про шлях з Царгорода до роської столиці. Здавалось, він знав чи не кожний камінь на побережжі чи підводну течію на морі.

– О-о, скільки разів ходив єсмь до Царгорода. На торг. І в болгарські городи ходив єсмь. Не тільки торгувати. А що? З мечами пускались: і на греків, і в Болгарію. Було ж, речу!

Він навіть показав місце, де чотирнадцять літ тому роська дружина воювала з болгарським князем. Там загинув і єдиний син князя Аскольда, а князь після невдачі прийняв хрещення – як на тому наполягав переможець, болгарський князь Борис.

– Хіба роський архонт хрестився не під стінами Константинополя? – здивувався Георгій.

– Ні. Князь Аскольд прийняв віру в Болгарії.

– Патріарх Фотій мовив, роський архонт прийняв Христа від константинопольської церкви. Буря розкидала роські дромони, і архонт росів злякався й увірував.

– Аскольда хрестив римський єпископ. Чекай, як його кликали? Ага, згадав єсмь: Формоза. Я тоді теж хрестився. І воевода Воєслав. А князь Дір – відмовився. Еге ж. Он, там, нас оточили болгари і запропонували укласти мир і хреститись.

Коли лодії досягли гирла Істра, якого роси називали: Дунай, Данко пояснив, що звідси починаються степи.

– Степ небезпечний. Там і маджари кочують, а недавно отсе печеніги з'явились. Часто вистежують лодії. До берега ліпше не причалювати. Налетять, мов круки на здобич.

Далі поминули гирло Данастера, а ще через кілька днів опинились навпроти гирла Дніпра.

– Тепер уже прямісінька дорога додому, – обличчя в Данка аж сяяло. – А туди на схід морем – шлях до Херсонесу.

До берега роси причалили тільки на великому острові Хортиця. Зібравшись довкола великого крислатого дуба, стали класти їжу на камінний жертвник, чіпляти клапті тканини на гілля дуба, потім взялись топити у воді півнів.

Єпископ Леон, нахмурено спостерігаючи за потребами, попросив Георгія розпитати у Данка, що то чинять його люди.

– Роси приносять жертви богині рік: Дані по-їхньому.

– Погани, – зітхнув єпископ. – Мусимо бути терплячими. Не кожне слово падає на благодатний ґрунт. Падає і в терня, і на каміння. – Потім повернувся до воєводи. – Ти ж носиш хреста на шиї! Хіба ти засумнівався в Його потузі?

– Ні! Звичайно ж – ні! Але Бог – один. Як Йому доглядіти за всім? А тут Дана...

– Немає інших богів, крім Єдиного!

Георгій теж узявся пояснювати росам, уже й хрещеним, що немає ніяких богів – ні водяних, ні лісових, ні гірських, окрім Єдиного Бога. Роси згоджувалися, але, розважно чухаючи потилиці, зауважували: грецький Бог тільки допіру прийшов на їхню землю, а Дана панує тут давно, це її споконвічні володіння, і тому не варто зневажати її.

На Дніпрових порогах милуватися грандіозним видовищем вируючої води, що з гуркотом пробивалась через стрімкі величезні скелі, не випадало: довелося разом з усіма тягнути лодії по сухому. Воєвода Данко, звичайно, спробував відсторонити Георгія – як і єпископа зі свитою, проте юнак і слухати не став, а охоче узявся до вірьовок. Відтак разом з росами змушений був хапатись і за меч, коли якось на світанку налетіли степовики.

Після цього роси по-приятельськи ляпали Георгія по плечу і наввипередки запрошували в гості, коли прибудуть до Києва. У кого ж була дочка, ті навіть лукаво мружились:

– А може, ще й породичаємось? А що? Лада велику силу має, не дивиться, чи ти рос, чи грек.

Коли з-за повороту ріки на високих кручах з'явилися укріплені стіни, роси позмовкали і заворожено поприкипали до них. «Київ! – здогадався Георгій. – Метрополіс росів.»

Зустрічати послів з Царгорода на пристань висипала багаточисленна юрба, незважаючи, що мрячив дощ.

Зісходячи на берег, Георгій тримався позаду, і з цікавістю оглядав розцвічений натовп, яскраві ятки, високі капища язичеським богам, укріплені стіни на горі. На пристані на нього тияли пальцями, дехто гукав трохи не до самісіньких очей: «Гей, чужинцю! З чим приходиш?» Георгій широко посміхався і кивав головою, не виказуючи, що він уже добре розуміє роську мову.

– Отсе мій син, Георгію! – виринув з товписька Данко з юнаком, Георгієвим ровесником, трохи нижчим на зріст, зате кремезнішим, світловолосим і усміхненим. – Ратибор. А се, Ратиборе, – Георгій, учитель з Царгорода. Навчатиме писати і читати священні книги. Та обніміться ж, та поцілуйтесь як братіє! Так велить нова віра!

Юнаки незграбно обнялися і почоломкалися. Ратибор трохи перестався, обхопивши гостя ручиськами, аж Георгієві дух перехопило. «Так і задушити може ненароком!»

А Данко уже показував розмашистими жестами:

– Се – пристань київська. Варяги речуть: Самбатас. Чому? Не відаю. Речуть – і все тут. Ото – Поділ. Торговисько. Що ото? Капище. Капище Волоса. Бог скотниці – багатства по-нашому. Бог купців. У-у, багатий бог – що

й казати! Найбагатший. Де Київ-город? Оно-но, на горі! А он там – Щекавиця, а ще далі – Хоривиця. Там сиділи в Києві брати: Щек і Хорив. Кий був найстарший. Від нього й город називається.

Тим часом до Данка підступив дружинник і переказав, що князь Аскольд чекає воеводу і грецьких слів у теремі.

– Ходімо! – звернувся Данко до єпископа грецькою мовою: – Архонт росів запрошує до себе, святий владико!

На горі, перед стінами, пролягав глибокий рів, у якому лише на дні блищали калюжі – либонь, від сьогоднішнього дощу. Міст з товстезних дубових колод був опущений, біля брами стовбичило десятків зо два з'оружених дружинників, які весело привітали воеводу і його супровід.

Зблизька стіни здавались вищі й грізніші. Та, порівнюючи їх з константинопольськими мурами, Георгій мимохіть посміхнувся. Але російській столиці навряд чи загрожують такі вороги, як «цариці міст», а проти степовиків цих укріплень досить.

Одразу за воротами розкинувся просторий майдан з численними високими будівлями довкола.

– А ось, там – княжий терем! – показав Данко з гордістю, неначе терем належав йому.

По той бік майдану, навпроти терема, теж височіли верхи – яскраво розцвічені і зі стрімкими золотими шпильми.

– Поганське капище? – здогадався єпископ Леон.

– Капище, – зітхнув Данко.

– Чому твій володар не зруйнував поганські храми?

– Віче не дозволило. Народне зібрання.

– А де ж церкви? Ти запевняв, російський архонт будує церкви.

– Церкву князь збудував. За стінами городища.

– А чому не отут – в полісі?

– Речу ж: віче в нас велику силу має. Ось, приймуть нову віру, тоді віче й дозволить будувати церкви в Києві.

Коли ступили в княже дворище, Георгій здивовано вигукнув:

– Палац в архонта – кам'яний?

– Гадав esi: роси на деревах живуть? Ха! Мовляв, тільки ви, греки умієте будувати з каменю? Еге? Видиш esi: і роси дещо вміють!

Терем здіймався на кілька людських зростів. Покритий зверху червоною черепицею, навіть у негоду вигравав барвами; по краях даху стриміли золоті шпильи; стіни, викладені плінфою, опирались на тісно припасовані здоровенні кам'яні валуни. З боків тулились трохи менші будівлі, але теж з барвисто викладеними стінами і дахами та золотими шпильми.

– Воно, звісно, – не Великий Палац! – заусміхався Данко, побачивши, як зачудувались грецькі гості. – Але теж нічогенький теремець! Чотириста гріднів мешкає разом з великим князем. Та ще вдвоє – робів. Кожному грідневі слугує дві рабині! О-о!

Великий князь приймав посла і грецьку місію з пошаною, у Золотій світлиці. Сидів у кріслі в дорогому червоному корзні. Поважно привітавши

гостей, припросив сідати на широкі лави, застелені дорогоцінними, що аж вилискували, хутрами з чорнобурих лисиць.

Заким воєвода Данко докладно розповідав князеві, як склалася його подорож до грецького царя, Георгій потай оглядав залу. Надворі, либонь, уже посутеніло, вузенькі вікна здавались лишень світлыми смужками, попід стінами горіли світильники – з тьмявого масивного золота, сповнюючи залу мерехтливими переливами. Посередині високої стелі – вирізьблене велике сонце із золотими променями, по кутах – вигадливий орнамент, якісь чудернацькі дерева, яскраво розмальовані та оздоблені дорогоцінним камінням. На стінах, на кілочках, повсюди висіли червлені щити, мечі в позолочених піхвах, луки з білої кості, розкішно інкрустовані сагайдаки, повні стрілі; золоті шоломи.

Сам володар росів здався Георгієві стомленим. Побіля очей рясно засіялись дрібні промінці – навіть при блідому світлі видно, на перенісці теж позакладались зморшки. Тільки коли Данко повів мову про єпископа, князь Аскольд пожвавішав, привітно закивав до святого владики. Ще привітно запитав, чи не видалась надто важкою дорога; подякував, що їхня святість зважились відправитись в роську землю.

– А се, княже, – показав Данко, – грецький учитель.

На Аскольдовому обличчі промайнуло розчарування. Але, зустрівшись поглядом, князь теж привітно закивав.

– Напевне, твій володар побачив у тобі великі здібності, отроче, якщо довірив таке відповідальне завдання.

– Я сподіваюсь, володарю, виправдати високу довіру.

– А я сподіваюсь, тобі сподобається у нас. Бачу в тебе допитливий погляд.

– Георгій – син стратига Теодосія – вставив Данко. – Отого самого – пам'ятаєш еси?

Брови в Аскольда злетіли догори, він значно зацікавленіше поглянув на молодого вчителя. Георгій з гідністю випрямився.

– Син нашого друга, – прихильно мовив князь, – буде найбажанішим нашим гостем.

Ледь нахилившись, Данко швидко прошепотів:

– Греки стратили Теодосія. Минулого літа. – Відтак запитав уголом: – Якщо дозволиш, княже, може, нехай Георгій залишиться у мене?

– Якщо гість не проти, – впала тінь втоми на княже лице, і він згідно махнув рукою.

Після завершення церемонії воєвода Данко повів юнака до власного терема. Надворі зовсім стемніло, і годі було що-небудь до ладу розгледіти. Тільки ото височіли темні верхи княжого терема та поганського капища навпроти.

– Не журись, Георгію! Ще побачиш Київ, – поклав руку на плече Данко.

На порозі терема, яскраво освітленого смолоскипами, гостей зустрічала жона, попереджена сином. Сам же Ратибор стояв обіч ганку. Жона покірно схилила голову перед Данком, щось довго мовила до нього, але Георгій нічого не розчув, хоча й стояв за якийсь крок позаду; потім вони чинно тричі поцілувались, і, нарешті, господар першим почав підніматись сходами, а гос-

подиня, низько вклонившись, запросила до терема Георгія – почесного гостя. Відтак услід посунув Ратибор.

Данкова жона згодом і показала гостеві його покій – досить просторий, хоча з єдиним вузьким віконечком, затуленим слюдяною шибкою, з широким ложем, застеленим не ведмежими шкурами, а барвистим шовковим покривалом, з великим столом, кількома стільцями з різьбленими спинками, чималою скринєю, кованою міддю, – в одному кутку, і з високою, аж під стелю, викладеною з кольорової плінфи, пічкою – в іншому.

Відтак ще Данко покликав на вечерю до трапезної – теж просторої, з довгим столом і лавицями пообіч. Воевода просив Георгія вибачити за скромність, зате пообіцяв, що на завтра влаштує бенкет – на честь гостя і, звичайно ж, свого щасливого повернення з далекого Царгорода.

Після стількох вражень Георгій не міг заснути, довго перекочувався з боку на бік на широкому ложі та дослухаючись до незвичної тиші чужого міста. Либонь, уже було далеко за північ, поки сон, зрештою, таки здолав його.

За звичкою, Георгій прокинувся на світанку. Крізь вузьке слюдяне віконце цідилось сірувате світло. Терем ще німував. Сторожко ступаючи, юнак подався з покою.

Надворі розвиднілось, на небі – жодної хмарини, на заході обрій темнів густою синькою, а на сході неначе розгорялось велике багатття. Від учорашнього дощу де-не-де блищали калюжі та ще темніло мокре листя на деревах уздовж частоколу.

У дворіщі – нікого. Обійшовши терем, Георгій натрапив на гурт дружинників: двоє вправлялись на мечях, решта спостерігали. Юнак упізнав Ратибора. Той прихильно кивнув, а коли дружинники припинили поєдинок, запропонував Георгієві:

– Може, позмагаємось на мечях?

Георгій охоче погодився. Довгий росський меч, якого дав один з дружинників, здався трохи заважким. Та се не знітило.

Мабуть, Ратибор не сподівався, що грецький учитель добре володіє зброєю, і, побачивши, як той спритно відбиває кожний удар, не поступаючись ні на крок, здивовано покрутив головою. Загрожуючи по черзі один одному, вони обійшли кілька разів по колу. Хтозна, скільки б продовжували вимахувати мечами, якби не з'явився Данко. Якусь хвилину помилувавшись двобоєм, загукав:

– Ану, годі ж бо! Сподівався еси, Ратиборе, що на разі Георгій – грек, то й меч не втримає в руках? Еге ж? Видів есмь його у битві. Біля Порогів.

– Ратибор добре володіє мечем, – похвалив Георгій.

– Мій син! Моя кров! З отакого, – Данко сягнув рукою трохи не нижче коліна, – привчав есмь до меча!

Від батькової похвали Ратибор зашаріся, засилив меч і повернувся до Георгія.

– Таки не сподівався есмь. По правді, не сподівався.

Після сніданку Георгій, звичайно ж, забаг оглянути столицю росів, і Ратибор зголосився супроводжувати його.

Насамперед вони відправились на високе забороло київського замку. Звідси, мов на долоні, розкинувся Поділ – з багатолюдною і галасливою пристанню, численними торговими рядами, низькими хижками, що тягнулись ген-ген вздовж узбережжя ріки, ще далі – рясніли садки. Широка роська ріка зникала у сізій млі десь далеко на півночі. Протилежний берег вкривали ліси, густою стіною стояли дерева і на острові навпроти Києва.

Звідсіть, із забороло Ратибор показав і церкву – туди, на південь, що самотньо здіймалась серед лісової хащі.

Відтак вони подались на Поділ, довго блукали серед торговиська, прислухаючись до найрізноманітнішої говірки, розглядали високу, тесану з дерева і яскраво розмальовану статую Волоса. Неподалік були і поличчя інших язичеських богів, значно менших. Майже позаду кожного – невелике капище з камінним жертвником навпроти входу. Серед численних капищ зі стрімкими верхами Георгієві раптом упало в вічі одне – з хрестом нагорі.

– Капиця? Християнська капиця?

– Капище християн, – закивав Ратибор. – Давно тут.

Капиця виявилась тісенькою, що удвох і не зайти; під стіною – різьблене з дерева потьмяніле розп'яття, посередині викладений з каміння поставець, на якому рясно горіли свічки.

Верталися юнаки вже підобід, коли сонце стало над Київською горою. Коли на майдані поминали капище, яке погордливо здіймалось навпроти княжого терема, Георгій раптом зупинився.

– А можна заглянути всередину?

– Що ти! Волхви і на поріг не пустять.

– Хіба туди не кожен може зайти? Як до церкви?

– Ні! Тільки вчинити треба.

– Я хочу побачити роських богів.

– Волхви не пустять. Чужинців до капища не впускають.

– Там нікого не видно! – показав Георгій.

Та лишень він наблизився до невисокого, десь в коліно, земляного насипу, що оточував широким колом капище, як несподівано перед ним виник високий юнак – у довгому білому одязі, з довгим світлим волоссям, перепнутим ремінцем.

– Стій, чужинцю!

Георгій слухняно зупинився і запитав росською мовою:

– Ти хто? Жрець?

Юнак на мить розгубився, потім з гідністю розправив плечі.

– Я – волхв! Служу Дажьбогові.

– А я вчитель з Константинополя. Мене звуть Георгій. А тебе звуть?

– Богодар.

– Це внук головного волхва, – голосно зашепотів Ратибор. – Правнук Видослава. Речу: ходімо ліпше!

– Можна, Богодаре, поглянути на ваш храм?

– Людям поганої віри не можна оскверняти житло Дажьбога!

– Чому ти називаєш мою віру поганою?

– Ти хочеш звабити нашого князя! Хочеш забрати силу наших предків: ти і твої греки!

– Я прийшов наvertати твій народ до істинної віри.

– Ти вважаєш, тільки грецька віра – істинна?

– Коли ти пізнаєш Єдиного Бога, ти перестанеш кланятись ідолам, яких ти сам витесав з каменя чи з дерева. Я хочу, щоб ти звів очі догори – до Вищого Божества.

– Наші боги допомагають нам, – насупився молодий волхв.

– В чому, Богодаре? Твоїй душі? Ви просите в богів допомоги в повсякденному житті. Цього могли б просити і звірі. А чоловік народжується не тільки для того, щоб їсти, пити, одягатись. У людини є ще й безсмертна душа. Щоб врятувати цю душу, Ісус і прийшов у цей світ.

– Твій бог дав себе розпі'яти! – зверхньо посміхнувся Богодар. – Наші боги суть дужчі! Жоден не дасть себе стратити.

– Чим твої боги дужчі? Що дужче погрожують тобі? А Ісус возлюбив людину і заради людей пішов на хрест. Який з твоїх богів піде на страту заради тебе? Дажьбог? Чи, може, той бовван, що височить там, на торговищі, на Подолі?

– Наші боги теж можуть бути милостивими.

– Чи підуть вони на хрест заради порятунку твоєї душі?

– Не знаю. Про се волхви не рекли. Коритись богам – рекли, чинити багаті треби – теж.

– А Ісус заповідав лише дві речі: не поклонятись ідолам і возлюбити ближнього.

Богодар не встиг відповісти. З капища виглянув старий волхв, теж у довгій білій сорочці, і невдоволено покликав:

– Богодаре!

Молодий волхв вибачливо розвів руками до Георгія і кивком попрощався. Затим, похиливши голову, мерщій зник у капищі.

Георгій хапнувся було за ним, але старий волхв рішуче наставив руки і грізно застеріг:

– Не смій оскверняти оселю Дажьбога! Капище твого бога – он там, за городищем! – і він розмашисто показав на південь, де серед лісів знаходилась християнська церква.

– Ходімо, Георгію! – потягнув Ратибор.

Георгій зітхнув і відступився.

Увечері Данко, як і обіцяв напередодні, влаштував бенкет. Простору трапезну вщерть заповнили гості: численні родичі, серед яких і обидві дочки з мужами; сотники з Данкової тисячі, чимало купців, з якими колись воєвода ходив і за Джурджанське море, і в Полунощні землі, і на Захід, і до Царгорода.

Завітав у гості і великий князь. Виглядав заклопотаним і насупленим. Данко метушився біля нього, припрошуючи на почесне місце за столом. До великого князя господар пив і першу чару.

Георгієві і Ратиборові випало сидіти навпроти князя, по ліву руч від господаря, і обидва почувались трохи ніяково. Аскольд прискіпливо придивлявся

до молодого грецького вчителя, але мовчав. Тільки після того, як братниця з медом кілька разів обійшла довкола столу і стало галасливіше, юнаки забули про князя. Гості наввипередки розпитували Данка про Царгород, про те, як там почуваються роські дружинники на службі в грецького царя; сотники доскіпувались, скільки платить цар; Аскольд цікавився, чи справді болгарська церква – незалежна, і чи втручається патріарх у справи князя Бориса.

Кидали гості допитливі погляди і на Георгія, але звертатись не наважувались, навіть після випитого меду, мабуть, щоб не виглядати перед греком дикунами абощо. Данко уже пояснив, що його гість – молодий вчитель, вельми розумний, дарма, що такий молодий. Не наважувались гості мовити про грецького вчителя і між собою, побачивши, що той володіє росською мовою.

Георгій теж спробував меду, трохи сп'янів, сум за рідним містом потроху танув, він уже весело посміхався до Ратибора і з цікавістю розглядав Данкових гостей.

Майже всі чоловіки, світловолосі, приземкуваті та широкоплечі, мали довгі вуса і голене підборіддя, тільки кілька рудоголових сотників пишались такими ж рудими бородами. Повдягувані багато, в яскравих шароварах із сарацинських тканин, мали барвисті сорочки і пояси, поверху – ще й переткані золотими нитками легкі плащі, зашпилені на правому плечі золотими або срібними застібками з чудернацькими птахами.

Жони виглядали ще барвистіше, сорочки мали з тонших узорчатих шовків, значно яскравіші, ніж їхні мужі; на головах, поверх темніших платів, що зовсім ховали волосся, – довгі прозорчасті шалі, в декотрих пущені майже до ніг, а в інших перекинуті через плече. На шії в кожної, без винятку, – по кілька золотих ланцюгів. Мабуть, вони були вельми незручними, та кожна з жон намагалась виставити напоказ ті ланцюги. В кого ланцюгів висіло більше, та гордовитіше тримала голову.

Спорожнивши ще одну чару, Георгій не втримався і запитав Ратибора, навіщо ото роські жони поначіпляли стільки неоковирних прикрас на шию, вже краще б намисто абощо.

– Кожний ланцюг означає, – споважнів Ратибор, хоча теж давно захмелів, – що її муж має тьму диргемів.

– Ага! То, виходить, твій отець – найбагатший? Он, у твоєї матері аж десять ланцюгів.

– Е-е, у Києві нині суть значно багатші. Колись отець теж ходив разом з ними. Уже давно покинув. Князь покликав воєводою. З воєводиным мечем не розбагатієш.

Мабуть, Георгій з Ратибором розмовляли надто голосно, і привернули увагу великого князя.

– Так добре володієш еси нашою мовою?

– Твоя похвала приємна, володарю. Але ти переоцінюєш мої скромні знання. Я лише з осені вивчаю роську мову.

– Сего дня розмовляв есмь з єпископом, – раптом спохмурнів князь. – Ні слова нашою мовою не тямить.

– Ну, він ще не встиг вивчити, – зніяковів Георгій. – Патріарх рукоположив його роським єпископом зовсім недавно.

– Питав єсмь його, якою мовою проповідуватиме. Мовив: тільки грецькою.

– Слово Боже проповідується трьома мовами, володарю.

– Паннонський архієпископ проповідує слов'янською мовою!

Дехто оглянувся на князя, намагаючись, либонь, збагнути, про що мова. Георгій замулявся, узявся за чару, але завагався, чи личить пити перед княжевими очима.

– Ти теж навчатимеш грецькою мовою? – скривився Аскольд.

– Це тобі вирішувати, володарю.

– Єпископ вимагає: тільки грецькою!

Георгій потемнів і насуплено, з притиском, повторив:

– Це тобі вирішувати, володарю!

– Єпископ рік: богослужєбні книги написані грецькою мовою.

– Костянтин і Методій переклали їх слов'янською мовою.

Великий князь нічого не відповів, а, відкинувшись на спинку крісла, втупився кудись в куток.

– Княже! – не втерпів Данко. – Вели зібрати дітей і нехай Георгій навчає їх нашою мовою. Чув єси, Георгій уміє по-роськи?

– Розмовляв єсмь допіру з єпископом і про навчання. Святий отець за-
твся: тільки грецькою.

– Ти – володар!

Великий князь повернувся до воєводи, довго дивився в його бік, хоча, здавалось, і не бачить його, потім сягнув за чарою з медом, поволі, смакуючи, випив, поставив чару на стіл і перевів погляд на Георгія. Але мовчав. Юнак знічено засовався.

– Княже! – знову озвався Данко. – Георгій уміє читати слов'янські книги.

– Воєвода правду рече? – запитав князь вчителя.

– У мене, володарю, є книга, подарована Паннонським архієпископом. Дозволь, покажу тобі?

Зацікавлений Аскольд кивнув, і Георгій трохи не стрімголов кинувся до свого покою за книгою. Коли повернувся, у трапезній гамір панував ще дужчий, з'явилися музиканти з гусями та сопілками, і голосно грали.

– Ось, володарю! – подав юнак книгу в срібній оправі.

Князь Аскольд розстібнув зачіпки, перегорнув сторінки з красно намальованими червоними заголовними буквами.

– У мене теж є така книга. Князь болгарський подарував. Показував єсмь єпископові. Не захотів навіть до рук брати. Мовив: не знає, що там написано; може, богохульство?

– Єпископ Леон володіє тільки грецькою, володарю.

– А ти? Можеш єси прочитати?

– Так, володарю. – Георгій забрав книгу, розгорнув навмання. – «На початку було Слово, і Слово було в Бога, і слово було Бог. Воно було спочатку в Бога. Все через Нього почало бути, і без Нього ніщо не мало початку.»

- Звідки знаєш еси слов'янське письмо?
- Син болгарського архонта навчив. Симеон.
- Знайомий еси з болгарським княжичем?
- Він зараз навчається в Константинополі.

На Аскольдове лице лягла тінь. У півсутінках ще виразнішими стали численні зморшки під очима та на переніссі.

– Державі потрібні вчені мужі! – підвівши очі, закивав князь Аскольд. – Хай переймають грецьку мудрість. Давно рік єсмь: зело мудрий болгарський князь. І нову віру прийняв, і сина послав учитись до греків. Ет, не слухають мене бояри!

– Облиш їх, княже! – трохи не підхопився Данко; музиканти оглянулись до нього, не втямивши, до кого господар мовить, але воєвода махнув, аби грали голосніш, і знову звернувся до Аскольда: – Облиш, речу, їх, княже! Своє чини! Будує церкви, проповідники нехай наворачтують до нової віри, а дітей вели навчати слов'янського письма. І здолаєш еси їх!

– Не метушись, воєводо! Ти надто довго барився у греків. У Києві чимало перемінилось. Але – хай! Заким єсмь великим князем, буде по-моєму! – Аскольд grimнув кулаком по столу, відтак втупився в Георгія. – Підеш еси проти свого єпископа? Навчатимеш роською мовою?

– Як звелиш, володарю. Це – твоя держава. Я перепису цю книгу і навчатиму по ній.

– Годен еси зробити се? Переписати книгу?

– Потрібні фарби, тоненька шкура на пергамент. І – час.

– Буде тобі фарба – яку захочеш, і шкіра – не згірша, ніж у греків. Тільки перепиши, щоб бодай кілька книг було!

– А ще, княже, – запалився і Данко, – попросимо нових книг у Паннонського архієпископа.

– Попросимо, Данку. Пішлю тебе до Велеграда. Чого кривишся? Ледачієш еси? То й нехай, що допіру вернув еси? Хто за мною потягне руку, як не ти? Відпочинеш – і відправляйся до Святополка. А тепер вели своїм гусярам грати веселіш! Гей, учителю, випий роського меду! Меду з рук великого князя! Якщо триматимеш за мною, не пошкодуєш! Нагороджу щедро!

– Не за нагородою прибув до твого полісу, володарю! – враз насупився Георгій. «Батько вірно служив базилевсові – і отримав нагороду! А в чужого володаря?» – Слово Істини хочу нести до твоєї держави, володарю.

Проте князь не дослухався. Гукнув до роба, щоб мерщій долив меду, потім звелів музикантам грати гучніш, бо хіба не на те дав їм талант Велес, щоб веселощі були серед людей.

Завершився бенкет десь за північ – либонь, і не перші півні відспівали. Георгієві уже колами ходили численні свічі у трапезній, в голові гуло від музики і галасу. Кілька разів він навіть поривався піти геть, але щоразу Ратибор голосно шепотів, що так чинити не гоже, поки не піде найповажніший гість. Та, зрештою, видно стомився і великий князь, гукнув музикантам: «Годі!» і став прощатися з господарем.

Уже майже біля дверей Аскольд раптом ляснув себе по чолі.

– Приходь завтра до мого терема! – мовив зовсім тверезим голосом до Георгія, аж юнак здивувався. – Приходь – і починай переписувати книгу. Віддам тобі найкращу світлицю!

– Прийду, княже! – шанобливо вклонився Георгій.

2

Недільна відправа завершувалась. Правив сам єпископ Леон, вдягнений в білий стихар, блискучий при світлі численних свічок. Невеликий церковний хор з прибулих греків натхненно співав, проте в церкві панував тихий гомін. Єпископ правив грецькою мовою, тією ж чужою мовою линули і слова тропарів.

Князь Аскольд з-під примружених повік стежив за прихожанами. Мабуть, чимало прийшло до церкви вперше і з цікавістю розглядали розмальовані грецькими ізографами стіни: Розп'яття, в'їзд до Єрусалима, Страшний Суд з червоними язиками полум'я та зі збожеволілими від жаху обличчями грішників. Над головами, на високому склепінні летів на синьому небесному тлі суворий чоловік з розпростертими руками. «Пантократор», – називали його греки. Аскольд уже знав те слово: Вседержитель. Грізніший від Перуна чи, навіть, Святовита. І анітрохи не схожий на розп'ятого Ісуса, зображеного внизу на стіні.

Зі знатніших мужів до церкви приходили тільки воєводи Воєслав і Данко. Ні князь Дір, ні київський воєвода жодного разу не переступили порога церкви. Се ж бо за братовою намовою спочатку княжа Рада, а потім і віче заборонили великому князеві будувати християнський храм серед городища, мовляв, Київське городище – не вотчина Аскольдова. У власність Аскольдові старий князь віддав землю на полудень від Києва, за Хрещатим яром. Довелось відступитись перед старійшинами і закладати церкву, на честь патрона Миколи, за поприще від мурів.

Колишній єпископ, Михайло, обурювався, намовляв зруйнувати капище і споруджувати церкву на майдані перед великокняжим теремом. «Ні, святий отче! Котора настане у Києві. Як у Болгарії.»

Князь Аскольд поглянув на єпископа Леона. Сей теж обурений, що церква – за городищем. «Хіба поясниш грекові?»

Завершивши відправу, єпископ розпочав проповідь – теж грецькою мовою. Але здогадався покликати для перекладу молодого вчителя. Мовив про врятування душі, слова лились натхненно, проте Георгій ледве встигав за ним, не наважуючись перебивати; з того виходило щось зовсім незрозуміле. Аскольд кривився з досади. Падають слова безплідно. Як зерно на каміння.

Після відправи князь Аскольд вийшов з церкви останнім. Надворі яскраво світило сонце, небо – чисте, ні хмарини, свіже повітря аж п'янило, голосно вищечувало в лісі птаство, знизу від Дніпра долинав плюскіт води в береги.

Князь терпляче дочекався, заким з'явився єпископ із супроводом, шанобливо запропонував коней. Котрийсь зі слуг допоміг святому владиці за-

братись у сідло, потім кинувся, щоб допомогти і грецькому вчителеві, проте Георгій, посміхнувшись, відсторонив його і легко злетів на коня.

Князь першим рушив широкою просікою понад кручею до городища. Бачив, що єпископ Леон виглядає похмурим, і з досадою подумав, чи взагалі сей грек радіє земному життю. Навіщо ж тоді Бог створював земний світ, якщо не втішатись ним? Невже лише для того, щоб випробовувати людину?

– Архонте! – покинув єпископ.

Князь Аскольд натягнув повіддя і озирнувся. Єпископ Леон кивком підкликав Георгія, щоб перекладав.

– Мало християн у твоєму полісі, архонте. Сьогодні в церкві було ще малолюдніше. І це, не зважаючи на мої проповіді!

– Росам важко збагнути ваші слова, святий владико. Ви правите грецькою мовою. І проповідь... Ви самі мовили: слова падають на каміння. А ось, отці зі Священного острова звертались російською мовою. Вони повернули до Христа значно більше.

– Вони єресь аріанську проповідують! Єресь! Не шанують Божої Трійці. Арій – відступник!

Перекавши, Георгій додав, що вчення Арія засуджено на першому Вселенському соборі, а самого Арія віддано анатемі.

Аскольд покрутив головою: з яким завзяттям ворогують між собою християни! «Як наші волхви: чий ідол вищий та перед котрим жертвник ширший.»

– Шлях до Істини – многотрудний, володарю, – злагіднів єпископ. – І часто люди можуть заблукати. А ще часто до нової віри приходять задля користі.

– Приходять, – зітхнув князь.

– Мусиш стерегтися їх, володарю! Вони битимуть поклони перед твоїми очима і проситимуть у тебе нагородим за свою віру. Пильнуй, щоб вони не відіснили від вітваря тих, хто насправді увірував; щоб ті, хто щиро прийняв Христа, бачачи твою несправедливість, не відвернулися!

Прощаючись перед теремом, де мешкала грецька місія, великий князь запросив єпископа і Георгія на сьогоднішню Раду.

– Скликав єсмь київських мужів, щоб мовити про школу. Добре було б, щоб і ви, святий владико, звернулись до Ради.

– Звичайно, звичайно! – зрадів єпископ Леон.

Похмурий настрій Аскольда зауважила княгиня, коли вийшла, у супроводі двох служниць, до трапезної. Після молитви вона звела очі і тихо запитала:

– Що надумав еси, княже?

– Скликав єсмь на пополудні Раду. Про школу ректиму. Щоб бояри віддавали дітей на навчання.

– Вагаєшся?

– Неспокійно вельми в Києві. Ліпше б не чіпати заким бояр. Але грецький єпископ наполягає.

– Можуть закоторитись?

– Можуть.

– Так бояться нової віри?

– Навряд чи бояться, – Аскольд надовго замовк, вступившись невидю-

чими очима на двері, затим спам'ятався, сягнув за чарою, але вона виявилась порожньою. – Гей, робе! Меду!

Вихиливши мед одним духом, князь скривився:

– Вони просто не відають ще, хто буде після мене князем. Їм тільки се важить: хто буде великим князем. І – коли? І якої віри триматиметься. Ні! Вони не бояться нової віри. Просто очікують. Щоб не прогадати.

Княгиня не наважилась і кивнути. Обое старанно уникали називати синове ім'я. У мовчанні й завершили трапезу.

– Нехай Бог Святий допомагає тобі, княже! – вклонилась княгиня і звеліла служницям відвести себе.

Коли вона зникла за дверима, Аскольд зігхнув, подумки покартав себе. «Христос велів любити ближнього.» Проте через хвилю уже забув про княгиню. Накинувши на плечі червене корзно, причепивши великокняжого меч, відправився до Золотої світлиці. Перед дверима зупинився, дослухаючись. Зсередини долинав тихий гул.

Слути наввипередки кинулись розчиняти двері. За звичкою, Аскольд стрімко зайшов до світлиці і, не роззираючись, попрямував до княжого столу. Гул одразу вщух, натомість зашелестіло – присутні почали підводитись і залягла тиша. Та князь встиг дійти до крісла, аж поки шелест припинився і залягла тиша.

«Ага! Діра ще немає.» Князь не подав виду, сів у крісло, жестом припросив сісти і присутніх. Знову зашелестіло.

Поруч з Діровим кріслом – понурий Будимир. «Бач, як прикипів очима до дверей!» За ним – старійшини, які навідріз відмовились зрікатися давніх роських звичаїв. Ліпше б не бачити їх нині. Проте обминуті і не покликати на Раду не годилось. Що не ухвалила б Рада без них, вони не визнають, і вже на завтра скличуть віче і натроюдять росів проти великого князя.

По ліву руч, на почесному місці, як завжди, – волхв Видослав. Аж позеленілий від старості. Невідомо, чи чує що-небудь. Уже й з проводирем, своїм правнуком Богодаром.

Скривившись, Аскольд мерщій відвів очі, пошукав єпископа. Той разом з Георгієм, що слугував за товмача, розташувався поруч з Данком. На обличчі вимальовувалось невдоволення. Єпископ усе косував на старійшину волхвів, а потім нахилився до воєводи Данка, мабуть, щось випитуючи.

– Дозволь, брате!

На порозі розчинених дверей стояв князь Дір. У дорогому червленому корзні з великою застібкою-фібулою на плечі, з мечем у золочених піхвах, з майстерно різьбленим руків'ям, з яблуком, усипаним дорогоцінним камінням. Стояв, гордовито позираючи на великого князя, взявшись руками в боки.

По світлиці прокотився гомін.

– Заходь, брате!

Дір ледь кивнув, ніби дякуючи, повів плечем і рушив через світлицю до свого крісла, поруч з Аскольдовим.

Старійшини попід праву стіну попідхоплювались, за ними, озираючись про всяк на Аскольда, попідводилось чимало бояр і з лівого боку, а воєвода Будимир ще й привітав князя поклоном.

«Уже запобігають. Відтепер. Мій син загинув, у Діра – росте син!»
Аскольд туго зіціп зуби.

Після невдалого походу на Царгород, сім літ тому, Дір повів третю жону, гарячу маджарку, і через рік вона подарувала йому давноочікуваного сина.

З-під примружених повік Аскольд побачив, що навіть догідливий Воєслав завовтузився, неначе сидів не на лаві, а на розпеченому залізі, забігав очима – то на великого князя, то на Діра. Єпископ Леон здивовано крутив головою і сіпав за рукав Данка, проте воєвода лише відмахувався.

Біля крісла князь Дір з незворушним лицем почекав, поки запала тиша, кивнув і, повівши рукою, дозволив сісти.

– Сподіваюсь, брате, – звернувся він до Аскольда, – я не вельми припізнився на Раду?

– Ні, брате. Не починали ще Ради.

– Пощо кликав єси?

Аскольд вдав, що не почув.

– Братіє! – мовив голосно. – Покликав єсмь вас, наймудріших і найшанованіших мужів городу Києвого, щоб радитись, як маємо разом дбати про славу нашої землі.

Потроху гомін ваігсь, присутні пообертались до великого князя. Аскольд зауважив, що молодий грецький учитель нахилився до вуха єпископові. «Мабуть, перекладає.»

– Ми готові вислухати тебе, брате! – кивнув Дір.

Вслід за ним закивали старійшини, воєводи, волхви, а наостанок і єпископ Леон.

– Братіє! – продовжив великий князь. – Ми разом дбаємо про славу роської землі. Про Київ відають і в Болгарії, і в Хозарії, і в Царгороді, і в далекому Парасі за Джурджанським морем.

Князь Дір широко посміхнувся і незалежніше відкинувся в кріслі, поклавши руку долонею на яблуко меча з криваво-черленим рубіновим камінням. Заусміхалось і чимало бояр – насамперед з тих, що ходили нещодавно з Діром на Джурджанське море, і сьогодні теж хизувались і дорогим оружжям, і заморським одягом.

– Але, мужі київські! – підвищив голос Аскольд і почекав, заким запанувала тиша. – Хто в тих чужих землях хоче розмовляти з нами яко з рівними?

Золота світлиця враз закипіла, дехто навіть зіскочив з лави, найзавзятіші хапалися за мечі. Завжди похмурий Будимир теж підхопився, взявся руками в боки і гарикнув:

– Навіт!

Навіть Воєслав обурено загукав:

– Забув єси, княже, як Царгород трясли? Як тоді греки кланялись? Забув єси чи що?

Дір нахмурився і владним жестом звелів усім вгамуватись.

– Куди хилиш, брате? – звернувся до Аскольда. – По правді: хіба греки не мають нас за рівних? Хіба не бояться?

– Бояться, брате. Звісно ж, бояться! Яко татей з лісової дороги. Від-

купаються. Але за рівних не мають. Не мають, брате. І відаєш еси, чому!

Зневажливо скривившись, Дір поводи́в туди-сюди яблуком меча. Заким він надумав що-небудь мовити, підвівся, хитаючись, немов од вітру, волхв Видослав.

– Княже! – прохрипів він. – Відрікся еси від роських богів, тепер зваблюєш еси інших?

– Кожний у Києві вільний сповідати того бога, – не дивлячись на старезного волхва, відповів Аскольд, – який допомагає йому. І який найдужчий!

– Найдужчий – Дажьбог! Грецький бог слабший за Дажьбога!

Посміхнувшись, Аскольд повернувся до Діра:

– Скажи, брате, волхвові, яку силу має грецький Бог! Видів еси в Болгарії, та й під стінами Царгорода.

Дір стенув плечима і нахмурився. Відповісти не встиг. Несподівано підвівся єпископ Леон і звів руку. Потроху в Золотій світлиці вщухло. Єпископ повернувся до князя і щось промовив грецькою мовою. Георгій швидко переклав:

– Архонте! Святий владика просить дозволу мовити до твоїх підданих.

– Хай рече!

Старезний волхв з допомогою Богодара опустився на лаву і знову обіперся обома руками на костур.

А єпископ, намагаючись угамувати хвилювання, прокашлявся, і почав натхненно говорити. Георгій ледве встигав перекладати.

– Святий владика каже: усі народи на Заході, на Півдні і навіть на Півночі увірували в Єдиного Бога і Його Сина. Першою Христа прийняла могутня Ромейська держава. Прийняла християнство і держава франків. Недавно до істинної віри навернулись Моравія і Болгарія. Тільки роси й досі страждають у темряві і поклоняються дереву та камінню.

– Наші пращури заповідали нам наших богів! – не втерпів князь Дір. – Наших – роських!

У світлиці зчинився галас, знову чимало бояр посхоплювалися з лави, підхопився і молодий волхв Богодар і загув басом:

– Наших богів заповідали нам пращури!

– Зась грецькому богові! – загукав ще хтось.

Богодар показав пальцем на єпископа:

– Він зваблює росів поганими словесами!

– Годі! – спересердя grimнув великий князь. – Годі, речу, мужі! Зчини-ли вереск на Раді! – А коли гамір трохи влігся, мовив з докором: – Єпископ звертається до вас зі словом нової віри. Щоб ви прозріли.

– Ми – роси! – загарячкував Богодар. – І не продамося грекам! Маємо свою віру споконвіку.

Мабуть, єпископ Леон і без перекладу здогадався, що мовить молодий язичник, і побагровів.

– Хіба мовив єсмь: продамося грекам? – пово́лі, але голосно, процідив Аскольд. – Мовив єсмь таке?

– Ні. Такого не мовив еси, княже.

– Скачеш яко навіжений. А волхв єси, Даждбогові служиш!

Богодар знічено оглянувся на Видослава, але той, здавалось, нічого й не чує, куняючи та обіпершись руками на костур.

– Одного хочу, братіє, – підвищив голос великий князь, – зрівняти росів з греками!

– А що нам зрівнюватись з греками, брате? – неквапом підвівся князь Дір, заклав руки за спину і випнув груди. – У нас – свій закон, у греків – свій. Що ліпо для греків, те не завжди ліпо для росів.

– Якщо роси хочуть сидіти на Дніпрі і жახати світ своїми мечами, то, може, й так, брате.

– Не гарячкуй, брате! Не один дбаєш єси про нашу державу. Не відаєш хіба, пощо греки хочуть накинути нам свого бога?

– Щоб пізнали...

– Щоб підкорити росів! Відаєш єси, рука в греків загребуща, увесь світ звоювали б. Не годні подужати нас мечем, то задумали здолати наших богів. Знищити наших богів, брате! Завойовники завжди насамперед посягають на найсвятіше! Що роси без своїх богів? Без рідної мови? Якщо грецький бог здолає увесь світ – як рече сей гречин, – хто ми будемо в тому світі? Росами? Чи нас усіх – не питаючи, хто якого роду-племени – зватимуть греками?

– Християнами зватимемось, брате!

– Християнами? Гаразд, брате. А скажи мені, що чинитимеш єси – яко великий князь! – якщо греки підуть на Київ війною? Станеш єси з мечем проти тих, хто дав тобі оберегу на шию? Проти одновірців-християн? Хто стане за тобою проти ворога: роси чи тільки твої варяги? Роси, речеш? А яких богів вони захищатимуть? Грецьких? Хто з росів кине́ться з мечем захищати грецького бога? А за роських богів і за наші роські закони, он той отрок, – Дір показав на Богодара, – не пошкодує живота!

– Ліпо рік єси, брате! Ліпо. І про війну, і про те, хто з мечем боронитиме Київ. Тільки забув єси, брате, що миру в нас немає з іншими державами, бо ми сповідаємо різних богів. З чим роси ходять в чужі землі? З мечем! А коли приходимо торгувати, від нас сахаються. Якщо хочемо, щоб греки мали нас рівними...

– То нехай греки приймуть наших богів! – повів плечем Дір і з посмішкою повернувся до присутніх, та на сей раз чомусь мало хто підтримав його.

– Мовив єси нерозумно, брате. Греки теж колись поклонялись ідолам. Чув єси, напевно? Але відколи пізнали Христа, зреклись їх. Мислю, ті їхні боги були не слабші нашого Даждбога чи Святовита, чи Перуна. А зреклись! Великий цар Костянтин прийняв Христа для всієї держави – не злякався!

– То й що? – насупився Дір і ще дужче випнув груди.

– Як видиш, ромейська держава від того не зникла. Не зникла, брате! Навпаки, стала наймогутнішою. І Карл, цар франкський, не даремно прийняв нову віру. Про державу думав!

– Старий київський князь, наш дід, не приймав грецької віри, не зрікався старих богів, а створив могутню державу! Забув єси свого діда? Хто звільнив росів від хозарської данини?

– Дідова сила трималась варягами. Без варягів не віднадили б хозар. Дід мудрий тим, що знав, на кого обіпертись, щоб утримати княжого меча і створити державу.

– Великого князя підпирають бояри і воєводи!

– Роси надто свавільні. Хто зібрав ватагу росів, вважає себе князем! Вільний чинити, що заманеться. І – не коритися великому князеві. А не сподобається великий князь, кричати на вічі: забрати княжого меча! Яка тоді держава втримається?

– Великий князь – не цар грецький! У росів є віче. У росів віче править.

– Отож! – процідив Аскольд. – Віче. Хіба тисяча мужів може коли-небудь дійти до розумної згоди? Досить, щоб один зчинив веремію. І готова котора, і пішов рід на рід.

– Хіба не доходили згоди? Скажіть, мужі роські? – повернувся Дір до присутніх.

У світлиці спалахнув гомін, хоча відверто ніхто не наважувався висловлюватись, мабуть, і не втямивши до ладу, про що сперечаються два брати-князі.

– Що ж, – погодився Аскольд, – доходили і до згоди! Коли збирались на Царгород чи Болгарію.

– Проти роського покону хочеш єси піти, брате? Свою волю хочеш єси нав'язати?

– Волю великого князя, брате! Без сего нема держави.

– Твоя воля тримається на варягах.

– Без єдиної княжої волі не буде держави – речу тобі ще раз! І без єдиної віри. Держави не буде, буде тільки свавільна орда! Орда! Яка жахатиме світ.

– Царем роським забаг єси, брате? Погречився, і покон їхній хочеш єси запровадити в Києві?

– Про державу роську дбаю. Про світло для росів. Поки поклоняємося ідолам і ходимо в темряві, інші народи тим часом підуть далі. Ми залишимося ордою – зате зі своїми богами! Годі, брате! Котори прагнеш єси у Києві?

– То, може, твої варяги візьмуть мене і кинуть у поруб?

– Сказав єсмь: про державу роську дбаю!

Гомін у Золотій світлиці подужчав. Данко незворушно схрестив руки на грудях і наче оглух до суперечок. Поруч Георгій поспіхом перекладав, про що сперечаються роський архонт і його брат. Єпископ Леон, зітхаючи, кивав головою: він наслухався про свавілля скіфів. Ще Прокопій писав, що вони не підкоряються єдиному володареві і при найменшій нагоді хапаються за мечі.

– Брате! – озвався Дір. – Рік єси, нова віра не зашкодила грекам. Але, брате, греки не зреклись своєї мови. Вони не прийняли з новою вірою іудейську мову? А чого прагнуть греки?

Аскольд замулявся, з невдоволенням поглянув на єпископа. Той, либонь, збагнувши, що мова стосується його, повагом підвівся, жестом попросив утихомиритись і почав щось говорити.

– Святий владику пояснює, – почав перекладати Георгій, – Слово Боже проповідується тільки трьома мовами: іудейською, грецькою та латиною.

– У російській державі, – князь Аскольд гордовито випрямився, – нова віра буде проповідуватися російською мовою! Поки єсмь великим князем, буде так!

Єпископ Леон уважно вислухав князя, на його обличчі й рисочка не здригнулась.

– Архонте! Цим ти завдаси великої шкоди своїм підданим. Так принижується образ Бога. Дух твого народу ще не міцний – і твій народ вважатиме Єдиного Бога, Творця Всесвіту, – таким же ідолом, як і ті, яким він досі поклонявся.

Коли Георгій, заледве підбираючи потрібні слова, нарешті переклав, Аскольд довго крутив головою, обводячи простору світлицю з десятками пар очей, і лише згодом мовив твердо:

– Рік уже єсмь!

Дір запитально блимнув на брата.

– Нова віра проповідуватиметься російською мовою! – з притиском повторив Аскольд.

– А хто проповідуватиме, брате? Може, отсей грек?

– Маємо навчитись самі. Щоб самі роси проповідували. Задля сего і покликав єсмь вас на Раду.

Несподівано заворушився Видослав і запитав суворо:

– Надумав єси, княже, щоб роси ставали грецькими волхвами?

– Так! Відберемо дітей і нехай навчаються нової віри.

– По грецьких книгах? – скривився князь Дір.

– Святі отці, Костянтин і Методій, переклали християнські книги на слов'янську мову. Вони і букви слов'янські придумали. Видів єси Методія під царгородськими стінами?

– Видів єсмь.

– Архієпископ у Моравії. І проповідує слов'янською мовою. Пошлемо до нього дітей на навчання. Спершу хай у Києві, а потім здібніших відправимо до Велеграда. Або до Царгорода.

Князь Дір зневажливо пхекнув:

– Нащо нам грецька мудрість?

– Болгарський князь відправив сина вчитись до Царгорода.

– Хай посилає. Нам що?

– Твого сина відправимо, брате.

– Мого сина? – підскачив князь Дір. – До Царгорода?

Аскольд зітхнув і відвів очі.

– Сам відаєш: до нього колись перейде меч великого князя. Мусить повчитись і грецької мудрості.

– Хочеш єси спровадити мого сина якнайдалі від Києва?

Аскольд стомлено заплющив очі. Довго мовчав. Вже й гомін ущух, і старійшини насторожено позводили очі на великого князя. І, мабуть, від тієї незвичної тиші, Аскольд підвів болючі повіки.

– Тобі більше до вподоби, щоб твій син мав під рукою свавільну орду і водив її за золотом на греків чи сарацинів, чи болгар? Чи був би володарем великої держави?

– Роси мають велику державу і без грецької мудрості!
– Мають? Ти певний, брате? – «Завтра тобі закортить великокняжого
меча – і нема держави.»

– Сина грекам не віддам!

– Тобі вирішувати, брате.

Дір поглянув на Аскольда. Той відвів очі і голосно мовив:

– Пішлемо до Царгорода інших. Відкриємо у Києві школу. А через літо
найздібніших відправимо вчитись до Царгорода. Так буде!

– Княже! – підхопився з лави воєвода Воєслав. – Коли відбиратимеш
дітей для навчання?

– Твій син – муж уже! – пирхнув Будимир.

– То й що? То й що, Будимире? Хай навчається! Княже, може мій син
навчатись грецької грамоти?

– Може, Воєславе. Звісно, може.

– І я свого сина віддам навчатися, княже, – підвівся хтось зі старійшин;
за ним повставали наввипередки ще кілька мужів. – І я віддам! І я!

Князь Дір розгнівано обернувся, але ті вдавали, що й не бачать Дірового
гніву. Зі здивуванням Дір відзначив серед тих, хто зголосився віддати дітей, і
кількох бояр, що не зреклися роських богів. «Звабив Аскольд!»

– Ще скажи їм, княже, – зраділо озвався Данко, – що навчатимуться
вони роською мовою. Молодий вчитель навчатиме.

Поки князь Аскольд пояснював боярам, якою він мислить школу, Георгій
неохоче перекладав Данкові слова єпископові.

– Ти дав згоду архонтові? – суворо запитав єпископ Леон. – Дав згоду
навчати варварів їхньою мовою?

– Так, святий владико.

– Ти обіцяв базилевсові і найсвятішому владичі...

– Я обіцяв нести Слово Боже. І цьому навчатиму.

– Я не дозволю сіяти ересь!

– Святий владико! Я вчитиму росів слов'янської грамоти. Роси читати-
муть Священне Письмо, перекладене отцями Костянтином і Методієм. Їх
переклад освятив римський папа.

– Я не дозволю порушувати догми!

– У Києві все вирішує роський архонт. Якщо ми не погодимось, він
звернеться до Риму. Як вчинив колись князь Болгарії.

Єпископ Леон невдоволено поморщився, проте промовчав. А Георгій
смирно додав:

– Вселенський патріарх може бути невдоволений, якщо роський ар-
хонт звернеться до Риму.

Аскольд попросив Раду вгамуватись і голосно звернувся:

– А ще намислив єсмь скликати роське віче. На вічі ректиму про нову віру.

– Простолоуд хочеш звабити, брате? – потемнів князь Дір.

– Хочу хрестити роську державу!

– Простолоуд легко звабити.

– Кожний вільний ректи на вічі. І ти, брате, можеш ректи – що мислиш.

І грецький єпископ. Роський закон дозволяє кожному ректи на вічі. Хіба не так, брате?

Бояри закивали головами, Дір засопів, проте промовчав..

– Запитую вас, мужі, – перечекавши хвилю, звернувся князь Аскольд, – чи пристаєте, щоб скликати роське віче?

У світлиці поволі запанувала тиша. Ніхто не наважувався мовити, кожний тільки переводив погляд з Аскольда на Діра. Згідно звичаю, першому належало слово Дірові.

– Чому мовчиш, брате? – запитав Аскольд.

Князь Дір поволі підвівся, пробіг очима по світлиці. «Нащо питатися? Знають же роський закон!»

– Великий князь може скликати віче, коли йому заманеться, – нарешті хрипко мовив Дір.

За ним по черзі підводились бояри, старійшини і давали згоду на віче. Довше всіх мулявся волхв Видослав. Втупившись побляклими очима невідь куди, він проскрипів старечим голосом:

– Роський закон дозволяє великому князеві скликати віче. Якщо не для котори у державі. – У світлиці на мить запала гнітюча тиша, бояри поховали очі, а князь Дір насмішкувато скривив губи і, граючись, став розхитувати яблуком меча. Нарешті Видослав дужчим голосом продовжив: – Якщо віче не потягне руку за великим князем, буде котора.

Аскольд поглянув на волхва, наставив брови. Видослав, похитавшись, додав:

– Застеріг єсмь. А ви думайте, мужі!

Проте і після його слів ніхто не наважився заперечити князю наміру. Наостанок воєвода Будимир насуплено запитав:

– Коли скликатимеш віче, княже?

– Згідно звичаю. В перший день після повного місяця.

Князь Дір здригнувся, очі звузились. «Отже, через три сідмиці!» Те ж, мабуть, подумали й інші, бо кожний ховав очі.

– На сему, мужі, й завершимо нашу Раду! – поквапився оголосити князь Аскольд і дав знак розходитись.

3

По той бік Дніпра на тлі темних хмар били блискавиці. Вітер надлітав рвучкими потужними поривами, шарпав верхів'я дерев і гнав стовпи куряви по київських вулицях та майданах.

Князь Дір, зсівши з коня, ще зовсім захеканий, зупинився серед дворища і замилювався грізним видовиськом. Наближалась гроза, з-над Дарниці зводились темні хмари з порваними краями, немов сама Морана розкидала чорні крила.

Що насувається гроза, Дір зауважив ще далеко за Хрещатим яром, і велів дружинникам гнати чимдуж до Києва. Вертали з Білгорода. Там у

городищі перебувала його дружина. Тримати в Києві великий князь дозволив братові тільки сотню воїв для особистої охорони. Дві княжі дружини в Києві – занадто. Тим більше – після вдалого походу на сарацинів, звідки тих кілька тисяч дружинників повернулись багатими і відданими Дірові, а від того – вельми зухвалими. На найменший знак можуть повернути свої мечі і проти кого завгодно.

«До віча – дві сідмиці.» Дір крутнув головою, неначе одмахуючись від нав'язливої думки.

Останні сонячні промені гайнули кудись на захід, з того світ відразу потемнів. І вже лунко вдарив перший грім, стоголосо відлунюючись понад київськими кручами.

Дір зняв шолома, підставив спітніле обличчя вітрові, заплющив очі від задоволення. Вітер куйовдив волосся, забирався за комір розстібнутої сорочки, проникаючи під кольчугу. Навіть коли грім торохнув уже десь зовсім неподалік, не хотілось розплющувати очей.

– Княже!

Дір вмить розтулив повіки. Від брами біг дружинник.

– Княже! До тебе проситься сотник Бранимир. Передав, ось, сей знак, – простягнув дружинник мосяжну пластину.

На пластині було викарбувано обрис тура. Дір зиркнув на дружинника. Хоча добирав найвідданіших, та хтозна, що може прийти чоловікові до голови. «Чи відає, чий знак?»

– Клич сюди! – якомога байдужіше звелів князь Дір і відвернувся, знову підставляючи лице грозовому вітрові.

Дружинник квапно подався до брами, загукав там на когось, затим почувись кроки, що наближались.

– Княже!

– Видів еси витичівського воєводу?

– Передав єсмь допіру знак від нього.

Князь Дір оглянувся. Високий плечистий сотник шанобливо похилив голову. Крім них на подвір'ї нікого не було. Гридні відвели коней, а дружинники пильнували біля брами.

Над головою загуркотів Перун і відразу ж залопотіли по листю дерев і по дахах теремів та прибудов перші краплини дощу.

Ще хвилю князь Дір постояв непорушно, глибоко вдихаючи свіже повітря, провів рукою по мокрому волоссі, по обличчю. «До віча залишилось...»

– Іди за мною! – звелів сотникові і подався до терема.

У світлиці, що тонула в півсутінках, освітлена тільки двома вузькими віконечками, князь прогнав слуг, власноручно щільно причинив двері й мовив хрипко:

– Речи!

За вікнами сіпуче спалахнула блискавка, вихопивши з півтьми двох мумій, і на стіні на мить застигли дві великі тіні.

– Витичівський воєвода запевнив: триматиме твою руку, княже. На віче не піде, і грецькому богові не підкориться.

– Рік еси Володові, що Аскольд прикликав варягів? Що тих варягів нині в Києві, як горобців на току?

– Рік есмь. Воевода радив покликати...

Сотник не встиг доказати: за вікнами торохнув грім – на сей раз так лунко, що, здавалось, Перун поцілив вогненною стрілою десь зовсім поруч. Обидва мужі здригнулись від несподіванки, затим переглянулись і хапнулись за обереги.

– Що радив воевода? – першим оговтався Дір.

– Витичівський воевода рік, княже, – Бранимир перейшов на шепіт, – що зараз неподалік за Россю кочують маджари.

Дір поглянув на сотника. Бранимир забігав очима і з острахом знову озирнувся до вікон.

Несподівано пролунав стукіт у двері.

– Хто? – гаркнув Дір.

– Дозволь, княже? – несміливо прочинив двері домаражич. – Щойно прибув воевода Житомир.

– Житомир? Клич! – звелів Дір і повернувся до Бранимира. – Вільний еси. Прийдеш увечері. На раду. Там ректимеш.

Сотник вклонився і заквапився до дверей. Князь Дір на мить заворожено задивився йому вслід. «За Россю...»

У вузеньких прорізах вікон золотом ниткою майнула блискавка і майже водночас пролунав такий лускіт, що Дір випустив оберегу і затулив долонями вуха. Затим метнувся до ближнього вікна: чи не в його терем вдарив розгніваний Перун. Але, ні, обминув грізний бог його оселю. Дір полегшено зітхнув.

– На іншого гнівається Перун, – прошепотів. – Не я зрікався наших богів. Обіцяю есмь вчинити тебе: І Дажьбогові, і Перунові! Щедрі тебе!

Перун кинув на сіре небо сліпучу нитку, але загуркотів значно тихіше. «Почув мою клятву!» – зрадив Дір.

– Дозволь, княже, увійти до твоєї світлиці!

На порозі стояв воевода Житомир, без корзна – мабуть, віддав мокре слугі, – з шоломом в руці; другою рукою поправляв мокрі пасма довгого волосся, відкидаючи з чола.

– Заходь, воеводо! – заквапився назустріч Дір.

Вони обнялися, тричі поцілувалися.

– Добре, що прибув еси! – відступив на крок князь, все ще тримаючи руки на плечах у воеводи.

Житомирове обличчя виглядало незвично похмурим. Він легенько повів плечем, і Дір забрав руки.

– Давно видів есмь тебе, Житомире.

– З позатого літа. Як вернули з Джурджанського моря.

– Сидиш еси вовкулакою у своєму городці.

– Стережу від Степу. Маджари нині неспокійні.

– Житомиром твій городець називають.

– Пощо кликав еси, княже? Так нагально?

Дір відвів очі, пройшовся туди–сюди по світлиці, надслуховуючи, як потроху вщухає за вікнами гроза.

– Бирича великий князь прислав до тебе, Житомире?

– Прислав.

Тримаючи однією рукою руків'я меча, а в другій – шолома, воєвода Житомир насторожено водив за князем очима.

– Кликав на віче?

– Кликав, княже.

– Що рік єси биричеві?

– Вислухав єсмь – та й все тут.

– Що чинитимеш? Не тямий єси, що питаю?

– Моя тисяча не зречеться роських богів. Про се уже рік єсмь до очей великому князеві. Ще під Царгородом.

Дір зупинився перед воєводою, мовив з притиском:

– Аскольд намірився знищити наших богів. Хоче правити в Києві по грецькому закону: сам один. Без віча!

– Дружина не потягне за великим князем.

– Після походів дружина здесяткована. Нині росів до дружини великий князь не бере. Тільки варягів наймає. Варягам що? Аби золото. А простолюди легко звабити. Облесними словами.

– Моя тисяча гукатиме проти грецького бога, княже!

– А ще хто? Ще хто гукатиме проти?

– Хіба на вічі видітимем?

– Покликав єсмь тих, хто ще тримається міцно старих богів, на раду. Сего дня увечері.

Житомир здивовано блимнув на князя. Дір відвів очі і знову заходив по світлиці.

Перун з громами уже подався далі, за Київ; відгомін з його свавільного гуркоту вгамовувався, тільки весело шумів дощ.

– Тебе видів хто–небудь? – зненацька запитав Дір.

– Ні. Твій посланець переказував: прибути непоміченим.

– Се добре. Відпочивай заким. Увечері радитимемось.

У Житомира стиснулись губи, він пересапнув, і вклонився.

Князь Дір гукнув домаражича і звелів провести воєводу до відведеного покою. Провівши Житомира до дверей, князь повернувся до вікна. Заклав руки за спину, туго сплів пальці і, наморщивши чоло, втупився у сіру пелену дощу. Інколи надлітав вітер, вривався у вікно, і на палаюче обличчя падали дощові краплі.

Знадвору, з ганку, долинули голоси, потім почувся гомін з жіночої половини терема.

«Вернув єсмь – і не зайшов ще,» – спам'ятався Дір і швидким кроком подався зі світлиці.

Жона, молода маджарка, з чорним – із синюватим полиском – густим волоссям, ховаючись довгими віями, радісно скрикнула, коли він переступив поріг її покою. Йї собі радісно всміхнувся до неї. Повів її – колишню полонянку,

відтак наложницю – жоною, коли повернулися з останнього походу на Царгород. Досі обидві жони народжували дочок. Маючи за плечима майже п'ять десятків, довго не міг зважитись повести ще одну жону. Рабиня маджарка виявилась рішучішою. «А ти сина народиш мені, Лані?» – «Народжу, мій коназ!»

– Ти повернувся, мій коназ?

– Повернувся єсмь, Ємешю, – попестив жонине лице Дір; народивши сина, вона звеліла називати її по-маджарськи: матуся, як перед тим просила кликати, теж по-маджарськи: Лані – дівчина, і ніяк не хотіла признатись, яке ж ім'я дали їй батьки. – Допіру повернувся єсмь.

– Виглядала тебе, коназ. Бачила, як ти в'їжджав у браму.

– Що син, Володислав?

– Про сина питаєш наперед? Про мене уже забуваєш?

– Не забуваю, Ємешю! – князь лагідно торкнувся розпашілої жониної щоки. – Ти – мати мого єдиного сина! Мого спадкоємця.

Але очима Дір уже заглядав через плече жони на двері. Звідти мчав опецькуватий малюк – теж темноволосий, як і мати. Добігши до батька, зупинився і поштиво вклонився.

– Володиславе! – нахилився князь, провів рукою по голові.

Володислав набурмосився, випнув груденята.

– Єсмь рос! Коли відправиш мене на застави?

Зіп'явшись, він дотягнувся до яблука меча, торкнувся його із сяючими від захоплення очима.

– Уже незабаром, Володиславе. Уже незабаром. Сего літа.

– А меча коли даси мені?

– Колись ти отримаєш великокняжого меча! – повагом мовив Дір, потім глянув на жону, вона теж гордовито випрямилась. – Ходив єсмь роту про се!

– Я вірю тобі, мій коназ!

Дір відсторонив сина від меча, взяв за руку і повів назад до покою. Проте недовго залишався із сином та жоною. Коли Ємешю благально звела чорні глибокі очі, Дір пробурмотів:

– Маю ж ще багато нагальних справ.

Жона покірно схилила голову. Володислав, споважнівши, теж вклонився, прощаючись.

Насамперед князь Дір покликав домаражича.

– Покликано всіх, кого велів єсмь?

– Покликано, княже.

– Прийдуть?

– Тільки Видослав відмовився.

– Нездужає старий волхв чи що?

– Ні. Відмовився.

– Пощо – не мовив?

– Велів переказати... Прости, княже! Не смію.

– Речи!

– Видослав рік: коли Дір буде великим князем, тоді й кликатиме. Пусти, княже! Задужиш еси! Не мої слова, Видославові.

- Гаразд! – перевівши подих, процідив Дір. – А що інші?
- Ходили роту: придуть.
- Гаразд! – повторив князь і відпустив домаражича.

Уже давно споночило було, коли до терема стали зісходитися запрошені. Домаражич зустрічав кожного на ганку, щоразу підозріло роззирався, хоча біля брами пильнували чи не з десятка дружинників, і мовчки проводжав до світлиці, зі щільно затуленими вікнами і тьмяво освітленої двома світильниками. Потім Дір звелів покликати Житомира, і зайшов до світлиці сам.

Зібрані наввипередки привітали князя, відтак насторожено порозсідалися на лавах. Було незвично тихо, тільки потріскували світильники. «Мало!» Дір ледве стримався, щоб розчаровано не зітхнути. Двоє воевод, Будимир і Житомир, п'ятеро сотників з київської тисячі, ще п'ятеро з власної тисячі, серед яких найвідданіший – Бранимир, двоє волхвів та з десятка старійшин.

– Чесні мужі роські! Покликав єсмь вас, хто ще тримається нашого давнього закону і наших богів, на раду.

Присутні дружно закивали, проте словом не обізвався жоден.

– Відаєте, великий князь намислив хрестити роську землю?

– Мусимо боронити нашу віру! – незвично голосно гукнув сотник Бранимир.

Біс повернулися до нього, та одразу ж і повідводили очі. Тільки Житомир знизав плечима і похмуро мовив:

– Віче вирішить. На те маємо віче в Києві.

– Простолюд легко звабити, – скривився Дір. – Досить виставити меду кілька кадей.

– Великий князь має насамперед порадитись з дружиною, – знову повів плечем Житомир. – Такий у росів звичай!

– Дружина великого князя на вічі гукне грецького бога! – обізвався Будимир, не дивлячись ні на кого. – Великий князь приймає до дружини тільки хрестатих. Або велить брати грецьку оберегу на шию. Уже й на мене напосідався. Пригрозив: забере меч, якщо не прийму його бога.

– І що ж рік еси великому князеві? – насмішкувато примружився Житомир.

– Поки моя рука здатна тримати меч, не віддам!

– А роський звичай?

– Який звичай? – насупився Будимир.

– Давній роський звичай: великий князь вільний вибирати воеводами, кого захоче.

Будимир глянув на князя, шукаючи підтримки. Та Дір, наче й не зауваживши, запитав:

– А твої сотники, Будимире?

– Видиш еси: п'ятеро тут. За решту не певний єсмь.

– Вагаються? – хмикнув хтось зі старійшин.

– Еге! Вагаються, – голосніше повторив інший. – Вичікують, за ким сила буде.

– Якщо віче гукне... – почав, скривившись, ще хтось, але князь люто зиркнув у той бік, і старійшина знічено замовк.

– Що чинитимем? – підхопився старший з волхвів. – Боги не простять відступництва! Мужі роські, до вас речу!

Князь Дір спідлоба обвів світлицю. Всі припишкли. Житомир зібрав до купи брови і нарочито байдуже втупився в стіну.

– А може, – нерішуче запропонував старший волхв, – попросити допомоги? Хто теж тримається давніх звичаїв.

– У кого? – голосно запитав князь Дір.

– Ну, хоча б у Новгороді. Там теж сповідують слов'янських богів: і Перуна, і Даждбога, і Білобога.

– А що? – невпевнено протягнув один із сотників. – Може, й справді, покликати на поміч новгородського князя?

– Посилали уже до Новгороді, – глухо відповів Дір.

– Варяга кликав єси, княже? – з притиском запитав Житомир.

– Воїв просили у нього. Нехрещених. Не пустив Олег своїх воїв. Після смерті Рюрика неспокійно в Новгороді. Знову рід на рід стає. Як звикло в слов'ян.

Житомир промовчав і відвернувся. У світлиці запала мертва тиша, навіть голосніше дихнути ніхто не наважувався. Та й у вічі один одному уникали дивитись.

– Мужі роські! – озвався сотник Бранимир, намагаючись виглядати нерішучим. – А може?... – і далі запнувся.

– Речи сотнику! – твердим голосом, навіть – занадто твердим, звелів князь Дір.

– Речи, Бранимире! – загомоніли й інші. – Речи! Мусимо сего дня знайти собі раду!

– Гей, мужі! – враз обірвав той гомін воєвода Житомир. – Чому ви так сполошилися?

Вмить повисла тиша.

– А тому, Житомире! – першим озвався князь Дір. – Якщо приймемо грецького бога, Аскольда оголосить себе роським царем!

– А може, – насмішкувато примружився Житомир, – те й на краще було б? Не було б сваволі в нашій землі.

– Холопом Аскольдовим хочеш бути? – зірвався Будимир.

– Холопом не буду! – Житомир поклав руку на руков'я меча.

– І я не хочу! Ніхто не хоче холопом. Запитайся!

– Се правда, Будимире. Холопом нікому не кортить, жодному з росів. Але, Будимире, правда й те, що найбільша наша біда – свавілля воєвод і бояр. Кожний князем себе вважає. Чому хозари стільки літ брали данину з росів?

– А чому? – похмуро повторив Будимир.

– Через наше свавілля! А старий князь покликав варягів – і вкоротив росам свавілля! І прогнав хозар.

– І без варягів прогнали б!

– Без варягів і далі здоймали б меча один на одного. І далі кликали б один проти одного хозар чи ще кого!

У Діра очі налились люттю. Зрештою, він пересилив себе:

– Годі, воєводи, сваритись! Кожний вільний на вічі: чи тягнути руку за великим князем, чи триматись давнього закону.

– Се так, княже! – підвівся Житомир. – Я теж проти нової віри. Проти! Але я чесно ректиму про се на вічі. Мені не до вподоби ваше зібрання! Радитесь якотаті проти великого князя!

– А ми, Житомире, – промовив у загрозовій тиші Дір, – нікого не силюємо. Кому не до вподоби – оно двері!

Житомир обвів поглядом світлицю, затим рвучко повернувся і, з гідністю високо тримаючи голову, попрямував до виходу.

У тиші всі провели його очима. Мовчали, і поки відлунювали кроки в сінях. Нарешті, гримнувши двері на ганок.

– Він зрадить нас! – скрикнув старший з волхвів.

– Виповість Аскольдові! – підхопився Бранимир, уже наміряючись бігти навздогін, нехай тільки князь дасть знак.

– Він не виповість! – похитав головою Будимир.

– Не завадить застерегтися! – скривився сотник Бранимир.

– Житомир не виповість! – відрубав Дір, хоча обличчя палало і руки неприємно тремтіли. Жестом попросив угамуватись і повернувся до Бранимира: – Речи, що хотів єси!

Присутні недовіжливо пообертались до сотника.

– Мужі роські! – важко видихнувши, хрипкувато почав Бранимир. – Чи не покликати на поміч мадзар?

– Мадзар? – витріщився воєвода Будимир.

Мов відлуння, те слово облетіло світлицю. Дір теж вдав здивованого і голосно перепитав:

– Мадзар – речеш єси?

– І витичівський воєвода радив, княже. Маджари недалеко в Степу, за Россю. – У світлиці повисла похмура тиша, і Бранимир розгубився. – Маджари ж теж наче проти грецького бога... Я рік єсмь, мужі! – і сотник сів на лаву.

По затяжній хвилі князь Дір, нарешті, обірвав тишу:

– Що скажете?

Ніхто не квапився відповідати. Даремно Дір по черзі переводив погляд з одного мужа на іншого; кожен вчасно відвертав очі і починав дужче сопіти.

– Що ж, маджари... – невпевнено промовив сотник поруч Будимира, якому не вдалось уникнути княжого погляду.

– Я єсмь проти мадзар! – підхопився інший сотник. «Радивой,» – упізнав Дір.

– А якщо великий князь змусить тебе погречитись? – скривився воєвода Будимир.

– Наших богів не зречуся!

– Великий князь забере меча!

Сотник лапнувся за руків'я, голосно видихнув, потім, сідаючи назад на лаву, промимрив:

– Піду на російські застави абощо.

Запала гнітюча мовчанка. Знадвору залунали притлаумлені голоси: либонь, Житомир покидав дворище. Відтак все затихло.

– Якщо не займатимуть наших богів, – обізвався старий волхв, настовбурчивши кущуваті сиві брови, – і нашого города.

– Хто? – перепитав князь Дір, наче не втямивши.

– Про маджар речу.

– Звичайно: якщо не займатимуть города, – кивнув Дір.

– Укласти ряд з ними, княже! – гукнув Бранимир.

– Справді! – підтримав воевода Будимир, його обличчя навіть розпогодилось. – Укладемо ряд з маджарами.

– Взяти з них слово, що не заходитимуть до Києва! – підвищив голос і старий волхв, а інші закивали на підтримку.

Світлиця відразу сповнилась гомоном, що князь не міг до ладу й зрозуміти, хто що там говорить, але виглядало, всі пристають на пораду витичівського воеводи.

– А якщо маджари не дотримують слова? – раптом завагався Будимир. – І підуть на Київ?

Присутні розгублено переглянулися.

– Якщо маджари підуть на Київ, – твердо промовив Дір, – станемо проти маджар. Разом з великим князем. Тільки будемо вимагати у великого князя, щоб не чіпав наших богів! Ми ж бо не проти Києвого города – тільки проти грецького бога!

У світлиці загомоніли вже зі значно веселішими обличчями. Князь Дір терпляче дав висловитись кожному, потім, коли голоси потроху стали вщухати і всі пообертались до нього, запитав:

– То пристаєте на таку раду?

– Згода, княже! – першим підтримав воевода Будимир.

– Згода, княже! – статечно промовив і старий волхв.

– Згода, княже! Згода! – пішло по світлиці. – Якщо не чіпатимуть наших богів.

Єдиний сотник Радивой загаявся. Та, побачивши на собі стільки поглядів, пробурмотів невпевнено:

– І я проти грецької віри. Рік єсмь. Але – маджари! Степовики лукаві, княже!

– Не лякайся, Радивою! – заспокоїв князь. – До Києва маджар не пустимо. Ось, мій меч. Ходжу роту перед вами: поки сей меч у моїй десниці, маджари не займуть нашого города!

– І я ходжу роту в тому, княже! – Радивой теж вихопив меч і поцілував лезо біля руків'я.

– І я, княже! І я! – наввипередки задзеленчало залізо.

– На тому й порішимо, мужі! – голосно мовив Дір, потім стомлено запитав: – А хто ж поїде до маджар? Домовлятися!

Знову світлиця дружно припинила, знову очі повтуплювались кудись під ноги. Тільки Будимир та волхви не ховались: їм не можна відлучатись непоміченими.

Обличчя у Діра потемніло. З люттю зціпив зуби. «Чи не встромлять меча в спину? Навіть, якщо клятві степовики пристануть на всі наші умови?»

– Що ж, випадає мені.

– Тобі, тобі, княже, випадає! – негайно підхопив старий волхв. – Тобі й личить. Тільки тобі!

– Ти й відаєш еси, княже, про що ректи, – полестив Бранимир, але Дір так зиркнув на нього, що сотникові враз заціпило.

– Гаразд, мужі роські! – князь поривисто підвівся, і присутні притьмом поскоплювалися з лав. – Завтра й відправлюсь.

– А великий князь не запідозрить? – стривожився Будимир.

– Якщо не виповість ніхто.

– А якщо Аскольд покличе тебе, княже?

– Перекажеш еси, поїхав есмь до Білгорода. До своєї дружини. Щоб привести на віче. Тепер вільні всі!

Мужі навипередки попхались до дверей. На прощання старий волхв побажав:

– Хай допомагають тобі, княже, наші боги!

4

До Волода у Витичів князь прибув надвечір. Воевода зустрів з належною поштивістю, але очі насторожено бігали.

– Збирав есмь раду, Володе: хто проти грецької віри. Пристали на твою раду.

– Яку се – мою пораду? – здивувався воевода.

– Годі, воеводо! Порада мудра, та й годі! Пристали майже всі. Мене врядали, видиш еси, умовлялись з маджарами.

Волод закивав, хоча все ж хмикнув: «Моя порада?»

– Де нині маджари? – запитав князь Дір.

– За Россю. За два дні будеш там, княже.

– Не відаєш, хто?

– Алмош зі своєю ордою.

За трапезою, коли спорожнили кілька дзбанів меду – пили, наче ніяк не могли вгамувати спрагу, – Волод посміливішав:

– Якщо віче забере меча в Аскольда, тобі віддадуть, княже?

– Віче вирішить. Маджари віддавна з'явилися за Россю?

– Як протряхли дороги. З-над Інгулу сунуть.

– Загрожують війною.

– Заким ні. Не доходять до застав. Таборують поодаль.

Вранці, ще до схід сонця, князь Дір разом із супроводом, прихопив-

ши одного з росів, яких витичівський воєвода посилав недавно у Степ на розвідини, вирушив далі.

А наступного дня уже мчали степом за Россю, залишивши позаду останню заставу. Трава ще не встига вибуяти високою, зеленіла м'яким килимом, і коні летіли легко і прудко.

На ніч князь виставив на варту трьох дружинників, старих і досвідчених, проте заснути не міг і кілька разів підводився, щоб перевірити вартових. Дружинники пильнували добре; один сидів біля тліючого в улоговині багаття, а двоє сторожко обходили широким колом їхнє пристановисько і дослухались, чи не долинає який-небудь підозрілий звук зі степу. Той, що чатував біля багаття, посмішкою заспокоював князя. Та Дір відчував: маджари десь недалеко.

І не помилився. Післяобід роси несподівано натрапили на численний гурт комонників. Либонь, ті теж запримітили росів, і з криками помчали назустріч.

Дір натягнув повіддя, озирнувся до свого нечисленного супроводу. Дружинники виглядали на диво спокійними, лишень повідпускали повіддя і потяглися за мечами.

– Сховати оружжя! – хрипко звелів князь, потім прокашлявся і сплюнув сердито. – Тримайтесь позаду. За мечі не хапайтеся!

Коли степовики опинились зовсім близько, він зняв шолома, взяв у ліву руку, а праву здійняв догори, показуючи, що не тримає меча. Слухняний кінь йшов і без повіддя.

Маджари надлетіли мов вихор, знавісніло погнали довкруг: спочатку на чималій віддалі, затим чимраз тісніше, ніби затягуючи зашморг. Вони голосно і погрозово вигалайкували – низькорослі, з розкосими очима і трьома косичками, що теліпались позаду з-під кучматих шапок.

Дір зупинив коня і незворушно спостерігав за тими шаленими гонами. Жодна рисочка не здригнулась на обличчі.

Нарешті, один з маджар щось гукнув і натягнув повіддя, сповільнюючи коня. «Привідця», – здогадався Дір. Незабаром маджари вишикувались тісним колом. Привідця виїхав наперед, простягнув руку, показуючи на Діра, щось погрозово запитав.

– Єсьмо роси! – князь Дір тицьнув собі в груди.

– Орос! Орос! – загомоніли комонники, хоча, мабуть, великого здивування Дірові слова не справили.

Привідця закивав і показав на себе:

– Маджар!

– А де ваш вождь Алмош? – запитав Дір. – Алмош де?

– Алмош? – перепитав привідця, потім, крутнувшись у сідлі, махнув рукою на південь і щось залопотів по-своєму.

– А–а! Там твій Алмош? Нам треба до нього. До Алмоша, тямиш єси? – князь, торкнувшись спершу грудей, затим показав на південь і повторив: – Алмош! Алмош!

Маджарський привідця повернувся до своїх воїв, щось мовив до них, і ті загомоніли. Одні виглядали спокійнішими і розважно покиували, та дех-

то з молодших, показуючи на Діра, в запалі підвищував голос, та з того князь розумів єдине слово: «Орос!»

«Махне зараз рукою той чорнопикий...» Князь привітно посміхнувся до привідці:

– Алмоша хочемо видіти. Алмоша – речу!

Нарешті, маджари заспокоїлись і позмовкали. Привідця звернувся до росів з якимись словами, відтак виразним жестом звелів рухатись за ним, теж повторюючи: «Алмош! Алмош!»

Полегшено зітхнувши, князь Дір нап'яв шолома, кивнув дружинникам, щоб рушали, і торкнув повіддя.

Іхати не довелось довго. Ще золотий щит Хорса високо висів над степом, як роси побачили незліченні табуни коней і тисячі вершників. А неподалік від невеликої степової річки широким колом розташувались вози з напнутими наметами, вицвілими від сонця і дощів. В середині кола знаходилось ще кілька барвисто розмальованих чималих наметів.

– Алмош! – показав на найвищий намет маджарський привідця і гордовито випнув груди; затим махнув до одного з воїв, і той помчав уперед, мабуть, щоб попередити вождя.

– Дуже втішений есмь, – буркнув Дір; зустрівшись поглядом з маджарином, приклав руку до грудей і приязно зауважався.

Коли роси, оточені маджарськими комонниками, опинилися перед самісіньким табором, дорогу заступили кілька маджарів.

– З чим приходять ороси до славного вождя непереможних маджар Алмоша? – суворо запитав передній роською мовою.

– Тебелаш? – упізнав Дір товмача, якого не раз бачив у Києві, коли приходили маджарські послани. – Батир Тебелаш?

– Коназ Дір? – здивувався Тебелаш; у Києві брата володаря оросів він бачив значно поважнішим.

– Упізнав еси? – посміхнувся Дір.

– Пам'ятаю, коназ. Ти мене в гості запрошував до свого шатра. Чи то – терема. І вгощав медом.

– Вгощав есмь.

– Добрий мед у тебе, коназ Дір! – прицмакнув Тебелаш. – Добрий. Тільки п'янить надто. Хмільний. Правильно речу?

Тоді, гостюючи в Діровому теремі, маджарський товмач, незвичний до роських напоїв, напився так, що на ногах не тримався. Зате про Алмоша і про його заповітну мрію стати вождем над вождями після смерті Лебедаша, розповів чимало.

– Хмільний, – неохоче погодився князь і зіскочив з коня. – Справу маю до маджарського вождя.

– Тебе післав твій володар – великий коназ оросів Оскульт?

Дір на мить розгубився, зиркнув на Тебелоша, в його примружені розкоші очі. Потім теж лукаво примружився.

– До твого володаря прибув есмь, Тебелаш. А для тебе маю маленький подарунок.

Князь підкликав дружинника, показав на торбу, приторочену до сідла. Дружинник кивнув, видобув кілька чорних, зі сріблястим полиском, собо-
линих шкур і віддав князеві.

– Візьми, батир! – простягнув Дір. – На знак приязні.

Очі в Тебелоша жадібно заблищали, він прихильно закивав:

– Ти добрий друг, коназ Дір!

Тремтячими руками маджарин погладив пухнасті шкурки, захоплено прицмакуючи. Відтак схаменувся:

– Будь гостем маджар, коназ оросів! Я перекажу твої слова вождєві Алмошеві.

Звелівши маджарам провести Діра з дружиною всередину табору, ото-
ченого возами, Тебелош подався до вождя.

Заким він повернувся, встигло звечоріти, над степом висипали зірничі. Від річки поволіся туманець. Зі степу прибували вершники, табір сповню-
вався гомоном, спалахнуло багаття.

Дірові нетерпеливилось і, побачивши ще далекоу Тебелоша, заквапив-
ся назустріч.

– Вождь Алмош запрошує тебе, коназ Дір, до себе в намет.

У наметі, високому і просторому, панували сутінки – як і надворі, хоча посередині й горів невеликий смолоскип; полум'я від нього відкидало тільки скупе світло довкола.

Князь Дір роззирнувся: очі ще не призвичаїлись до напівтемряви. На-
впроти, на подушках, побачив маджарського вождя. Алмош сидів, небало обіпершись спиною на подушки і поклавши руки на стегна. У блідому світлі блищала поголена голова, розкосі очі світилися білками, а позаду, на два боки, на плечі спадали косички чорного лискучого волосся.

– Вітаю тебе, славний вождь хоробрих маджарів! – промовив Дір і, приклавши руку до грудей, з гідністю вклонився.

Тебелош швидко перекавав. Алмош відповів теж пишно:

– Вітаю і тебе, хоробрий коназ оросів!

Вони зустрілись поглядами і довгу хвилю незмигно видивлялись один одного. «Змінився маджарин. Постарів.» Вождь поогряднішав, довкола очей густо засіялись зморшки. «І настороженим став. Досвідченішим?»

– Вітають тебе, вождь Алмош, і воеводи росів! І просять прийняти скромні подарунки.

До купи соболиних шкурок дружинники зверху поклали ще й золотий шолом та меч у золотих піхвах.

Алмошеві очі звузились, тільки щілини залишилися. Він закивав, не-
дбаленько махнув до Тебелоша, той гукнув до когось знадвору, і всередину заскочило кілька рабів. Вождь щось мовив по-своєму, вони миттю забрали подарунки і зникли з намету.

– Від кого приходиш, коназ Дір?

Серце в Діра завмерло. «Здогадався, що прийшов єсмь підбивати про-
ти великого князя? Чи ні?»

– Прислали мене роські воеводи і київські бояри.

– А великий коназ оросів? Твій брат?

Знову довгу хвилю змагались поглядами. На губах в Алмоша з'явилась посмішка.

– То що ж твій володар?

Дір теж посміхнувся і вирішив йти навпростець: з досвідченим маджарським вождем не варт лукавити.

– Відаєш еси, вождь Алмош: князь Аскольд прийняв грецького бога і зрадив свій народ.

Алмош враз посерйознішав, і всівся рівніше. Від напускної зверхності не залишилось й знаку. Пильний Дір встиг зауважити, як радісно спалахнули маджаринові очі, відтак вмить знову примружились.

– Ороси не хочуть володарем Оскульта?

– Не хочуть. Його тримаються тільки хрестаті.

Коли Тебелош переклав, Алмош буркнув, насторожено зиркнув на Діра, щось промовив до товмача, проте Тебелош не став перекладати. Князь здогадався, що мовлено про нього. Спересердя скрипнув зубами. «Хай би тебе Мара проковтнула!»

– Будь моїм гостем, коназ! – привітно посміхнувся Алмош.

– Вдячний есмь вождєві маджарів!

Вождь плеснув у долоні, з–за пологунегайно виринув маджарин, із зовсім поголеною головою, зігнутий догладливо у поклони. Алмош коротко гиркнув, і той, киваючи головою, миттю позадкував. Вождь кинув щось і Тебелешеві. Товмач, вклонившись спершу до володаря, потім – до князя, промовив:

– Дозволь, коназ Дір, забрати твоїх хоробрих воїв. Їх теж щедро пригостять.

Дружинники похмуро пообертались до князя. Дір насупився, та відтак, зіміркувавши, що на випадок чого кілька їхніх мечів навряд чи допоможуть, махнув рукою:

– Йдіть за ним!

Роси мовчки закивали і посунули за Тебелешем.

До намету стали заходити раби з великими золотими тарелями, що тьмяно вилискували. На них лежало купами м'ясо. Від м'яса йшов запаморочливий запах, і князь відчув, як виголоднівся.

Привітно посміхаючись, вождь Алмош жестом припросив гостя сісти на подушки, розкладені попід стінами.

Кивком Дір подякував і опустився на подушки навпроти Алмоша. Сидіти, підмостивши невисокі подушки і витягнувши перед себе ноги, було вельми незручно. Алмош підмостив ноги під себе, та коли Дір теж спробував отакої, то трохи не перекинувся: ноги в твердих чоботиськах не згинались.

Князь завовтузився, і негайно, на знак вождя, який пильнував крізь чорні вузькі щілини за гостем, один з рабів кинувся підкладати під його бік подушки. Так, справді, виявилось значно зручніше, і Дір вдячно поглядом подякував вождєві.

До тарелів князь не придивлявся. Побачивши перед собою піалу з напоєм, здогадався, що то – кумис, і апетит відразу пропав, навіть пахуче м'ясо

втратило принадність. Йому колись уже доводилось куштувати того улюбленого напою кочівників: Дір й досі відчував огиду.

Вождь Алмош, узявши в руку піалу і звівши очі догори, щось урочисто проказав, з чого князь зрозумів єдине слово, яке кілька разів повторив маджарин: «Гадур! Гадур!» То було ім'я найвищого бога у маджар. Дір зробив серйозним лице і з належною повагою закивав.

Відтак Алмош плеснув кумису на жарини, що тліли поруч на таці, і почав поводити, смакуючи, пити. Водночас його очі прискіпливо стежили за гостем.

Князь Дір заніс піалу над жаринами, намагаючись вихлюпнути якомога більше. «Морані в горлянку б!» Затим приклав піалу до губ. Допивши, струхнув краплини на тліючий жар.

Маджарський вождь втішено залопотів і жестом припросив брати м'ясо з тарелів.

Потім вони знову пили кумис, і князь уже не відчував тієї огиди, що спершу. Легке сп'яніння вдарило до голови, зате стало вільніше; Дір поправив подушку, щоб було зручніш, потягнувся за м'ясом. Жестами Алмош припрошував гостя і сам вибирав щонайкращі шматки, які стікали масними відблисками.

І якраз, коли князь пошкодував, що немає Тебелоша, товмач несподівано з'явився, на сей раз – з молодим ставним отроком. По тому, як радісно спалахнули очі в Алмоша, і як отрок шанобливо вклонився до вождя, Дір здогадвся, що се – Алмошів син.

Сяючий вождь повернувся до гостя і з гордістю мовив:

– Арпад!

Він промовив ще щось, і Тебелош мерщій переказав:

– Арпад – син вождя Алмоша. – Потім додав: – Улюблений син.

Арпад гордовито підвів голову, випнув груди. Навіть у півтемряві було видно, який він жидавий і міцно збудований. Отрок якраз досяг повноліття. Дір мимоволі замилювався його гордою поставою.

– Радий єсмь вітати сина славного вождя маджарів!

– Наш гість, Арпаде! – звернувся до сина Алмош. – Вождь росів коназ Дір.

– Ороси! О-о! – Арпад з повагою і неприхованою цікавістю поглянув на російського князя.

Жестом вождь припросив сина сісти, і трапеза продовжилась. Потай стежачи, як маджарський вождь звертається до Арпада, Дір переконався: Арпад – улюблений син. Незважаючи на молодість, він тримався по чоловічому врівноважено і стримано.

Розмови про справу так і не почали. Дір спробував кілька разів натякнути, та щоразу вождь Алмош відвертав увагу на що-небудь інше, і князь облишив свої домагання.

Наступного ранку роси застали маджарського вождя біля намету, на коні, разом з невеликим супроводом. Після взаємного привітання Алмош щось коротко мовив до Тебелоша.

– Вождь Алмош рече: ти, коназ, мовитимеш до ради воевод.

– Згоден єсмь, – з гідністю кивнув Дір; по очах здогадвся, маджарин охоче втрутиться у справи київського столу. – Коли звелиш ректи, вождь Алмош?

– Як сонце стане над табором. Отам! – показав вождь, потім, вийкнувши і стиснувши коневі боки, погнав з табору.

Там, за возами, на нього чекав чималий гурт комонників. Серед них Дір упізнав і Арпада.

– А он і другий син вождя! – показав Тебелош на щуплішого вершника поруч з Арпадом. – Старший син, Курсан.

– Ага! – шепнув Дір, пильнуючи за вождем і його синами. – Але, рік єси, улюблений син – Арпад?

– Арпад, – підтвердив Тебелош.

Комонники вишикувались, і, коли вождь із синами погнав у степ, з галасом невідступно подались за ними.

Зі сходом сонця табір заворушився. Без своїх коней низенькі маджари виглядали смішними. Але обличчя мали похмурі, і роси стримували посмішки. Інколи мимо прошмигували і жони, і, котрі молодші, обпалювали поглядом великих розкоших і чорнющих очей. Відтак звідкілясь надлетіла ватага голопузої смаглявої малечі. Вони щось там радісно і задиристо горлали по-своєму, перекикуючи один одного і тицяючи пальцями на Діра і його дружинників. Тебелош закишав на діглахів, та тільки роздвохав їх, і, зрештою, махнув рукою, повів росів до намету.

Раби принесли снідання. Товмач попросив гостей, а сам зник, заявивши, що мусить покликати воєвод на раду. Коли затихли його кроки, Дір вилив кумис в багаття, що тліло в ямці посередині намету. «Хай їхній Гагур упивається!»

Після трапези довелось довго таки чекати, заким повернувся Алмош зі степу. Дір знервовано міряв стежку між наметами і все позирав, як поволі підіймається золотий Хорсів щит.

Маджарська рада відбулась у вожевому наметі. Коли покликали, нарешті, князя, воєводи уже зібралися, недбало порозсідавшись на подушках – теж з поголеними спереду головами, з косичками на тім'ї. На привітання вони поважно закивали.

Вождь Алмош припросив Діра сісти – навпроти себе, щось сказав до воєвод, ті схвально загули і знову поважно закивали. Потім по колу пішли піали з кумисом. Воєводи плескали до жаровні, зводили очі догори і по черзі голосно виголошували: «Гагур! Гагур!» І поважно підносили піали до губ.

Князь Дір приязно усміхався, цідив нудотний напій, і терпляче чекав, коли почнеться розмова. Потай поглядав на Тебелоша, але той теж смакував улюблений напій.

Нарешті, вождь маджар попросив Діра мовити. Князь споважнів, випнув груди. Зігнуті ноги затерпли, але мусів терпіти.

– Роські воєводи і київські бояри шлють вітання хоробрим маджарським воям, – якомога урочистіше промовив Дір. – І бажають жити з ними в мирі та приязні.

Тебелош лопотів прудко, встигаючи перекладати чи не слово в слово. Маджари теж поприбирали гордовитіший вигляд і поважно закивали голеними головами, хоча на обличчях вимальовувалося здивування: чому ж гість нічого

не мовить про вітання від володаря росів, яке мав би передати насамперед.

– Маджари теж прагнуть жити в приязні з оросами, – відповів Алмош.

– Роські воєводи відають про приязнь маджарів, – продовжив князь Дір, але далі на мить запнувся, бо голос зрадливо затремтів; прокашлявшись, продовжив: – Роські воєводи послали мене просити у маджар допомоги.

Негаймо очі маджарських воєвод прикипіли до нього. У декого навіть дрібненькі крапельки поту зблищали на голених головах. Вождь незворушно кивнув, щоб гість мовив далі.

– Великий князь Аскольда, – почав у тиші Дір, – не порадившись з воєводами, прийняв чужу віру. Великий князь зрадив роських богів і роський закон. Він зрадив свій народ.

Дір на хвилю замовк, переводячи подих, поки перекладав Тебелош. Обличчя в маджар неначе закам'яніли. Вождь Алмош теж мовчав і потай прискіпливо обводив присутніх. «Кожен володар боїться, щоб не пішли проти нього піддані,» – майнуло подумки в Діра. Коли Алмошів погляд зупинився на ньому, князь хрипко, знову в мертвій тиші, промовив:

– Рада роських воєвод просить братів–маджар допомогти відібрати княжий меч в Аскольда! – Дір почув навіть, як важко видихнули маджари; почевши, коли Тебелош повернувся, він приклав руку до грудей: – Я все сказав!

Вождь щось промовив, і маджари дружно закивали, а потім навіть по черзі промовляли, в запалі вимахуючи руками. Дір глянув на Тебелоша, проте товмач теж щось лопотів до вождя.

Після тривалої таки перепалки, коли дехто з воєвод зривався трохи не на крик, жестом показуючи на роського князя, та щоразу Алмош розважно заспокоював, навіть застережно здіймаючи руку; нарешті, всі позмовкали і пообертались до гостей.

– Хто буде вождем над вождями в оросів після Оськульта? – запитав Алмош.

– Се у росів вирішує віче, – хрипко відповів Дір. – Віче вирішує, кому віддати великокняжого меча.

Коли Тебелош переклав, на обличчях у маджар з'явилось неприховане розчарування. Вождь Алмош лукаво запитав:

– А ти, коназ Дір?

– Що – я? – примружився й Дір.

– Ти теж можеш стати вождем над вождями?

– Великим князем – себто?

– Коназ! Рос коназ! – нетерпляче повторив Алмош.

– Якщо потягнуть на вічі за мною, звичайно... – силувано усміхнувся Дір, а за спиною війнуло холодом.

– Ти обіцяєш нам дружбу, якщо станеш вождем всіх оросів?

– Якщо віче віддасть меча мені, роси житимуть у дружбі з тобою, вождь Алмош! – приклав руку до грудей Дір.

– Мене тішать твої слова, коназ. Але ми мусимо радітись.

– Звичайно! – розвів руками Дір, тамуючи невдоволення.

Мабуть, пильний маджарин здогадався про те приховане невдоволення і на обличчі промайнула тінь.

– Ми мусимо радитись, – твердо повторив вождь. – Ми клялись у дружбі з твоїм володарем.

– Князь Аскольд зрікся тих богів, якими клявся маджарам.

– Ми будемо питатися Гадура. Що скаже Гадур, так і вчинимо!

Поки Тебелош перекладав, маджари схвально загомоніли.

Дір похилив голову – на знак, що поважає звичаї маджар.

– Наш закон теж велить питатися поради богів.

– Талтош¹ запитає Гадура. Про його волю. Ти мусиш почекати, коназ Дір!

Алмош підвівся, вслід посхоплювалися воєводи і, поштиво схиляючи голови перед вождем, почали виходити з намету.

– Коли ваш волхв дасть відповідь? – запитав Дір Тебелоша.

– Талтош розмовлятиме з Гадуром увесь день і всю ніч!

Дір зціпив зуби. «До віча залишається... Бодай!»

З намету Тебелош вийшов разом з Діром. Згодом, він з лукавою по-смішкою зашепотів – хоча вони й відійшли уже далеченько – до князя:

– Талтош повинен умилоstitити Гадура: щоб Гадур дозволив маджарам похід. Чим краще умилоstitити Гадура, тим охочіше він дає згоду. Розумієш мене, коназ Дір?

– Ага! – й собі перейшов на шепіт князь, відтак ще й нахилився до значно нижчого Тебелоша. – А якщо роси принесуть дарунки Гадурові?

– Гадур буде милоstitивший, коназ Дір.

– А ти допоможеш передати вашому волхвові кілька шкурок?

– Ну, талтош може й відмовитись. Подарунки від чужинця.

– Сподіваюсь, ти умієш домовлятись з вашим волхвом? Я буду вельми вдячний тобі. Втямив еси?

– Втямив, коназ Дір! Добре втямив.

5

Всю ніч вождь Алмош не зімкнув очей. Лежав, заклавши руки під голову, і напружено вдивлявся у прозору нічну темінь.

Посеред намету тіло невеличке багаття, химерно витанцьовували язички полум'я, а на повстяних стінах переливались відблиски, неначе падала тінь від крил невидимих духів, що позліталися на поклик маджарського вождя. Алмош просив поради в духів, бодай найменшого знаку, дослухаючись до дзвінкої тиші. Даремно. Жодного знаку. По той бік багаття спали обидва сини, поруч рівно дихала їхня мати, наймолодша й улюблена жона.

У таборі – тиша. Інколи десь здалеку долинає поодинокі іржання коней або собаче виття, а через однакові проміжки часу – перегукування вартових за табором. Крізь відхилений полог видно яскраві зорі. Вони теж мовчать.

Тільки на світанку Алмош поринув, немов провалився, в короткий тривожний сон. Здавалось, лише на мить стулив болючі повіки, але, розплющивши очі, побачив, що надворі уже сіріє. Поглянувши по той бік багаття,

¹ жрець головного бога Гадура (мадж.)

задоволено посміхнувся. Курсан солодко спав, розметавши руки. Арпада ж не було. Улюблений син прокинувся раніше. Тамуючи подих, щоб не розбудити жону, вождь обережно вибрався з намету.

Небо по той бік річки розгорялось голубим вогнем, і зорі блякли і танули в ньому.

Біля берега вождь Алмош побачив Арпада. Син допіру викупався і натягав на мокре блискуче тіло одяг. Алмош замилювався: жилий, спритний, поважний у кожному русі; немає кращого воїна – ні серед їхнього роду, ні серед племені. Саме він гідний бути вождем усіх маджар. Вождем над вождями. Так пророкував талтош. Сказав, така воля Гадура. І запевнив: колись Арпад, син вождя Алмоша, з роду Картал¹, буде найбільшим і найзнаменитішим маджарським вождем.

Десь у глибині Алмош сумнівався, що талтош мовив правду. Можливо, й вигадав усе, запобігаючи перед вождем. Вигадав про волю Гадура. Хтозна. У талтошеві очі нікому ніколи не вдавалось заглянути.

«Арпад буде вождем над вождями! Буде!» Алмошів погляд зупинився на синові. Арпад уже давно почувається майбутнім вождем. Хоча навряд, чи талтош розповідав йому про те пророкування. «Гаdur сам об'явив свою волю!» – раптом майнуло в Алмоша, і хапнувся тремтливими руками за кігті орла, які носив на шії. «А може, здогадується, які покладаю на нього надії?»

Цієї весни віддав під руку Арпада все військо їхнього роду Картал. Дехто кривився, мовляв, Арпад тільки досяг повноліття, а у вождя є старший син. Але Курсан – се не Арпад! Арпадові треба підкорятись, непослуху Арпад не потерпить. Та все ж заперечити ніхто, звичайно, не наважився: вождь вигнав би з роду. Вигнав би навіть брата. У маджар не важать кровні зв'язки; важить, хто володіє багатством роду. Нині все багатство Карталів – в Алмоша. Ще його батько, Юдьєк, дід Арпада, зумів прибрати родові скарби до своїх рук.

Арпад, нарешті, одягнувся і, повернувшись, побачив батька. Він ввічливо вклонився і приклав руку до грудей.

Вождь посміхнувся і жестом підкликав сина.

– Я хочу мовити з тобою про оросів.

– Я слухаю.

Арпадове обличчя відразу стало серйозним і зосередженим. Кивнувши, Алмош поволі рушив уздовж берега.

Від води стелився прозорий туман. За рікою, невидимі в тумані, форкали коні. Мабуть, пастухи пригнали на водопій. На сході небо вибарвилось уже в червоне, світла хвиля котилась над безкраїм степом далі, на захід, розтоплюючи густу синяву і змиваючи зорі, що лише найяскравіші виднілись де-не-де.

Арпад мовчки ступав поруч, не наважуючись обізватись, і терпляче чекав, коли вождь продовжить розмову.

– Настав вирішальний день, Арпаде! – враз зупинився Алмош.

Син гордовито випрямився, зібрав до купи густі брови, а очі з-під них немов чорним вогнем спалахнули. Отак Арпад нагадував свого діда Юдьєка.

¹ орел (мадж.)

Той же чорний блиск ув очах, той же грізний і гордий вигляд.

– Брат Оскульта, коназ Дір, мовить: у Києві – незгоди. Ороські воєводи підняли зброю проти свого вождя Оскульта.

– Чому пішли проти володаря ороси? – насторожився Арпад.

– Коназ Дір мовив, Оскульт зрадив роських богів. Ороси не пробачать йому.

Арпад не відповів, тільки похитав головою. Вождь запитально поглянув на сина. Той нахмурився.

– Роси надто могутні. Їх бояться навіть греки.

– Нині у них великі незгоди. Їхня могутність ослабла. Маджари повинні зважитись на похід. Ми можемо здобути великі багатства. Наш рід стане ще могутнішим. Ти повинен завжди про це думати, Арпаде! Про могутність нашого роду!

– Я пам'ятаю. Наш рід мусить бути наймогутнішим.

– Наш рід починається від Аттіли, а йому підкорялись всі народи: і на схід від Лебедії, і на захід. Аттіла заповів маджарам повернутись на стару батьківщину – за високі сині гори.

– Я знаю про заповіт великого Аттіли.

– І це станеться тоді, коли знайдеться вождь – такий же могутній, як і Аттіла. Розумієш, Арпаде, про що я мовлю?

– Розумію!

– Ми мусимо збільшити могутність роду Карталів! Ти і я!

– Я зроблю все! Все, що потрібно для могутності нашого роду Картал.

– Ти повинен, Арпаде, взяти жону з багатого роду. Тоді твоя могутність подвоїться!

На синове обличчя впала тінь, та він одразу прогнав її, тамуючи хвилювання, видушив з себе:

– Я слухаю, вождь.

– В роду Фаркашів¹ якраз є едолані², – не відводячи погляду, промовив Алмош.

– І в роду Сарвашів³, – паленіючи, тихо додав Арпад.

– Ірмі?

– Ірмі.

– Гарна дівчина. Гарна дівчина Ірмі. Але, Арпаде...

– Їхній рід – бідний? Я знаю про це, вождь.

– Ти мусиш дбати про могутність роду! – посуворішав Алмош. – Всі роди прагнуть до могутності. Гути поріднилися з Келедами, Хонти з Пазнанами. Картали теж мусять об'єднатися з могутнім родом.

Арпад закивав. Вождь бачив, як спазми здавили синові горло, і як тугіше стиснулись губи.

– Тільки так ти можеш виконати заповіт великого Аттіли!

– Ти слушно мовиш.

¹ вовк (мадж.), буквально: той, що має хвіст

² дівчина на виданні (мадж.), буквально: дівчина, яку продають

³ олень (мадж.), буквально: рогатий

– Восени я розмовлятиму з Фаркашами, Арпаде. А ти мусиш подбати про подарунок майбутньому тестеві.

– Я маю табун чистокровних коней.

– Цього замало, Арпаде. Твій подарунок мусить бути щедрим. Дочка Фаркашів коштує дорого!

– Здобуду ще цього літа! – гордовито випнув груди Арпад.

– І власний намет мусиш поставити. Щоб був гідний сина вождя Алмоша, внука Юдбека. Колись наш родовий знак здійматиметься над твоїм наметом. Як нині – над моїм.

Алмош показав на золотого орла-картала на високому древку над власним наметом. Як переказували з покоління в покоління, саме Картал і був прародичем їхнього роду, побравшись з жінкою з маджар Ємешю.

– У твоєму наметі, вождь, я зберігаю багато дорогоцінних шкур. Я здобув їх у походах. Я виміняю в Ітилі на них намет – великий і з білої вовни. Мій намет буде найбільшим і найпишнішим серед наметів нашого племені.

– І про убрання в наметі мусиш подбати, Арпаде!

– Подбаю.

– Найкраще убрання – дорогоцінні хутра з країни оросів, – враз зупинився Алмош і поглянув у вічі синові.

– Хутра найкращі в оросів, – погодився Арпад.

Вони довго стояли, не відводячи очей. Нарешті, вождь Алмош важко видихнув, звів брови до купи і рішуче мовив:

– Маджари підуть на Київ!

– Ти все зважив? – поволі розважно запитав Арпад, хоча очі заблищали.

– Маджарам потрібен дужий вождь! – звузились очі в Алмоша, наче він хотів притлумити чорний вогонь в них. – Лебедаш – старий. Дітей немає. Хозарський каган видав за нього дочку. Сподівався так підкорити маджар. Хозарка не народила сина Лебедашеві. Вождь маджар прийде з іншого роду. Ми мусимо подбати, щоб наш рід виявився наймогутнішим, коли маджари вибиратимуть вождя над вождями. Розумієш мене, Арпаде?

– Розумію!

– Ми підемо на оросів. З оросами – на оросів.

– Чи не має тут підступу, вождь?

– Наші вивідачі давно уже переказують, що в росів – незгоди. Два брати, коназі оросів, ворогують між собою. Ні, тут нема підступу. Коназ Дір просить допомоги проти свого брата.

– Коназ Дір може зрадити маджар. Як зраджує зараз брата.

– Ми будемо обачними, Арпаде! Підемо на Київ. Станемо довкола табору росів. Роздивимось. Будуть ороси слабкими, підкоримо їх. А якщо виявляться сильними, укладемо з ними союз і підемо разом на хозар, – вождь Алмош поклав руку на плече синові. – Ми повинні бути мудрими, Арпаде. І не втрачати нагоди.

Арпад тільки шанобливо вклонився.

Якраз зійшло сонце, заблищало іскрами по густій траві, розбуркало зі

сну табір. Степ сповнився людським гомоном, іржанням коней, десь голосно мекали вівці та гавкали собаки.

Обидва, і вождь Алмош, і Арпад, надовго задивились на велике червоне сонце. Нарешті, вождь отямився:

– Сьогодні рада вирішуватиме про похід на оросів.

– Чи погодиться джіла'?

– Як скаже Гадур, – ухильно відповів вождь. – Яка буде воля Гадура! – Алмош рвучко повернувся до сина. – Ходімо, Арпаде!

Біля намету він зупинився і знову в задумі промовив:

– Як скаже Гадур!

– Як скаже Гадур, – мов відлуння, повторив Арпад.

– Талтош не спить, розмовляє з Гадуrom, – показав Алмош.

Неподалік від табору, огороженого возами, самотньо здіймався намет, з гострим верхом, над яким тоненькою голубуватою цівкою курився дим.

– Талтош не спить, – прошепотів Арпад і зіщулювся.

Щоразу, коли його погляд опинявся на наметі талтоша, Арпад ціпенів зо страху. Там, у наметі, – талтош! Талтош, який розмовляє з Гадуrom; талтош, який перебуває у звірячій личині – чи то лисиці, чи вовка. Лишень коли талтош хоче переказати волю Гадура, він з'являється перед маджарами у людській подобі. До його намету не сміє наближатись ніхто. Хіба що тоді, коли довго не випадають дощі, трава в степу вигоряє і все вимирає. Так трапляється, коли Гадур відвертається від талтоша. Тоді талтош не може перекинутись звіром і не страшний маджарам. Такого талтоша маджари страчують і вибирають нового.

Та Арпад ще не бачив, щоб маджари наважились стати проти талтоша, хоча велика посуха впала на Степ і минулого року, і позаторік. Сам Арпад старанно уникав не те, щоб підходити до талтошевого намету, а й навіть дивитись на нього.

– Дим куриться з учорашнього вечора, – промовив вождь.

– Талтош всю ніч розмовляв з Гадуrom, – прохрипів Арпад.

Вождь Алмош зиркнув на сина, десь на губах майнула посмішка, та відразу ж і зникла, мов і не було її.

– Я вчора просив талтоша... Дав йому найкращого коня для жертв. Щоб умилостивити Гадура.

– Гадур вимагає багатих жертв.

– Коназ оросів, – перейшов на шепіт вождь Алмош, – теж передав подарунки для талтоша.

– Коназ оросів наважився розмовляти з талтошем?

– Ні! Талтоша не сміє турбувати чужак. Подарунки від ороса передав Тебелош. Тебелош сам признався.

Арпад промовчав, лякливо покосувавши у той бік, де націляв до синього ранкового неба гострий верх талтошевого намету. Вождь Алмош теж поглянув туди з–під насуплених брів.

¹ один з двох володарів у маджар, що відповідав за суд та інші внутрішні справи, на відміну від військового вождя

– Нам багато залежить, щоб Гадур дозволив маджарам вирушити в похід. Талтош проситиме Гадура, поки не почнеться Гілеш¹.

З тим Алмош відпустив сина, і вже незабаром Арпад на чолі невеликого загону помчав на коні в степ.

На Гілеш маджари почали зісходитись тільки пізно післяобід, коли сонце, стомившись підійматись догори над безкраім степом, давно покотилось додолу; післяобідня спека потроху стала спадати, а від річки навіть потягнуло свіжістю. Принишклий досі табір знову заворушився і сповнився гомоном.

З росів лише князя Діра було запрошено на маджарське зібрання, решті велено залишатись у наметі.

Звідусіль прибували й прибували комонники, невдовзі за табором їх назбиралось стільки, що Дір стривожився, чи не всі сім маджарських племен рушили зі Степу. Галас стояв неймовірний, іржали коні, люто гавкали в таборі собаки.

Відтак зчинився рух, маджари потроху почали розступатись, утворюючи широчезне півколо перед наметом талтоша – так що довга тінь від намету падала в протилежний бік, до річки. Попереду, тісною купкою, тримались старійшини з уже сивими кісками на голові. Далі разташувались літні маджари, гуртуючись родами і теж спішившись. Роди не перемішувались, між рядами вільно міг проїхати вершник. За колом вигарцьовували на конях значно молодші вої.

Обвівши поглядом зібрання – від старійшин до молодих комонників, що завзято і погрозово щось вигукували, – князь Дір занепокоївся. «Хіба такий натовп може щось мудре вирішити? Тільки галасуватимуть. Як у нас – на вічі.»

Зауваживши, що гість стривожився, Тебелош зашепотів:

– Не турбуйся, коназ! Не всі мають слово на Гілеші – тільки голови великих сімей.

– Чого ж вони зібрались тут? – запитав Дір. «Щоб розджохувати своїх старійшин?»

– Батири будуть змагатися. Коли маджари збираються на Гілеш, батири змагаються. Кожен може змагатись. Навіть – найбільшій. Се найліпша нагода здобути славу і багатство.

– І багатство?

– Нагорода буває щедро: кінь, або дорога зброя, або купа шкур. Маджари щедро винагороджують переможця. Але я уже мовив, коназ: батири не мають слова на Гілешах. Молоді батири надто запальні. На Гілешах промовляють мудрі.

Посередині півкола, навпроти намету талтоша, на купках подушок, кинутих просто на витоптану траву, сиділо троє маджар, і перед кожним на високому списі розвіювався білий бунчук – на відміну від чорних бунчуків перед родами. Середній з маджар кіски на маківці мав сиві, а ті, що сиділи по обидва боки від нього, виглядали значно молодшими.

– Джіла! – прошепотів Тебелош. – Отой, що посередині. Він і проводить Гілеші.

¹ представницькі збори у маджар

– А праворуч – вождь Алмош? – упізнав князь.
– Алмош. Вождь нашого племені.
– А той другий? Теж вождь чи що?
– О-о! То – Ахун! Ахун з роду Фаркашів. Старійшина роду Фаркашів. – Озираючись, чи ніхто не підслуховує, Тебелош пальцем поманив князя нахилитись. – Фаркаші давно ворогують з Карталами. Не змиряться, що не Ахун – вождь. У Фаркашів багатства не менше, ніж в Алмоша. – Товмач знову злодійкувато зиркнув туди-сюди. – Фаркаші навіть погрожували перейти до іншого племен. О-о! Тоді почалась би війна між племенами. Тому джіла дозволив Ахунові сидіти разом з ним на Гілешах.

– Чому ти не рік про се учора?
– Не турбуйся, коназ! У Фаркашів багато пихи, мудрості мало. Фаркаші скажуть на Гілеші так, як скаже Гадура. Ніхто з маджар не піде проти волі Гадура. Дір недовірливо поглянув на товмача. «Все ж не завадило б і тому Фаркашеві помастити!»

На знак джіли наперед вийшло кілька маджар з бубнами і почали бити в них. Маджари загаласували, а потім несподівано затихли, ніби захлинулися, тільки лунали в тиші монотонні удари бубнів, та десь поодалік – іржання коней.

З намету з'явився талтош – щуплий, з чорним спотвореним лицем, з голяським лискучо-чорним тім'ям. Тіло було розмальоване яскравими синіми і червоними смугами. У руках талтош тримав два запалені смолоскипи і шалено вимахував ними, розбризкуючи навсідіч снопи іскор, потім щось заволав, задерши голову до неба і розвівши руки з палаючими смолоскипами. Маджари на тисячі голосів повторили його воання, аж Дірові моторошно стало. Затим талтош почав витанцювувати навколо намету.

Так повторялось сім разів: воання до неба, моторошне завивання маджар і знову танець зі смолоскипами. Нарешті талтош востаннє голосно вигукнув, тепер – значно виразніше, і зник у наметі. Дір полегшено зітхнув і прохрипів до Тебелоша:

– Що він рік ото?
– Талтош сказав: Гадура дозволяє починати Гілеш!
– А про похід? Що рік ваш бог про похід?
– Волю Гадура талтош об'явить пізніше. А зараз змагатимуться батири. Гадура любить змагання молодих воїв. Гадура повинен побачити, які вої у маджар. Поглянь, коназ! – з гордістю показав Тебелош на гурт молодих маджар.

Дір скривився. Сторожко огледівшись, Тебелош зашепотів:
– Не турбуйся, коназ! Мовив тобі: маджари підуть у похід.
Дір блискавично повернувся і запитально наставив брови.
– Обережно, коназ! – Тебелош значуще поводив очима. – Бачиш наших батирів? – мовив голосно; потім, не повертаючи голови, упівголосу мовив: – Талтош прийняв твої подарунки.
– Він обіцяв? – князь схопив Тебелоша за лікоть.
– Талтош всю ніч розмовляв з Гадуром. Гадура скаже свою волю. Маджари приймуть мудре рішення, коназ!

Зопалу Дір на радощах трохи не поплескав Тебелоша по плечу, але вчасно схаменувся, закивав і голосно прихвалив:

– Ліпих воїв мають маджари!

Очевидно, більшість маджар збиралась на Гілеш саме задля змагань. Вони, як збагнув князь, на сему вічі нічого не вирішували, слово було лишень за старійшинами родів, та й то – найбагатших. Решті яка втіха?

Маджари радісно загаласували: і коли джіла давав знак на початок змагань, і коли під закличні удари бубнів комонники зривались і мчали ген–ген у степ, зникаючи на видноколі, а відтак так само здійсмали крик, коли молоді батири чимдуж гнали назад. Передній з комонників влетів у коло, ривком зупинив коня, зіскочив навпроти джіли, і, розпалений, схилив голову. Решта, побачивши, що припізнилися, спиняли коней ще здалеку, роздираючи до крові морди загнаним тваринам. Зчинився галас, улюлюкання, і молоді батири засоромлено розбрідалися довкола, не наважуючись наблизитись до своїх родів.

Переможцеві підвели коня, з чудовим сідлом і з повним обладунком. Вмить злетівши на коня, переможець щось загорлав і погнав у степ, щоб угамувати свою радість.

Згодом маджари змагались у стрільбі з лука. Виходили й старіші вої, що, видно, дозволялось. Один з них і переміг, бо, звичайно, мав більший досвід.

Тільки коли сонце нахилилось зовсім низько над виднокраєм, змагання завершилися, хоча натовп галасував, либонь, вимагаючи продовження захоплюючого видовиська.

– Так можна забути, заради чого зібрались! – не втерпів Дір.

Тебелош підозріло покосував, проте не встиг що-небудь мовити. Підвівся джіла, взяв до рук списа з білим бунчуком і підняв догори. Коли маджари позмовкали, він щось сказав і жестом припросив вождя Алмоша. Маджарський вождь поважно підвівся, теж узяв бунчука, вийшов насередину кола, повернувся лицем до зібрання, встромив списа з бунчуком і почав чинно кланятись до кожного з родів. У відповідь маджари зчинили на хвилю гомін, а старійшина, здійнявши бунчука, вклонявся вождеві.

Нарешті Алмош став натхненно говорити, супроводжуючи промову виразними жестами та раз–по–раз показуючи на північ. Дір зрозумів лише: «Орос! Кие! Оскульт!» і затамував подих.

Довкола наростав гул, чимраз виразніше лунало:» Орос!»

Коли Алмош завершив і, приклавши руки до грудей, вклонився, серед маджар залунали крики. «Схвалюють похід чи що?» – не збагнув Дір і запитально поглянув на Тебелоша.

– Їхній галас нічого не важить, – зневажливо скривився товмач. – Не вони приймають рішення. У маджар все вирішують старійшини головних родів і джіла.

– А хіба вони проти? – занепокоївся князь Дір.

Обличчя старійшин, глибоко посмуговані зморшками, освітлені призахідним сонцем, здавались закам'янілими.

– Старійшини чекають на слово Гадура, – споважнів Тебелош.

Далі князь не став допитуватись і мовчки впився поглядом у намет маджарського вохва.

Вождь Алмош висмикнув списа з бунчуком, поклонився і повагом попрямував на своє місце. Коли він сів, підвівся джіла, на хвилю застиг непорухно, чекаючи тиші, затим, простягнувши руки до намету, тричі щось голосно і заклично вигукнув.

Запала моторошна тиша. І враз перед наметом з'явився талтош, немов уродився звідкілясь. У руках тримав великий бубон, обтягнутий барвисто розмальованою шкірою. Він похмуро обвів натовп, спинаючись навшпиньки, наче хотів оглянути увесь степ. Все завмерло – ніде анішелесь. Маджари навіть дихати перестали. Талтош змахнув паличками і голосно забарабанив.

Дір намацав рукою оберегу на шії і судорожно вп'явся в неї пальцями. «Даждьбоже! Перуне!»

Несподівано удари обірвалились, і талтош щось вигукнув.

– Талтош запитує, – крадькома шепнув Тебелош, – чого хочуть від Гадура маджари?

Джіла відповів талтошеві теж голосно і показав на північ.

– Джіла просить запитати Гадура, чи дозволить Гадури піти війною на оросів... – Тебелош запнувся і знічено відвів очі. – Тобто – на Київ, проти Оскультя, який зрадив старих богів.

Князь скрипнув зубами. «Не глухий єсмь!» Він добре чув, як джіла мовив: «Орос!»

– Талтош сказав: він ніч і весь день розмовляв з Гадуром.

– Що сказав ваш бог? – схопив товмача за руку князь.

– Талтош мовить: Гадури велить маджарам покарати вождя оросів, який зрадив своїх богів. Така воля Гадура!

Повторивши останні слова ще двічі, талтош шалено забарабанив, потім обірвав гру і зник – немов і не було його.

Над степом запанувала моторошна тиша. Мабуть, ніхто не сміє озватись, поки не скажуть свого слова старійшини, здогадався Дір. «Не пропали мої шкури даремно!»

Джіла ще якийсь час зачаровано не міг відірвати очей від талтошевого намету, затим стрепенувся, повернувся до зібрання, високо підняв списа з бунчуком. Та замість мовити своє рішення, він почав по черзі щось запитувати старійшин.

– Джіла запитує, чи чули старійшини про волю Гадура?

По тому, як старійшини рішуче піднімали бунчуки і коротко відповідали, князь і без перекладу здогадався, що вони готові виконати волю маджарського бога.

Наостанок своє слово мовили і старійшина Фаркашів Ахун і вождь Алмош. Нарешті, джіла, витримавши хвилю – і над зібранням запанувала така тиша, що було чути, як плюскотить вода в річці, – голосно щось вигукнув і високо підняв білого бунчука.

– Джіла мовить: маджари повинні виконати волю Гадура!

Джіла знову підняв догори бунчука і щось мовив, значно спокійніше, з чого Дір зрозумів два слова: «Маджар! Алмош!»

– Військо маджар поведе вождь Алмош, – швидко переказав Тебелош, догідливо посміхаючись. – Мовив тобі, не турбуйся!

Останні слова потонули в страшенному лементі, який зчинили маджари, почувши рішення джіли.

– Тепер назад шляху немає, – пробурмотів князь Дір, відчуваючи, як терпне все тіло.

Після завершення Гілешу вождь Алмош запросив Діра до намету. Єдиним свідком розмови був Тебелош. Князь з досадою покартав себе, що не навчився досі бодай поганенько розмовляти маджарською мовою – незважаючи, що й жону мав маджарку. По тому, як Алмош покосував на товмача, здогадався: маджарський вождь теж шкодує, що вони не можуть залишитись віч-на-віч.

– Коназ Дір чув, маджари допоможуть оросам проти Оскульта? – запитав вождь Алмош.

– Чув єсмь! Ти дотримав свого слова, вождь!

– Ти задоволений, коназ Дір?

– Задоволений єсмь.

– Я сподіваюсь, ти не зрадиш маджар?

Коли товмач переклав, князь тільки погордливо повів плечем.

– Тебелош розповідав, коназ, ти маєш сина. Це правда?

– Правда, вождь.

– І його мати – маджарка?

Князь Дір спідлоба блимнув на Тебелоша. Той, заусміхавшись улесливо, розвів руками.

– І се правда, вождь: мати мого сина – маджарка.

– Вона – твоя рабіння?

– Повів єсмь її жоною. Син, народжений нею, – мій законний спадкоємець. Князь!

Вождь Алмош закивав. Потім, приязно усміхаючись і незмигтно дивлячись у вічі, промовив:

– Маджари запрошують твого сина і матір твого сина погостювати в нашому таборі.

– Мого сина? – перепитав князь Дір, ще й не збагнувши, що сказав, усміхаючись, Алмош. – Погостювати в маджар?

– У твого сина тече і маджарська кров. Йому і його матері буде приємно погостювати в маджар – поки ми разом з тобою, коназ, будемо воювати проти зрадника Оскульта.

Нарешті Дір отямився. «Ні!» Він злякано глянув на маджарського вождя: він крикнув оте: «Ні!» у голос чи тільки подумки? Якщо й не мовив у голос, то вождь Алмош і так здогадався. Князь відчув, як тіло наливається кам'яною втомою; бачив, як заворушилися губи в Алмоша. «Рече щось?» Провів рукою по лиці, відтак поволі повернувся до товмача.

– Вождь Алмош запевнив, твого сина, коназ, маджари прийматимуть з найбільшими почестями.

– Я думаю, – облизавши пересохлі губи, прошелестів Дір, – мій син і його мати з радістю погодяться погостювати в маджар.

– Як тільки прибуде твій син, – зникла з вождєвого лица посмішка, – маджари вирушать на Київ, – і вождь, приклавши руку до грудей, нахилив голову.

«А може?... – прикипів Дір поглядом до голеного тім'я з трьома кісками. – Може, хай залишається Аскольд?» Та в ту ж мить уявив собі, що трапиться, коли він ні з чим повернеться до Києва. «Тільки розчаруються? Чи подумают: злякався і зрадив?» Князь покрутив головою. Адже обов'язково хто-небудь з бояр чи сотників викаже великому князеві. Що тоді?

– Мій син чекатиме маджар на Росі! – рішуче промовив Дір. – Витичівський воевода безперешкодно пропустить маджар.

– Він не вдарить нам у спину?

– У маджар гостюватиме мій син! – спохмурнів князь, потім запитав Тебелоша: – Чого се твій вождь такий полохливий?

Товмач не відповів, насуплено втупився з–під чорнющих брів, проте й перекладати не став.

– Коли маджари вирушать? – запитав князь Дір.

– Через два дні. А ще через два дні маджари будуть на Росі – щоб зустрітись з твоїм сином, коназ. Як ти сказав!

Дір вдячно закивав. «Звідти до Києва рукою подати.»

Потім маджарський вождь став пригощати гостя кумисом. Діра занудило, але відмовлятися не наважився.

Десь опівночі, коли розмова стала млявою, князь подякував Алмошеві за гостину і заявив, що мусить готуватись в дорогу назад. Тебелош відправився супроводжувати князя.

– Ти задоволений, коназ Дір? – запобігливо запитав товмач, коли вони відійшли далеченько від вождєвого намету.

– У Києві отримаєш сорок коней і стільки ж найкращих шкур.

– І десять бурдюків меду! – сипнув дрібненьким смішком Тебелош. – Ти будеш щедрим, великий коназ оросів!

– І десять бурдюків меду, Тебелош! – Дір поклав руку товмачеві на плече, аж той присів під її вагою. – У Києві. Тепер прощай, Тебелош! Ми вирушимо на світанку.

6

З натхненням Георгій взявся до праці. Уже через три дні після Ради у великого князя, де було мовлено про школу, молодий вчитель отримав чималу купу тоненько вичинених шкур – аж прозорих на просвіт, пообрізуваних на рівні смуги; оберемок стилосів-писал і з десяток глиняних горняток з фарбами.

Великий князь віддав учителеві простору світлицю у власному теремі, яка мала навіть двоє віконць із слюдяними шибками: одне виходило на полудневий схід, друге – на полудневий захід, і сонце заглядало до світлиці увесь день. За ясної погоди Георгій розчиняв вікна навстіж. На схід виднілась

Щекавиця, туди далі, ген до обрію, – Дніпро. З іншого, західного, вікна теж виднілось синє річкове плесо.

Порадившись з єпископом, Георгій почав переписувати Псалми та Євангеліє від Луки: по них найкраще навчати грамоти. Переписував зі слов'янської книги, подарованої колись Аскольдові болгарським князем. Так наполог сам великий князь. Єпископ Леон не приховував невдоволення, але йти проти волі роського володаря не наважувався. Він тільки примушував Георгія переказувати на грецьку мову чи не кожне слово і старанно перевіряв з тим, що написано в канонічних грецьких текстах.

Звичайно Георгій працював зранку, а післяобід облишав переписування: незвичайний до одноманітної роботи, стомлювався настільки, що терпла і рука, і шия, а букви розпливалися в очах.

Вранці та в обід до світлиці заходив роб, ступаючи навшпиньки, і ставив перед учителем тацю з тарелями смаженого м'яса, житнім хлібом та чималий дзбан квасу. Якщо випадала дощова погода і крізь вузькі слядяні віконця заглядало нудне сіре небо, роб приносив ще й глек з медом.

– Князь велів передати. Щоб веселіше працювалось!

Проте часто після випитого меду, та ще й за сірої нудьги, накочувалась туга, перед очима поставав Константинополь, стотисячне ревище на Іподромі, батько і розлючений Іоанн Докіан з мечем у руці. Георгій не витримував, покидав терем і подавався куди-небудь в городище. На торговиську на Подолі траплялись купці з усіх країв Ойкумени. Упізнавши по мові греків, юнак підступав ближче і розпитував про далеку батьківщину. За себе признаватись не наважувався, мовив тільки, що прибув до Києва разом з єпископом Леоном хрестити росів. І тільки коли над Києвом западали сутінки, повертався до Данкового терема.

Воевода з'являвся значно пізніше. Виглядав заклопотаним.

– До віча залишилось вельми мало. А князь Аскольд не певний, чи дружина потягне руку за ним. І Дір десь зник. Мабуть, підмовляє дружинників і старійшин з інших городів проти нової віри. Велика котора може зчинитися на вічі.

Та, випивши чару-другу міцного меду, Данкове обличчя розпогоджувалося, і він ставав значно балакучішим. Розпитував Георгія, як посувається переписування книг і шкодував, що сам не може допомагати молодому вчителю.

– А що? Чому ти посміхаєшся? Облишив би-м меча і взявся б за стилос. Стомився есмь від княжих сольств та походів. Кортить грецьку мудрість пізнати. Речуть, у греків теж були знамениті войовники? А найбільший з них навіть Індію воював?

– Олександр Великий?

– Здається, так рекли греки. Не брехали?

– Про це написано у Ксенофонта.

– Греки про свої походи записують?

– Не лише про походи. Про всі події. Хроніки називаються.

– І про роські походи треба написати! А що? Хіба у росів не такі ж знамениті князі, як у греків?

– Роси теж ведуть свої хроніки?
– Ведуть! Аякже! Гадаєш єси, роси без пам'яті чи що? На те у нас є волхви. Відуни. Вони відають про все, що трапилось у нашій землі. Старі волхви переказують молодим, ті – далі. Бережуть пам'ять нашу.

– А іншим розповідають?
– Звичайно, розповідають. І князям, і простолюду. Сам чув єсмь. Видослав розповідав.

– Про що він розповідав? – не втерпів Ратибор.
– Е-е, чимало, сину, розповідав Видослав. І про Боса – найдревнішого нашого князя, і про Велемира, і про князя Кия з братами. Божа з воєводами підступом заманив Вінитар, готський цар, мовляв, щоб мир укласти, а за бенкетним столом напав з оружжям і полонив усіх. Відтак розп'яв: і Божа, і сімдесят старійшин. І наклав данину на нашу землю.

– Данину? – спалахнув Ратибор. – Слов'яни платили данину?
– Хе, Ратиборе! Не ті зараз готи, і не ті слов'яни. У готів був Германаріх. Дужий цар – що й казати! Мабуть, зо сто літ царював. І державу мав від Варяжського моря до Джурджанського. Після його смерті повстав Велемир і скинув готське іго. Потому прийшли гуни і прогнали готів. На захід. Відтак, розповідав Видослав, приходили обри. І теж пропали.

– А князь Кий? – поцікавився Георгій.
– Кий з братами прийшов після обрів. З двома братами і сестрою. І заклали город на отсих горах над Дніпром.

– А давно це було?
– Певно, літ збігло сотень чотири. Так мовили волхви.
– Чотириста років? І тільки – усні перекази?
– На те й відуни!

Георгій зачудовано похитав головою. А воєвода Данко із сином гордовито повипинали груди.

– А чому ви називаєтесь росами? – запитав Георгій.
– Від князя нашого найпершого: Роса, – охоче пояснив Данко. – Чи – Руса, як кличуть у полунощних землях.

– Хто ж був той Рос чи Рус?
Данко неквапом відсьорбнув меду з чари і наморщив чоло.
– Розповідали волхви – сам чув єсмь на Купала, – що були три брати: Чех, Лях і Рус. Сиділи разом з вітцем Паном за Горбами в Паннонії. Та потому не схотіли брати підкорятись вітцеві і пішли геть з Паннонії зі своїми родами. Ото, від тих братів і пішли слов'янські племена: від Чеха, який сів на Влтаві, стали зватися чехи; від Ляха, що пішов далі і зупинився на Віслі, – ляхи; а від Руса ми звемося руси або ж роси.

– Але ж чехи і ляхи – на Заході! Мені розповідав Симеон.
– На Заході. Еге, – Данко ще й рукою махнув.
– Хіба Рус так далеко пішов від них? Аж сюди?
– А й справді? – закліпав воєвода. – Де ті ляхи, де чехи? А де, вважай, роси? Тамті – на північ від Паннонії, а ми, виходить, на схід. А разом виходили з Паннонії? Мали б сусідити.

– Хіба на півночі немає росів?
– Рузі' є. На Рюгені. І в Старгарді. Їх Рюрик привів до Ладоги. Ті рузі й Новгород заклали. Може, то про них мовили волхви? – Данко почухав потилицю, кречнував і взявся за чару; потім, добряче відсьорбнувши, промовив: – Треба розпитатися у відунів!

Наступного вечора Георгій знову напосівся на воєводу Данка, щоб розповісти про історію росів.

– А я все запишу, – пообіцяв, показуючи листок пергаменту.

Данко відразу споважнів, втоми мов і не було.

– Хочеш єси літописа росів укласти? Хроніку – по-вашому?

– Ну, – знітився Георгій, – не знаю, чи вийде хроніка. Хоча б найважливіше записати: в якому році і що трапилось.

– В яке літо? – воєвода похитав головою. – Про літо і волхви не втраплять тобі ректи. Про літо – ні, не втраплять. А що я? Хіба про Аскольда. Про походи великого князя можу ректи докладно. Сам ходив з великим князем. І сол його єсмь.

Після того, як було випито ще по одній чарі меду, воєвода Данко, водючи десь очима по високій стелі просторої світлиці, де грали відблиски кількох свічок, прибравши якомога поважнішого вигляду та прокашлявшись, поволі став диктувати:

– Значить, так: пиши! В літо 860-е – за вашим календарем – ходив Аскольд на греки, на Михайла царя. Записав єси? В літо 867-е ходив Аскольд на болгар і був убитий його син. Що ще? Ага! В літо 870-е воював Аскольд з росами полочан. Тепер знову про похід на греків. Ти, Георгію, не ображайся! В літо 874-е ходив Аскольд на греків при Василеві цареві. Повернувся з малою дружиною і був плач великий у Києві.

Данко витер спітніле чоло, перевів погляд на Георгія, спостерігаючи, як той зосереджено водить стилосом.

– Записав єси?

– Записав.

– І про походи на греків? – недовіжливо заглянув на змережаний буквами пергамент воєвода.

– І про походи на греків, – посміхнувся Георгій. – А ще на кого ходив російський архонт?

– Відколи повернувся з-під Царгорода, – враз спохмурнів Данко, – ні на кого.

– А архонт Дір? Здається, він ходив на сарацин?

– Про Дірові походи не відаю! – відрубав воєвода і підвівся. – Стомився єсмь. Піду спати.

Ту сторінку з короткими записами про Аскольдові походи Георгій вставив між інші сторінки, щоб не впала, бува, у вічі єпископові.

Увечері він засидівся над роботою допізна, і до світлиці завітав великий князь. Георгій схопився на ноги і вклонився. Жестом князь попросив не зважати на нього, а сам навшпиньки, щоб жодна дошка не рипнула,

¹ рузі – множина (у старослов'янському звучанні) від руз; тобто: руги

підійшов до столу, сів навпроти, і довго спостерігав, як гарно лягають букви на пергамент з-під руки молодого вчителя.

Потай юнак кидав погляд на князя, і зауважив, що той похмурий і чимось розтривожений. Дописавши розділ з Євангелія, Георгій відклав стилос, посипав піском сторінку і підвів голову.

Здогадливий князь неохоче підвівся.

– Дивлюсь на тебе, вчителю, і шкодую: не єсмь молодим, як ти. Сиділи б, отсе, разом і вчив би єси мене російському письму.

Георгій теж підхопився на ноги, посміхнувся до князя.

– Відаю, ректимеш: є держава, а я – князь єсмь. Стомився я. Стомився. Нащо мені княжий меч, якщо залишився без сина? Князь живе для держави? Мусить захищати державу від ворога? Водити дружину в походи? Воювати?.. Звичайно: воювати, воювати і воювати! Але – навіщо? Святий отець читав у церкві з псалмів: навіщо бунтують народи, навіщо замишляють погане?

Обидва, не змовляючись, підійшли до вікна. Денний гамір ушух, над Києвом блищали великі і яскраві зорі.

– Люди забувають про своє призначення у світі, – тихо, щоб не потривожити нічну тишу, мовив Георгій. – Тільки про земне дбають. Забувають про душу.

Князь поривисто оглянувся.

– А коли чоловікові думати про душу? Чоловік мусить дбати про їжу, мусить дбати, щоб сховатись від холоду, мусить меча тримати: захищатись від ворога.

– Меча беруть до рук не лише для захисту, – зітхнув Георгій. – І замість хижі кортить мати Великий Палац. І вдягатись у пурпур, і їсти із золотих тарелей. І ніколи дбати про душу. А Бог же навіщось виділив людину з-посеред своїх творінь і наділив розумом!

– Але твій Бог не дав ні їжі, ні одягу. Чоловік мусить усе сам здобувати! – насупився князь.

– Досить угамувати голод. А решта – від лукавого.

Князь важко видихнув і, закривши руки за спину, знову відвернувся до вікна, задивившись увись.

– Ось, і ти лякаєш лукавим, – прохопилось розчарування у голосі в Аскольда. – Хіба Ісус лякав?

– Ісус прийшов, щоб відкрити Істину.

– Скажи мені, – повернувся князь до Георгія, – Ісус – Бог, як мовить твій єпископ? Чи – чоловік, як рекли отці зі Священного острова.

– Аріани?

– І ти називаєш їх так? Хто ж з вас рече правду?

У Георгієвій уяві на мить промайнули лекції та диспути у Магнавірі, проповіді найвченішого патріарха Фотія у Софії, товсті фоліанти Августіана, Григорія Нанзіанського, Григорія Великого. Юнак потер чоло.

На Аскольдовому обличчі з'явилась розчарована посмішка. Відтак обидва знову прикипіли до нічного неба. Світ, здавалось, розчинявся у прозорій

теміні літньої ночі. Яскраво сяяли волохаті зорі, а туди, над заборолом, чимраз світіло: либонь, десь там уже сховався місяць.

– Скажи, архонте, ти повірив би в Істину, якщо б її проповідував простий син теслі?

– Не знаю...

– І горді іудеї визнавали Істину тільки від Бога. Для них Бог – Адонай, Пан тобто. Себе ж вважають Його рабами. А Ісус проповідував Бога-Отця. Ось, і думай сам, архонте! Сам мусиш пізнавати Істину.

– Святий отець закликає вірити, а не пізнавати.

Георгій знову потер чоло пальцями, на мить заплющив очі.

– Поки людина не вознеслась до тієї висоти духу, що й Ісус; поки ти, архонте, у своїх вчинках і помислах не досяг заспокоєння душі, ти повинен просто вірити – вірити у своє вище людське призначення. Вірити! Без такої віри людині не збагнути цього світу і не знайти заспокоєння для душі.

– Не знайти. Се правда. Ми мусимо жити тут. Не на небі – серед отих зірниць, – князь показав на бездонне небо. – Не на Буян-Острові, не у Вирію. Маємо борсатись у людській павутині. Споконвіку – заздрощі, чвари, вбивства, війни.

– Колись батько мовив мені: у тому й полягає сила людського духу – гідно прожити саме в цьому житті.

– Хіба Бог не всемогутній? – насторожено звів брови князь. – Хіба не в Його владі прогнати зло з серця чоловіка?

– Хто знає Замисел Божий, архонте? Треба збагнути єдине: життя – Божий дарунок, і мусимо бути гідними Його дарунка.

Над заборолом виткнувся краєчок місяця. Світ одразу прояснів. Чіткішими стали довгі тіні. Затим місяць потихеньку вибрався з-за стіни увесь – величезний і ясний, немов допіру скупаний. Осяяні бідавим сяйвом, верхи теремів, здавалось, повисли в повітрі, на зоряному тлі.

Крадькома зиркнувши на князя, Георгій побачив, як полагіднішало його обличчя. Юнак зрадів і посміхнувся. Та коли ворухнувся, князь поклав йому руку на плече і похитав головою.

З вікна повіяло прохолодою. Обидва з насолодою вдихнули свіже повітря, і далі мовчки зачаровано спостерігали, як поволі піднімається місяць, розсіваючи примарне зеленкувате світло. Коли він підбився ген-ген над заборолом, виднокрай знову потемнішав і зорі там стали яскравішими.

– Що се? – раптом схопив Георгія за руку князь Аскольд.

Юнак злякано поглянув на нього.

– На місяць дивись! Видиш еси? Троян гнівається!

– Хто-хто?

– Троян! Місяць! Видиш еси: кров на Трояновім лиці?

Справді, край світового диску забарвився в червоне. На хвилю обидва прикипіли очима. Червона пляма чимраз наповзала на місяць. Світ неначе западав у червонувато-криваву млу.

– Затемнення! – прошепотів Георгій.

– Що рік еси? – не второпав князь.

– Затемнення місяця. Тінь від землі упала на місяць.
– Що? – витріщився Аскольд.
– Тінь землі впала на місяць. Тінь. Так записано в стародавніх єгипетських книгах. Єгипетські вчені вміли й обчислювати, коли може настати затемнення місяця. Або сонця.

– Хто се рік тобі? – насупився князь Аскольд.
– Я сам читав стародавні книги.
– І про гнів богів?
– Кажу ж: затемнення місяця...
– Ні! – розгнівано обірвав князь. – То – щит Трояна! Нічного бога. Видиш еси? Троянів щит закривавлений!

Георгій хотів було заперечити, але йому перехопило подих, голос пропав. Він тільки стривожено перевів погляд на місяць, уже майже наполовину занурений у червону тінь.

– Лихий знак! – пробурмотів князь. – Зело поганий. Кров проллється на російській землі.

– Місяць світить не тільки над країною росів, – хрипко заперечив Георгій.

– Чи не розгнівався на мене Троян? – прошелестів князь. – Що підняв єсмь руку на нього? На російських богів?

– Ті боги – дерев'яні ідоли!

– Мовч! Видиш еси: віщує війну! Недобре завершиться віче. Котора прийде на землю росів. Велика котора! Як у болгарській землі. Потече російська кров після віча.

– Ще Ісус мовив, архонте: «Ви думаєте, я мир прийшов дати світові? Ні! – речу я вам. Не мир – а меч. І батько стане проти сина, і син проти батька.»

– Не мир? А меч? Се мовив ти – християнин?

– Так записано в Євангелії.

– Мовите ж: Ісус заповідав любов до ближнього!

– Ісус заповідав любов. Але нове вчення ніколи не приймається відразу. Ісус попереджував апостолів: його вчення принесе у світ чвари і котори. Світильник Істини завжди намагатимуться погасити, бо він освітить людську ницість і розбещеність.

Князь Аскольд стрімко заходив по світлиці, натикаючись у півтемряві на стільці та лави.

Георгій мерщій запалив свічку. Тіні припишкли по закутках, насторожено вичікуючи, що скаже великий князь.

– Дір підмовляє проти. Проти нової віри. Залякує: великий князь прагне володарювати сам один. Без віча. Рече: роси стануть рабами. Як греки – перед царем. Якщо зречуться російських богів. Віче може потягнути за Діром.

– Від старих богів не відразу відмовляються, – спробував заспокоїти Георгій. – Потрібно терпіння.

– Російська держава ще не утвердилась. Як Болгарія. Хрестити росів значно важче. Якщо віче не згодиться... – князь знову заходив по світлиці, тепер уже обминаючи стіл і лави, потім враз зупинився і рубонув рукою. – Я хре-

щу росів! Хрещу! Заставлю їх зректися старих богів! Завтра ж звелю спалити капища. Вижену волхвів – щоб не баламутили росів. Я створю державу – таку ж, як Болгарія, як держава в греків! Я не боюсь Діра! У мене досить сили, щоб хрестити росів!

– Нову віру не можна насаджувати мечем! – похитав головою Георгій. – Горе володареві, який на місце старої віри силоміць поставить нову. Що зміниться? Нові ідоли замінять старих?

– Мовив єси, грецький Бог – не ідол!

– Так, архонте: Бог – бог живий. Але люди повинні вільно приходити до нової віри. Не можна заставляти їх кричати осанну новому богові. Найстрашніше: дати новій вірі владу. Тоді Бог теж стане ідолом! Так можна зрадити суть нового вчення.

Князь Аскольд здивовано поглянув на молодого вчителя, стомлено провів рукою по обличчю і вимушено посміхнувся.

– Видиш єси, що то – бути великим князем!

– Тобі вирішувати, архонте, як чинити у твоїх володіннях. Ти знаєш характер і звичай росів. І силу звичаїв.

– Відаю єсмь, – мляво кивнув Аскольд.

– Я лише хотів застерегти тебе, архонте: не навертай силоміць до нового вчення!

Князь довго стояв посеред світлиці, втупившись у вікно. Зрештою, Аскольд, опам'ятавшись, перевів погляд на молодого грека.

– Зело вдячний єсмь тобі! Ти щиро мовив зі мною. Мало хто нині щирій зі мною.

Затим князь поклав руку на плече юнакові, кивнув і рвучко попрямував до дверей.

Георгій погасив свічку і теж подався зі світлиці. Опинившись надворі, зупинився і стривожено поглянув на небо.

Високо над головою висів місяць і кривавим оком озирає принишклий Київ.

7

Після відправи князь Аскольд, у супроводі десятка варягів, заквапився до городища. Чекали справи. До Києва почали прибувати роси на віче. А ще – єпископ Леон просив прийому. Хочє радитись, де проводити хрещення: біля церкви, де обряд можна обставити якнайурочистіше; чи, зважаючи на багаточисленність новонавернених, у водах Бористену. «Хай після віча!»

Коли перетнули міст через Хрещатий яр і почали підніматися угору, несподівано назустріч з'явився гонець на змиленому коні. Відчуваючи недобре, Аскольд натягнув повіддя.

– Княже! – здивив коня гонець. – Маджари!

– Маджари? – хрипко перепитав князь.

– Маджари. Маджари прийшли на роську землю, княже!

– Волод переказував: маджари кочують далеко в Степу.
– За півдня від Києва. Може, трохи більше.
– А застави на Росі? – зірвався на крик Аскольд. – А Волод?
– Мене послав сотник Мутимир. Маджари прийшли зненацька. Позавчора. Ще затемна. Хтось виказав стежки до застави.
– Пустили маджар? – князь рвонув повіддя.
– Мутимир звелів гнати до Києва. Ледве пробився єсмь.
– Барився еси довго!
– Маджари обійшли заставу. Мусів єсмь робити коло.
– Волод прогавив! – і князь стиснув здухвини коневі.
До самісінького терема він не промовив і слова. І гнав, немов ворог уже напасідався на п'яти.

З гридниці виступив сотник Сігурд, що очолював малу дружину, – з'оружений, але без шолома, з копицею рудого волосся.

– Де Дір? – гарикнув до нього князь; до обов'язків Сігурда належало знати, де нині знаходиться кожний з воєвод.

– Князь Дір учора повернувся з Білгорода. Привів свою дружину. На ваш тинг¹. Щось трапилось, конунг Хоскульд?

– Трапилось! Маджари прийшли на роську землю.

– Далеко? – взявся руками в боки сотник.

– Завтра будуть під стінами.

– Що звелиш, конунг Хоскульд?

– Покликати воєвод! І Діра! Насамперед – Діра!

Князь спішився і стрімко попрямував до терема. А вслід біля гридниці голосно залунав звук сурми.

Невдовзі в Києві гуло, неначе в розтривоженому вулику. Спочатку три-вожна звістка облетіла городище на Горі, з теремів повисипали люди – на просторий майдан перед капищем; затим чутка впала на торгові ряди на Подолі, і там одразу почали скупчуватись юرمىська купців та простолюду. Дружинники біля брам перепинили шлях до городища, з того негайно зчинилися сум'яття, лемент; хтось уже волав, що степовики під київськими стінами, хтось кричав, що се великий князь зрадив і пустив нечестивців на Київ, щоб роси зреклись своїх богів; інші гукали, мовляв, князь злякався віча, а ще інші – мабуть, найрозсудливіші, допитувались, чому роси на заставках не зупинили ворога?

На диво, Аскольд хутко опанував себе. Що ж, се навіть добре, що з'явився ворог. Перед загрозою пануватиме єдність. Коли над державою нависає небезпека, ніхто не наважиться перечити великому князеві. А тих, хто сіє котору, можна й покарати.

Під вечір до Києва примчали ще кілька гінців – уже з ближчих застав. Звістка одна й та ж: маджари пішли війною на землі, підвладні київському князеві.

Коли Аскольд співставив повідомлення, виходило, що ворог обійшов Витичів, розділився надвое і прямує на Київ з полудня і з заходу. Скільки тих маджар, жоден з гінців не міг відповісти достеменно. Кожен, зводячи

¹ тинг – зібрання у скандинавських народів, аналог віча

догори брови, злякано хитав головою і белькотав: «Незчисливо!»

Перед самісінькою радою прибув і вістун з Білгорода. «Маджари, княже!» – «Узяли город?» – «Ні, княже. Зупинили. Вдалось зупинити.» Аскольд недовіріливо поглянув на захеканого гінця. «А може? Може, маджари не були настійними? Дірове городище!» Відпустивши гінця, він заквапився до Золотої світлиці.

Воєводи Воєслав, Будимир і Данко, та брат уже чекали. Дір сидів у кріслі, незворушно втупившись у смужку вікна.

Після привітання князь Аскольд мовив похмуро:

– Покликав єсмь вас, щоб ректи вість погану: на Київ йде ворог. Маджари. Веде маджар Алмош. Зрадив нас. І привів орду.

Дір забарабанив пальцями, Данко з Воєславом понуро потупили очі, Будимир скривився і пробурмотів:

– Відчув поганий пес, що роси перестали воювати.

– Певен еси в тому? – раптом шарпнувся до нього Данко.

– Годі! – обірвав Аскольд. – Ворог прийшов на нашу землю. Прямуює на Київ. Як маємо боронити город.

– Скільки воїв у Києві? – похмуро запитав Дір.

– Мало, брате. Княжа тисяча. Данкова. І твоя. Рік мені Сігурд, ти учора привів свою тисячу до Києва?

– Привів єсмь. Зело мало воїв для захисту, брате.

– Пішлемо за моєю тисячею, – вихопився Воєслав.

– Твоя тисяча стоятиме у Вишгороді! – зупинив князь Аскольд. – Триматимеш еси там захист: з полунощі та заходу.

– А скільки маджар? – запитав Дір. – Не відаєш еси, брате?

– Не відаю єсмь. Гінці речуть: незчисливо.

– У страху очі великі.

Аскольд поглянув на брата прискіпливіше. Дірове лице виглядало посірілим. Однією рукою він міцно стискував руків'я меча, а другою тримався за широкий пояс.

– Твоя дружина готова битись з маджарами, брате?

– Пощо питаєш еси? – гордо скинув головою Дір.

– Тебе не було в Києві?

– У Білгород їздив єсмь. – Дір не відводив очей. – Дружину привів. На віче.

– Щоб кричали проти нової віри?

– Моя дружина не зречеться роських богів. З тим не ховаюсь.

– Що радиш еси проти маджар?

Дір наморщив чоло, відтак потер його.

– Моє слово: вийти назустріч маджарам.

– Мало воїв. Рік єсмь.

– Вдаримо зненацька. Маджари не сподіваються.

Будимир негайно закивав, Данко ж насупився, а Воєслав, уловивши тінь невдоволення на обличчі у великого князя, голосно заперечив:

– А чи не ліпше чекати в Києві? За стінами. І послати до Витичева за поміччю.

Дір зверхньо повів плечем і відвернувся.

– Ти, Воєславе, – зиркнув на воєводу Аскольда, – прався до Вишгорода! Якщо заскочать маджари, голову зітну! Втямив еси?

– Втямив єсмь. Дозволиш йти, княже?

– Йди! Пришлеш гінця, коли з'являться маджари.

Вклонившись князеві, може, навіть нижче, ніж звикло, Воєслав загупав чобітьми до дверей.

– Що ти ректимеш, Данку? – повернувся Аскольд. – Вийти назустріч маджарам? Чи ліпше чекати в городі?

– Може, справді, варто зустріти ще за Києвом. Алмош не сподівається на нас. Але, – Данко застережно підняв руку, – мусимо бути готовими: на разі що – відходимо за городські стіни.

На поблідлому Діровому обличчі майнула тінь. Хоча Аскольда засумнівався. «Може, здалося?» Потім запитав Будимира, що він мислить. Той, звісно, підтримав князя Діра.

– Що ж, так і вчинимо! – промовив князь Аскольд і підвівся.

Відпускаючи воєвод, звелів їм приготувати свої тисячі і на світанку привести до Полудневих воріт.

Коли світлиця спорожніла, Аскольд покликав Сігурда і звелів йому подвоїти нічну варту.

Вночі прибули ще кілька гінців. Маджари зупинились на ніч під Пересічем, але їхні вивідачі, без сумніву, вже кружляють довкола Києва. З Витичева – ніяких звісток. «Може, Волод оточений?» Жоден з гінців не зміг достеменно сказати, здобули маджари Витичівське городище чи ні.

На світанку, ще ледь засіріло, Сігурд загримав до князя.

– Дружина готова, конунг Хоскульд!

– Воєводи?

– Чекають біля Південних воріт.

З покоїв вийшла княгиня. Відсторонивши рабинь, вона тричі перехрестила мужа, зашепотіла слова молитви і вклонилась.

– Бережи себе, княже!

Аскольд теж вклонився і заквапився надвір. Сотник Сігурд голосно загупотів услід.

Дружина чекала за воротами дворища, на майдані. Піднявши руку, князь привітав воїв, ті у відповідь повихоплювали мечі і вдарили в щити. «У греків навчилися.» Чи не з половина варягів перед сим служили в Царгороді, а тепер, зваблені, перейшли до київського князя: він платив щедріше.

Серед дружинників Аскольда упізнав молодого грецького вчителя, хоча той і виглядав незвично в кольчугі та шоломі.

– Твоє місце у церкві! – спохмурнів великий князь. – Молитись до Бога і просити в Нього заступництва.

– У церкві править святий отець. Я ж володію мечем.

– До меча маю воїв.

Сотник Сігурда, теж упізнавши грека, зверхньо посміхнувся. Георгій спаленів і з гідністю випрямився.

– Потрібен єси мені для іншого! – випередив його князь.
– Роси мовитимуть: християни відмовляють тебе, архонте, захищати мечем свою землю. Ліпше я буду поруч з тобою.

Сігурдові брови здивовано злетіли догори, і він з повагою закивав, мовляв, добре мовить. Князь посміхнувся і теж кивнув:

– Твій отець був добрим воїном, Георгію! Виджу, ти – теж!

Біля Полудневих воріт на князя уже чекали Дір і воєводи Данко та Будимир. Кожен тримався окремішньо, наче бокували один від одного, оточені своїми сотниками.

Уже давно розвиднілось. Схід палав. Чітко вирізьблювались зубці стін. По дилинню моста зацокотіли копита, і в брамі з'явився гонець.

– Княже! Маджари знялись ще з ночі і йдуть на Київ!

Дір пополотнів і засмикав повіддя, аж бідолашний кінь задер голову і захрипів.

– Будимире! – повернувся до київського воєводи князь Аскольд. – Починаєш єси всі ворота! Чекатимеш моїх звісток.

– Слухаю, княже!

– Решта – на Берестове!

Дір і воєводи мовчки кивнули, метнулись до своїх тисяч, і незабаром довга людська вервечка потягнулась через ворота.

Коли перетнули Хрещатий яр і поминули церкву, князь Аскольд, повагавшись та озирнувшись, де там Дір, зупинив коня, підкликав жестом Сігурда.

– Правтєсь далі! Наздожену вас, – і завернув до церкви.

Мабуть, хтось встиг випередити єпископа, і святий отець з почтом вийшов назустріч великому князеві. Чекав на сходах. Зсередини церкви линув спів.

Здійнявши шолома, князь ступив до єпископа, схилив голову:

– Благословіть, святий отче! Йду на прю. Ніхто не відає...

Єпископ здогадався, що мовить князь, і перехрестив його.

– Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа! Відпускаються гріхи твої. Да укріпишся в силі і душі!

Князь уже знав ці грецькі слова, але з досадою подумав: «Міг би й пороськи ректи! На смерть, може, йду.»

Почілувавши руку єпископові, Аскольд круто повернувся і скочив на коня. Озирнувся. Єпископ Леон благословив його, накладючи хресне знамення. Виглядав спокійним, ні тіні страху. «Не боїться, що маджари здолають росів? Адже ж сплять разом з церквою! Як звикло у степовиків.»

По той бік Дніпра, далеко за лісами, з'явилось велике червоне коло сонця. «І Хорсів щит – кривавий!» – здригнувся Аскольд. Він мерзлякувато повів плечима. Та відтак, глянувши на незворушну постать єпископа на сходах церкви, засоромився, сіпнув повіддя коневі і погнав наздоганяти дружину.

До Берестового дружина не встигла. Тільки роси вихопились на простору галявину за Хрещатицьким ручаєм, як з-за лісу вигулькнули комонники, вдягнуті в шкури, на низеньких конях.

– Маджари! – прокотилось серед росів. – Маджари!

«Вельми невідале місце для битви!» – майнуло в Аскольда.

– Вишикувати пішців уздовж лісу! – показав він рукою. – Сігурде! Станеш еси з варягами ошую від мене. Ти, брате, – пильно поглянув на Діра, «Блідий еси!» – станеш теж поруч! Данку, візьми усіх комонників і відійди отуди, на захід! Щоб маджари не заскочили нас збоку! Чекатимеш на моє слово!

– Слухаю, княже! – відповів воевода, завертаючи коня.

На галявині з'являлось чимраз більше ворожих вершників. Широкою хвилею вони розливались по узліссі, проте вперед не кидались. Либонь, не чекали росів, і здійняли галас.

– А-а, песиголовці! – хрипко засміявся князь Аскольд. – Злякались? А що, коли роські мечі над головою уздрите?

Сігурд теж засміявся – задерикувато, показуючи довгим мечем на низеньких маджарських комонників, що, мабуть, навіть отак, на конях, виглядали нижчими від варяжського сотника.

– Х-ха! Конем потопчу!

Дір насмішкувато глянув на нього і навіть щось сказав.

– Що речеш, брате? – не розчув Аскольд.

– Дурний твій варяг! Степовиків не видів.

– То й що? Хіба ми не воювали степовиків?

– Вельми багато маджар.

Здавалось, тому потокові, що виливався з лісу, не буде кінця. Роси прилипли. Навіть Сігурдове лице потроху хмурилося. Скільки сягало око, праворуч і ліворуч, чорніло від маджарських вершників. Проте вперед не рухались, застигли нескінченними рядами, з наготовленою зброєю, готові щомиті покотити потужним валом на роське військо. Чекали тільки знаку. Нарешті, серед їхніх рядів зчинився шум, вершники посередині розступились, і наперед виїхали на сірих яблукатих конях два комонники в блискучих шоломах. Позаду них – либонь, охоронці, з білими бунчуками на довгих списах. У старшому князь Аскольд упізнав Алмоша.

– Не відаєш еси, – обернувся він до Діра, – хто се з ним?

– Син, – хрипко відповів Дір. – Арпад.

– Арпад? Упізнав еси?

– Напевне, Арпад, – відвів очі Дір. – Здогадався єсмь.

– Не відаєш еси, пощо прийшли?

– Ні, я не відаю. Ти – великий князь. Ти мусиш знати!

– Ти часто буваєш у Степу.

– Буваю. То й що? Чув єсмь, на них тиснуть печеніги, – Дір обливав пересохлі губи. – І хозари під'южують.

– Мислиш, не по своїй волі прийшли?

– Може, й по своїй. Хто відає? Київ – город багатий. Велика спокуса для степовиків. Золото, хутра, рабині...

– Велемовний став еси, брате! – обірвав Аскольд.

Сонце піднялось вище, уже не виглядало криваво-червоним. Від того ще яскравіше завиблискувала зброя та доспіхи, немов сонце милувалось ними, виграючи золотим промінням, зовсім забувши, для чого зібрались отут одні проти одних стільки людей.

Маджарський вождь, мабуть, теж спостерігав за роським військом, бо довго не рухався. Відтак махнув рукою, повернув коня і в супроводі сина та кількох охоронців з білими бунчуками почав об'їжджати довгі ряди своїх воїв. Посувались повільно, часто зупиняючись. Напевно, вождь звертався до маджар, бо щоразу здіймались крики і в повітря злітало тисячі шабель.

Роси стояли мовчки. Сігурд встиг вишикувати княжу тисячу ліворуч, розташувавши ряди трохи не до самісіньких схилів Дніпра. Праворуч, до лісу на заході, непорушно застигла Дірова дружина. А Данко відвів комонників ген за Діровою тисячею і сховав їх у лісовій гущавині.

Неподалік від князя, серед варягів, з цікавістю спостерігав за незнайомим ворогом Георгій. У лівій руці тримав великого роського щита, подарованого Данком, з намальованим язичеським богом – у вигляді золотого сонячного диска. Воєвода називав його Хорсом. Юнак скривився було, проте Данко запевнив, що Хорсова поміч ніколи не зашкодить.

Маджарський вождь, об'їхавши військо повернувся на середину. Гнав коня чимдуж, і маджари зчинили галас.

– Зараз почнуть, – пробурмотів Аскольд; оглянувшись до Діра, побачив, що той прикипів очима до маджарського вождя, а обличчя аж посіріло; і він повторив голосніше: – Почнуть зараз!

Дір здригнувся, але голови не повернув, тільки плечима повів і показав на маджар.

Від гурту, що оточував Алмоша, відділився комонник і помчав навпростець до роських рядів.

Гукнувши до варягів, щоб розступились, князь Аскольд виїхав наперед. Дір теж торкнув коня, хоча зупинився позаду.

Кроків за двадцять маджарин зупинив коня і, навіть не привітавшись, голосно і зухвало загукав до великого князя:

– Вождь могутніх маджар Алмош, син Юдьєка, велить тобі, вождь оросів, підкоритися і впустити його непереможне військо до твого города!

– Звідки він знає по-роськи? – запитав брата Аскольд.

– Приходив слом до тебе, – неохоче пояснив Дір. – Тебелаш. Хіба не впізнав еси?

– Тебелаш? Тепер упізнав єсмь.

– Ти чуєш мене, вождь оросів? – підвищив голос маджарин.

– Се ти, пес шолудивий, привів еси маджар до Києва? Приходив яко сол, клявся в дружбі! А нині з мечем приходиш?

– Вождь непереможних маджар прийшов не докори твої слухати, а підкорити тебе!

– Як розмовляєш, пес лукавий? – вхопив меча Сігурд.

Князь ледве встиг зупинити запального сотника:

– На сла з мечем?

Тебелаш зверхньо посміхнувся, потім прибрав ще грізнішого і пихатішого вигляду.

– Вождь Алмош велить тобі відчинити ворота Києва!

– Київські ворота відчиняються отсим ключем! – витягнув Аскольд

меча. – Скажи своєму непереможному вождеві: осьо – ключ! Хай спробує взяти його!

– Се твоє останнє слово, вождь оросів?

– А ти не втямив? Хай твій вождь присилає тямковитіших!

Тебелош враз спаленів, посмішка зникла з обличчя. Не мовлячи й слова, круто завернув коня і повагом подався назад.

Роси загули. Князь Аскольд розгнівано озирнувся і владним жестом звелів замовкнути. Незабаром над роськими рядами вляглася тиша, тільки де-не-де дзенькала зброя та хропли коні.

Тебелош, гордовито тримаючись у сідлі, неквапно перетнув поле. Маджарському вождеві, мабуть, нетерпеливилось, його кінь неспокійно мотав головою. Арпад виглядав значно спокійнішим. Коли посол, нарешті, наблизився і став шанобливо кланятись, Алмош жестом зупинив його і, либонь, звелів мовити. А через хвилю, напевно, обурений зухвалою відповіддю володаря росів, шарпнув повіддя, аж кінь здивився, і повернувся до свого війська. Маджари зчинили галас, а найближчі навіть повихоплювали криві шаблі і погрозливо замахали ними.

Відтак вождь із сином розділились: Алмош подався на праве крило, до Дніпрових схилів, Арпад же повернув наліво.

Згодом пролунали удари бубнів, маджари здійняли крики і поволі рушили вперед.

– Звелиш, конунг Хоскульд, і нам рушати? – запитав Сігурд.

– Приготувати щити! Не квапся, Сігурде! Маджари спершу сипнуть стрілами.

Сотник невдоволено поморщився.

– Степовики! – буркнув Аскольд – Не воював еси степовиків?

– Не воював. – Сігурдові очі палахкотіли вогнем, кінь хрипів, мабуть, теж пориваючись до битви, і сотник ледве стримував його. Затим, повернувшись, передав княже веління далі.

Маджари рухались, тримаючи наготові луки. Рядів не ламали, хоча й повідпускали повіддя.

Несподівано бубни змовкли. Маджари зупинили коней. Відтак здійняли луки – і над полем злетіла хмара стріл. А через якусь мить стріли голосно заляскали по роських щитах. За першою хмарею знялась друга, третя. Затим стріли полетіли уже безперестанно, заволікши небо і застучучи сонце.

– Добре сиплють! – вигукнув Сігурд.

– Авжеж, добре! Клянусь... – промимрив князь Аскольд, прикриваючись щитом, в якому вже стриміли кілька довгих, без оперення, стріл, а одна навіть ковзнула по шоломі, коли він необачно спробував визирнути з-за щита.

Серед росів почулись вигуки, заіржали поранені коні.

– Чи не пора, брате? – хрипко запитав Дір.

Аскольд не упізнав голосу і обернувся. Дір мовчки показав мечем на маджар. Проте великий князь почекав ще, поки рій стріл порідшав, і коли маджари знову рушили.

– Роси! – загукав голосно Аскольд, піднявши довгу сулицю. – Не за князя стоїте, а за Київ-город і за всю землю роську!

Широко розмахнувшись, щосили метнув сулицю в бік ворога.

– Роси! Дружино! – підхопив Дір. – Великий князь уже почав! Потягнемо і ми за нашим князем!

Не питаючись Аскольда, він повернув коня і мерщій помчав до своєї тисячі.

– Потягнемо! – загорлав Сігурд.

– Слава! – прокотилось над полем. – Слава-а-а!

Роси поволі рушили. Ряди тримали тісно – суціль щит до щита, а над ними густо витикались вістря сулиць.

Маджари налетіли мов вихор. Чорнющі розкосі очі, перекривлені у злобі лиця, вищирені морди коней, біла піна на тих мордах, божевільне ревище – умить все перемішалося у дикій водоверті, неначе бурхлива вода наскочила на непорушні скелі.

Понаставлявши наперед сулиці, роси направляли вістря низеньким маджарським коням у груди. Коні перепуджено іржали, метались убік, ламаючи сулиці і скидаючи вершників. Влучніші з росів правили в груди комонникам, інші хапалися уже за мечі.

Та на місце вбитих виринали нові й нові степовики, з розгону перелітали на конях далі і сягали шаблями до наступних рядів, які не встигли прикритись щитами.

З довколишніх лісів поздіймалось птаство і з галасом закружало над бойовищем.

Князь Аскольд врізався в гущу маджар. «Меча закортіло? Меча роського?» Позаду напірав Сігурд. Відкинувши щита, варяг ошаліло вертів мечем, щось натужно кричав, по обличчю цебеніла кров, блискуча кольчуга в кількох місцях немов поржавіла – та болю, вочевидь, сотник не відчував і гатив щосили навсібіч, оберігаючи, щоб, бува, маджари не заскочили позаду князя.

Потроху натиск маджар ослаб. Вони уже не пхались наосліп, а гнали кінноту уздовж роських рядів і намагались отак дістати шаблями ворога.

– Слава-а! – потужніше залунало над полем.

Сігурд, торжествуючи, щось заревів рідною мовою і ще завзятіше почав тіснити приземкуватих маджар.

«Зараз завернуть! – перевів подих князь Аскольд і окинув поглядом бойовище. – А де ж Алмош?»

Деякі маджари справді почали завертати коней, хоча задні знову сипнули роєм стріл.

– Подаються! – закричав радісно Сігурд, порівнявшись з князем. – Подаються, конунг Хоскульд!

– Роси! – обернувся Аскольд до дружинників. – Ворог подається! Натиснемо дужче! Слава-а!

У відповідь прокотилось грізне: «Слава!», і ряди росів посунули вперед. А маджари уже чи не всі мерщій завертали коней і з гиканням неслися назад до лісу.

Щосили стискуючи здухвини коневі, щоб наздогнати маджарських комонників, Аскольд подумав: «Чи не заманюють?» Та лавина уже підхопила, поруч гнав Сігурд і, горлаючи, показував мечем на спини маджарських вершників, намагаючись дотягнутись.

Коли Аскольд із Сігурдом, у край захекані від погоні та захмелілі, від близької перемоги, майже досягли узлісся, раптом сталося непередбачене: маджари, що допіру чимдуж утікали, попригинавшись та підставляючи переслідувачам спину, враз повипрямлялись, спиняли коней і почали завертати назад. Відтак залунали удари бубонів, вслід здійнялось страшне ревище, і з лісу вилетіли незліченні хмари комонників.

– Проклятий пес! – рвонув повіддя Аскольд. – Одурих таки!

Він роззирнувся: де ж се маджарський вождь? «Боїться?»

По ліву руч, з лісу вихопилась ще одна могутня лавина маджарів із голосним криком помчала навскоси полем, щоб перейняти росів на випадок відступу. Попереду мчав молодий воїн в сяйному шоломі, на сірому яблукатому коні.

– Арпад!

Мабуть, сотник Сігурд теж упізнав сина Алмоша і вже мерщій завертав коня на нього.

– Посилай за Данком! – закричав до сотника князь.

Сігурд розвів руками, мовляв, гонець навряд чи проб'ється.

– Сурми! Відходимо! Прикривай одесну!

– Тісніше ряди! – загорлав Сігурд.

– Де Дір? – згадав про брата князь Аскольд. – Дір де?

Проте Сігурд, либонь, і не розчув. Звідусіль з лісу виринали низенькі розкосоокі комонники і, мов чорні потоки, розтікались поміж безладне роське військо.

Звівшись у сідлі, Аскольд побачив, що Дірова тисяча залишилась далеко позаду. Ще хвиля – і Арпад заступить дорогу.

– Назад! – князь плазом меча вдарив коня. – Відходимо!

Роси не встигли. Широком півколом маджари перетнули шлях і повернули коней проти княжої тисячі.

– Мусимо пробитись! – загукав Аскольд до сотника і показав на городські мури, що бовваніли на видноколі за лісом.

Сігурд щось закричав до варягів і, випередивши князя, погнав пряминою на сина маджарського вождя.

Досить легко здолавши передніх охоронців, він замахнувся на Арпада, погрозовито горлаючи. Значно нижчий Арпад спритно відхилився, і Сігурдів меч тільки зачепив коня. Кінь схарпудився, звівся дибки, проте Арпад чіпко тримався у сідлі і встиг потягти ворога по шії – якраз коли Сігурд, не втримавшись після замаху, хитнувся вперед. В наступну мить син вождя вдарив ще раз. Сігурд з хрипінням повалився додолу, його кінь голосно заіржав і поволік сотника по полю.

– Сігурде! – закричав у відчаї князь Аскольд.

Арпад повернув коня до нього. На смаглявому обличчі з'явилась самопевнена посмішка.

– Коназ! – упізнав маджарин, щось вигукнув, стиснув колінами боки, і кінь рвонувся вперед.

– Щеня! Меча роського закортіло?

Обидва – і князь, і Арпад – одночасно замахнулись, дзенькнули леза роського меча і маджарської шаблі, і Аскольд побачив, як перекривилось обличчя в Арпада. «Ага! Не відаєш єси моєї руки?» Проте завдати відразу ж ще одного удару, якого, звичайно, ніхто не витримував, князь не зумів: кінь з розгону поніс далі. Аскольд мерщій потягнув повіддя. Та заким він розвернувся, перед очима немов довга змія промайнула – і тугий зашморг обвив шию.

– Хай йому!..

Князь випустив меча, схопився обіруч за вірьовку. Арпад радісно загорлав, повернув коня і стрімко рвонув з місця. І князь, тримаючись за натягнуту, мов струна на гусях, вірьовку, вмить злетів з коня. Вигукуючи: «Орос коназ!», Арпад поволік Аскольда по землі. Князеві все ж вдалося перекинути вірьовку навколо руки і зашморг на шії трохи ослаб.

– Великого князя потято! – зарепетував хтось несамовито.

– Потято! – прокотилось над бойовищем. – Князя потято!

Георгій на власні очі бачив, як схрестили зброю князь Аскольд і син маджарського вождя, як затим роський володар злетів з коня. Прокладаючи дорогу мечем, юнак кинувся на допомогу. Та маджар було надто багато, а росів позаду чимраз зменшувалось. Хтось гукав йому, щоб відступати.

– Архонта полонили! – розгнівано закричав Георгій.

Він оглянувся: де брат роського володаря? Несподівано звідти пролунав голос сурми. «Відходити?» І в ту ж мить маджарський аркан злетів над Георгієвою головою, обвив нижче плечей, і юнак, пустивши меча, вилетів із сідла.

Почувши голос сурми, воєвода Данко не повірив власним вухам. Він бачив, як великий князь погнався за маджарами, як перед самісіньким лісом маджарське військо несподівано повернуло назад, затим з лісу повів свою орду Арпад. Данко здивувався, що Дірова дружина зупинилась, і маджари вклинились між росів.

Воєвода прислухався. Голос сурми лунав від Дірової тисячі.

– Що він намислив? – похолов Данко, відтак спохопився. – На поміч великому князеві! – І, махнувши до комонників, що зачались на узліссі, закричав: – Руш-шай!

Сурма не вщухала. Дірова тисяча, наставивши щити та найжачившись сулицями, поволі, крок за кроком, відходила назад, залишаючи Аскольдову дружину в оточенні. Тим часом з правого крила маджарського війська теж знявся галас.

– Алмош! – упізнав воєвода Данко.

Доскочивши до перших рядів Дірових дружинників, він загукав з люттю:

– Великого князя покинули! Де князь Дір?

Проте похмурі дружинники не озивались. Дехто обачливо сторонився набік, інших Данко трохи не топтав конем. Опинившись, нарешті, віч-на-віч з Діром, воєвода накинувся на нього:

– Хто?... Хто дозволив відхід?
 – Я!
 – Ти що – великий князь?
 – Князь єсмь!
 – Не єси великим князем!
 – Хочеш єси згубити дружину? Видиш: насідають маджари?
 – Великого князя покинув єси? Де великий князь?
 – Потятю.
 – Що? Князя потятю? – здивив Данко коня, наче хотів згори поглянути, де ж поліг великий князь.
 – Сам видів єсмь, – похмуро пробубонів князь Дір, уникаючи погляду. – Злетів з коня.
 Данко враз зів'яв.
 – Але ж рятувати мав єси великого князя!
 – Дружину маємо рятувати! І – Київ! Відступаємо за городські стіни! Ти з комонниками підеш останнім! Прикриватимеш.
 Не чекаючи відповіді, князь Дір мерщій погнав конем далі.
 Відходили роси поволі. Данкові комонники відчайдушно стримували напосідаючих маджар. Гаразд, що дорога через Хрещатий яр – тісна, а обскочити з боків заважали густі хащі. І заким сонце звелось високо над бойовищем, копита останнього роського коня прогрімотіли через міст біля Полудневих воріт.
 Маджари розсипались довкола городища. До вечора вони обійшли Київські гори і впали на незахищений Поділ.
 Зчинився несусвітний лемент, спалахнули вогнем будівлі, зриваючись в небо язиками полум'я, виднокрай заволокло димом. Тисячі подолян кинулись узвозом до укріпленого городища. У метушні люди топтали один одного, хто з'оружений – хапався за зброю; від напору зламалось дубове поруччя і крайні з розпачливими криками полетіли з мосту у глибокий рів.
 Коли маджарські комонники з'явилися під узвозом, дружинники підняли міст. Зрозпачені подоляни сипнули урозтіч попід кручі. Захисники на заборолі, зціпивши зуби, спостерігали за тим і нічого не могли вдіяти. Данко, що теж опинився біля воріт, відвернувся, щоб не бачити. Поруч Ратибор і собі ховав очі.
 У городищі панувала метушня. Біля кожних воріт чорніло від дружинників, на вулочки і майдани висипали кияни, звідусіль линули крики, дзенькіт зброї, сполохане іржання коней.
 – І ген вогні! – показав на полудень Ратибор.
 Там, за Хрещатицьким яром, здіймались стовпи диму.
 – Церква! – скрикнув Данко. – Аскольдова церква горить!
 Він відчув, як накочується млосна хвиля: не стало князя Аскольда, не стало церкви, не стало нічого.
 – А святий отець? – запитав Ратибор.
 – Залишився в церкві. Йому гукали, щоб відходив з нами. Відмовився.
 Рік: проситиме Бога!

Данко зняв шолома, що став надто важким. Витер чоло, поглянув на брудну долоню.

– А де ж грецький учитель? – задав Ратибор. – В церкві?

– Георгій був при князеві. Мабуть, загинув. Або поранений.

Згодом примчав гонець від Діра. Князь кликав на Раду.

– Прийду! – неохоче пообіцяв воєвода.

Коли дружинник спустився зі стіни, Данко схаменувся:

– Де ж збирає раду князь Дір?

Гонець здивовано поглянув, наче не збагнув, про що питає воєвода, потім повів плечем.

– У Золотій світлиці. Звісно ж.

– Ага-а!

Звелівши Ратиборові пильнувати ворога, Данко стомлено почав спускатися крутими сходами.

Над городищем почали западати перші сутінки і повсюди запалали вогнища, освітлюючи натовпи людей. На майдані перед княжим двором теж була тіснява. З капища навпроти линув мелодійний переспів, перед входом на жертвнику високо здіймалися язики полум'я, біля якого чаклували волхви. А довкола дружинники розсували натовп: либонь, волхви збирались чинити треби Дажьбогові, і дружинникам веліли зробити велике коло. За дружинниками ступали волхви і просили киян відступитися, щоб видно було всім.

Серед волхвів Данко впізнав Богодара. Молодий волхв його теж упізнав, і, зустрівшись очима, злісно посміхнувся:

– А що, допомогли князеві грецькі боги?

– Ти гадаєш, Богодаре, тут боги вирішували?

– Волхви попереджували: роські боги покарають за зраду!

– То се роські боги привели маджар під наші стіни?

– Се Дажьбог покарав великого князя!

– А отих? – показав Данко на Поділ, осяяний загравою чи не на півнеба. – Отих хто покарав?

Богодар зніяковіло відвів очі.

– Ей, отроче, – похитав головою воєвода, – чує моє серце: доклав хтось тут руку. Еге, доклав! – Затим, криво посміхнувшись, рішуче попрямував до княжого терема.

Молодий волхв промовчав. Провів очима воєводу, а на душі стало не по собі.

8

День заповідався погожим – наче сам Дажьбог подбав. На ніжно–синьому небі – ні хмарини. Сліпуче сонце вигравало по верхах теремів. Голосно і весело вищебечували птахи.

Князь Дір глибоко вдихнув і на мить заплющив очі від задоволення. Будимир з Данком позаду нетерпляче затупцювали.

– Чи не пора, княже, посилати гінця? – глухо озвався Данко. – Забрати з поля загиблих?

Князь підвів повіки, невдоволено поглянув на воєводу.

– Он, скільки гайвороння! – показав Данко.

За Хрещатим яром аж темніло від птаства.

– Справді, княже, – потакнув Будимир, – треба забрати загиблих. Не гоже залишати напризволяще.

– Відаю єсмь.

Князь не втримався і ще раз оглянувся на Київ. Звідси, з високої вежі над Полудневими воротами, городище мов на долоні. Рівні ряди теремів, на майданах – капища, ген до виднокраю – високі заборолла. На Подолі – теж володіння київського князя.

Заклавши руки за спину і мружачись від сліпучого сонця, князь Дір обернувся. Тихо довкола. Наче й нічого не трапилось учора. Тільки чорніє довкола городища від маджарських низеньких вершників, і хмара чорного гайвороння над полем за Хрещатим яром. Аскольдова дружина, мабуть, вся полягла. Не стало варягів у Києві. «Шкода, що Данкову тисячу мало поскубли!» Дір блимнув на воєводу. Що ж, треба визнати, досвідчений войовник. І вчора на Раді не дав повернути, як хотілось. Будимир почав було: «Мушиш єси, княже, взяти під свою руку...» Та Данко обірвав: «Не відаємо, що з великим князем.»

– Підеш єси, Данку, до маджар! Моїм слом.

– Слухаю, княже.

– Ректимеш про полеглих. – Повагавшись, Дір додав: – І про переговори з Алмошем.

Воєвода насупився. Проте князь і не зауважував, втупившись вдалеч, наче видивлявся, де знаходиться табір маджарського вождя. Вивідачі, повернувшись на світанку, розповідали, що вороже військо розділилось: частина обійшла Київ, загрожуючи з Подолу, а решта – на чолі з Алмошем – залишалась за Хрещатим ручаєм.

– Данка, княже, відправляєш єси? – пролунало за спиною.

Дір оглянувся. Поруч з київським воєводою стояв сотник Бранимир і з викликом дивився в вічі.

– Що ж, – не витримав князь, – підеш і ти, Бранимире!

Данко засопів, та, глигнувши на князя, скривився, повернувся і стрімко подався сходами до низу, що Бранимир, оговтавшись, наздогнав його тільки біля брами.

Повернулись вони невдовзі, наче й не розмовляли з маджарами, а лише обмінялися привітаннями і вернули назад.

Запримітивши, як посли чимдуж женуть коней через Хрещатий яр, князь Дір не витримав і заквапився вниз з вежі.

– Пристали маджари? – запитав воєводу, коли той зупинив перед ним свого коня.

– Великий князь – живий!

Дір стиснув руків'я меча, аж затерпли пальці, а другу руку не знав, куди подіти, і, нарешті, заклавав за спину.

– Видів єси? – процідив похмуро.
– Вождь мовив.
– Брехав, може? – Дір повернувся до Бранимира.
Сотник неохоче мовив:
– Арпад полонив великого князя.
Запало мовчання, тільки сапали всі і міряли один одного очима. А дружинники поодаль пошепки передавали звістку.
– Маджарський вождь пропонує переговори, – першим порушив мовчання Данко. – Чекатиме...
– Про полеглих питаю! – розгнівано обірвав Дір. – Дозволить забрати наших воїв?
– Дозволить, княже, – вихопився Бранимир. – Хай виходять кияни, тільки без оружжя.
– Звісно ж, – охолов князь, затим повернувся до Данка. – Що хотів єси ректи про переговори?
– Маджарський вождь Алмош пропонує розпочати переговори.
– З ким? – Дір узявся в боки і насмішкувато скривився.
– З тобою, княже! Яко з братом київського володаря.
– З тобою, княже! – підхопив Бранимир. – У твоїх же руках Київ. І роське військо.
– Де пропонує зустрітись Алмош?
– За Хрещатим ручаєм, – відповів сотник. – Там його намет. Мовив: можеш взяти з собою півсотні воїв, княже. Розмовлятимете на полі, а охорона залишиться за сотню кроків.
– Від росів, – глухо озвався Данко, – розмовлятимеш ти, княже, і я. Від маджар – Алмош із сином.
– Се ти наполіг?
– Так, княже!
Дір насупився, важко пересапнув, кинув лютий погляд на сотника, що той аж відступився на крок.
Звелівши Бранимирові відібрати півсотні дружинників для охорони і сотні дві киян, щоб збирали загинлих, князь гукнув до вартових відчиняти браму. Уникав зустрічатись очима з Данком. Відчував, воєвода пильнує за ним. «Невже запідозрює? Хай би його Морана!..»
Маджарський вождь уже чекав. Обидва з Арпадом негайно рушили назустріч на конях, а позаду залишився великий загін комонників. Ген, на узліссі, здіймались високі барвисті намети з різними птахами на вершечках. Над найбільшим – орел. «Алмошів!»
Подем бродили безоружні і простоволосі піші маджари, перевертали вбитих і забирали своїх. Над ними хмарами з криком носилось гайвороння, маджари відганяли їх, та лишень люди відходили, як птахи знову опускались на землю.
Князь Дір потупив очі, хрипко звелів Бранимирові залишатися на місці, перепиняючи шлях до городища, і пильнувати, щоб маджари не заскочили, бува, за спину. Потім віддав джурі меча і шолома, і повернув коня назустріч маджарському вождеві.

Данко теж зняв оружжя і невідступно подався за князем.

Вони зустрілись серед поля. Алмош з Арпадом теж були безоружні. Посміхаючись, вождь підняв руку і щось голосно мовив, з чого Дір зрозумів тільки два слова: «Орос» і «Коназ.»

– Вождь Алмош вітає тебе, княже росів! – переклав Данко.

– Умієш еси і по-маджарськи? – запитав Дір.

Похмурий Данко лише повів плечем.

– Скажи вождєві: теж вітаю його! І його славного сина.

Мабуть, Алмош упізнав роського воєводу і приязно закивав. Арпад сидів на коні незворушно, високо тримаючи голову. Коли Данко переказав і йому вітання, він з гідністю кивнув.

– Дозволь, вождь Алмош, росам забрати полеглих у вчорашній січі! – Дір показав на бойовище, відтак на киян, що прийшли разом з ним і очікували знаку.

Обличчя у маджарського вождя одразу посерйознішало.

– Роси мужньо билися. Нехай твої люди заберуть їх.

Князь Дір повернувся і махнув до Бранимира. Дружинники розступились, пропускаючи на поле киян. І невдовзі поле сповнилось голосінням, а гайвороння з криком піднялось угору.

Князь подякував вождєві. Переклавши, Данко запитав Діра:

– Звелиш, княже, запитати?..

– Нехай маджарин питає. Він хотів переговорів.

Навряд чи Алмош збагнув, про що перемовлялись між собою роси, але він широко посміхнувся і щось весело запитав. В Діра на на серці ойкнуло, він спідлоба поглянув на Данка. Той спалахнув.

– Вождь питає: ти задоволений, князь росів?

Дір сіпнув повіддя, кінь затряс головою, вищиряючи зуби і неспокійно переступив набік.

– Маджарський вождь запитує: ти задоволений, князь росів? – повільно, наголошуючи на кожному слові, повторив Данко.

– Запитай, пощо привів свою орду на Київ?

Коли воєвода переклав, Алмош, звівши брови, здивовано поглянув на князя, відтак знову на Данка, прискіпливо примружився.

Арпад і собі кинув блискавичний погляд з-під чорноючих брів на одного і другого росича, на обличчі промайнув здогад, він промовив щось упівголосу до вождя, затим знову незворушно застиг на коні, немов виризьблений з дерева.

Данко не розчув, що він мовив, і невдоволено скривився.

Обличчя в Алмоша спохмурніло. Він шукав, щоб зустрітись поглядом з Діром, проте князь старанно уникав, то вгамовуючи неспокійного коня, то озираючись до воєводи.

– Перекажи вождєві: роси запитують, пощо маджари прийшли під київські стіни?

Вислухавши, вождь Алмош гордовито випрямився. Дір не витримав, підвів голову, і, нарешті, вони зустрілися очима. На губах у маджарина

з'явилась глазлива посмішка. Зціпивши зуби, Дір виразно покосував на воєводу Данка. Посмішка на Алмошовому обличчі зникла, і він звузив повіки.

– Князь росів Аскольд взяв грецького бога і зрадив богів, якими він клявся у дружбі з маджарами.

Перекавши, Данко запитав Діра:

– Що маджаринові, якому богові поклоняється роський князь?

Сонце пекло майже над самісінькою головою. Ні найменшого подуву вітерцю. Дір відчув, як по спині струмує піт; і чоло враз спітніло. Він не витримав і витер його.

– Що ректи маджаринові, княже?

– Що ректи? Про се хай питає Аскольда! Як має охоту.

– Коназ Оскульт? – повернувся до Діра вождь Алмош.

Заким князь встиг що–небудь мовити, озвався Данко.

– Князь Дір рече: ти повинен, вождь, вести переговори з великим князем росів Аскольдом.

Маджарський вождь запитально посунув догори брови.

– Що рік еси маджаринові, воєводу?

– Що велів еси. Хай провадить переговори з великим князем.

Обличчя в Діра потемніло.

– Бодай тебе Мара проковтнула!

Воєвода здригнувся, мерщій сплюнув тричі через ліве плече, злякано перехрестився і зніяковіло поглянув на маджар.

Губи в Алмоша насмішкувато скривились. Майнула посмішка й на обличчі в Арпада. Прибравши грізнішого вигляду, вождь заговорив, і Данко глухо почав перекладати.

– Маджарський вождь рече: князь росів Аскольд – полоняник його сина Арпада. Належить Арпадові. Про князя Аскольда Арпад розмовлятиме сам. Вождь запитує: хто тепер володар росів?

– Відаєш еси, меча ще не...

– Відаю есмь. Меча в Аскольда ніхто не забирав!

– Ото й речи маджаринові!

У відповідь Алмош зверхньо заявив, що розмовлятиме тільки з володарем росів.

– У росів великий князь: Аскольд, – пояснив Данко.

– Коназ Оскульт не буде більше володарем росів! – розгнівано обірвав вождь Алмош.

– У росів се вирішує віче!

– Що він рече? – не втерпів князь Дір.

Данко перекав. Запало мовчання. Дір відчув, як у нього тремтять руки. Щоб приховати, він закрив їх за спину.

– Що хоче маджарський вождь?

Коли воєвода перекав, Алмош спохмурнів ще дужче, переглянувся із сином, той теж прибрав неприступнішого вигляду.

– Коназ Оскульт зірвав союз маджар і росів. Маджари не вірять Оскультові: він зрадив своїх богів, якими клявся у дружбі з маджарами. Ма-

джари вимагають, щоб роси зреклися грецького бога і вибрали собі нового володаря, який буде дотримуватись союзу з маджарами. Я все сказав.

Обіднє сонце пекло немилосердно. Піт заливав очі. Проте Дір не наважувався витирати його. Коли Алмош закінчив, князь повернувся до воеводи. Вони зустрілись очима. І отак, не відводячи погляду, з посмішкою на обличчі, Данко перекавав.

З поля долинав голосний плач. Кричало гайвороння, зриваючись раз-по-раз в небо. Ген під лісом – застигли з'оружені роси, по той бік поля – маджарські вершники.

Дір провів рукою по обличчю. Як пражить сонце! Тремтить повітря. Ліс ані шелесне від спеки.

Маджарський вождь теж витер лоба, поголеного чи не на півголови, рясно вкритого блискучими крапельками поту, і почав щось поважно говорити, показуючи то на бойовище, то на Київ, то назад, кудись на полудне – мабуть, на свої степи.

– Що він рече? – хрипко запитав Дір.

– Рече, що його ординці хочуть жити у мирі з росами.

– Перекажи: і роси хочуть миру з маджарами, – Дір прокашлявся. – Перекажи: роси присягнуть у дружбі – і нехай маджарський вождь повертається в Степ!

– Ти певний, княже, що дружина присягне в дружбі з ординцями? Після вчорашнього? – Данко повів рукою на бойовище.

Князь зціпив зуби. Хвилю вони мірялись поглядами.

– Запитай маджарина, що він хоче?

– Маджарський вождь уже рік своє слово, княже.

– То запитай його, – похмуро процідив Дір, – чи повернеться він у Степ, якщо роси пристануть на його умови? Маємо з чимось повернутись до Києва – чи не так, воеводо?

– Маємо, княже. Авжеж, що маємо, – повів плечем Данко і повернувся до Алмоша.

Обидва маджари уважно вислухали, на обличчях в обох з'явилися глузливі посмішки. Алмош похитав головою.

– Я розмовлятиму про мир з новим володарем росів. Новий володар повинен присягати своїми богами. Не грецькими!

– Роси самі відають, якими богами присягати! – спалахнув Данко, та Алмош не став йому відповідати.

– Що ж... – тамуючи хвилювання, глухо пробурмотів Дір.

– Я чекатиму тебе завтра, коназ Дір! Ось тут!

– Ти певен, вождь, – примружився Данко, – що роси його гукнуть на вічі великим князем?

– З іншим я не розмовлятиму! – враз спохмурнів Алмош.

Арпад кинув здивований погляд на Діра, але той розгублено запитав Данка, не втямивши, про що мова:

– Що рік маджарський вождь?

– Чекатиме завтра на великого князя.

- Він рік: князь Дір! Чув єсмь!
- Вождь Алмош не сумнівається: ти будеш великим князем.
- Ти сумніваєшся?
- Що переказати маджарському вождеві?
- Своє слово роси скажуть післязавтра.
- Посміхаючись, вождь Алмош похитав головою.
- Завтра я чекатиму отут! Якщо коназ Дір не прийде, післязавтра я розмовлятиму з ним отам – за стінами!
- Ледве стримуючи обурення і дивлячись десь під ноги коневі, Данко переклав. Князь насупився.
- Поясни маджаринові: маємо відправити тризну по загиблих. А на завтра скличемо віче.
- Проте вождь Алмош був непохитним.
- Ти прийдеш завтра, коназ Дір! Принесеш багаті подарунки. І маджари вибачать, що роси зламали союз. Я все сказав!
- Перекавши, Данко глухо додав:
- Дорого заплатиш єси маджарам за меч великого князя!
- Дір ворухнув плечима. По спині наче ріка текла.
- Скільки? – облизав пошерхлі губи; потім схаменувся і жестом зупинив Данка. – Звичайно ж, обмінюємось подарунками. Згідно звичаю. Перекажи: роси прагнуть миру з маджарами.
- Вождь із сином задоволено закивали. Відтак, посміхаючись, Алмош видобув з-за пояса золоту монету і подав Данкові.
- Арабська диргема? – воєвода передав монету князеві. – Можна коня з повним обладунком купити в Ітилі чи Багдаді.
- Дір здивовано повертів диргему і поглянув на вождя.
- Завтра ти, коназ Дір, подаруєш маджарам на знак приязні десять разів по тисячі таких монет!
- Воєвода Данко байдуже переклав.
- Що?! – Дір здибив коня.
- На Алмошевому обличчі не здригнулась жодна рисочка.
- Дір натягнув повіддя, заспокоюючи коня. «Син! Син у нього. Клянусь Дажьбогом!»
- У мене немає стільки золота, – прохрипів безсило.
- Мабуть, і без перекладу Алмош здогадався, що відповів князь. Він нахмурився і щось погрозово мовив.
- Маджарський вождь рече: за ним можуть прийти Совард і Кадош, сини його вуйка Хюдека. Їм доведеться платити більше.
- Хіба Алмош не всіх маджар привів? – Дірові здалось, що світ пішов колами. «Якби не Володислав! І Ємешю.»
- Вождь голосно засміявся.
- Маджар у Степу більше, ніж зір на небі, коназ Дір! Хто годен обчислити зорі на небі над Степом? Хто обчислить маджарське військо в Степу? Я привів тільки одне з семи племен.
- Я не маю стільки золота, – князь рвонув спітнілий комір.

– Ти можеш завтра заплатити тільки п'ять тисяч монет, коназ Дір, – посміхнувся вождь. – Наступної весни я прийду знову сюди, до стін твого міста, і заплатиш мені стільки ж! Якщо відмовишся, я приведу весь Степ. Я все сказав!

Дір уважно вислухав, як погрозово мовив Алмош, як відтак байдуже перекладав Данко, але, здавалось, нічого не міг збагнути. Дивився на смагляве обличчя маджарина і гнав геть від себе думку. «Мечем би! Межи очі.»

– Княже! Вождь чекає на твоє слово.

– Га?

– Завтра – п'ять тисяч дирhemів, нарік – стільки ж.

«Коли ж поверне сина?» Дір поглянув у вічі Алмошеві. Той примружив чорні розкosi очі і мовчки чекав. Його кiнь, розімлілий від спеки, неспокійно прямих вухами і форкав. Арпад, ледь звiвшись у сідлі, кудись видивлявся попри росів і на обличчі застигла посмішка. «Київ уподобав?»

– Передай маджаринові: сего дня роси зберуться на вічі і будуть радитись. Я теж все сказав есмь! – Дір приклав руку до грудей і на знак поваги схилив голову, а коли Данко переклав, мовив до нього упівголосу: – І вертаємо, воєводо!

– Забув єси, княже, запитати про брата свого! Про викуп.

– Питайся!

Вислухавши Данка, вождь Алмош з гордістю показав на сина.

– Про викуп запитуй Арпада. Арпад переміг Оськульта.

Син вождя споважнів, нахмутив чоло, наче зважуючи.

– За князя росів заплатиш табун коней. Тисячу щонайкращих коней, з усією зброєю. Такою, як в тебе, коназ Дір. Для моїх батирів! І тисячу шкур чорнобурих лисиць – для мого намету.

Вождь Алмош поглянув на сина, задоволено закивав і ще гордовитіше випнув груди.

Вислухавши, князь Дір стених плечима.

– Хай Аскольд платить! Мені що?

– Ти заплатиш, коназ Дір! – насупився Алмош, чорні щілини очей звужились. – Віднині ти – старійшина роду! Якщо платитиме Оськульт, він залишиться старшим в роду. Втямив, коназ?

– Скажи маджаринові: в росів немає родової скітниць; в росів кожний має власну скітницю – навіть рідні брати.

– Ні! – похитав головою вождь. – Заплатити повинен той, хто буде володарем росів. Завтра чекаю нового володаря росів. Коли сонце знову стане он там! – показав Алмош на сліпучий золотий круг над головою. – Я все сказав!

– Я пристаю на твоє слово, вождь! – твердо відповів Дір. – Затра ти отримаєш подарунки, і ми поклянемось у вічній дружбі між росами і маджарами. А твій хоробрий син отримає тисячу осідланих коней і тисячу чорнобурих лисиць. – Дір почекав, поки Данко переклав, потім так же твердо продовжив: – Але маджари повинні покинути Поділ і всі весі і чекати отут!

Повагавшись хвилю і переглянувшись із сином, вождь Алмош коротко мовив:

– Згоден, коназ Дір!

Наостанок вони чинно розкланялись і повернули коней.

Їхали князь з воєводою мовчки. Данко притримував коня, щоб залишатись позаду і не зустрічатись поглядом. Князь нервово пересмикував плечем, але повертатись не наважувався.

– З чим вертаєш еси, княже? – не втерпів сотник Бранимир.

– З добрими вістями, – нарочито голосно відповів Дір. – Умовив есмь маджарського вождя повернутись з ордою в Степ.

– Слава князеві! – вигукнув сотник.

Дружинники вслід теж радісно загукали. Джура подав меча і шолом. З'оружившись, Дір відчув себе значно впевненішим. Оглянувся до Данка; той незворушно очікував, коли князь звелить правитись до города.

– Завтра поклянемось з маджарським вождем у мирі і приязні, – знову голосно промовив Дір. – Обміняємось подарунками. Як звичай. І маджари підуть собі.

– Дозволь, княже, послати гінця наперед! – засіяло обличчя в Бранимира. – З доброю звісткою!

– Посилай!

Князь Дір ще довго видивлявся, прибравши належного скорботного вигляду, як збирають по полю полеглих дружинників кияни і з голосним плачемкладають на вози.

– Хай правляться на Хоривицю! Увечері спалимо.

Нарешті, поправивши меча та витерши крадькома рясний піт з чола – «Ну й спека ж!», – Дір махнув рукою: вертати до Києва.

Зустрічати князя до Полудневих воріт висипав, либонь, увесь город. Просторий майдан і прибічні вулички вщерть заповнили і дружинники, і знатніші мужі, і простолюди.

Коли Дір перетнув міст, натовп вибухнув вітаннями:

– Слава князеві! Слава!

Щось давкуче стиснуло Дірові горло, він навіть не зміг ковтнути набіглу слину. Звів руку, але натовп не вгамовувався. У вухах аж лящало. Дружинники ледве прокладали дорогу.

Звідкілясь висунувся воєвода Будимир, щось закричав, проте князь не розчув, і воєвода показав на високий ганок біля брами, звідки сходи вели на вежу. Князь закивав і повернув коня.

З ганку увесь майдан був перед очима. Звідусіль гукають: «Слава князеві!» Себто – йому, Дірові, гукають. Далі, за майданом – верхи теремів. Скільки їх! Сонце виграє на золотих шпильях. За ними зникають заборолі по той бік городища. Дір простягнув уперед руку: «Київ!...», поволі стиснув у кулак.

Внизу вирувало людське море. Майже під самісіньким ганком – воєвода Будимир з незвично непохмурим лицем, поруч нього – Данко, навпаки – насуплений як ніколи. «Ще воєвода?» Біля них третєся Бранимир, наче боїтьс'я, щоб ніхто не перехопив воєводиного меча.»І доведетьс'я віддати. Не відступитьс'я. А ще кому?»

Князь підняв руку. Проте натовп не вгамовувався. Вже й рука затерпла. Здогадливий Будимир гукнув дружинникам біля брами, щоб ударили в била. І

тільки коли голосні звуки полинули над Києвом, галас потроху став ущухати.

– Роси! – взявся в боки руками князь Дір і ступив до поручень. – Роси! Маджари погодились повернути в Степ!

Продовжити Дір не зміг. Майдан зірвався радісним лементом. Знову довелось бити дружинникам в била.

– Роси! Маджари вимагають тільки, щоб київський князь поклявся тримати союз з маджарами. Щоб князь поклявся... – Дір на хвилю замовк, дослухаючись, як завмирає майдан, потім підвищив голос, трохи не зіп'явшись навшпиньки. – Щоб київський князь поклявся не чужими, а давніми роськими богами!

Майдан сповнився щасливим галасом. Дір скривився і, зустрівшись очима з Будимиром унизу, виразно розвів руками. Воєвода закивав, відтак махнув рукою на городище.

«Віче!» – здогадався князь. І, не чекаючи, поки вгамується натовп, голосно закликав:

– Роси! На віче! На вічовий майдан!

Найближчі таки почули і радісно підхопили:

– Віче! Волимо віче!

А далі покотилось, наростаючи, до найдальших провулочків. Тисячі голосів, мов на чийсь знак, одноголосно волали:

– Ві-че! Ві-че!

Князь Дір полегшено зітхнув. Ще раз гордовито окинув запруджений майдан, помилювався золотими шпильми теремів, поправив меч і поволі став спускатися сходами.

9

Вже було пополудні, коли, нарешті, відхилився край намету і до середини заглянув син вождя.

– Ти – вільний, коназ Оскульт! – промовив він по-роськи і широко посміхнувся.

Аскольд підвівся. Ноги затерпи від сидіння на долівці. Вийшовши з намету, примружився від яскравого сонця, розгледівся. Уздовж лісу стоять намети – як і вчора, довгими рядами вишикувались комонники. Ген по той бік поля – вочевидь, роська дружина. А посередині – вождь Алмош і Дір. Аскольд одразу впізнав обох. Сидять на землі, обкладені барвистими подушками; поруч – осідлані коні, на високих сулицях – білі бунчуки.

– Переговори? – здогадався Аскольд.

Звідкілясь виник Тебелош, заусміхався.

– Так, коназ Оскульт. Вождь непереможних маджар Алмош і великий коназ Дір домовились про мир між маджарами і росами.

– Великий князь Дір? Дір уже великим князем?

– Від учора, коназ Оскульт. Від учора коназ Дір – новий володар росів. Так сказали роси на вашому Гілеші.

– Віче віддало великокняжий меч Дірові? – Аскольд схопив за груди Тебелоша і підняв його. – Брешеш еси, пес поганий!

– Пусти, коназ Оскульт! – відчайдушно запручався товмач.

– Брешеш еси!

– Ти зрадив роських богів, коназ Оскульт! І роський закон. Роси не захотіли тебе своїм володарем.

Тебелош повернувся до Арпада. Син вождя, що з посмішкою спостерігав, кивнув головою і повторив:

– Ти – вільний, коназ Оскульт!

Коли, зрештою, Аскольд відпустив Тебелоша і сердито сплюнув, Арпад промовив щось уже по-своєму.

– Син вождя рече, – відхекуючись, переказав Тебелош, – твій брат викупив тебе в Арпада з полону, коназ Оскульт.

Аскольд спалахнув і люто зиркнув на Арпада. Той знову посміхнувся і повів рукою на табун осідланих коней.

– Коназ Дір заплатив Арпадові тисячу осідланих коней і тисячу лисячих шкур. Арпад показує тобі на коней твого брата.

– Тисячу коней? – прохрипів Аскольд.

– Арпад рече: ти вартуєш того, коназ Оскульт! Арпад сам визначив такий викуп за тебе.

– Подякуй Арпадові! Скажи: я думаю, з нього вийде найзнаменитіший вождь маджар!

Обличчя в Арпада відразу посерйознішало, він з гідністю вклонився і щось довго і пишно промовляв.

– Арпад дякує тобі, коназ Оскульт, за твої слова. Арпад сподівається, йому більше не доведеться зустрічатися з тобою на полі битви. Арпад хоче жити в мирі з росами.

Потім товмач повторив, що князь Аскольд – вільний, і від імені маджарського вождя і його сина запросив на переговори.

Арпад показав рукою на Алмоша з Діром, пустив князя Аскольда наперед, сам пішов на крок позаду. За ним Тебелош вів його коня.

Маджарський вождь і Дір підвелися назустріч. Між ними, на дорогому килимі, лежали тарелі з м'ясом, роськими паляницями, бурдюк, уже десь наполовину порожній, і чималий глек, напевне, з роським медом, а навпроти кожного – піала і срібна чара.

На голоному тім'ї в маджарського вождя рясно блищав піт, сиве Дірове волосся позлипалося кучмами; обличчя в обох виглядали червоними. «Отже, переговори завершено!»

Алмош промовив щось і жестом запропонував Аскольдові місце навпроти, поруч з Діром.

– Вождь вітає тебе, коназ Оскульт, – залопотів Тебелош.

Аскольд обійшов розстелений килим, трохи не в пояс уклонився Дірові.

– Вдячний єсмь тобі, брате! Порятував еси з полону.

– Необачний був еси, брате! – промимрив Дір і відвернувся.

Вождь Алмош насмішкувато спостерігав, як привітались роські князі – брати, звелів Тебелошеві наповнити собі та Арпадові чари медом, а росичам – піали кумисом.

Коли напої було розлито, Алмош підняв чару і почав пишно говорити. Найуважніше слухав Тебелош, хоча його очі, вже помутнілі, прикипіли до глека з медом.

– Вождь непереможних маджар задоволений, що відновлено давній мир між росами і маджарами. Вождь задоволений, що володар росів теж прагне миру з його народом. Вождь обіцяє дотримуватись миру і воювати вкупі з росами спільного ворога.

Коли Тебелош замовк, на хвилю запало мовчання. Нарешті Дір повів плечем, покосував на брата.

– Що ж, – криво посміхнувся Аскольд, – речи маджаринові, брате! Чув єсь: відучора єси великим князем!

– Воля віча...

– Маджар теж кликав єси на віче?

Ліва брова в Діра засіпалась, він процідив:

– Врятував єсмь город.

– А пощо прийшли маджари до Києва?

– Уже питав єси, брате!

– Речи уже, оно, маджаринові! Який єси задоволений.

– Роси теж хочуть миру з маджарами, вождь Алмош. Роси ходять роту, що триматимуть союз з тобою.

Уважно вислухавши, Алмош, примруживши свої розкосі темні очі, по черзі пильно поглянув на обох князів і щось коротко кинув.

– Вождь Алмош велить: поклянись, коназ Дір!

Князь насупився, сягнув за оберегою, показав маджарському вождеві, застиснув у кулаці і твердо проказав:

– Клянусь Дажьбогом: роси триматимуть союз з маджарами!

Алмош задоволено закивав. Несподівано до нього нахилився Арпад, щось зашепотів. Вождеве обличчя враз перемінилось, він посуворішав, повернувся до Аскольда і щось промовив:

– Вождь вимагає: і ти поклянись, коназ Оскульт!

Аскольд насмішкувато поглянув на вожда.

– Тобі, вождь Алмош, уже поклявся великий князь росів!

– Вождь вимагає, – повторив Тебелош, – ти теж повинен поклястися, коназ Оскульт!

– Не єсмь уже великим князем!

– Вождь рече: ви обидва – володарі росів.

Поглянувши на Діра, Аскольд побачив, як налилось кров'ю його лице. Потім глянув на Арпада. Той поважно закивав, підтверджуючи слова, хоча на обличчі не здригнулась жодна рисочка. «Се буде справжній вождь!»

– Вождь Алмош рече: ти теж повинен поклястися у дружбі, коназ Оскульт. Тобі теж належить багатство роду, і роси можуть тебе знову вибрати своїм володарем. Вождь розмовлятиме завжди з вами обома, коназ Дір і коназ Оскульт.

Аскольд повернувся до брата:
– Котори хоче між нами!
– Поклянись йому, брате! Хочеш єси, поклянись грецьким богом. І вождь поведе маджар у Степ. Так, вождь Алмош? Ти поведеш своє непере-
можне військо назад у Лебедію?
– Якщо поклянеться триматись миру і коназ Оскульт.
– Клянусь єсмь Ісусом... – хрипко почав Аскольд, видобувши хрестика. – Клянусь єсмь Ісусом тримати мир з маджарами!
Потім нагнувся і взяв до рук піалу з кумисом. Дір і собі сягнув за напо-
єм. Затим в нерішучості поглянув на Алмоша.
Вождь відхлюпнув меду на землю, звів очі догори і щось гортанно за-
волав, повторюючи: «Гадур! Гадур!»
– Вождь Алмош клянеться Гадуром тримати мир з оросами. Хай бачить
Гадур: вождь маджар п'є роський напій на знак приязні зі своїми ороськими
братами.
Відтак Алмош поволі випив, заплющив очі від задоволення, обличчя
розплавилось у посмішці. Підвівши повіки, він весело залопотів до товмача.
– Вождь сподівається, союз маджар з оросами буде таким міцним, як
твій мед, коназ Дір! – з улесливою посмішечкою переклав Тебелош і зацма-
кав, косуючи на глека.
– Ми з братом, – Дір навіть не глянув на Аскольда, – теж сподіваємось
на твою дружбу, вождь Алмош.
– Моє хоробре військо повертається в Лебедію. Я прощаюсь зі свої-
ми братами – володарями оросів. – Алмош уже хотів підводитись, але князь
Аскольд зупинив:
– Почекай, вождь! Хочу поговорити з тобою про моїх воїв, що опинились в
полоні.
– Мало воїв полонили маджари, – похитав головою Алмош. – Твої вої
бились хоробро. Хочеш викупити їх, коназ Оскульт?
– Полічив єси полонених росів?
– Звісно, полічив, – засміявся вождь; потім враз посерйознішав і
мовив твердо: – Сто і ще десять роських воїв мають у себе маджари. За-
платите – ти, коназ Оскульт, і ти, коназ Дір, – по п'ять золотих монет за
кожного роса!
– За варягів, – пирхнув Дір, – платити не буду!
– Згодні, вождь Алмош! – голосно промовив Аскольд; відтак, не повер-
таючи голови, процідив: – Однаково заплачу з власної скітниці, брате. Хай
уже забираються у свій Степ!
Вони ще раз випили, потім вождь чинно обняв великого князя, повто-
рюючи ім'я свого бога Гадура; Дір теж почав клястися Даждбогом в приязні.
Коли Алмош повернувся до Аскольда, той заявив, що повернеться до Києва
разом з дружинниками, і попросив Діра якнайшвидше прислати викуп, щоб
не затримувати маджар.
Маджари закивали, задоволено посміхаючись. Князь Дір теж пробував
усміхнутися, але, відчуваючи насмішуватий братів погляд, не наважувався;

він приклав руки до грудей, шанобливо схилив голову і скочив на коня. На прощання підняв руку і шосили стиснув здухвини коневі.

Маджари залопотіли між собою, вождь із сином теж легко злетіли на коней. Алмош показав Аскольдові на свій намет, гукнув до сина, і вони обидва погнали до табору.

Князь Аскольд ще провів поглядом Діра, дочекався, поки той досяг узлісся і дружинники голосними криками привітали його, потім повернувся і побрів у протилежний бік. Тебелош, ввічливо відставши, подався за ним.

Данко з викупом, у супроводі кількох дружинників, прибув, аж коли сонце нахилилось над лісом і князь стривожено поглядав на розворушений табір, що готувався відходити. Маджари в'ючили коней, інші носились з голосними криками по полю. Кілька разів під'їздив вождь Алмош, кидав запитальний погляд, знизував плечима і знову зникав серед гурту маджарських комонників.

– Довго лічили диргеми! – замість привітання накинувся князь на Данка. – Ще трохи – і наздоганяли б маджар за Россю!

Данко мовчки спішився, підкликав дружинника, що вів коня, нав'юченого шкурятяним, туго наповненим, міхом.

– Клич свого вождя! – звелів князь Аскольд Тебелошеві.

Той мерщій зник, і небавом з натовпу виринув Алмош, а за ним юрмою – маджари, підганяючи роських дружинників, безоружних, простоволосих, аж посірілих від пилюки та поту, з кривавими плямами на одязі. Очі полоняники ховали.

– Отримуй, вождь, своє золото! – з викликом мовив Аскольд.

Відтак, заклавши руки за спину, похмуро спостерігав, як Данко відлічував за кожного полоненого п'ять монет: дві – вождеві, і по три – маджарським воям; маджари розв'язували руки дружинникам і реготали вслід.

Серед гурту полоняників князь упізнав молодого грецького вчителя. Георгій тримався з гідністю. Кольчуга була порвана в кількох місцях, на правому рукаві засохла кров, а коротка борода і волосся позлипалось кім'яками.

– Живий еси? – зрадів Аскольд.

– Живий, княже, – пробурмотів Георгій, потупивши очі.

– Попереджував єсмь!

Георгій не відповів. Ворушачи затерпими руками, мерщій попхався до гурту уже звільнених росів.

Коли Данко відлічив викуп за останнього, князь, звертаючись до Алмоша, голосно запитав:

– Всі?

– Не турбуйся, коназ Оскульт! Маджари привели всіх полонених: роські володарі щедро платять за своїх воїв!

Прощатись чинно князь Аскольд не став. Мовчки скочив на коня, приведеного Данком, махнув до викуплених дружинників і хапливо засіпав повіддя.

Данко ж шанобливо схилив голову перед Алмошем, виразно розвів руки і повернув коня за князем.

За ними мовчазно посунули дружинники, відвертаючись, щоб не бачити насмішок маджар.

Десь серед поля Аскольд притримав коня.
– І дружина погодилась? – процідив похмуро до Данка.
– Дружина і весь город гукали: «Слава князеві!» Князь Дір врятував Київ від ворога.

– І ти кричав, воєводо?
– Не єсмь воєводою. Нині у росів – новий великий князь. А де новий володар, там і нові воєводи. Забрав меча князь Дір. Бранимирові віддав. Та годі про се, княже! Добре, що живий еси! І вертаєш до Києва.

Аскольд поглянув на залишки своєї дружини.

– Вертаємо, бодай йому!

З маджарського табору долинав галас: либонь, вождь Алмош квапився геть від Києва. Сонце уже ось-ось торкнеться обрію.

На роздоріжжі князь зупинив коня. Звідси, відгаджуючись, дорога спускалась униз, де над кручею ще позавчора гордо здіймались до неба голубі бані церкви Святого Миколи. «Мого патрона. Не допоміг!»

Від узбоча потягнув свіжий надвечірній вітерець, закрутив вихор на попелищі. Мов заворожений, князь спостерігав, як зухвало витанцювують стрибожичі і курять попелом, потім не витримав, відвернувся і прошепотів:

– Згоріло все!

Навряд чи Данко з Георгієм почули, але здогадались і так.

– Велике випробування післав нам Бог, – озвався юнак.

Князь рвучко повернувся, втупився поглядом, наморщив чоло – мабуть, намагався збагнути, що мовив грецький вчитель. За юнаковою головою сідало над лісом велике червоне сонце. Уже не сіпило. Обрій на заході засизів прозрічатою млою.

– Мусиш бути мужнім, княже! – твердо промовив Георгій. – Хай укріпиться твоя віра!

Аскольд відвернувся і голосно вйокнув на коня.

Сонце встигло схватись за лісом, заким князь із своїм супроводом досягли городища. Тіні позникали, далина за Дніпром узялась синюватою прозорістю. Лунко зацокотіли копита коней і невлад загупали важкі кроки піших дружинників. Полуденні ворота було розчинено навстіж, з города линув веселий галас.

Вартові біля воріт замулялись і повтуплювали очі, щоб не зустрічатись поглядом, дехто навіть відвернувся. На майдані юримлось чимало люду; натовп збуджено гомонів, на стінах темніло від дружинників. Звідти радісно гукали: «Ворог пішов!» Юрба внизу натхненно повторювала: «Ворог пішов! Ворог пішов!»

Звісно, колишнього великого князя впізнавали, сторонились – але без належної пошани, не схиляючи голови, а декотрі уже й щось глузливо гукали. Аскольд зіціпав зуби і дужче стиснув колінами боки коневі. Кінь схарапуджено хропів, попереду не встигали вчасно відступитись, зчинився крик, хтось погрозовито закричав:

– Хрестаті! Зрадники!

– Се я – зрадник єсмь? – скипів Аскольд, вихоплюючи меч.
– Схаменись, княже! – вмить опинився поруч Данко.
– Не чуєш хіба?
– Чую єсь! Учора на вічі не таке чув. То й що? Засліплені суть! А ти уже меча над їхньою головою заносиш!

– Князь єсмь! – не вгамовувався Аскольд, але меча все ж опустив.
– Дорогу! – загукав Данко. – Дорогу князеві!
Кілька варягів вихопились наперед, теж гукаючи. Натовп неохоче по-троху розступився, і князь з сотнею дружинників, нарешті, вибрався з переповненого майдану.

Над городищем западали сутінки. З–поміж теремів виповзали тіні. На небі спалахнули перші зірничі, потягнуло прохолодою.

Майдан перед капищем Даждбога, навпроти дворища великого князя, виявився тісно запрудженим. Довелось спішитись. Данко з Георгієм замулялись перед князем.

– Покинути хочеш єси мене, воєводо?
– Не єсмь воєводою. Від учора.
– Підеш єси сотником до моєї дружини!
– А ти певен єси, що великий князь дозволить тобі тримати дружину?
– Що? Дір не дозволить? Або я питатиму його?
– Мусиш питатися віднині!
– Х-ха! Де ж се Дір? Запитаю його!
– Хочеш єси котори, княже? – заступив дорогу Данко. – Котори в роській землі?

Аскольд відсунув Данка набік, аж той трохи не заточився, попер напролом до великокняжого терема. Переглянувшись, Георгій з Данком заквапились услід. Дружинники й собі, тримаючись тісною купою, почали пробиватись за князем.

На воротах дворища дорогу заступили гридні.
– Великий князь не велів!
– Що? До мого терему? – схопив Аскольд найближчого за груди.
Той відчайдушно запручався.
– Великий князь не велів! Рік нам: має свою вотчину! Ми нічого не відаємо...

Аскольд відпустив дружинника, взявся в боки:
– То, може, зволиш єси покликати великого князя?
– Великий князь, он, там! Біля капища. Треби чинить.
Князь Аскольд повернувся і посунув навпростець через майдан до капища, що стрімкими верхами високо злітало над людськими головами у темно-синє вечірнє небо.

Данко теж негайно став прокладати дорогу. Натовп невдоволено гудів, а одразу ж за Аскольдом людське море змикалось, немов хвилі за лодією, проте Данко дужим плечем розсував його знову і тягнув за собою Георгія.

Допхавшись до кради, що невисоким, в коліно, земляним валом оточувала капище і жертвник, Аскольд нерішуче зупинився.

На жертovníку пала́ло вогнище, перед ним стояв Ді́р у святошних шатах, у черво́ному княжо́му корзні́, просто́волосий – ге́ть посиві́лий, відзна́чив Аско́льда, – без ме́ча, і трима́в у руці́ півня́. За Ді́ром – півколо́м волхви́. На обличчя́ пада́ли мерехтли́ві відблиски́, і від того́ волхви́ здава́лись ще стра́шнішими. Сре́д них кня́зь упізна́в Богода́ра, Видосла́вового пра́вну́ка. Сам Видосла́в сиді́в у крі́слі, не ру́хався і о́чі ма́в за́плю́щені.

Богода́р пода́в вели́кому кня́зеві до́вгого но́жа. Ді́р сту́пив до пала́ючо-го жертovníка.

– Почека́й, бра́те!

На мить Ді́р за́вмер. Але не о́гляну́вся. Поті́м пово́лі підні́с над жертovníком півня́.

– Почека́й, речу́, бра́те! Хі́ба не чу́єш е́си?

Вели́кий кня́зь неква́пом поверну́вся. Піве́нь у руці́ стрепену́вся, ві́дчає́но керкну́в, проте́ Ді́р трима́в його́ мі́цно.

– Що́ хоті́в е́си, бра́те?

До́вкола́ враз за́пала ти́ша. Волхви́ те́ж пооберта́лись. Видосла́в воро́хну́вся, захи́тав па́терицею́.

– Вдя́гну́в е́си сорочку́ чи́сту, – про́стягну́в ру́ку Аско́льда. – Тре́бу чи́нитимеш. А чи́ з чи́стим се́рцем пе́ресту́пив е́си кра́ду?

– Гада́ю, ві́дає́ш е́си, бра́те, з я́ким се́рцем служі́ть ро́сам вели́кий кня́зь!

– Не́ лука́в, бра́те!

– А ти́, бра́те? Пі́шов е́си проти́ старо́го за́кону і проти́ ро́ських бо́гів!

– Ро́ські бо́ги су́ть ідо́ли.

– Ві́че сказа́ло сво́ю во́лю, бра́те! – Ді́р сту́пив на кро́к до Аско́льда і підви́щив го́лос. – Ро́си во́лять трима́тися рі́дно́ї ві́ри! Рі́дно́ї! Не ві́дає́ш, може́, що́ то є́? Лука́виш: ві́дає́ш е́си! На́ша ві́ра не гі́рша гре́цько́ї чи́ яко́ї іншо́ї. Ти рече́ш: увесь сві́т на́вертає́ться до гре́цько́ї ві́ри. Не́пра́вда, бра́те! Не́ во́лимо! Ко́жний рі́д ма́є пра́во на сво́ю рі́дну ві́ру. У́ро́сів су́ть сво́ї бо́ги. На́м не по́трі́бно по́зичати́ чу́жо́ї му́дрості́!

– Слі́пий е́си, бра́те! – по́хита́в голо́вою Аско́льда. – Слі́пий.

– Ві́че ві́льно оби́рало́ со́бі ві́ру. Ро́сам не по́трі́бні чу́жі бо́ги. Ро́си си́льні́ тим, що́ трима́ються да́внього́ за́кону. Зі́ старо́ми бо́гами ки́ївський кня́зь – на́ш ді́д, бра́те! – скину́в хоза́рське я́рмо! По́ки ро́си трима́лись старо́х бо́гів, їх на́віть гре́ки бо́ялись. Бра́те! Ти зра́див ро́ських бо́гів – і прині́с кото́ру се́ред ро́сів. Тво́я вла́да трима́лась ли́ше ва́рязьки́ми ме́чами. Не́ ста́ло ва́рягів – не́ ста́ло і тво́єї вла́ди! Ві́че за́брало в те́бе ме́ча, бра́те. Ро́си не хо́чуть за́гляда́ти в о́чі гре́кам, як ві́дда́ні пси́! Ро́си во́лять бу́ти си́льною де́ржаво́ю – що́б їх бо́ялись у сві́ті! Ге́й, ро́си! Чи́ до́бре речу́?

– Сла́ва! Сла́ва кня́зеві! – вми́ть сповни́вся ви́гуками́ майда́н.

На зна́к вдя́чності́ Ді́р висо́ко підня́в при́значено́го для́ жертви́ півня́ і, поче́кавши, за́ким у́шухло́, про́мовив го́лосно́:

– А те́пер вчи́нимо́ тре́бу Да́ждьбо́гові́!

Про́те обличчя́ зали́шалось по́хмури́м, хо́ча Ді́р і нама́гався по́смі́хнутися. Ві́д нього́ на ю́рбу па́дала вели́ка ме́рехтлива́ ти́нь, і ко́ли кня́зь підні́с ру́ки до́гори, над лю́дськи́ми голо́вами́ на́че чо́рні кри́ла зма́хну́ли.

«Морана!» – жажнувся Аскольда, відчуваючи, як неприємний холод остуджує розпалене лице, а ноги дерев'яніють.

Над майданом небавом вляглася тиша. Дір замахнувся ножем, голова у півня відлетіла, полилась кров – лискучо-чорна у мерехтливому світі. Потримавши закривавленого птаха, Дір ступив до дерев'яного істукана Даждьбога, старанно обмазав йому обличчя, і воно теж стало лискучо-чорним, наче зловісно заусміхалось. Потім князь вернув до жертovníка, вправно розтяв півня і подав одному зі старіших волхвів. Той взяв жертву і нахилився, щоб краще роздивитись нутроші, а великий князь завбачливо відступив на крок: боги не люблять, щоб за ворожінням підглядали непосвячені очі.

Майдан замвер. Було чути, як потріскує сухе паліччя на жертovníку. Мерехтливе світло вихоплювало тільки передніх, а туди далі майдан все тісніш обступала темрява. Високі шпилі капища пропадали десь у нічному небі.

Коли, здавалось, серце розірветься від напруженого чекання, волхв повернувся і високо підняв розпатраного півня.

– Роси! Даждьбог віщує великі удачі великому князеві!

Від лементу, що зчинився, Аскольда оговтався. Ворухнув плечима, переступив з ноги на ногу. Глянув на Данка, той зітхнув.

На майдані заметушилися. Кожний пхався поближче до кради, і Аскольдові довелося добре обіпертися ногами, щоб його не потрутили через земляний вал.

– Княже! – несподівано пролунав гучний голос, потім краду переступив один з дружинників. – Княже! Дозволь вчинити треба!

– Людевіт? – упізнав Аскольда сотника з Данкової тисячі. – Що надумав еси?

Проте сотник, наче підстьобнутий, хапнувся ще на крок до Діра. Аскольда обернувся до Данка.

– Видів еси?

– Виджу есмь, княже. Не сліпий. Людевіт хрестився під Царгородом. Після бурі.

Великий князь показав на волхва, що допіру ворожив на півневі. Волхв, мабуть, здогадався: трапилось щось незвичне, мерщій віддав птаха комусь з молодших, витер закривавлені руки об сорочку, рясно поплямлену, і голосно запитав:

– Що хочеш еси принести в жертву Даждьбогові?

– Ось! – сотник простягнув долоню. – Грецьку оберегу!

Майдан вибухнув радісними вигуками. Аскольда шарпнувся було вперед, проте Данко притримав.

– Сим не завадиш, княже!

Великий князь підняв руку, щоб вгамувати розбурханий майдан, але галас не вщухав, і Дірові довелося трохи не кричати:

– Зрікаєшся грецького бога, Людевіте?

– Зрікаюсь! – вигукнув сотник, підступив до жертovníка і махнув рукою майже в самісіньке полум'я.

А краду тим часом переступив уже інший дружинник – тримаючи високо простянуту руку, з якої висів тоненький шнурок.

– Дозволь і мені, княже!

– Видимир? – повернувся до Данка Аскольд. – І сей?

Серед галасу не чути було, що мовив сотник Видимир, що відповідав йому великий князь і старий волхв; зрештою, волхв припросив жестом Видимира до жертovníка і той розмашисто метнув у полум'я спротивілий хрестик.

За Видимиром нової віри зрікся десяцький Пірогаст, за ним – розштовхавши дужими ручиськами дружинників, що нешанобливо перлися наперед, – сотник Гордослав. Відтак пішло уже вперемішку: і десяцькі, і прості дружинники, і городський люд.

Волхвам довелось стати біля кради і погрозами застерігати, щоб не пхались всі одночасно, мовляв, жертвний вогнь палатиме хоч до ранку; до них тягнулось сотні рук з розтуленими долонями, і, нарешті, старий волхв, що провадив сьогоднішні треби, дозволив підходити до жертovníка по двоє, згодом – по троє і по четверо, а людському потокові не було кінця.

На сході, з-за шпилів виглянуло по-святковому усміхнене обличчя Трояна. Майдан і тереми довкола залила ясна срібисто-молочна повінь.

Аскольд оглянувся до Георгія і винувато розвів руками:

– Що діється!

– Зерно упало на кам'янистий ґрунт, княже! Упало і проросло. А як зійшло сонце, то зів'яло і, коріння не маючи, посохло.

Зціпивши зуби, князь Аскольд відвернувся. Задивився на місяць. Задавалось, усміхнений Траян квапитьсь вище, щоб звідти намілуватись роським святом.

Біля кради знову зчинилась метушня, неначе когось не пускали, відтак вал перескочив високий дружинник, простоволосий, як і всі, хто переходив до жертovníка, але з мечем. Волхв застережно підняв руку, і росич віддав меча за краду.

– Любомир? – упізнав Аскольд, і кинув через плече Данкові: – Уже й Воєславові сотники зрікаються!

– А, оно, – показав Данко, – і воєвода! Мабуть, почув у Вишгороді і теж примчав на свято.

Воєводу вгледів і Дір, і торжествуючи запитав:

– І ти, Воєславе, прийшов?

– Кликав еси, княже?

– Кликав есмь! Припізнівсь трохи, воєводо.

– Твій гонець рік, ніби маджари вертають у Степ.

– Вернули уже. Немає маджар. Свято маємо нині!

– Виджу есмь, – Воєслав обвів поглядом майдан.

Аскольд відсунувся назад, щоб воєвода не побачив його.

– Зрікаєшся еси грецької віри, Воєславе? – взявся руками в боки великий князь.

Воєслав переступив з ноги на ногу. Сотник Любомир показав на жертovníк, над яким високо зітали язика полум'я.

– Зречешся, – підвищив голос Дір, наречу своїм воєводою. Ні – меча заберу!

Воєслав поволі витягнув меча з піхов і, тримаючи перед собою, прикипів до нього очима. Потім підвів голову, поглянув на великого князя.

– Давай грецьку оберегу, воєводо!

Воєслав слухняно сягнув за пазуху, видобув хрестика, розтулив долоню і втупився на неї, як перед сим на меча.

Невдоволений, що Воєслав вагається, Дір погрозово мовив:

– Заберу меча воєводиного!

Воєслав поривчасто випрямився.

– Не ти, княже, давав сього меча, не тобі й забирати!

Він рішуче сховав хрестика, розгледівся, мабуть, відчуваючи, що князь Аскольд десь тут. Данко легенько підштовхнув князя. Воєслав упізнав їх і попхався мимо кради.

– Візьми, княже! – подав меча тремтячими руками; голос у нього зривався. – Не годен єсмь... Видиш еси?

Затим відвернувся і потиснувся геть від капища.

Аскольд не встиг нічого й мовити, як несподівано перед ним, невідь звідки, опинився київський воєвода. Очі відвів, але мовив твердо:

– І мого меча забери, княже!

– Будимире! – скрикнув Дір.

Будимир віддав меча і повернувся до великого князя.

– Воєводиного меча мені теж давав князь Аскольд.

– Що ж, – нахмурився великий князь. – Тепер воєводиного меча я тобі дам.

– Ні, княже! – не підводячи очей, похитав головою Будимир. – Бери собі нових воєвод! Усіх нових!

– Вдячний єсмь тобі, Будимире! – голосно, з викликом, промовив Аскольд.

Будимир не відповів і, розсуваючи широкими плечима натовп, мовчки позадкував.

Проте після сього охочих вернутись до старої віри не поменшало. Здавалось, цілісіньку ніч пхатимуться до кради дружинники та кияни, простягаючи на долонях золоті, срібні, дерев'яні хрести. Уже й місяць завернув на захід, а багаття перед капищем буйно кидало в нічне небо язиками полум'я і радісний натовп на майдані не розходився. Немов оглухнувши, князь Аскольд спостерігав, як квапляться до жертovníка роси, багатьох упізнавав, шепотів їхні імена і стискував кулаки.

Несподівано позаду зчинився гамір, хтось вимагав пропустити, але юрбу годі було розсунути. Великий князь обернувся на голос, напевно, здогадався, хто там, і махнув дружинникам. Ті негайно порозтручували натовп, і краду переступив муж з чималим клунком на витягнутих перед собою руках.

– Ось, княже! Як велів еси.

Дір мовчки показав на Видослава. Аскольд схопив Данка за руку і міцно стиснув.

– Хто се?

– Домаражич Дірів, – прохрипів Данко.

Домаражич наблизився до старійшини волхвів, обережно проклав йому до ніг свій клунок і позадкував до кради.

Всі пообертались до Видослава, але старезний волхв і не ворухнувся, либонь, задрімавши в кріслі. Богодар, що був найближче, торкнув його за руку. Видослав розплющив очі, і Богодар нахилився до нього. Нарешті, старійшина волхвів закивав, повів очима під ноги і торкнув костуром клунок.

Богодар розгорнув шматину, підвівся і високо підніс руки: в одній тримав книгу в срібній оправі, в другій – жмут пергаментних листків.

– Моя книга! – скрикнув князь Аскольд. – Не руш!

Проте переступити краду не наважився. Довкола, здавалось, завмерло все, залите примарним Трояновим світлом.

– Роси! – голосно промовив великий князь і показав на книгу і листки. – Ось, знаки грецьких волхвів! Ними вони накликали ворога на наш город!

– Спалити! – заволав серед тиші чийсь голос.

– Спалити! – пішло майданом, наростаючи і стократ відлунюючись. – Спалити! Спа-ли-ти!

– Сліпці! – прохрипів Аскольдові майже до вуха Георгій. – Сліпці і безумці!

Князь Аскольд перескочив краду і вихопив меч.

– Не руш!

Дорогу заступив великий князь, звів догори руки. Лемент ущух. Богодар опустил книгу, глянув на свого прадіда. Старійшина спробував підняти патерицю: либонь, хотів grimнути нею.

– Не руш книги, брате! – погрозово прошепотів Аскольд.

– Знаки грецьких ворожбитів суть!

– Болгарський князь подарував мені.

– Грецькі знаки суть! Біду накликає на Київ грецький бог!

– Не руш книги, брате! Бо страшно покарає тебе Бог!

– Не боюсь твого бога! Що твій бог? Де його капище? Згоріло. Попелом пішло. А хвалилися!

– Відбудую церкву!

– Не дозволю!

– Моя вотчина! Можу ставити храм кому захочу. Навіть великий князь не сміє перечити.

Дір засопів і повернувся до волхвів за підтримкою. Проте волхви нерішуче замулялись, старий Видослав не розчув, про що мова, тільки єдиний Богодар похмуро промовив:

– За роським законом кожний вільний сповідувати тих богів, які допомагають йому.

– Се ти речеш, Богодаре?

– Не чіпай ліпше грецького Бога, княже!

– Злякався його?

– Сам відаєш, княже, який грецький Бог дужий.

– Ха! Дужий? Видів еси, як горіло його капище? Видів, питаю єс്മ? Ду-

жий! – перекривив Дір. – Грецький волхв під Царгородом розповідав: оті книги не горять у вогні. Пам'ятаєш, брате?

– Пам'ятаю єсмь, – нерішуче кивнув Аскольд, опускаючи меч.

– А тепер, Богодаре, кинь до вогню грецьку книгу! Подивимось, який грецький бог дужий. Згорять його знаки чи ні?

Довкола кради залунали схвальні вигуки, хоча дехто злякано замотав головою. Аскольд заоглядався, шукаючи Данка чи грецького вчителя, але перед очима тільки ряхтіло.

– Ну! Вкидай, Богодаре! – узявся руками в боки великий князь. – Випробуй силу чужого бога!

Богодар поглянув на книгу, потім узяв жмуток листків, який тримав у другій руці, під пахву і розстібнув застібки. Книга розкрилась. Молодий волхв перегорнув посписувані сторінки, нахилив до жертвового вогнища, щоб краще роздивитись. Відтак обережно застібнув книгу.

– Ні, княже! Я не вкину до вогню.

– Що? – витріщився Дір. – Схаменись, Богодаре!

– Тут записана людська мудрість.

– Грецька, Богодаре!

– Мудрість не буває грецькою чи роською. Людська мудрість.

– Злякався чужого бога? Волхв єси!

Богодар поклав книгу і листки пергаменту до ніг старійшини волхвів і, понуривши голову, сховався в капищі.

– Дозволь, княже, мені! – вихопився волхв, що ворожив був великому князеві.

Дір мовчки показав на Видослава. Старійшина кивнув, і волхв мерщій схопив книгу, розстібнув і кинув посеред полум'я.

Запала моторошна тиша. Князь Аскольд аж подався вперед. Дір тримав руки на поясі, широко розставивши лікті.

Книга темніла серед вогню, сторінки – розгорнуті. Притлумлене на якусь мить полум'я вихопилось знову. Краї сторінок враз почорніли і почали скручуватись.

– Горить!

– Горить таки!

– Брехня все! Горить!..

Великий князь гордовито випрямився, махнув волхвові, аби вкидав до вогню і ті окремі клапті пергаменту.

Аскольд сторопіло спостерігав, як полум'я пожирало одну за одною сторінки, як безсило вони скручувались, обпечені вогнем. Чисте полум'я над жертвником потьмяніло, у повітрі засмерділо паленою шкірою. Князь поволі засилив меч до півів і позадкував. Дійшовши до кради, трохи не спіткнувся, озирнувся і рішуче перестрибнув якомога вище земляний вал. Щось на обличчі в нього було такого, що натовп почав злякано розступатись.

Данко переглянувся з Георгієм і кивнув на князя.

– Ходімо за ним!

Вибравшись з тісняви, Аскольд зупинився, довго дивився на велико-княжий терем, наче не впізнавав його. Місяць обійшов терем з того боку, і звідси верхи виглядали темними, тільки обрамлені світлою каймою. Повагавшись, князь рушив до узвозу.

Данко з молодим вчителем невідступно йшли за ним. Князь не озирався, хоча, без сумніву, мав чути їхні кроки. Біля воріт він знову надовго зупинився, задивившись на високі заборولا, затим почав підніматися сходами на надбрамну вежу.

Вартові біля брами невдоволено забурмотіли, проте, впізнавши і князя, і колишнього воєводу, примовкли.

Унизу, на Подолі, в кількох місцях теж палали жертвні вогнища, найрясніше – на торговиці, де найбільше капищ.

Князь Аскольд схрестив руки на грудях і застиг, не рухаючись. Високо над головою висів місяць, і перед князем падала тінь. Аскольд навіть поморщився, яка вона маленька. «Всі ми в сему світі суть тіні.»

Лише згодом, коли знизу, від Дніпра, потягнуло прохолодою, князь ворухнувся, мерзлякувато повів плечима.

– Ходімо! – мовив тихо. – Пізно вже.

Данко з Георгієм закивали. Князь не втримався, повернувся до молодого вчителя і показав на Поділ у жертвних вогнях, потім – на майдан перед капищем Даждьбога.

– Видиш єси, що стало з наших старань?

– Мусимо починати все знову!

Князь Аскольд повернув до сходів, а Георгій наостанок розгледівся довокола.

Ясними плямами рясніє внизу Поділ, зачаровано в місячному світлі позастигали шпилі теремів. Ген, високо в небі дрижать великі волохаті зорі, трохи побляклі від місяця. Небо суціль – нічне, темне. До світанку ще дуже далеко.

Зміст

Слово перше: Роси.....	3
Слово друге: Царгород.....	65
Слово третє: Болгари.....	141
Слово четверте: Буря.....	233
Слово п'яте: Вчитель	295
Слово шосте: Маджари	357

Літературно-художнє видання

Качковський Олексій Дмитрович

Вибір князя Аскольда

(українською мовою)

Літературний редактор: Т.В. Вдовиченко

Коректори: Г.В. Бульвінський

Т.В. Вдовиченко

Комп'ютерна верстка: В.О. Кириченко

Підписано до друку 15.11.2012 р.

Папір офсетний. Формат 60 x 84/16

Ум. др. арк.: 39. Замов. №151112. Наклад: 1000.

Видавництво: «ІНТЕРСЕРВІС»

м. Київ, вул. Бориспільська, 9.

Надруковано: ТОВ «РПФ «Азбука»

м. Київ, вул. Фрунзе, 12.